

Ф. ЕНГЕЛС

АНТИ-ДЮРИНГ

ПРЕВРАТЪТ В НАУКАТА,
ИЗВЪРШЕН ОТ ГОСПОДИН
ОЙГЕН ДЮРИНГ

*Написано от Ф. Енгелс през септември
1876 — юни 1878 г.*

*Напечатано във вестник „Vorwärts“
от 8 януари 1877 до 7 юли 1878 г.*

*Издадено в отделна книга
в Лайпциг през 1878 г.*

*Печата се по текста на изданието
от 1894 г.*

Превод от немски

Herrn Eugen Dühring's

Umwälzung der Wissenschaft

Von

Friedrich Engels

Dritte, durchgesehene und vermehrte Auflage

Stuttgart

Verlag von J. F. W. Dieck

1894

*Заглавната страница на третото издание
на книгата на Ф. Енгелс „Анти-Дюринг“*

ПРЕДГОВОРИ КЪМ ТРИТЕ ИЗДАНИЯ

1

Предлаганият труд съвсем не е плод на някакъв „вътрешен подтик“. Напротив.

Когато преди три години г. Дюринг като адепт и същевременно реформатор на социализма внезапно призова на съд своя век², моите приятели в Германия почнаха настойчиво да се обръщат към мене с молба да разгледам критически в тогавашния централен орган на социалдемократическата партия — „Volksstaat“³, тази нова социалистическа теория. Те смятаха това за крайно необходимо, за да не се даде нов повод за сектантско разцепление и смут в още младата и току-що окончателно обединила се партия. Тъй като те можеха по-добре от мене да преценяват условията в Германия, аз бях длъжен да им вярвам. При това се оказа, че новопокръстенният бе посрещнат от една част от социалистическия печат с топлота, която макар и да се отнасяше само до добрата воля на г. Дюринг, все пак същевременно даваше основание да се мисли, че тази част от партийния печат не е далеч от желанието, именно предвид на добрата воля на Дюринг, да приеме на вяра и Дюринговата доктрина. Намериха се и хора, които вече се готвеха да разпространяват в популярна форма тази доктрина сред работниците. И, най-после, г. Дюринг и неговата малка секта пуснаха в ход всички хитрини на рекламата и интригата, за да принудят „Volksstaat“ да вземе решително становище спрямо появилото се с такива огромни претенции ново учение.

Въпреки това измина цяла година, докато аз можах да се реша да изоставя другите работи и да се заема с този кисел плод. А плодът беше такъв, че веднъж нахапал го, човек трябваше да го изяде целия. При това той беше не само много кисел, но и мно-

го голям. Новата социалистическа теория се яви като окончателен практически резултат на една нова философска система. Трябваше следователно тя да се разгледа във вътрешна връзка с тази система, а с това да се направи разбор и на самата система. Трябваше да последваме г. Дюринг в онази пространна област, където той разглежда всички възможни неща, а дори и някои други върхъ това. Така възникнаха редица статии, които от началото на 1877 г. се печатаха в лайпцигския „Vorwärts“, наследника на „Volksstaat“, и сега са събрани в тази книга.

По такъв начин самата същност на предмета наложи на критиката такова подробно разглеждане, което се намира в пълно несъответствие с научното съдържание на този предмет, т. е. на Дюринговите съчинения. Но и две други съображения могат да оправдаят тази обстойност. От една страна, тя ми даде възможност да развия положително моето схващане по отнасящите се към твърде различни области на знанието опорни въпроси, които днес представляват по-общ теоретически или практически интерес. Това бе сторено във всяка отделна глава и макар че това съчинение по начало няма за цел да противопостави на „системата“ на г. Дюринг друга система, все пак се надявам, че за читателя няма да остане скрита вътрешната връзка между изложените от мене възгледи. Аз и сега вече имам достатъчно доказателства, че моят груд в това отношение не е бил съвсем безплоден.

От друга страна, „системосъздателят“ г. Дюринг не е единично явление в днешна Германия. От известно време в Германия никнат като гъби десетки системи по космогония и изобщо по натурфилософия, по политика, по политическа икономия и т. н. Най-нищожният доктор по философия, даже студентът, не се задоволява с нещо по-малко от създаването на цяла „система“. Както в съвременната държава се предполага, че всеки гражданин е способен да се произнася по всички въпроси, по които той трябва да гласува; както в политическата икономия се приема, че всеки консуматор основно познава всички стоки, които купува за своите нужди — също така, изглежда, стои сега и въпросът с науката. Свободата на науката се разбира като право на човека да пише по всичко, което не е изучил, и да представя това за единствения строго научен метод. А г. Дюринг е един от най-характерните типове на тази креслива лъженаука, която сега в Германия навсякъде се тика на преден план и заглушава всичко със своите гръмогласни надуты фрази. Надуты фрази в поезията, философията, политиката, политическата икономия и историческата наука; надуты фрази от катедри и трибуни; надуты фрази навсякъде, с претенция за превъзходство и дълбочина на мисълта, за разлика от

простото, плосковулгарно фразьорство на другите нации — надутите фрази са най-характерният и най-масов продукт на германската интелектуална индустрия, евтин, но долнокачествен — също като другите германски фабриканти, сред които той, за съжаление, не бе представен във Филаделфия⁴. Дори германският социализъм, особено след добрия пример, даден от г. Дюринг, напоследък доста порядъчно фабрикува такива празни фрази и изтъква не едно и не двамина, които се пъчат с „наука“, в областта на която „наистина нищо не са научили“.⁵ Това е детска болест, която показва, че германските студенти са започнали да преминават към социалдемократията; и макар тая болест да е неотделима от този процес, при забележително здравата си натура нашите работници сигурно ще я преодолеят.

Не е моя вината, че трябваше да следвам г. Дюринг в области, в които мога да се движа най-много с претенциите на дилетант. В такива случаи аз най-често се ограничавах да противопоставям на фалшивите или изопачени твърдения на моя противник верните, неоспоримите факти. Така е в юридическата област и по някои въпроси на природознанието. В други случаи става дума за общи възгледи в областта на теоретическото природознание, следователно за област, където и специалистът природоизследовател трябва да прескочи отвъд своята специалност в съседни области — т. е. в области, където той, според признанието на г. Вирхов, е също такъв „недоук“,⁶ както и ние останалите. Надявам се, че и към мене ще бъде проявена онази снизходителност към малките неточности и недостатъци на изложението, каквато в такива случаи се проявява взаимно.

Когато свърших този предговор, попадна ми едно съчинено от г. Дюринг издателско съобщение за излизането на ново „меродавно“ съчинение на г. Дюринг, „*Neue Grundgesetze zur rationellen Physik und Chemie*“. Колкото и да съзнавам недостатъчността на познанията си по физика и химия, все пак мисля, че достатъчно познавам нашия г. Дюринг, и затова, дори без да съм видял това съчинение, мога да предскажа, че и установените в него „законали“ на физиката и химията по своята безсмисленост или баналност могат достойно да се наредят до откритите по-преди от г. Дюринг и разгледани в моето съчинение закони на политическата икономия, на световната схематика и т. н. и че конструираният от г. Дюринг ригометър, или инструмент за измерване на много ниски температури, ще послужи не за измерване на температури — високи или ниски, — а само за измерване на невежествената арогантност на г. Дюринг.

Лондон, 11 юни 1878 г.

II

За мене беше изненада, че настоящият труд ще трябва да претърпи ново издание. Критикуваният в него предмет днес е почти забравен; самият труд не само излезе на части, за много хиляди читатели, в лайпцигския „Vorwärts“ през 1877 и 1878 г., но бе отпечатан и в отделно издание в голям тираж. Кого ли пък може още да интересува онова, което писах преди няколко години за г. Дюринг?

Това се дължи преди всичко вероятно на обстоятелството, че настоящият труд — както изобщо почти всички мои трудове, които тогава все още се намираха в продажба — бе забранен в Германия веднага след влизането в сила на закона против социалистите.⁷ За всеки, който не беше напълно закостенял в наследствените бюрократически предрасъдъци на страните от Свещения съюз⁸, трябваше да бъде ясно какви последици можеше да има тази мярка: двойно и тройно по-голяма продажба на забранените книги, излагаща на показ безсилието на берлинските господа, които издават заповеди за забраняване, а не могат да ги приложат. В действителност любовността на имперското правителство докарва на моите малки трудове повече нови издания, отколкото бих могъл да издам сам; аз нямам време да прегледам, както трябва, техния текст и в повечето случаи съм принуден просто да ги препечатвам.

Тук се прибавя и едно друго обстоятелство. Разкритикуваната тук „система“ на г. Дюринг обхваща твърде обширна теоретическа област и това ме принуди да по следвам навсякъде и да противопоставям на неговите възгледи моите собствени. По такъв начин отрицателната критика става положителна; полемиката се превърна в повече или по-малко свързано изложение на застъпвания от Маркс и от мен диалектически метод и комунистически мироглед — изложение, обхващащо твърде много области на знанието. Този наш мироглед, който за пръв път се появи пред света в Марксовата „Нищета на философията“ и в „Комунистическия манифест“, преживя повече от 20-годишен инкубационен период, докато с появяването на „Капиталът“ той започна да обхваща с нарастваща бързина все по-широки кръгове⁹ и сега се ползва с внимание и има привърженици далеч зад пределите на Европа, във всички страни, където има, от една страна, пролетарии, а от друга — безкомпромисни учени-теоретици. Така че очевидно има публика, която достатъчно се интересува от въпроса, та заради положителното съдържание на книгата да се примири с полемиката против Дюринговите схващания, която сега в много отношения е станала вече безпредметна.

Ще отбележим мимоходом: тъй като развитият в тази книга ми­роглед в преобладаващата си част бе обоснован и развит от Маркс и само в незначителна част от мене, от само себе си се разбираше, че това мое изложение не можеше да излезе без негово знание. Аз му прочетох целия ръкопис, преди да го дам под печат, а десетата глава от отдела, в който се разглежда политическата икономия („Из „Критическата история““), е написана от Маркс и само по технически съображения аз трябваше за съжаление малко да я съкратя. Такъв е бил открай време нашият обичай: да си помагаме взаимно в специалните области.

Настоящото ново издание, с изключение на една глава, представлява препечатване на предишното издание без изменения. От една страна, аз нямах време за основна проверка, колкото и да желях да променя нещо в изложението. Но аз имам дълга да приготвя за печат останалите от Маркс ръкописи, а това е много по-важно от всичко друго. Освен това съвестта ми въстава срещу всякакви промени. Моего съчинение е полемично и аз мисля, че съм длъжен спрямо своя противник да не поправам нищо, щом и той не може нищо да поправи. Бих могъл само да претендирам за правото да възразя на отговора на г. Дюринг. Но не съм чел и без особена нужда няма да чета това, което г. Дюринг е писал за моя удар срещу него; в теоретическата област си разчистих сметките с него. Впрочем аз съм толкова по-задължен да запазя към него всички правила на приличието в литературната борба, тъй като след излизането на моята книга Берлинският университет постъпи с него позорно несправедливо. Наистина университетът беше достатъчно наказан за това. Университетът, който при известни обстоятелства се съгласява да лиши г. Дюринг от свобода на преподаване, не трябва да се учудва, когато при също така известни обстоятелства му натрапват г. Швенингер.¹⁰

Единствената глава, в която аз си позволих да направя пояснителни добавки, е втората глава от третия отдел: „Теоретически бележки“. Тук, гдето става дума изключително за излагане на една от основните точки на застъпваните от мене възгледи, моят противник не ще може да се оплаче от това, че съм се старал да се изразявам по-популярно и че съм правил някои допълнения за поясняване на общата връзка. За това имаше и външен повод. Три глави на книгата (първата глава на увода и I и II глава на третия отдел) преработих за моя приятел Лафарг в самостоятелна брошура, предназначена за издаване във френски превод, и след като френското издание послужи за основа на едно италианско и едно полско, пузнах издание на немски под заглавие „Развитието на социализма от утопия в наука“. Тази брошура претърпя

за няколко месеца три издания и излезе и в руски, и в датски превод.¹¹ Във всички тия издания бяха направени добавки само в посочената по-горе глава и би било педантизъм от моя страна при новото издание на оригинала да се държи за първоначалния текст при наличиостта на по-нов текст, който е станал международен.

Онова, което бих искал още да променя, се отнася главно до две точки. Първо, до историята на първобитното общество, ключа за разбирането на която ни даде Морган едва в 1877 г.¹² Но тъй като оттогава насам имам случай в своето съчинение „Произход на семейството, частната собственост и държавата“ (Цюрих 1884)¹³ да използвам материала, който ми бе станал известен през това време, достатъчно ще бъде да посоча тоя по-късен труд.

Второ, бих искал да изменя онази част, която се отнася до теоретическото природознание. Тук, в изложението, цари голяма непохватност и днес много нещо би могло да се изрази по-ясно и по-определено. И тъй като не мога да си позволя да правя в тоя случай подобрения, тъкмо затова съм длъжен да подложя тук самия себе си на критика.

Маркс и аз бяхме едва ли не единствените, които спасихме съзнателната диалектика, като я изтръгнахме от немската идеалистическа философия и я приложихме в материалистическото разбиране на природата и историята. Но за едно диалектическо и същевременно материалистическо разбиране на природата е необходимо да се знае математиката и природознанието. Маркс беше основно подготвен математик, но с природните науки ние можехме да се занимаваме само откъслечно, нередовно, спорадично. Ето защо, когато се оттеглих от търговията и се преселих в Лондон¹⁴ и по този начин спечелих време за това, аз се подложих, доколкото ми беше възможно, в областта на математиката и природознанието на пълно „линееие“, както се изразява Либих,¹⁵ и употребих за това по-голямата част от времето си в продължение на осем години. Бях тъкмо по средата на този процес, когато стана необходимо да се занимая с така наречената натурфилософия на г. Дюринг. Затова напълно естествено е, че понякога не ми се удаваше да намеря правилния технически израз и че изобщо се движех с известна несръчност в областта на теоретическото природознание. Но, от друга страна, съзнанието, че още не съм преодолял своята несигурност, ме направи предпазлив; никой не може да посочи мои действителни прегрешения по отношение на известните по онова време факти и невярно изложение на признатите тогава теории. В това отношение само един непризнат велик математик се оплака с писмо до Маркс, че светотатствено съм бил засегнал честта на $\sqrt{-1}$.¹⁶

От само себе си се разбира, че като правех равностойност на постиженията на математиката и природните науки, аз исках и в частното да се убедя в оная истина, която в общото не пораждаше у мене никакви съмнения, а именно, че в природата през хаоса на безбройните изменения си пробиват път същите диалектически закони на движението, които господствуват и в историята над привидната случайност на събитията — същите тези закони, които, преминавайки като червена нишка и през историята на развитието на човешкото мислене, постепенно идват до съзнанието на мислещите хора; тези закони, които бяха за пръв път развити всеобхватно, но в мистифицирана форма от Хегел и които ние се стремяхме да измъкнем изпод тази мистична форма и да ги покажем ясно в цялата им простота и общовалидност. От само себе си се разбира, че старата натурфилософия — колкото и много действително добри неща и плодотворни зачатъци да съдържа — не можеше да ни задоволи. Както по-подробно се изтъква в тази книга, натурфилософията, особено в Хегеловата ѝ форма,

* Много по-лесно е заедно с умствено ограничените вулгаризатори от родъ на Карл Фогт да се нахвърлим върху старата натурфилософия, отколкото да оценим нейното историческо значение. Тя съдържа много безсмислици и фантазирства, но не повече, отколкото и съвременните ѝ нефилософски теории на природоизследователите емпирици; а че тя съдържа и много смислени и разумни неща — това започват да разбират, откак почна да се разпространява еволюционната теория. Така Хегел с пълно право призна заслугите на Тревирианус и Окен¹⁷. Окен със своята първична слуз и първично мяхурче издига като постулат на биологията това, което по-късно беше действително открито като протоплазма и клетка. Що се отнася специално до Хегел, той в много отношения далеч надвишава своите съвременници-емпирици, които мислеха, че са обяснили всички необяснени явления, като поставяха в основата им някаква сила — сила на тежестта, сила на плаването, електрическа контактна сила и т. н., или пък, където това не минаваше — някаква неизвестна материя: светлинна, топлинна, електрическа и т. н. Тези въображаеми материи сега може да се смятат за премахнати, но спекулацията със силите, която се бореше Хегел, все още се появява като забавен призрак, като например още в 1869 г. в инсбрукската реч на Хелмхолц (Helmholz, Populäre Vorlesungen, II Heft, 1871, S. 190)¹⁸. В противовес на наследеното от французите от XVIII век обожание на Нютон, когото Англия обсипа с почести и богатство, Хегел изтъкна, че Кеплер, когото Германия остави да умре от глад, е истинският основател на съвременната механика на небесните тела и че Нютоновият закон за гравитацията се съдържа още в трите закона на Кеплер, а в третия даже е изразен напълно определено. Онова, което Хегел доказва с няколко прости уравнения в своята „Naturphilosophie“, § 270 и допълненията (Hegels Werke, 1842 г., т. VII, стр. 98 и 113—115), ние намираме отново като резултат на най-новата математическа механика у Густав Кирхов („Vorlesungen über mathematische Physik“, 2 издание, Лайпциг, 1877 г., стр. 10), и по същество в същата, за пръв път развита от Хегел проста математическа форма. Натурфилософията се намира в същото отношение към съзнателно-диалектичното природознание, в каквото се намира утопистите към съвременния комунизъм.

грешеше в това, че не признаваше на природата никакво развитие във времето, никакво „следване едно подир друго“, а признаваше само „съществуването едно до друго“. Това се коренеше, от една страна, в самата система на Хегел, която приписваше прогресивно историческо развитие само на „духа“, а от друга страна — в тогавашното общо състояние на природознанието. Така Хегел в това отношение се оказа далеч зад Кант, който със своята небуларна теория вече провъзгласи възникването на слънчевата система, а със своето откритие на забавящото влияние на морските приливи върху въртенето на земята вече прокламира и неизбежната гибел на тази система.¹⁹ И, най-сетне, моята задача не можеше да бъде да измислям и внасям в природата диалектическите закони, а да ги издирам в нея и да ги изведа от нея.

Но да се извърши това системно и във всяка отделна област, е колосална работа. Не само областта, която трябва да се изследва, е почти неизмерима, но и самото природознание се намира в такъв грандиозен процес на преустройство, че едва ли може да го проследи дори оня, който разполага за това с цялото си свободно време. А след смъртта на Карл Маркс моето време е заето от по-неотложни задължения, така че аз трябваше да прекъсна работата си в областта на природознанието. Засега трябва да се задоволя с нахвърляните в настоящото съчинение положения и да изчакам да ми се удаде занаяпред случай да събера и публикувам добитите резултати, може би заедно с останените от Маркс извънредно важни ръкописи по математика²⁰.

Но може би напредъкът на теоретическото природознание ще направи моя труд, в по-голямата му част или изцяло, излишен, защото революцията, която теоретическото природознание е принудено да направи по силата на простата необходимост от поддръждане на масово натрупващите се, чисто емпирични открития, е от такъв характер, че тя непременно ще накара даже и най-упорития емпирик да осъзнае диалектическия характер на природните процеси. Все повече и повече изчезват предишните неизменни противоположности и резките, непроходими гранични линии. Откакто стана възможно да се втечняват и последните „постоянни“ газове, откакто бе доказано, че едно тяло може да бъде приведено в такова състояние, при което калцесто-течната и газообразната форма не могат да се различават — агрегатните състояния изгубиха и последния остатък от предишния си абсолютен характер²¹. С формулирането на кинетичната теория за газовете, според която при съвършените газове квадратите на скоростите, с които се движат отделните газови молекули, при еднаква температура са обратно пропорционални на молекулярното те-

гло — топлината преминава направо в редицата форми на движение, които непосредствено като такива са измерими. Ако само преди десет години новооткритият велик основен закон на движението се разбираше само като закон за *запазване* на енергията, само като израз на неразрушимостта и несътворимостта на движението, т. е. разбираше се само откъм неговата количествена страна — сега този тесен, негативен израз все повече и повече бива изтласкван от положителния израз, от закона за *превърщането* на енергията, където за пръв път качествено съдържание на процеса получава съответно признание и където е заличен и последният спомен за извънсветовния творец. Сега няма нужда да се проповядва като нещо ново, че количеството на движението (така наречената енергия) не се изменя, когато то от кинетична енергия (така наречената механическа сила) се превръща в електричество, топлина, потенциална енергия на положението и т. н., и обратно; тази мисъл служи като вече достигната веднаж завинаги основа на сега вече много по-съдържателното изследване на самия процес на превръщането, този велик основен процес, в познаването на който се обобщава цялото познаване на природата. И откакто биологията се разработва в светлината на еволюционната теория, в областта на органичната природа също започнаха да изчезват една след друга застиналите гранични линии на класификацията; всекидневно се умножава броят на междинните звена, които почти не се поддават на класификация, поточното изследване прехвърля организми от един клас в друг, а редица отличителни признаци, които бяха станали почти догма, губят своята безусловна валидност: сега ние знаем бозайници, които снасят яйца, а ако се потвърди новината — и птици, които ходят на четири крака²². Ако още преди много години Вирхов, вследствие на откриването на клетката, беше принуден — не толкова като натуралист и диалектик, колкото като прогресивен човек²³ — да разложи единството на животинския индивид на една федерация от клетъчни държави, то понятието за индивидуалност на животното (а следователно и на човека) става още по-заплетено след откриването на белите кръвни телца, които се движат амебообразно в организма на висшите животни. А именно представяните като непримирими и неразрешими полярни противоположности, насилствено фиксираните гранични линии и отличителни белези между класовете, придаваха на съвременното теоретическо природознание неговия ограничено-метафизичен характер. Признаването, че тези противоположности и различия, макар и да съществуват в природата, имат само относително значение и че, напротив, тяхната дивидна неподвижност и абсолют-

но значение са внесени в природата само от нашата рефлексия — признаването на тая истина е ядрото на диалектичното разбиране на природата. Човек може да стигне до това разбиране, принуден от натрупващите се факти в природознанието; но той може да стигне до това по-лесно, ако се отнесе към диалектическия характер на природонаучните факти с разбиране на законите на диалектичното мислене. Във всеки случай природознанието сега е отишло толкова далече, че то вече не може да избегне диалектичното обобщение. Но то ще си облекчи този процес, ако не забравя, че резултатите, в които се обобщават данните на неговия опит, са понятия и че изкуството да се оперира с понятия не е нещо вродено и не е дадено заедно с обикновеното всекидневно съзнание, а изисква действително мислене, което има зад себе си толкова дълга емпирическа история, колкото и емпиричното природознание. Когато усвои резултатите на две хиляди и петстотин годишното развитие на философията, природознанието ще се избави, от една страна, от всяка специална, стояща вън от него и над него натурфилософия и, от друга страна — от своя собствен, наследен от английския емпиризъм, ограничен метод на мислене.

Лондон, 23 септември 1885 г.

III

Настоящото ново издание, с изключение на някои твърде незначителни стилистични промени, е препечатване на предишното. Само в една глава, в десетата глава на втория отдел („Из „Критическата история““), аз си позволих да направя съществени доправки, и то по следните съображения.

Както вече споменах в предговора към второто издание, всичко най-съществено в тази глава е написано от Маркс. При първоначалната редакция, предназначена за вестникарска статия, аз бях принуден да съкратя значително ръкописа на Маркс, и то точно на ония места, където критиката на Дюринговите положения отстъпваше на по-задан план в сравнение с изложението на собствените възгледи на Маркс в областта на историята на политическата икономия. А тъкмо тази част от ръкописа представлява и сега най-полям и най-траен интерес. Аз смятам за свой дълг да приведа колкото може по-пълно и буквално ония места, в които Маркс отрежда за такива хора като Пети, Норс, Лок, Юм подобаващото им място в генезиса на класическата политическа икономия, а още повече неговото разяснение на „икономи-

ческата таблица“ на Кене, тази сфинксова загадка, която оставаше досега неразрешима за цялата съвременна политическа икономия. Напротив, аз изоставих онова, което се отнасяше изключително до произведенията на г. Дюринг, доколкото това не нарушаваше общата връзка.

В заключение мога да изразя своето пълно задоволство, че идеите, застъпени в това съчинение, получиха след последното му издание широко разпространение в общественото съзнание на научните кръгове и сред работническата класа — и то във всички цивилизовани страни на света.

Лондон, 23 май 1894 г.

Ф. Енгелс

•

УВОД

I. ОБЩИ БЕЛЕЖКИ

Съвременният социализъм по своето съдържание е преди всичко резултат на наблюдаването, от една страна, на господстващите в съвременното общество класови противоречия между имотни и безимотни, буржоа и наемни работници, а от друга страна — на господстващата в производството анархия. Но по своята теоретическа форма той се явява отначало като по-нататъшно и, така да се каже, по-последователно развитие на принципите, издигнати от великите френски просветители на XVIII век*. Като всяка нова теория социализмът трябваше да изхожда преди всичко от натрупания преди него идеен материал, макар че корените му лежаха дълбоко в икономическите факти.

Великите мъже, които във Франция просвещаваха умовете за наближаващата революция, сами действаха крайно революционно. Те не признаваха никакви външни авторитети от какъвто и да било род. Религия, възглед за върха природата, общество, държавен строй — всичко беше подложено на най-безпощадна критика; всичко трябваше да оправдае пред съда на разума своето право на съществуване или да прекрати съществуването си. Мислещият разсъдък стана единствено мерило за всичко съществуващо. Това

* В черновката на „Увода“ тези редове са дадени в следната редакция: „Съвременният социализъм, макар по същество да е възникнал от наблюдаването на съществуващите в обществото класови противоречия между имотни и безимотни, работници и експлоататори, по своята теоретическа форма се явява отначало като по-последователно, по-нататъшно развитие на принципите, провъзгласени от великите френски просветители на XVIII в. — първите представители на този социализъм, Морели и Мамбли, също принадлежаха към просветителите.“ *Ред.*

Verlag von Dietrich
Kreidte, Leipzig
Preis 1 Mark

Central Organ der Sozialdemokratie Deutschlands.

№ 1.

Freitag, 6. Januar

1877.

Die Arbeiterbewegung

Die Arbeiterbewegung hat in den letzten Jahren einen großen Aufschwung genommen. Die Zahl der Arbeiterparteien ist in Deutschland von 1870 auf 1876 von 10 auf 100 gewachsen. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt.

Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt.

Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt.

Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt.

Der Kampf um die Arbeiterbewegung

Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung. Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung. Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung.

Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung. Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung. Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung.

Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung. Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung. Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung.

Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung. Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung. Der Kampf um die Arbeiterbewegung ist ein Kampf um die Arbeiterbewegung.

Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt.

Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt.

Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt.

Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt. Die Arbeiterbewegung hat sich von einer reinen Arbeiterbewegung zu einer allgemeinen Arbeiterbewegung entwickelt.

Verzeichnisse der Belegblätter

- 1. Belegblatt: ...
- 2. Belegblatt: ...
- 3. Belegblatt: ...
- 4. Belegblatt: ...
- 5. Belegblatt: ...
- 6. Belegblatt: ...
- 7. Belegblatt: ...
- 8. Belegblatt: ...
- 9. Belegblatt: ...
- 10. Belegblatt: ...

беше времето, когато, както казва Хегел, светът бе поставен с главата надолу²⁴, отначало в смисъл, че човешката глава и откритите с помощта на нейното мислене положения предявяваха претенцията да бъдат признати за основа на всички човешки действия и обществени отношения, а сетне и в по-широк смисъл, че противоречащата на тези положения действителност беше фактически обърната наопаки от горе до долу. Всички дотогавашни форми на общество и държава, всички традиционни представи бяха обявени за неразумни и отхвърлени като ненужна вехтория; дотогава светът се ръководел само от предразсъдъци и цялото му минало заслужавало само съжаление и презрение. Едва сега изгряло слънцето и отсега нататък суеверието, несправедливостта, привилегиите и потисничеството трябвало да отстъпят място на вечната истина, на вечната справедливост, на произтичащото от самата природа равенство и на неотчуждаемите права на човека.

Сега ние знаем, че това царство на разума не беше нищо друго освен идеализираното царство на буржоазията, че вечната справедливост се осъществи в буржоазното правосъдие, че равенството бе сведено до буржоазното равенство пред закона, че за едно от най-съществените права на човека бе обявена... буржоазната собственост. Държавата на разума — общественият договор на Русо²⁵ — се осъществи и можеше да се осъществи само като буржоазна демократична република. Великите мислители на XVIII век, както и всички техни предшественици, не можаха да прекратят границите, които им беше поставила тяхната собствена епоха.

Но наред с противоположността между феодалното дворянство и буржоазията съществуваше и общата противоположност между експлоататори и експлоатирани, между богати лентяи и трудещи се бедняци. Именно това обстоятелство даде възможност на представителите на буржоазията да играят ролята на представители не на една отделна класа, а на цялото страдащо човечество. Нещо повече. Още с появяването си буржоазията бе обременена със своята собствена противоположност: капиталистите не могат да съществуват без наемни работници — и в каквато степен средновековният цехов майстор се е развивал в съвременен буржоа, в такава степен и цеховият калфа, и извънцеховият надничар се развиваха в пролетарии. И макар че общо взето буржоазията имаше известно право да претендира, че в борбата против дворянството тя същевременно представлява и интересите на разните трудещи се класи от онова време, все пак при всяко голямо буржоазно движение избухваха самостоятелни движения на оная класа, която беше повече или по-малко развит предше-

ственик на съвременния пролетариат. Такова беше движението на Томас Мюнцер в епохата на реформацията и на Селската война в Германия, на левелерите²⁶ през време на великата английска революция, на Бабоф през време на Великата френска революция. Тези революционни въоръжени акции на още неоформилата се класа се съпровождаха от съответни теоретически прояви: в XVI и XVII век утопични описания на идеален обществен строй,²⁷ а в XVIII век вече направо комунистически теории (Морели и Мабли). Искането за равенство вече не се ограничаваше само с политическите права, а се искаше разпростирането му и върху общественото положение на отделните личности; доказваше се необходимостта от премахване не само на класовите привилегии, но и на самите класови различия. Така аскетично-суровият спартански комунизъм беше първата форма на проява на новото учение. След това се появиха тримата велики утописти: Сен-Симон, у когото наред с пролетарската насока беше запазила още известно значение и буржоазната, Фурие и Оуен, който в страната на най-развитото капиталистическо производство и под впечатлението на породените от него противоположности разработи своите проекти за премахване на класовите различия в система, непосредствено свързана с френския материализъм.

Общо за тримата е това, че те не излизат като представители на интересите на исторически създалия се през това време пролетариат. Както просветителите и те искат да освободят цялото човечество, а не само определена обществена класа. Като тях и те искат да установят царството на разума и вечната справедливост; но тяхното царство е далеч от царството на просветителите както земята от небето. Построеният съгласно принципите на тези просветители буржоазен свят бил неразумен и несправедлив и затова също трябвало да бъде захвърлен на бунището както феодализмът и всички по-раншни обществени строеве. Истинският разум и истинската справедливост досега не са господствували в света само защото не били правилно опознати. Просто липсвал онзи гениален човек, който сега се явил и познал истината. Че той се появил сега, че истината е разкрита именно сега — това съвсем не било необходим резултат от общия ход на историческото развитие, неизбежно събитие, а просто щастлива случайност. Този гениален човек можел да се роди и преди петстотин години и щял по този начин да спести на човечеството пет века заблуждения, борби и страдания.

Този възглед е характерен за всички английски, френски и за първите немски социалисти, включително и Вайтлинг. За всички тях социализмът е израз на абсолютната истина, на разума и спра-

ведливостта и е достатъчно само да бъде открит, за да завладее със собствената си сила целия свят; а тъй като абсолютната истина не зависи от времето, пространството и историческото развитие на човечеството, то чиста случайност е кога и къде ще бъде тя открита. При това абсолютната истина, разумът и справедливостта са различни у всеки основател на школа; у всеки основател на школа особенят характер на абсолютната истина, разум и справедливост е обусловен от неговия субективен разсъдък, от условията на неговия живот, от количеството на неговите знания и от степента на развитие на неговото мислене. Затова при сблъскване на подобни абсолютни истини конфликтът може да бъде разрешен само чрез изглаждане на техните взаимни противоречия. А от това не можеше да се получи нищо друго освен особен род еkleктичен среден социализъм, какъвто в действителност и досега господства в главите на мнозинството работници-социалисти във Франция и Англия. Този еkleктичен социализъм представлява смесица от по-умерени критически бележки, икономически положения и представи на различните основатели на секти за бъдещото общество — смесица, която допуска извънредно разнообразни отсенки и която се получава толкова по-лесно, колкото повече отделните ѝ съставни части загубват в потока от спорове острите си ъгли и ръбове, както камъчетата в ручей. За да стане наука, социализмът трябваше най-напред да бъде поставен на реална почва.

През това време наред с френската философия от XVIII век и след нея възникна най-новата немска философия, която намери своя завършек в Хегел. Нейната най-голяма заслуга беше връщането към диалектиката като най-висша форма на мисленето. Древногръцките философи бяха всички родени, стихийни диалектици и още Аристотел — най-универсалният ум между тях — е изследвал най-съществените форми на диалектичeskото мислене*. Напротив, новата философия — макар че и в нея диалектиката имаше блестящи представители (например Декарт и Спиноза), все повече и повече затъваше — особено под влиянието на английската философия — в така наречения метафизически начин на мислене, от който също така бяха завладени почти напълно французите от XVIII век, най-малкото в техните специални философски трудове. Обаче извън пределите на същинската философия те можаха да ни оставят прекрасни образци на диалектика: ще при-

* В черновката на „Увода“ това място е формулирано по следния начин: „Всички древни гръцки философи бяха родени, стихийни диалектици и още Аристотел — този Хегел на древния свят — е изследвал най-съществените форми на диалектичeskото мислене“. *Ред.*

помним само за „Племенникът на Рамо“ от Дидро²⁸ и трактата на Русо „За произхода на неравенството между хората“. — Ще изложим тук накратко най-същественото в двата метода на мислене; по-долу ще се върнем по-подробно на този въпрос.

Когато мислено разглеждаме природата или историята на човечеството, или нашата собствена духовна дейност, пред нас най-напред изпъква картината на безкрайно преплитане на връзки и взаимодействия, в която нищо не остава неподвижно и неизменно, а всичко се движи, изменя се, възниква и изчезва. Този първоначален, наивен, но по същество правилен възглед за света е възгледът на древната гръцка философия, който за пръв път е ясно изразен от Хераклит: всичко съществува и в същото време не съществува, тъй като всичко *тече*, всичко постоянно се изменя, постоянно възниква и изчезва. Но макар че този възглед вярно схваща общия характер на цялостната картина на явленията, той все пак е недостатъчен за обясняване на подробностите, които я съставят, а докато не знаем тях, не ни е ясна и общата картина. За да познаем тези подробности, трябва да ги откъснем от тяхната природна или историческа връзка и да изследваме всяка една поотделно — нейните свойства, нейните особени причини и следствия и т. н. В това се състои преди всичко задачата на природознанието и на историята, т. е. на ония клонове на науката, които поради напълно ясни причини са заемали у гръците от класическата епоха само второстепенно място, защото гръците трябвало най-напред да натрупат нужния за това материал. Наченки на точно изследване на природата почнали да се развиват най-напред едва у гръците от александрийската епоха²⁹, а по-късно, в средновековието — у арабите. Истинското природознание започва едва от втората половина на XV век и оттогава насам то се развива все по-бързо. Разлагането на природата на отделните ѝ части, обособяването на различните природни явления и предмети в определени класове, изследването на разнообразните анатомически форми във вътрешния строеж на органичните тела — всичко това беше главното условие за гигантските успехи, които ни донесе развитието на природознанието през последните четири века. Но този начин на изследване ни е оставил и навика да разглеждаме предметите и явленията в природата изолирано, вън от тяхната голяма обща взаимна връзка, и поради това — не в тяхното движение, а в техния покой, не като променливи по своята същност, а като вечно неизменни, не като живи, а като мъртви. Този миросглед, който Бейкън и Лок пренесоха от природознанието във философията, създаде специфичната ограниченост на последните столетия — метафизичния начин на мислене.

За метафизика нещата и техните мисловни отражения, т. е. понятията, са изолирани, неизменни, застинали, веднъж завинаги дадени предмети, които трябва да бъдат изследвани само един след друг и независимо един от друг. Метафизикът мисли само чрез непосредствувани противоположности; неговата реч се състои от: „Да — да, не — не, всичко друго е от лукаваго“³⁰. За него нещото или съществува, или не съществува: нещото не може да бъде то самото и същевременно нещо друго. Положителното и отрицателното се изключват абсолютно едно друго; причината и следствието се намират също така в неизменна противоположност помежду си. Този начин на мислене на пръв поглед ни се струва съвсем приемлив, защото е присъщ на така наречения здрав човешки разсъдък. Но здравият човешки разсъдък, колкото и почтен спътник да е той в домашната обстановка между четирите стени, преживява най-чудни приключения, щом дръзне да излезе на широкия простор на изследването. Метафизичният начин на мислене, макар и да е оправдан и дори необходим в известни области, повече или по-малко обширни в зависимост от характера на предмета, рано или късно достига до предели, отвъд които той става едностранчив, ограничен, абстрактен и се заплита в неразрешими противоречия, тъй като поради отделните неща той не вижда тяхната взаимна връзка, поради тяхното битие — тяхното възникване и изчезване, поради техния покой забравя тяхното движение, поради дърветата не вижда гората. Ние например във всекидневния живот знаем и можем със сигурност да кажем съществува ли дадено животно или не; но при по-точно изследване намираме, че това понякога е извънредно сложен въпрос: това е много добре известно на юристите, които напразно са се блъскали да открият рационалната граница, отвъд която умъртвяването на детето в майчината утроба трябва да се смята за убийство. Също тъй невъзможно е да се определи и моментът на смъртта, тъй като физиологията показва, че смъртта не е внезапен, мигновен акт, а твърде продължителен процес. Също така всяко органично същество във всеки даден миг е същото и все пак не същото; всеки миг то преработва получавани отвън вещества и отделя други вещества, всеки миг умират едни клетки на неговия организъм и се образуват други, така че след по-дълго или по-късо време веществото на дадения организъм напълно се обновява, заменя се с други атоми. Ето защо всяко органично същество винаги е същото и все пак е друго. При по-точно изследване ние намираме също, че двата полюса на една противоположност — като например положително и отрицателно — са също толкова неотделими един от друг, колкото са и противоположни, и че те, въпреки всич-

ката си противоположност, взаимно се проникват един друг. Ние виждаме по-нататък, че причина и следствие са представи, които имат значение като такива само когато се прилагат към даден отделен случай; но ако разглеждаме отделния случай в неговата обща връзка със световното цяло, тези представи се схождат и се сливат в представата за универсалното взаимодействие, където причините и следствията постоянно си менят местата: онова, което сега или тук е причина, става там или тогава следствие, и обратното.

Всички тези процеси и методи на мислене не се побират в рамките на метафизичното мислене. А за диалектиката, която схваща нещата и техните мисловни отражения главно в тяхната взаимна връзка, в тяхната обусловеност, в тяхното движение, в тяхното възникване и изчезване — такива явления като горепосочените само потвърждават нейния собствен метод на изследване. Природата е пробният камък на диалектиката и ние трябва да кажем, че съвременното природознание доставя за тази проба извънредно богат и всекидневно нарастващ материал и с това доказва, че в природата всичко се извършва при последна сметка диалектически, а не метафизически. Но тъй като и досега може на пръсти да се изброят природоизследователите, които са се научили да мислят диалектично, то с този конфликт между достигнатите научни резултати и традиционния начин на мислене напълно се обяснява безкрайната обърканост, която господства сега в теоретичното природознание и еднакво докарва до отчаяние както учителите, така и учениците, както писателите, така и читателите.

И така, точна представа за вселената, за нейното развитие и за развитието на човечеството, както и за отражението на това развитие в главите на хората, може да бъде получена само по диалектичен път, като постоянно се взема предвид общото взаимодействие между възникването и изчезването, между прогресивните и регресивните изменения. Именно в този смисъл веднага се прояви най-новата немска философия. Кант започна своето научно поприще с това, че превърна слънчевата система на Нютон, вечна и неизменна — след като веднъж вече ѝ бил даден прословутият пръв тласък, — в исторически процес: в процес на възникване на слънцето и на всички планети от въртяща се около оста си мъглявинна маса. При това той вече стигна до извода, че това възникване на слънчевата система предполага и нейната бъдеща неизбежна гибел. Половин век по-късно неговият възглед бе математически обоснован от Лаплас, а след още половин век спектроскопът показа, че във вселената съществуват такива нажежени газообразни маси с различни степени на съгъстяване³¹.

Тази най-нова немска философия намери своя завършък в системата на Хегел, чиято велика заслуга се състои в това, че той за пръв път представя целия природен, исторически и духовен свят като процес, т. е. като намиращ се в непрекъснато движение, изменение, преобразуване и развитие, и направи опит да разкрие вътрешната взаимна връзка в това движение и развитие*. От това гледище човешката история престана вече да изглежда като див хаос от безсмислени насилия, които пред съда на зрелия сега философски разум еднакво заслужават само осъждане и най-скорошна забрава; напротив, тя се явява като процес на развитие на самото човечество и задачата на научната мисъл се сведе сега до това, да проследи последователните стъпала на този процес през всичките негови блуждения и да докаже вътрешната му закономерност сред всички привидни случайности.

За нас тук е безразлично, че Хегел не разреши тази задача. Епохалната му заслуга е, че той я постави. Защото това е задача, която никога няма да може да бъде решена от отделен човек. Макар че Хегел — наред със Сен-Симон — беше най-универсалният ум на своето време, той все пак беше ограничен, първо, от неизбежно ограничения обем на своите собствени знания и, второ, от също тъй ограничените по обем и дълбочина знания и възгледи на своята епоха. Но към това се прибавя и трето обстоятелство. Хегел беше идеалист, т. е. за него мислите на нашата глава не бяха повече или по-малко абстрактни отражения на действителните неща и процеси, а, напротив, нещата и тяхното развитие за Хегел бяха осъществени отражения на някаква „идея“, съществувала някъде още преди възникването на света. По такъв начин у него всичко беше обърнато надолу с главата и действителната връзка между световните явления беше напълно изопачена. И макар че Хегел схвана много вярно и гениално някои отделни връзки между явленията, все пак, поради посочените причини, и в подробностите на системата му много нещо неизбежно се оказа пресилено, изкуствено, измислено — с една дума изопачено. Хе-

* В черновката на „Увода“ Хегеловата философия се характеризира по следния начин: Хегеловата система беше последната, най-завършена форма на философията, доколкото я вземаме като специална наука, стояща над всички други науки. Заедно с нея претърпя поражение и цялата философия. Останаха само диалектическият начин на мислене и разбирането на целия естествен, исторически и интелектуален свят като свят, който безкрайно се движи, изменя се и се намира в постоянен процес на възникване и изчезване. Сега не само пред философията, но и пред всички науки беше поставено искането да се открият законите на движението на този вечен процес на преобразуване във всяка отделна област. И в това се състоеше наследството, оставено от Хегеловата философия на нейните приемници. *Ред.*

геловата система, като такава, бе колосално недоносче, но затова пък и последното в рода си. Тя именно страда от още едно неизлечимо вътрешно противоречие: от една страна, нейна съществена предпоставка бе схващането, че човешката история е процес на развитие, който по своята природа не може да намери интелектуален завършък с откриването на една така наречена абсолютна истина; но, от друга страна, неговата система претендира, че е именно завършък на тази абсолютна истина. Една всеобхватна, веднъж завинаги завършена система на познание на природата и историята противоречи на основните закони на диалектичното мислене; но това съвсем не изключва, а, напротив, предполага, че с всяко ново поколение систематичното познаване на целия външен свят може да прави гигантски успехи.

Схващането, че съществуващият немски идеализъм има съвършено превратни възгледи, неизбежно доведе до материализма, само че, разбира се, не до чисто метафизичния, изключително механически материализъм на XVIII век. В противовес на най-новото революционното, просто отричане на цялата минала история съвременният материализъм вижда в историята процес на развитие на човечеството и си поставя за задача да открие законите на движението на този процес. В противовес на господстващата както у французите от XVIII век, така и у Хегел представа за природата като за цяло, винаги равно на себе си, движещо се в едни и същи ограничени кръгове, с вечни небесни тела, както учи Нютон, и с неизменни видове на органическите същества, както учи Линея, съвременният материализъм обобщава най-новите успехи на природознанието, съгласно които природата също има своя история във времето, небесните тела възникват и изчезват, както и всички видове организми, които при благоприятни условия населяват тези тела, а кръговратите, доколкото изобщо могат да съществуват, придобиват безкрайно по-грандиозни размери. И в двата случая материализмът е по същество диалектически и не се нуждае повече от философия, която да стои над другите науки. Щом при всяка отделна наука се поставя искането да изясни мястото си в общата връзка на нещата и в познанието на тези неща, става излишна всяка специална наука за тази обща връзка. И тогава от цялата предишна философия самостоятелно остава да съществува само учението за мисленето и неговите закони, т. е. формалната логика и диалектиката. Всичко останало влиза в положителните науки за природата и историята.

Но докато посоченият преврат във възгледите за природата можеше да се извършва само дотолкова, доколкото изследванията доставяха съответния положителен материал за познанието —

вече значително по-рано бяха станали исторически събития, които предизвикаха решителен поврат в разбирането на историята. През 1831 г. в Лион избухна първото работническо въстание; от 1838 г. до 1842 г. първото национално работническо движение, движението на английските чартисти, достигна най-високата си точка. Класовата борба между буржоазията и пролетариата изпъкваше все повече на пръв план в историята на най-напредналите европейски страни колкото повече се развиваше в тях едрата индустрия, от една страна, и новозавоюваното политическо господство на буржоазията, от друга страна. Фактите все по-очевидно показваха цялата лъжливост на учението на буржоазната политическа икономия за тъждество на интересите на капитала и труда, за обща хармония и за общо благоденствие на народа като последица от свободната конкуренция*. Всички тези неща повече не можеше да бъдат отричани, нито пък можеше да бъде отричан френският и английският социализъм, който беше темен теоретически, макар и крайно несъвършен израз. Но старото идеалистическо разбиране на историята, което още не бе изместено, не познаваше никакви класови борби, основани на материалните интереси, и изобщо не познаваше никакви материални интереси; производството и всички икономически отношения се споменаваха само между другото като подчинени елементи на „историята на културата“. Новите факти наложиха да бъде подложена на ново изследване цялата дотогавашна история и се оказа, че цялата дотогавашна история е била история на класова борба³², че тези борещи се една против друга обществени класи винаги са били продукт на производствените отношения и на отношенията на размяната, с една дума — на *икономическите* отношения на своята епоха; а това значи, че икономическата структура на обществото във всяка дадена епоха образува реалната основа, с която се обяснява в последна сметка цялата надстройка на правните и политическите институции, както и на религиозните, философските и други възгледи на всеки даден исторически период. По такъв начин идеализмът бе изгонен от неговото последно убежище, от разбирането на историята; сега бе създадено материалистическо разбиране на историята и бе намерен пътят за обясня-

* В черновката на „Увода“ след тези думи идваха следните редове: „Въз Франция Лионското въстание през 1834 г. също възвести борбата на пролетариата против буржоазията. Английските и френските социалистически теории придобиха историческо значение и трябваше да намерят отзвук също и в Германия и да предизвикат критика, макар че там промишлеността едва беше започнала да се развива от дребното производство. Теоретическият социализъм, който сега се създаваше — не толкова в Германия, колкото сред германците — трябваше следователно да внася целия си материал...“ *Ред.*

ване на човешкото съзнание с неговото битие, вместо по-раншното обясняване на човешкото битие с човешкото съзнание.

Но дотогавашният социализъм беше също така несъвместим с този материалистически възглед върху историята, както и възгледите на френските материалисти върху природата бяха несъвместими с диалектиката и с най-новото природознание. Наистина дотогавашният социализъм критикуваше съществуващия капиталистически начин на производство и неговите последици, но той не можеше да го обясни, а следователно и да се справи с него — той можеше само да го обяви просто за негоден. Но задачата се състоеше в това, от една страна, да се обясни неизбежността на възникването на капиталистическия начин на производство в неговата историческа връзка и необходимост за определен исторически период, а следователно и неизбежността на гибелта му, а от друга — да се разкрие вътрешният, досега още неразкрит характер на този начин на производство, тъй като по-раншната критика се насочваше повече към вредните последици, отколкото към самото капиталистическо производство. Това бе извършено чрез откриването на *принадената стойност*. Доказано бе, че присвояването на незаплатен труд е основната форма на капиталистическия начин на производство и на присъщата му експлоатация на работниците; че дори когато купува работната сила на своя работник по пълната ѝ стойност, каквато тя има на стоковия пазар като стока, капиталистът все пак извлича от нея по-голяма стойност от оная, която е заплатил за нея, и че тази принадлезна стойност в последна сметка образува стойността сума, от която в ръцете на имотните класи се натрупва постоянно увеличаващата се маса на капитала. Така беше обяснено как се извършва капиталистическото производство, а също така как се произвежда и самият капитал.

Тези две велики открития — материалистическото разбиране на историята и разкриването на тайната на капиталистическото производство чрез принадлезната стойност — ние дължим на *Маркс*. Благодарение на тях социализмът стана наука и сега задачата е най-вече в това, тя да бъде доразработена във всичките ѝ подробности и взаимни връзки.

Приблизително така стояха работите в областта на теоретическия социализъм и на покойната сега философия, когато г. Ойген Дюринг изскочи с голям шум на сцената и възвести за извършения от него пълен преврат във философията, политическата икономика и социализма.

Да видим какво ни обещава г. Дюринг и... как той изпълнява своите обещания.

II. КАКВО ОБЕЩАВА г. ДЮРИНГ

Най-тясна връзка с нашия въпрос имат следните съчинения на г. Дюринг: „Курс по философия“, „Курс по политическа и социална икономия“ и „Критическа история на политическата икономия и на социализма“³³. Нас ни интересува предимно първото произведение.

Още на първата страница г. Дюринг се провъзгласява за „човека, който претендира да представява тази сила“ (философията) „за своето време и за най-близкото, подаващо се на предвиждане бъдеще“*.

Така той се провъзгласява за единствения истински философ на съвременността и на „подаващото се на предвиждане“ бъдеще. Който се отклонява от Дюринг, той се отклонява от истината. Мнозина и преди г. Дюринг са *мислили* за себе си същото, но — с изключение на Рихард Вагнер — той е сигурно първият, който спокойно го казва за себе си. При това истината, за която той говори, е

„окончателна истина от последната инстанция“.

Философията на г. Дюринг е

„естествена система или философия на действителността... в нея действителността се представя по такъв начин, че се *изключва всяко попъзновение* към мечтателна и субективно-ограничена представа за света“.

Значи тази философия има такава особеност, че извежда г. Дюринг отвъд границите на неговата лична, субективна огра-

* Курсивът във всички цитати от съчиненията на Дюринг е на Енгелс.
Ред.

ниченост, които той сам не може да отрече. Впрочем това му е необходимо, за да бъде в състояние да установи окончателни истини от последна инстанция, макар че ние още не сме проумели как трябва да стане това чудо.

Тази „естествена система на само по себе си ценното за духа знание“ е „установила основните форми на битието, без да жертвува ни най-малко дълбочината на мисълта“. От своето „действително критическо становище“ тя ни предлага „елементите на една действителна и съобразно с това ориентирана към действителността на природата и живота философия, която не признава никакъв просто видим хоризонт, а в своето предизвикващо могъщ преврат движение разгръща всички земи и всички небеса на външната и вътрешната природа“. Тази система е „нов метод на мислене“, а неговите резултати са „в самата си основа своеобразни изводи и възгледи... идеи, които създават система... твърдо установени истини“. В нейно лице ние имаме пред себе си „труд, който трябва да черпи своята сила в съсредоточената инициатива“ (все едно какво значи всичко това)... „изследване, което прониква до самите корени... коренна наука... строго научен възглед за нещата и хората... всестранно проникваща мисловна дейност... творческо разгръщане на достъпните за мисълта предпоставки и последици... нещо абсолютно фундаментално.“

В областта на политическата икономия г. Дюринг ни дава само

„всеобхватни исторически систематически трудове“, от които историческите на всичко отгоре се отличават „с моята историческа обрисовка“ от голям стил, а в икономическата наука са извършили „творчески поврати“.

Освен това той завършва със собствен, напълно разработен социалистически план за бъдещото общество, който е

„практическият плод на ясна и проникваща до последните корени теория“

и затова е също тъй безпогрешен и единствено спасителен, както и Дюринговата философия; защото

„само в онази социалистическа система, която аз охарактеризирах в моя „Курс по национална и социална икономия“, едно истинско притежаване може да заеме мястото на само привидната и временна или пък наследствена собственост“. Бъдещето трябва да се съобразява с това.

Този букет от възхвали, които г. Дюринг поднася на самия г. Дюринг, лесно би могъл да бъде удесеторен. Но той и така навярно възбуди вече у читателя известни съмнения дали наистина той има работа с философ или пък с... — но ние трябва да помолим читателя да отложи своята присъда, докато се запознае по-подробно с гореказаната способност за проникване до последните корени. И ние цитираме този букет само за да покажем, че имаме работа не с обикновен философ и социалист, който изказва просто своите мисли и предоставя на историята да реши въ-

проса за тяхната ценност, а със съвършено необикновено същество, което претендира, че е не по-малко непогрешимо от папата — с човек, чието единствено спасително учение ще трябва чисто и просто да приемеш, ако не искаш да изпаднеш в най-престъпна ерес. Така че ние съвсем нямаме тук работа с някой от ония трудове, с каквито избобилствува социалистическата литература във всички страни, а напоследък и немската — трудове, в които хора от най-различен калибър най-искрено се стараят да си изяснят въпроси, за отговора на които може би повече или по-малко не им достига материал; трудове, на които, при всичките им научни и литературни недостатъци, трябва да се признае наличността на добра социалистическа воля. Г-н Дюринг, напротив, ни поднася тезиси, които той провъзгласява за „окончателни истини от последна инстанция“, наред с които значи всяко друго мнение е отнапред погрешно. Като владее изключителната истина, г. Дюринг притежава също и единствения строго научен метод на изследване, в сравнение с който всички други методи са ненаучни. Или той е прав, и тогава пред нас се намира най-великият гений на всички времена, първият свръхчовек — защото е непогрешим; или пък той не е прав, и в такъв случай, каквато и да бъде нашата присъда, всяка благосклонна снизходителност с оглед на неговите евентуално добри намерения ще бъде все пак най-смъртно оскърбление за г. Дюринг.

Когато притежаваш окончателната истина от последна инстанция и единствената строга научност, от само себе си се разбира, че ще трябва да изпитваш значително презрение към останалото заблуждаващо се и непосветено в науката човечество. Затова нас не бива да ни учудва, че г. Дюринг се изказва крайно пренебрежително за своите предшественици и че само малцина — по изключение обявени от него самия за велики хора — намират милост пред съда на неговата „проникваща до корените“ основателност.

Да чуем най-напред неговото мнение за философите:

„Лишеният от всякакви честни убеждения *Лайбниц*... този най-добър измежду всички възможни философстващи придворни“.

Кант как да е, още може да се търпи; но след него всичко тръгнало с главата надолу:

появили се „бъркотините и колкото нелепите, толкова вятърничави дивотии на последвалите го епигони и особено на такива като *Фихте* и *Шелинг*... чудовищни карикатури на невежествена натурфилософска галиматия.. чудовищностите след *Кант*“ и „трескави блънувания“, венец на които поставил „някой си *Хегел*“. Този последният говорел на „хегеловски жаргон“ и разпространявал

„хегеловска зараза“ чрез своя „отгоре на това още и по форма ненаучен метод“ и свонте „несмилаеми идеи“.

Участта на природоизследователите не е по-добра, но от тях е споменато само името на Дарвин, та и ние ще трябва да се ограничим само с него:

„Дарвиновата полупоезия и фокуси с метаморфозите, с тяхната грубо-сезитивна ограниченост на схващането и притъпена различителна способност... Според нашето мнение специфичният дарвинизъм, от който, разбира се, трябва да се изключат построенията на Ламарк, представлява *бруталност, насочена против човешкната*“.

Но най-лошо си изпащат социалистите. С изключение може би само на Луи Блан — най-незначителния от всички — те са до един грешници и не заслужават славата, която са имали преди (или след) г. Дюринг, и то не само от гледна точка на истината и на научността, не, но и от гледна точка на техния личен характер. С изключение на Бабьоф и на някои комунари от 1871 г. нито един от тях не е „мъж“. Тримата утописти той нарича „социални алхимици“. От тях със Сен-Симон той се отнася все пак донякъде снизходително, тъй като го упреква само в „екзалтираност“, при което със състрадание намеква, че той страдал от религиозна лудост. Затова пък, когато става дума за Фурие, г. Дюринг губи всяка сдържаност, защото Фурие

„проявил... всички елементи на безумието... идеи, които, освен у него, може да се намерят преди всичко в лудниците... най-объркани бълнувания... продукти на безумието... Неизказано гламавият Фурие“, тази „детинска главичка“, този „идиот“ при това не бил никакъв социалист: неговият фаланстер³⁴ не съдържал никакъв рационален социализъм, а бил „уродливо построение, конструрано по най-обикновен търговски шаблон“.

И най-после:

„този, за когото тези отзивци“ (на Фурие за Нюгон) „...не са достатъчни, за да се убеди, че в името на Фурие и в целия фуриеризъм има нещо вярно само в първата срчка (foi — луд), би следвало сам да бъде зачислен към някаква категория на идиотите“.

Най-после Роберт Оуен

„имаше мътни и бедни идеи... неговото толкова грубо мислене в областта на морала... няколко банални идейки, изродили се в нелепост... безсмислени и груби възгледи... Ходът на идеите у Оуен едва ли заслужава сериозна кратика... неговата суетност“ и т. н.

И когато г. Дюринг извънредно остроумно характеризира утопистите според техните имена: Сен-Симон — светия (saint), Фурие — луд (foi), Анфантен — детински (enfant), остава само да се прибави: Оуен — о уви (oweh) — и един много важен

период от историята на социализма е просто разгромен с четири думи. А ако някой се усъмни в това, той би следвало „сам да бъде зачислен към някаква категория на идиотите“.

От присъдите на Дюринг за по-късните социалисти ние за по-кратко ще цитираме само отнасящите се до Ласал и Маркс.

Ласал: „Педантично дребиави опити за популяризация... избуяла схоластика... чудовищна смесица от обща теория и дребиави гламавщини... безсмислено и безформено хегелианско суеверие... ужасяващ пример... свойствената му ограниченост... важничене с най-нищожни дреболни... нашият еврейски герой... памфлетен драскач... посредствен... вътрешна несъстоятелност на възгледите за живота и света“.

Маркс: „Ограниченост на възгледите... неговите трудове и резултати сами по себе си, т. е. разглеждани чисто теоретически, нямат трайно значение за нашата област“ (критическата история на социализма), „а в общата история на умствените течения трябва да бъдат споменати най-многого като симптоми на влияние на един клон на най-новата сектантска схоластика... безсилне на концентриращите и систематизиращите способности... хаос на иденте и на стила, недостойни похвати на езика... англичанизирано тщеславие... измамничество... объркани концепции, които в действителност само уродлива смесница на историческа и логическа фантастика... измамни обрати... лична суетност... жалки маниерчета... нахалство... банални шегички с претенции за остроумие... китайска ученост... философска и научна изостаналост“.

И така нататък, и така нататък — защото всичко това е само малък, набързо набран букет от Дюринговата градина. От само себе си се разбира, че засега ние не засягаме ни най-малко въпроса, доколко са окончателни истини от последна инстанция тези любезни ругателства, които, при известна възпитаност на г. Дюринг, не трябваше да му позволят да намира за мръсно и гнусно *каквото и да е*. Ние ще се пазим също да изразим засега каквото и да било съмнение в проникващата до корените основателност на тези любезности на г. Дюринг, защото в противен случай може да ни бъде забранено дори да си изберем категорията идиоти, към която принадлежим. Ние сметохме само за свой дълг, от една страна, да дадем пример за това, което г. Дюринг нарича

„образци на деликатен и наистина скромен начин на изразяване“,

а, от друга страна, да констатираме, че за г. Дюринг негодността на неговите предшественици е не по-малко твърдо установена от собствената му непогрешимост. Така че ние онемяваме в най-дълбоко благоговение пред този най-велик гений на всички времена — ако, разбира се, всичко е именно така.

Първи отдел

ФИЛОСОФИЯ

III. КЛАСИФИКАЦИЯ. АПРИОРИЗЪМ

Философия, според г. Дюринг, е развитието на висшата форма на съзнанието за света и живота, а в по-широк смисъл тя обхваща *принципите* на всяко знание и воля. Навсякъде, където човешкото съзнание има работа с някаква поредница от познания или от стимули или пък с каквато и да било група от форми на съществуване, *принципите* на всичко това трябвало да бъдат предмет на философията. Тези принципи били простите — или досега смятани за прости — елементи, от които може да се състави многообразието на знанието и волята. Общото устройство на нещата можело — също както химическият състав на телата — да бъде сведено до основни форми и основни елементи. Тези последните елементи или принципи, щом като бъдат веднъж открити, важели не само за непосредствено познатото и достъпното, но и за света, който ни е непознат и недостъпен. По такъв начин философските принципи съставляли последното допълнение, което е нужно на науките, за да образуват единна система за обясняване на природата и на човешкия живот. Освен основните форми на всичко съществуващо философията имала само два същински обекта на изследване: природата и човешкия свят. Така че за подреждане на нашия материал *съвсем непринудено* се получавали три групи: обща световна схематика, учение за принципите на природата и, най-сетне, учение за човека. В тази поредица се съдържа и същевременно известен *вътрешен логически ред*, тъй като формалните основни положения, които важат за всичко съществуващо, стоят на предно място, а предметните области, към които тези положения трябва да се *прилагат*, следват след тях по реда на тяхната подчиненост.

Така твърди г. Дюринг — и то приведено почти буквално. Следователно у него става дума за *принципи*, извлечени от *мисленето*, а не от външния свят, за формални основни положения, които трябва да се прилагат към природата и човечеството, с които следователно трябва да се съобразяват природата и човекът. Но откъде мисленето взема тези принципи? От себе си ли? Не, защото сам г. Дюринг казва: областта на чисто идеалното

се ограничава до логически схеми и математически форми (последното, както ще видим, при това е и невярно). Но логическите схеми могат да се отнасят само до *формите на мисленето*, а тук става дума само за формите на *битието*, за формите на външния свят, а тези форми мисленето никога не може да черпи и извлече от себе си, а само от външния свят. Но с това се преобръща и цялото съотношение: принципите не са изходен пункт на изследването, а негов краен резултат; те не се прилагат към природата и към човешката история, а се извличат от тях; не природата, не човечеството се съобразяват с принципите, а, обратно, принципите са верни само дотолкова, доколкото съответствуват на природата и историята. Такова е единственото материалистическо схващане за предмета, а противоположното схващане на г. Дюринг е идеалистическо, то обръща действителното съотношение с главата надолу и конструира действителния свят от мислите, от съществуващи някъде си открай време, още преди света схеми, признаци или категории, точно както прави това... *някой си Хегел*.

И наистина, да сравним „Енциклопедията“ на Хегел³⁵ и всичките ѝ трескави бълнувания с окончателните истини на г. Дюринг от последна инстанция. У г. Дюринг ние имаме, първо, общата световна схематика, която у Хегел се нарича *логика*; след това и у двамата имаме прилагането на тези схеми, респективно логически категории към природата: натурфилософия; и, най-сетне, прилагането им към човечеството или онова, което Хегел нарича философия на духа. По такъв начин „вътрешният логически ред“ на Дюринговата „последователност“ ни връща „съвсем непринудено“ обратно към „Енциклопедията“ на Хегел, отгдето този ред е взет с такава точност, която ще трогне до сълзи вечния евреин на Хегеловата школа — професор Мишле в Берлин.³⁶

Така е, когато „съзнанието“, „мисленето“ се приема напълно натуралистически, просто като нещо дадено, предварително противопоставяно на битието, на природата. В такъв случай не може да не ни се стори извънредно странно обстоятелството, че съзнанието и природата, мисленето и битието, законите на мисленето и законите на природата така много се съгласуват помежду си. Но ако по-нататък поставим въпроса, що е всъщност мислене и съзнание и откъде се вземат те, ще видим, че те са продукти на човешкия мозък и че самият човек е продукт на природата, който се е развил в определена среда и заедно с нея. Поради това от само себе си се разбира, че продуктите на човешкия мозък, които при последна сметка са също продукти на природата, не противоречат, а съответствуват на останалата връзка в природата.³⁷

Но г. Дюринг не може да си позволи такава просто разглеждане на въпроса. Той мисли не само от името на човечеството — самото това би било вече твърде значително постижение, — а от името на съзнателните и мислещи същества на всички небесни тела.

И наистина, би било „унижение за основните форми на съзнанието и знанието, ако ние, прибавяйки към тях епитета „човешки“, бихме поискали да отхвърлим или дори само да поставим под съмнение тяхното суверенно значение и безусловно право на истинност“.

По такъв начин, за да не се появи подозрение, че на някоя планета две по две прави пет, г. Дюринг лишава себе си от правото да нарича мисленето „човешко“ и поради това е принуден да го откъсне от единствената реална основа, на която ние го срещаме, т. е. от човека и природата. Поради това г. Дюринг безнадеждно затъва в една идеология, която го превръща в епигон на същия оня Хегел, когото той нарече „епигон“. Впрочем ние още неведнъж ще имаме случай да поздравяваме г. Дюринг на други небесни тела.

От само себе си се разбира, че върху такава идеологическа основа не може да се построи материалистическо учение. По-нататък ние ще видим, че г. Дюринг е принуден неведнъж да приписва на природата съзнателни действия, т. е. това, което на прост език се казва бог.

Впрочем нашият философ на действителността е имал и други мотиви, за да пренесе основата на цялата действителност от действителния свят в света на идеите. Та нали именно науката за тази всеобща световна схематика, за тези формални принципи на битието съставя основата на Дюринговата философия! Ако извличаме световната схематика не от главата си, а само с помощта на главата от действителния свят, ако извличаме принципите на битието от това, което съществува, за тази цел ни е нужна не философия, а положителни знания за света и за това, което става в него; онова, което се получава в резултат, също не е философия, а положителна наука. Но в такъв случай целият том на г. Дюринг ще се окаже само напрасно положен труд.

По-нататък: щом философията като такава повече не е нужна, не е нужна и никаква система, даже и естествена система, на философията. Осъзнаването на това, че всички природни явления се намират в систематическа връзка, подтиква науката да доказва тази систематическа връзка навсякъде — и в единичното, и в цялото. Но адекватното, изчерпателно научно изобразяване на тази връзка, създаването на точно мисловно отражение на световната система, в която живеем, си остава както за нас, така и за всич-

ки бъдещи времена нещо невъзможно. Ако в някой момент от развитието на човечеството бъде построена подобна окончателно завършена система на световните взаимоотношения, както физически, така и духовни и исторически, то с това областта на човешкото познание би била завършена и всяко по-нататъшно историческо развитие би било прекратено от момента, в който обществото ще бъде уредено съобразно с тази система — нещо, което би било абсурд, чиста безсмислица. По такъв начин се оказва; че хората са поставени пред противоречието: от една страна, да познаят изчерпателно световната система в нейната обща връзка, а, от друга страна, тяхната собствена природа, както и природата на световната система, никога не им позволява да разрешат напълно тая задача. Но това противоречие не само лежи в природата на двата фактора — света и хората; то е и главният лост на целокупния умствен прогрес и се разрешава всекидневно и постоянно в безкрайното прогресивно развитие на човечеството — също както например някои математически задачи намират своето разрешение в безкраен ред или в периодична дроб. Фактически всяко мисловно отражение на световната система е и си остава ограничено: обективно — от историческите условия, субективно — от физическите и духовните особености на неговия автор. Но г. Дюринг отнапред обявява своя начин на мислене за такъв, който изключва всяко залитане към субективистично-ограничена представа за света. Ние видяхме вече, че г. Дюринг е вездесъщ, присъствайки на всички възможни небесни тела. Сега виждаме, че той е и всезнаещ. Той е разрешил последните задачи на науката и по такъв начин здраво е заковал за цялата наука вратите към бъдещето.

Г-н Дюринг смята също така за възможно да измъкне из главата си не само основните форми на битието, но и цялата чиста математика априорно, т. е. без да използва опита, който получаваме от външния свят.

В чистата математика — твърди г. Дюринг — разумът трябва да оперира „с продуктите на собственото си свободно творчество и въображение“; понятията число и фигура били „достатъчен за нея и създаван от самата нея обект“ и затова математиката „има значение, независимо от *особения* опит и реалното съдържание на света“.

Че чистата математика има значение, независимо от *особения* опит на всяка отделна личност — това, разбира се, е вярно, но то важи за всички твърдо установени факти на всички науки, както и изобщо за всички факти. Магнитните полюси, фактът, че водата се състои от водород и кислород, че Хегел е умрял, а г. Дюринг е жив — тези факти имат значение независимо от моя опит или от опита на други отделни личности, дори независимо от опи-

та на г. Дюринг, когато той сии със съня на праведник. Но в чистата математика разумът съвсем не оперира само с продуктите на собственото си творчество и въображение. Понятията число и фигура са взети не от някъде другаде, а от действителния свят. Десетте пръста, на които хората са се научили да броят, т. е. да извършват първата аритметична операция, са всичко друго, но не и продукт на свободното творчество на разума. За да броим, нужни са не само предмети, които могат да се преброят, но и способността при разглеждане на тези предмети да се абстрахираме от всички други техни свойства освен от техния брой — а тази способност е резултат на дълго историческо развитие, опиращо се на опита. Както понятието число, така и понятието фигура са взети изключително от външния свят, а не са възникнали в главата от чисто мислене. Трябвало е да съществуват неща, имащи определена форма, и човек е трябвало да сравнява тези форми, преди да стигне до понятието фигура. Чистата математика има за свой предмет пространствените форми и количествените отношения на реалния свят, значи — една твърде реална материя. Обстоятелството, че тази материя има извънредно абстрактна форма, може слабо да прикрие факта, че произхожда от външния свят. Но за да можем да изследваме тези форми и отношения в техния чист вид, трябва напълно да ги отделим от тяхното съдържание, да оставим последното настрана като нещо безразлично; така получаваме точките без измерения, линиите без дебелина и широчина, разните a и b , x и y , постоянните и променливите величини и едва съвсем на края стигаме до продуктите на свободното творчество и въображение на разума, а именно — до имагинерните величини. Също така и привидно априорното извличане на математически величини една от друга доказва не техния априорен произход, а само тяхната рационална взаимна връзка. Преди човек да дойде до мисълта да извежда формата на цилиндъра от въртенето на правоъгълника около една от неговите страни, той е трябвало да изследва цяла редица действителни правоъгълници и цилиндри, макар и с още твърде несъвършени форми. Математиката, както и всички други науки, е произлязла от *практическите нужди* на хората; от измерването на земните площи и на вместимостта на съдовете, от пресмятането на времето и от механиката. Но както и във всички други области на мисленето извлечените от реалния свят закони при известно стъпало на развитието се отделят от реалния свят, противопоставят му се като нещо самостоятелно, като появили се отвън закони, с които светът трябва да се съобразява. Така е било с обществото и с държавата — и също така, а не иначе *чистата* математика по-късно се прилага към света,

макар и да е извлечена от същия този свят и само да отразява част от присъщите му форми на връзка — и именно *само поради това* тя изобщо може да се прилага.

Но както г. Дюринг си въобразява, че от математическите аксиоми, които „и чисто логически нито се поддават на обосновка, нито се нуждаят от нея“, ще може, без да прибегва към някакъв опит, да извлече цялата чиста математика и след това да я приложи към света — също така той си въобразява, че е в състояние отначало да създаде в главата си основните форми на битието, простите елементи на всяко знание, аксиомите на философията, да извлече от тях цялата философия или световна схематика и след това с височайше благоволение да дари тази своя конституция на природата и на човечеството. За съжаление природата съвсем не се състои от мантойфелски прусаци от 1850 г.³⁸, а при човечеството те са само една най-нищожна част от него.

Математическите аксиоми са израз на крайно оскъдното мисловно съдържание, което математиката е принудена да заимствува от логиката. Всичките те могат да се сведат до две:

1) Цялото е по-голямо от частта. Това положение е чиста тавтология, тъй като, взета в количествен смисъл, представата „част“ предварително се намира в определено отношение към представата „цяло“, а именно: „част“ направо означава, че количественото „цяло“ се състои от няколко количествени „части“. От това, че споменатата аксиома изрично констатира този факт, ние не сме направили нито крачка напред. Тази тавтология може даже до известна степен да се докаже по следния начин: цяло е онова, което се състои от няколко части; част е нещо такова, което, като се вземе няколко пъти, дава цяло; следователно частта е по-малка от цялото — при това празнотата на повторението още по-рязко подчертава празнотата на съдържанието.

2) Две величини, поотделно равни на трета, са равни помежду си. Както още Хегел доказва, това положение представлява умозаключение, за верността на което гарантира логиката³⁹ — което значи е доказано, макар и във сферата на чистата математика. Другите аксиоми за равенството и неравенството са само логическо разширение на това умозаключение.

С тези хилави положения доникъде няма да отидем — нито в математиката, нито където и да било. За да отидем по-нататък, трябва да прибегнем към реални отношения, към отношения и пространствени форми, взети от реални тела. Представите за линии, повърхнини, ъгли, многоъгълници, кубове, кълба и т. н. — всички те са извлечени от действителността и нужна е доста голяма доза идеологическа наивност, за да повярваме на математи-

ците, че първата линия се е получила от движението на една точка в пространството, първата повърхнина — от движението на линия, първото тяло — от движението на повърхнина и т. н. Самият език се бунтува против това. Математическата фигура с три измерения се нарича тяло, *corpus solidum* на латински, следователно — дори осезаемо тяло, значи носи име, което съвсем не е взето от свободното въображение на разума, а от грубата действителност.

Но за какво са всички тези дълги разсъждения? След като на стр. 42—43⁴⁰ г. Дюринг вдъхновено е възпял независимостта на чистата математика от емпиричния свят, нейната априорност, нейното опериране с продуктите на свободното творчество и въображение на разума, на стр. 63 той заявява:

„Някои лесно изпускат изпредвид, че тези математически елементи (число, величина, време, пространство и геометрическо движение) са *идеални само по своята форма*... поради това *абсолютните величини* от която и да било категория представляват нещо *напълно емпирично*... Обаче „математическите схеми се поддават на *изолирана* от опита и при все това достатъчна характеристика“,

което повече или по-малко важи за *всяка* абстракция, но съвсем не доказва, че последната не е извлечена от действителността. В световната схематика чистата математика е възникнала от чистото мислене, а в натурфилософията тя е нещо напълно емпирично, нещо взето от външния свят и след това обособено. Но на кое трябва да вярваме?

IV. СВЕТОВНА СХЕМАТИКА

„Всеобхватното битие е *единствено*. В своята самостоятелност то не допуска нищо друго край себе си или над себе си. Да поставим наред с него друго битие, би значило да го направим такова, каквото то не е, а именно да го направим част или съставен елемент на по-широко цяло. Тъй като ние като в рамка обхващаме всичко с нашата *единна* мисъл, то нищо от онова, което по необходимост влиза в това мисловно *единство*, не може да запази в себе си двойственост. Но и нищо не може да остане вън от това мисловно единство... Същността на всяко мислене се състои в обединяването на елементите на съзнанието в единство... Именно благодарение на обединяващата способност на мисленето възниква *неделимото понятие за света*, а под универсум, както показва и самата дума, се разбира нещо, в което всичко е обединено в едно *единство*“.

Тъй казва г. Дюринг. Математическият метод, според който

„всеки въпрос трябва да се решава *аксиоматически* в прости основни форми, както ако става дума за прости... принципи на математиката“ —

този метод тук е приложен за пръв път.

„Всеобхватното битие е *единствено*“. Ако тавтологията — простото повтаряне в сказуемото на онова, което вече е казано в подлога — представлява аксиома, то тук ние имаме най-чистопробна аксиома. В подлога г. Дюринг ни казва, че битието обхваща всичко, а в сказуемото безстрашно твърди, че в такъв случай нищо не съществува извън това битие. Каква колосална „системосъздаваща мисъл“!

Наистина — „системосъздаваща“. Още не сме прочели и шест реда по-нататък и г. Дюринг с помощта на „нашата единна мисъл“ вече превръща *единствеността* на битието в негово *единство*.

Тъй като според г. Дюринг същността на всяко мислене се състояла в обединяване в нещо единно, то битието, когато мислим за него, го мислим само като нещо единно и понятието за света е неделимо; а тъй като *мисленото битие, понятието за света*, било единно, то и реалното битие, реалният свят, също така бил неделимо единство. И затова

„щом духът се научи да обхваща битието в неговата еднородна универсалност, то за трансценденталности няма вече място“.

Това е поход, пред който съвсем бледнеят Аустерлиц и Йена, Кьонигрец и Седан.⁴¹ С някакви си две-три изречения, едва една страница — след като мобилизирахме първата аксиома, — ние вече премахнахме, отстранихме, унищожихме всичко отвъдсветовно: бог, небесното войнство, небесата, ада и чистилицето, заедно с безсмъртието на душата.

По какъв начин стигаме от единствеността на битието до неговото единство? Твърде просто: като си представяме това битие. Едва обхванали с единната си мисъл като в рамка битието — и единственото битие става в мисълта единно битие, мисловно единство, понеже същността на *всяко* мислене се състои в това, че то обединява елементите на съзнанието в едно единство.

Последното положение е просто невярно. Първо, мисленето се състои толкова в разлагане на предметите на съзнанието на техните елементи, колкото в обединяване на свързаните един с друг елементи в единство. Без анализ няма синтез. Второ, мисълта, ако не прави грешки, може да обедини елементите на съзнанието в единство само в случай че в тях или в техните реални първообрази това единство вече *преди това е съществувало*. От това, че ще зачислим четката за обуца в една категория с млекопитаещите, на нея няма да ѝ израснат млечни жлези. Така че единството на битието и съответно оправданието на разбирането на битието като единство е тъкмо това, което трябваше да се докаже. И ако г. Дюринг ни уверява, че той си представя битието единно, а не, да речем, двойствено, с това той изказва само свое лично, за никого незадължително мнение.

Ако поискаме да си представим хода на неговите мисли в чист вид, този ход ще бъде такъв: „Аз започвам с битието. Значи аз си мисля битието. Мисълта за битието е единна. Но мисленето и битието трябва да отговарят едно на друго, те взаимно си съответствуват, те „се покриват“. Следователно битието е единно и в действителността. Значи не съществуват никакви „трансценденталности“.“ Но ако г. Дюринг би говорил така открито, вместо да ни поднася посочените по-горе оракулски изрази, неговият идеологиче-

ски подход щеше да бъде ясен. Опитът да докаже реалността на каквото и да е резултат на мисленето от идентичността на мисленето и битието — тъкмо това беше едно от най-безумните трескави бълнувания на . . . някой си Хегел.

Ако даже цялата аргументация на г. Дюринг бе вярна, то и тогава той не би отвоювал нито педя земя от спиритуалистите. Те накъсо ще му отговорят: „светът и за нас е неделим; деленето на света на земен и отвъден съществува само за нашата специфично земна, обременена с първородния грях гледна точка; само по себе си, т. е. в бога, цялото битие е единно“. И те ще последват г. Дюринг на любимите му други небесни тела и ще му посочат едно или няколко от тях, където не е имало грехопадение, където значи няма противоположност между този и онзи свят и където единството на света е догма на вярата.

Най-комичното във всичко това е, че г. Дюринг, за да докаже, въз основа на понятието за битието, че няма бог, си служи с известното онтологическо доказателство за наличното битие на бога. То гласи: „Когато си мислим бога, ние си го мислим като съвкупност от всички съвършенства. Но към тази съвкупност от съвършенства спада преди всичко наличното битие, тъй като същество, което няма налично битие, по необходимост е несъвършено. Значи ние трябва да включим в съвършенствата на бога и наличното му битие. Следователно бог непременно съществува“. — Точно така разсъждава г. Дюринг: „Когато си мислим битието, ние го мислим като *едно* понятие. Онова, което се обхваща в *едно* понятие, е единно. По такъв начин битието не би отговаряло на своето понятие, ако не е единно. Следователно то трябва да бъде единно: следователно не съществува бог и т. н.“

Когато говорим за *битието* и *само* за битието, то единството може да се състои само в това, че всички предмети, за които става дума, *съществуват*. В единството на това битие — и не в някакво друго единство — те са обединени и общото твърдение, че всички те *съществуват*, не само не може да им придаде никакви други общи или необщи свойства, но и на първо време изключва от разглеждане всички такива свойства. Защото щом се отделим, макар и на милиметър, от простия основен факт, че битието е присъщо на всички тези неща, пред нашия поглед веднага започват да изпъкват *различията* между тези неща. Дали тези различия се състоят в това, че едни неща са бели, други черни, едни одушевени, други неодушевени, че едни са, да речем, от този свят, а други от онзи — за всичко това ние не можем да отсъждаме само въз основа на това, че на всички тях еднакво се приписва само съществуване.

Единството на света не е в неговото битие — макар че неговото битие е предпоставка за неговото единство, тъй като светът трябва най-напред да *съществува*, преди да бъде *единен*. Битието е изобщо открит въпрос отвъд оная граница, където свършва нашият кръгозор. Действителното единство на света се състои в неговата материалност, а последната се доказва не с няколко фокуснически фрази, а с дългото и трудно развитие на философията и природознанието.

По-нататък. *Битието*, с което ни занимава г. Дюринг, не е

„онова чисто битие, което, бидейки равно на себе си, не се нуждае от никакви особени определения и в действителност представлява само коренат на мисловното *нищо*, или на отсъствието на мисъл“.

Но ние твърде скоро ще видим, че светът на г. Дюринг наистина започва с такова именно битие, което е лишено от всякаква вътрешна диференцираност, от всяко движение и изменение и следователно фактически е корелат на мисловното *нищо*, значи е истинско *нищо*. Едва от това *битие-нищо* се развивало сегашното диференцирано, изменчиво състояние на света, представляващо развитие, *ставане*; и едва след като сме разбрали това, ние сполучаваме, въпреки вечното изменение,

„да установим като равно на себе си понятието универсално битие“.

По такъв начин ние сега имаме понятието битие на по-висока степен, на която то съдържало в себе си и постоянство, и изменение, и битие, и *ставане*. Стигнали до този пункт, ние намираме, че

„родът и видът или изобщо общото и частното са най-простите средства за разпознаване, без които не можем да разберем устройството на нещата“.

Но това са средства за разпознаване на *качеството*; след като свършим с него, ние отиваме по-нататък:

„Противоположност на рода е понятието величина, онова еднородно, в което вече няма никакви видови различия“,

т. е. от *качеството* ние преминаваме към *количеството*, а последното е винаги „*измеримо*“.

Да сравним сега това „строго очертаване на общовалидните схеми“ и тяхната „наистина критическа гледна точка“ с несмислените идеи, бъркотните и трескавите бълнувания на някой си Хегел. Ние намираме, че Хегеловата „Логика“ започва с *битието*, както почва и г. Дюринг; че битието се оказва *нищо*, както и у г. Дюринг; че от това „битие-нищо“ се преминава към *ставането* чийто резултат е наличното битие, т. е. по-висша, по-пълна форма на битието — също както у г. Дюринг. Наличното битие води към

качество, качеството — към количество, пак също както у г. Дюринг. И за да не липсва нито един съществен елемент, г. Дюринг по друг повод ни разказва:

„Преминването от сферата на нечувствителността в сферата на усещанията се извършва — въпреки цялата количествена постепенност — само с *качествен скок*, за който ние... можем да твърдим, че безкрайно се различава от простата градация на едно и също свойство“.

Тъкмо това е и Хегеловата възлова линия на измеримите отношения, при която чисто количественото увеличение или намаление причинява в известни определени възлови точки *качествен скок*, например при нагряването или изстудяването на водата, където точката на кипенето и точката на замръзването са възловите точки, при които — при нормално налягане — се извършва скокът в ново агрегатно състояние, където следователно количеството преминава в качество.

Нашето изследване също се опита да стигне до корена на нещата и в корена на проникващите до корен Дюрингови основни схеми то намира... „трескавите бълнувания“ на някой си Хегел, намира категориите на Хегеловата „Логика“ (част I, учение за битието)⁴² в строга, старохегеловска „последователност“ и почти без всякакъв опит да се замаскира плагиатът!

Но като не се задоволява с това, да задигне цялата схема на битието от тъй оклеветения свой предшественик, г. Дюринг, след като дава гореприведения пример за скокообразно преминаване на количеството в качество, преспокойно заявява за Маркс:

„Колко комично изглежда например позоваването“ (на Маркс) „върху забърканата и мъглява Хегелова представа, че количеството се превръща в качество!“

Забъркана, мъглява представа! Кой тук се превръща и кой изглежда комичен, г. Дюринг?

По такъв начин всички тези прекрасни неща не само не са „решени аксиоматически“, както се обещаваеше отначало, но просто са внесени отвън, т. е. от „Логиката“ на Хегел. И то така, че в цялата глава няма дори и помен от вътрешна връзка, доколкото тя не е заимствувана също от Хегел, и всичко в края на краищата се свежда до безсъдържателно мъдруване за пространството и времето, за постоянството и изменчивостта.

От битието Хегел преминава към същността, към диалектиката. Тук той разглежда определенията на рефлексията, техните вътрешни *противоположности* и противоречия — например положително и отрицателно, а след това преминава към *причинността* или към отношението между причина и действие и завършва с

необходимостта. Точно така прави и г. Дюринг. Онова, което Хегел нарича учение за същността, г. Дюринг нарича на свой език „логически свойства на битието“. Те се заключават преди всичко в „антагонизма на силите“, в *противоположностите*. Но г. Дюринг радикално отрича противоречието; по-късно ние отново ще се върнем на този въпрос. По-нататък той преминава към *причинността*, а от нея към *необходимостта*. Следователно, ако г. Дюринг казва за себе си:

„Ние, които не философствуваме от клетката“,

с това, изглежда, той иска да каже, че философствува *вътре в* клетката, именно — в клетката на Хегеловия схематизъм на категориите.

V. НАТУРФИЛОСОФИЯ. ВРЕМЕ И ПРОСТРАНСТВО

Да преминем сега към *натурфилософията*. И тук г. Дюринг има всички основания да бъде недоволен от своите предшественици.

Натурфилософията е „паднала така ниско, че се е превърнала в объркана лъжепоезия, основана на невежеството“, и е „станала плячка на проституиращото философстване на един Шелинг и подобни на него хитреци, които ровят в светилището на абсолюта и мистифицират публиката“. Умората ни е спасила от тези „уродства“, но засега тя е разчистила почвата само за „лутанията“; „а що се отнася до широката публика, то за нея, както е известно, отеглянето на един по-голям шарлатанин често пъти само дава възможност на лякой по-малък, но по-ловък приемник да повтори под друга фирма всички номера на първия.“ Самите природонаследователи не проявяват голяма „склонност към екскурзии в царството на светообхващащите идеи“ и затова дават в областта на теорията само „несвързани, незозрели изводи“.

Тук е наложителна бърза помощ и за щастие г. Дюринг е на своя пост.

За да оценим правилно следващите по-нататък открития за развоя на света във времето и за неговата ограниченост в пространството, трябва отново да се върнем към някои места от „световната схематика“.

На битието, също в съгласие с Хегел („Енциклопедия“, § 93), той приписва безкрайност — онова, което Хегел нарича *лоша безкрайност*⁴³ — и след това подлага тази безкрайност на изследване.

„Най-яоният образ на безкрайността, мислена *без противоречия*, е неограниченото натрупване на числа в числения ред... Както към всяко число можем да прибавим още една единица, без да изчерпваме някога възможността за по-нататъшно броене, така и след всяко състояние на битието се редува

следвашо състояние и в неограниченото създаване на тези състояния се състои безкрайността. Тази *точно мислима* безкрайност има, поради това, само една единствена основна форма с една единствена посока. Защото макар за нашето мислене и да е безразлично дали ще си представи натрупването на състоянията в тази или в противоположна посока, то все пак такава една вървяща назад безкрайност не е нищо друго освен образ, създаден от твърде прибръзана представа. И наистина, тъй като тази безкрайност би трябвало в действителност да бъде премината в *обратна* посока, то при всяко свое отделно състояние тя би имала зад себе си един безкраен ред от числа. Но тогава бихме получили недопустимото противоречие на преброен безкраен числен ред и по такъв начин става безсмислено допускането и на една втора посока на безкрайността.“

Първото заключение, което произтича от това схващане за безкрайността, е, че свързването на причините и следствията в света трябва да е имало някога своето начало:

„Безкраен брой от причини, които вече са се наредили една до друга, е немислим вече затова, защото той предполага безбройността като преброена“.

Следователно доказано е съществуването на *първопричина*. Второто заключение е

„законът за определеното количество: натрупването на идентични елементи от какъвто и да е реален род от самостоятелни предмети е мислимо само като образуване на определено число“. Сам по себе си определен трябва да бъде във всеки даден момент не само началният брой на небесните тела, но и общият брой на всички съществуващи в света най-малки самостоятелни частици на материята. Тази последната необходимост била истинското основание за това, че никое съединение не е мислимо без атоми. Всяка реална делимост всякога притежавала кратка определеност и трябвало да я притежава, тъй като иначе ще се получи противоречието на преброена безбройност. По същата причина не само трябва да бъде определен броят на направените вече от земята обиколки около слънцето, макар той и да не може да се изчисли, но и всички периодически процеси в природата трябва да са имали някакво начало; а всяка диференциация, всички следващи едно след друго многообразия на природата трябвало да имат своя корен в някое *равно на себе си състояние*. Такова състояние могло без противоречие да се мисли като вечно съществуващо, но и тази представа би била изключена, ако времето само по себе си се състоеше от реални части, а, напротив, не се делеше произволно само от нашия разум чрез идеално поставяне на възможности. Иначе стоял въпросът с реалното и вътрешно-неедиородно съдържание на времето; това действително запълване на времето с разнородни факти, както и формите на съществуване в тази област спадали, поради своите различия, тъкмо към категорията на изброеното. Ако си представим такова състояние, което не познава изменения и в своето саморавенство не показва никакви различия в последователността, то и по-специалното понятие за времето щяло да се превърне в по-общата идея за битието. Какво трябва да означава натрупването на една лишена от съдържание продължителност — това ние не можем дори да си представим.

— Така казва г. Дюринг, който не малко се гордее със значителността на своите открития. Отначало той само се надява, че на тях „ще погледнат поне като на немаловажна истина“; но по-нататък той казва:

„Да напомним за ония *крайно прости* похвати, чрез които *ние* придадохме на понятията за безкрайността и на тяхната критика *едно непознато досега значение*... Да си припомним елементите на универсалното разбиране на времето и пространството, така *просто* изобразени благодарение на съвременното задълбочаване и заостряне“.

Ние придадохме! Съвременното задълбочаване и заостряне! Кои са тези „ние“ и кога се разиграва тази съвременност? Кой задълбочава и заостря?

„Тезис. Светът има начало във времето и по пространство също е включен в граници. — Доказателство. И наистина, ако допуснем, че светът няма начало във времето, то до всеки даден момент е изтекла вечност и следователно изтекъл е безкраен ред от следващи едно след друго състояния на нещата в света. Но безкрайността на един ред се състои именно в това, че той никога не може да бъде завършен чрез последователен синтез. Следователно безкраен изтекъл световен ред е невъзможен; значи началото на света е необходимо условие за неговото съществуване, това е първото, което трябва да се докаже. — Що се отнася до втората половина на тезиса, нека пак допуснем противоположното твърдение, че светът е безкрайно дадено цяло от едновременно съществуващи неща. Но ние можем да си представим величината на едно количество, което не е дадено в известни граници на каквато и да било нагледна представа, само с помощта на синтез на частите, а тоталността на такова количество — само с помощта на завършения синтез или с помощта на все ново прибавяне на единица към самата нея. Поради това, за да се мисли като едно цяло светът, който изпълва цялото пространство, би трябвало последователният синтез на частите на безкрайния свят да се разглежда като завършен, т. е. би трябвало безкрайното време, необходимо за изброяване на всички едновременно съществуващи неща, да се разглежда като изтекло, което е невъзможно. И така, един безкраен агрегат на действителните неща не може да бъде разглеждан като дадено цяло, а значи и като *едновременно* даден. Следователно светът по своето протежение в пространството не е безкраен, а затворен в граници — и това е второто“ (което трябва да се докаже).

Тези положения са буквално преписани от една доста известна книга, излязла за пръв път в 1781 г. и озаглавена: „Критика на чистия разум“ от *Имануел Кант*; в нея всеки може да ги прочете в част I, отдел 2 на книга 2, глава 2, параграф 2: Първата антиномия на чистия разум.⁴⁴ Така че на г. Дюринг принадлежи само славата, че върху мисълта, изразена от Кант, той е лепнал *названието*: „закон на определеното количество“, и е направил откритието, че е имало такова време, когато още не е имало време, но светът вече е съществувал. А що се отнася до всичко останало, т. е. до всичко, което в разсъжденията на г. Дюринг има още някакъв смисъл, оказва се, че „ние“ — това е Имануел Кант, а „съвременността“ е всичко на всичко на 95 години. Безспорно, „крайно просто“! Забележително „непознато досега значение“!

При това Кант съвсем не твърди, че горесцитираните положения са окончателно доказани от него. Напротив, на следващата страница той твърди и доказва обратното — че светът няма нача-

ло във времето и край в пространството. Той вижда антиномията, неразрешимото противоречие, именно в това, че и едното, и другото са еднакво доказуеми. Хора от по-малък калибър може би биха се позамислили малко, щом „един Кант“ е намерил тук неразрешима трудност. Не е такъв нашият смел фабрикувач на „основно своеобразни изводи и възгледи“: той старателно преписва от антиномията на Кант онова, което може да му бъде полезно, а останалото отхвърля настрана.

Този въпрос се решава много просто. Вечността във времето и безкрайността в пространството по начало и по самия смисъл на тези думи не могат да имат край откъм *никоя* страна — нито отпред или отзад, нито отгоре или отдолу, нито отляво или отдясно. Тази безкрайност е съвсем различна от онази на един безкраен ред, понеже последният започва винаги с единица, с първия член от реда. Неприложимостта на тази представа за реда върху нашия предмет проличава веднага, щом се опитаме да я приложим върху пространството. Безкрайният ред, приложен в областта на пространството, е линия, прокарана от известна точка в известна посока в безкрайността. Изразява ли се с това, макар и смътно, безкрайността на пространството? Съвсем не: напротив, необходими са шест линии, прекарани от една такава точка към трояко противоположни посоки, за да се даде представа за измеренията на пространството; по такъв начин ние бихме имали шест такива измерения. Кант така добре е разбирал това, че само косвено, по околен път е пренасял своя числен ред върху пространствеността на света. Г. Дюринг, напротив, ни заставя да приемем шест измерения в пространството, а веднага след това не намира достатъчно думи, за да изрази негодуванието си срещу математическия мистицизъм на Гаус, който не искаше да се задоволи с трите обикновени измерения на пространството.⁴⁵

Когато безкрайната от двете страни линия или безкрайният от двете страни ред от единици бъдат приложени върху времето, те имат известен образен смисъл. Но ако си представим времето като ред, който започва от *единица*, или като линия, започваща от определена *точка*, то със самото това ние предварително вече казваме, че времето има начало; ние предпоставяме тъкмо онова, което трябва да докажем. Ние придаваме на безкрайността на времето едностранчив, половинчат характер; но едностранчивата, разполовена безкрайност е също така вътрешно противоречие, пряка противоположност на „мислената без противоречия безкрайност“. Ние можем да избегнем това противоречие само като приемем, че единица, от която почваме да броим реда, точката, от която измерваме по-нататък линията, е която и да било единица

от реда, която и да било точка от линията и че за линията или реда е безразлично къде ще ги поставим.

А противоречието „на преброяния безкраен числен ред“? Ние ще бъдем в състояние да го изследваме отблизо, щом г. Дюринг извърши фокуса *да преброи този безкраен ред*. Когато той сполучи да преброи от $-\infty$ (минус безкрайност) до нула, нека ни се обади. Очевидно е, че откъдето и да започне своето броене, той ще остави зад себе си безкраен ред, а заедно с него и задачата, която трябваше да реши. Нека той обърне своя собствен безкраен ред $1+2+3+4\dots$ и се опита отново да преброи назад от безкрайния край до единица; ясно е, че това е опит на човек, който никак не вижда същността на работата. Нещо повече — ако г. Дюринг твърди, че безкрайният ред на изтеклото време е преброен, то със самото това той твърди, че времето има начало, тъй като иначе той не би и могъл да започне „да брои“. Той следователно отново пробутва като предпоставка онова, което трябва да докаже. Така че представата за преброяния безкраен ред, с други думи — обхващащият света Дюрингов закон на определеното количество, е *contradictio in adjecto*,* съдържа в себе си противоречие, при това *абсурдно* противоречие.

Ясно е: безкрайност, която има край, а няма начало, не е ни повече, ни по-малко безкрайна от оная, която има начало, но няма край. Най-малката диалектическа проникателност трябваше да подскаже на г. Дюринг, че краят и началото непременно са свързани помежду си, както северният и южният полюс, и че когато се отхвърля краят — началото става край, *единственият* край на реда, и обратно. Цялата илюзия би била невъзможна без математическата привычка да оперираме с безкрайни редове. Тъй като в математиката по необходимост изхождаме от определеното, крайното, за да дойдем до неопределеното, безкрайното — всички математически редове, положителни или отрицателни, трябва да започват от единица, иначе с тях не може да се оперира. Но мисловната необходимост на математика далеч не може да бъде принудителен закон за реалния свят.

Впрочем г. Дюринг никога не ще може да си представи действителната безкрайност без противоречия. Безкрайността е противоречие и е пълна с противоречия. Противоречие е вече това, че безкрайността трябва да се образува само от пределни величини — и все пак е тъкмо така. Ограничеността на материалния свят също тъй води към противоречия, както и неговата неогра-

* — противоречие по същество, т. е. абсурдно противоречие от типа на „кръгъл квадрат“, „дървено желязо“. *Ред.*

ниченост, и всеки опит за премахване на тези противоречия води, както видяхме, към нови и по-лоши противоречия. Именно защото е противоречие, безкрайността е безкраен процес, който се развива във време и пространство без край. Премахването на това противоречие би било край на безкрайността. Това правилно е разбрал още Хегел и затова той се отнасял със заслужено презрение към господата, които мъдрували около това противоречие.

Да минем по-нататък. И така, времето е имало начало. А какво е било преди това начало? Свят, който се намирал в равнище на себе си, неизменно състояние. И тъй като в това състояние не стават никакви последователни изменения, по-частното понятие за времето се превръща в по-общата идея за *битието*. Първо, нас съвсем не ни интересува какви понятия се изменят в главата на г. Дюринг. Въпросът не е за *понятието време*, а за *действителното време*, от което г. Дюринг в никой случай няма да се отърве така евтино. Второ, понятието време може колкото си иска да се превръща в по-общата идея за *битието*, но с това ние не правим нито крачка напред. Защото основните форми на всяко битие са пространството и времето и битие във от времето е толкова голяма безсмислица, колкото и битие във от пространството. Хегеловото „извън времето протекло битие“ и новшелинговското „предвечно битие“⁴⁶ са все още рационални представи в сравнение с това битие извън времето. Затова и г. Дюринг твърде предпазливо пристъпва към въпроса: по същество то пак било време, само че такава време, което *всъщност* не може да се нарече време, понеже времето само по себе си не се състои от реални части и само нашият разум произволно го дели на части; само действителното изпълване на времето с разнородни факти се поддава на изчисление; а какво трябва да означава натрупването на една лишена от съдържание продължителност — това ние не можем дори да си представим. Какво трябва да означава това натрупване за нас, тук е съвсем безразлично; пита се, дали светът продължава в предположеното тук състояние, дали той има продължителност във времето? Че от измерването на подобна, лишена от съдържание продължителност нищо не излиза, също както и от безсмисленото и безцелно измерване на празно пространство — това ние отдавна знаем, а и Хегел, тъкмо поради отегчителния характер на тази процедура, нарича тази безкрайност *лоша*. Според г. Дюринг времето съществува само чрез изменението, а не изменението съществува във и чрез времето. Именно защото времето е нещо различно, независимо от изменението, можем да го измерваме чрез изменението, тъй като за измерването всякога е нужно нещо различно от онова, което подлежи на измерване. А времето, в тече-

ние на което не стават никакви забележими изменения, далеч не е *никакво* време; напротив, то е *чисто*, неусложнено от никакви чужди примеси, следователно истинско време, времето *като такова*. И наистина, ако искаме да схванем понятието време в цялата му чистота, отделено от всички чужди и странични примеси, ние сме принудени да оставим настрана, като неспадащи към това понятие, всички различни събития, които стават едно до друго или едно след друго във времето — и по този начин да си представим време, в което не става нищо. Следователно с това ние съвсем не сме довели понятието време дотам, че да потъне в общата идея за битието, а само за пръв път идваме до чистото понятие време.

Но всички тези противоречия и несъобразности са още детска игра в сравнение с оная обърканост, в която изпада г. Дюринг със своето равно на себе си първоначално състояние на света. Ако светът е бил някога в такова състояние, когато в него не е ставало абсолютно никакво изменение, как е можал той от това състояние да премине към изменение? Абсолютно-неизменното, още повече пък когато то се намира в такова състояние от паметивека, не може в никой случай от само себе си да излезе от това състояние и да премине в състояние на движение и изменение. Значи пръв тласък, който да приведе света в движение, е трябвало да дойде отвън, от друг свят. Но „първият тласък“, както е известно, е само друг израз за обозначаване на бога. Г-н Дюринг, който ни уверяваше, че в своята световна схематика напълно си бил разчистил сметките с бога и с отвъдния свят, отново сам ги въвежда тук — в заострен и задълбочен вид — в натурфилософията.

По-нататък г-н Дюринг казва:

„Там, където величината принадлежи на един постоянен елемент на битието, тя си остава неизменна в своята определеност. Това важи... за материята и за механическата сила.“

Ще отбележим мимоходом, че първото изречение дава прекрасен пример за високопарния аксиоматично-тавтологичен маниер на изразяване на г. Дюринг: там, където известна величина не се променя, тя си остава същата. И така, количеството на механическата сила, съществуваща в света, си остава вечно същото. Ние оставяме настрана факта, че доколкото това е вярно, то е било известно и формулирано във философията от Декарт⁴⁷ още преди около 300 години; че в природознанието от 20 години насам широко се разпространява учението за съхранение на силата и че като го ограничава върху *механическата* сила, г. Дюринг съвсем не го подобрява. Но къде е била механическата сила по време на

неизменното състояние на света? На този въпрос г. Дюринг упорито отказва да ни даде какъвто и да било отговор.

Къде, г. Дюринг, е била тогава вечно оставащата равна на себе си механическа сила и какво е привела тя в движение? Отговор:

„Първоначалното състояние на вселената, или, по-ясно казано, първоначалното състояние на едно неизменно, несъдържащо в себе си никакво натрупване на изменения във времето битие на материята — това е въпрос, който може да бъде отклонен само от онзи ум, който вижда върха на мъдростта в самоосакатяването на своята оплодяваща способност“.

Следователно: или ще приемете без разсъждения моето неизменно първоначално състояние, или аз, способният за оплодяване Ойген Дюринг, ви обявявам за умствени скопци. Това наистина може да уплаши някого. Но ние, които вече видяхме няколко образци от оплодителната способност на г. Дюринг, ще си позволим засега да оставим елегантната ругатня на г. Дюринг без отговор и още веднъж да попитаме: Все пак, г. Дюринг, с ваше позволение, как стои въпросът с механическата сила?

Г-н Дюринг веднага се обърква.

Действително — запъва той — „абсолютното твърдение на онова първоначално пределно състояние само по себе си не дава никакъв преходен принцип. Но нека си спомним, че всъщност също така стои работата с всяка даже най-малка нова брънка в добре известната ни верига на битието. Затова оня, който иска да изтъкне затруднения в дадения главен случай, нека внимава да не би да ги отмине при не толкова очевидни случаи. При това ние имаме възможност да вмъкнем постепенно градиращи междинни състояния, а с това — моста на непрекъснатостта, за да стигнем назад до пълното загасване на изменяемостта. Наистина, чисто логически тази непрекъснатост не помага да намерим изход от главното затруднение, но тя е за нас основната форма на всяка закономерност и на всеки изобщо известен ни преход, така че ние имаме право да се възползваме от нея като опосредствувашо звено между споменатото първоначално равновесие и неговото нарушение. Но ако ние бихме пожелали да си представим това, така да се каже (!), неподвижно равновесие съответно на понятията, които в нашата съвременна механика се допускат без особени съмнения (!), съвсем невъзможно би било да си обясним как материята е могла да стигне до състоянието на изменяемост.“ Но освен механиката на масите съществува още — казва г. Дюринг — превръщане на движението на масите в движение на най-малките частици; как става обаче това превръщане — „за това ние досега не разполагаме с никакъв общ принцип и затова не трябва да се учудваме, ако тия явления донякъде преминават в *областта на тъмното*“.

Това е всичко, което има да ни каже г. Дюринг. И действително ние би трябвало да видим върха на мъдростта не само в самоосакатяването на оплодителната сила, но и в сляпата и тъм-на вяра, ако бихме искали да се задоволим с тези наистина жалки, празни извъртания и фрази. Господин Дюринг сам признава,

че абсолютното тъждество не може от само себе си да дойде до изменение. Няма средство, с помощта на което абсолютното равновесие да може от само себе си да премине в движение. А какво остава тогава? Три фалшиви и жалки извъртания.

Първо: също тъй трудно било според г. Дюринг да се установи преминаването от всяка, дори и най-малка брънка на добре известната ни верига на наличното битие към следващата брънка. — Изглежда, че г. Дюринг смята читателите си за кърмачета. Именно установяването на отделните преходи и връзки на всички, дори и най-малките брънки във веригата на наличното битие съставя съдържанието на природознанието и ако при това туктам работата засича, то никой, дори г. Дюринг, и не помисля да обяснява, че движението се е извършило от „нищо“, а напротив — винаги се предполага, че това движение е резултат от пренасяне, превръщане или развитие на някое предшестващо движение. Тук, както г. Дюринг признава, у него се касае за извеждане на движението от неподвижността, т. е. от *нищото*.

Второ: ние имаме „моста на непрекъснатостта“. Наистина, както казва г. Дюринг, често логически той не отстранявал затрудненията ни, но ние все пак сме имали право *да се възползваме* от него като опосредствувашо звено между неподвижността и движението. За съжаление непрекъснатостта на неподвижността, се състои в това, че тя *не* се движи; затова по-тайнствен от когато и да било си остава въпросът, как от нея да се създаде движение. И на колкото и безкрайно малки частици да разлага г. Дюринг своето преминаване от пълната липса на движение към универсално движение и колкото и дълъг период да приписва той на това преминаване, все пак ние с това не се помръдваме от мястото си нито на една десетохилядна част от милиметъра. От нищо ние без акта на сътворяването не можем да минем към нещо, пък дори и това „нещо“ да е толкова малко, колкото един математически диференциал. Така че мостът на непрекъснатостта не е дори магарешки мост*; по него може да премине само г. Дюринг.

Трето: докато съвременната механика запазва значението си — а тя според г. Дюринг е един от най-важните лостове за оформяне на мисленето, — съвсем не можело да се обясни по какъв начин се преминава от неподвижността към движението. Но механическата теория за топлината ни показва, че движението на масата при известни обстоятелства се превръща в молекулярно движение (макар че и в този случай движението възниква от дру-

* Игра на думи: на немски Eselsbrücke (магарешки мост) означава листче с бележки, което слабите ученици използват тайно от учителя, през време на изпит. *Ред.*

го движение, но никога не от неподвижността), и това, плахо намеква г. Дюринг, може би можело да ни послужи като мост между строго статичното (намиращото се в равновесие) и динамичното (намиращото се в движение) състояние. Но тези явления преминават „донякъде в областта на тъмното“. И г. Дюринг така ни и оставя да седим на тъмно.

Ето къде стигнахме след цялото това задълбочаване: като се задълбахме все по-дълбоко във все по-дълбоките безсмислици, ние, най-сетне, се озовахме там, където неизбежно трябваше да се озовем — в „областта на тъмното“. Но това малко смушава г. Дюринг. Още на следващата страница той има дързостта да твърди, че той

„можал да изпълни понятието за равното на себе си постоянство с реално съдържание, изхождайки непосредствено от свойствата на материята и на *механическите сили*“.

И този човек нарича другите хора „шарлатани“!

За щастие, при цялата тази безпомощна обърканост и лутаница „в тъмно“, на нас ни остава още една утеха и тя безспорно ободрява духа:

„Математиката на жителите на другите небесни тела не може да се основа на никакви други аксиоми освен на нашите!“

VI. НАТУРФИЛОСОФИЯ. КОСМОГОНИЯ, ФИЗИКА, ХИМИЯ

По-нататък стигаме до теориите за начина, по който е възникнал сегашният свят.

Състоянието на всеобща разпръснатост на материята — казва г. Дюринг — било изходна представа още на йонийските философи, но особено от времето на Кант хипотезата за първоначалната мъглявост отново започва да играе роля, при което с гравитацията и излъчването на топлината трябвало да се обясни постепенното образуване на отделните твърди небесни тела. Съвременната механическа теория за топлината давала възможност да придадем много по-определен характер на заключенията за по-ранните състояния на вселената. При всичко това „състоянието на газообразна разпръснатост може да послужи за изходна точка на сериозни заключения само в случай, че преди това имаме възможност по-определено да охарактеризираме дадената в него механическа система. В противен случай не само идеята наистина остава извънредно мъглява, но и първоначалната мъглявост, с по-нататъшните изводи, става все по-гъста и по-непроницаема; . . . засега всичко си остава в неопределеното и безформено състояние на идеята за разпръснатостта, която не може да се определи по-точно“, и по такъв начин ние имаме „в лицето на тази газообразна вселена само една твърде въздушна концепция“.

Кантовата теория за възникването на всички сегашни небесни тела от въртящи се мъглявинни маси е най-голямата крачка напред, която астрономията е направила от времето на Коперник. За пръв път бе разкластена представата, че природата няма история във времето. Дотогава се считаше, че небесните тела са се намирали неизменно от самото начало в едни и същи орбити и състояния и че макар на отделните небесни тела да са измирали отделни същества от органическия свят, все пак родовете и видовете се смятали за неизменни. Наистина очевидно е било за всички,

че природата се намира в постоянно движение, но това движение било смятано като непрекъснато повторение на едни и същи процеси. В тази представа, която напълно отговаря на метафизическия начин на мислене, Кант направи първия пробив и при това по такъв научен начин, че повечето от приведените от него доводи остават в сила и досега. Наистина, теорията на Кант и досега още, строго взето, си остава хипотеза. Но и Коперниковата система за света и до ден днешен не е нещо повече от хипотеза⁴⁸. А когато чрез спектроскопа беше доказано с убедителност, която разбива всяко възражение, съществуването на нажежени газообразни маси в звездното небе, тогава замлъкна и научната опозиция против теорията на Кант. И г. Дюринг не може да скърпи своята конструкция на света без такъв мъглявинен стадий, но пък си отмъщава за това, като изисква да му покажат дадената в това мъглявинно състояние механическа система и — тъй като това е невъзможно — като назовава мъглявинното състояние с всевъзможни пренебрежителни епитети. Съвременната наука, за съжаление, не може да охарактеризира тази система така, че да задоволи г. Дюринг. Но също тъй малко тя може да отговори и на много други въпроси. На въпроса, защо жабата няма опашка, науката и досега може да даде само един отговор: „защото я е изгубила“. И ако някой се разсърди на този отговор и каже, че в такъв случай всичко си остава в неопределеното и безформено състояние на една идея за изгубването, която не може да се определи по-точно и представлява крайно въздушна концепция, от подобно приложение на морала върху природознанието ние не бихме отишли нито крачка напред. Подобен род нападки и прояви на раздразненост са възможни всякога и навсякъде и тъкмо затова те навсякъде и всякога са неуместни. Та кой пречи на г. Дюринг сам да открие механическата система на първоначалната мъглявина?

За щастие ние узнаваме сега, че

Кантовата мъглявинна маса „далеч не съвпада с напълно идентично състояние на световната среда или, с други думи, с равното на себе си състояние на материята“.

Истинско щастие е за Кант, че като намери обратния път от съществуващите днес небесни тела към мъглявинното кълбо, той можа да се задоволи с това и не му идваше даже на ум мисълта за равното на себе си състояние на материята! Ще отбележим мимоходом, че ако в съвременното природознание мъглявинното кълбо на Кант се нарича първоначална мъглявина, от само себе си е ясно, че това трябва да се разбира само относително. Тази мъгля-

вина е първоначална, от една страна, като произход на съществуващите небесни тела, а от друга страна — като най-ранната форма на материята, до която ние досега сме имали възможност да стигнем. Това съвсем не изключва, а, напротив, предполага мисълта, че преди тази първоначална мъглявина материята е преминала през безкрайно много други форми.

В това г. Дюринг вижда някаква изгода за себе си. Докато ние, заедно с науката, засега се спираме при съществуващата някога първоначална мъглявина, той със своята наука на науките прониква много по-далеч в миналото, в онова

„състояние на световната среда, което не може да се схване нито като чисто статично, в съвременния смисъл на тази представа, нито като динамично“,

следователно, което изобщо не може да се схване.

„Единството на материята и механичката сила, което ние наричаме световна среда, е, така да се каже, логически реална формула, която има за цел да набележи равното на себе си състояние на материята като предпоставка на всички преброими стадии на развитието.“

Очевидно ние още съвсем не сме се отървали от равното на себе си първоначално състояние на материята. Тук то се означава като единство на материята и механичката сила, а това единство се нарича логически реална формула и т. н. Следователно, щом се прекрати единството на материята и механичката сила, започва движението.

Тази логическа реална формула не е нещо друго, освен безсилен опит да се използват за философията на действителността Хегеловите категории „в себе си“ и „за себе си“. Според Хегел в състоянието „в себе си“ съществува първоначалното тъждество на неразвитите противоположности, скрити в дадено нещо, в даден процес или понятие; в състоянието „за себе си“ настъпва оразличаване и обособяване на тези скрити елементи и започва тяхната взаимна борба. Ние, значи, трябва да си представим Дюринговото първоначално неподвижно състояние като единство на материята и механичката сила, а преминаването към движение — като разделяне и противопоставяне на двата елемента. Но с това ние не доказваме реалността на Дюринговото фантастично първоначално състояние, а само това, че то може да се подведе под Хегеловата категория „в себе си“, а също тъй фантастичното прекратяване на това състояние — под категорията „за себе си“. Хегел, помагай!

Материята, казва г. Дюринг, е носител на всичко действително; следователно никаква механическа сила не може да същест-

вува въвн от материята. По-нататък, механическата сила е състояние на материята. В първоначалното състояние, когато не ставало нищо, материята и нейното състояние, т. е. механическата сила, съставлявали нещо единно. След това, когато започнало нещо да става, състоянието изглежда трябвало да стане различно от материята. И тъй, ние трябва да се оставим да ни залъгват с подобни мистични фрази и с уверението, че равното на себе си състояние не било нито статично, нито динамично, че то не се намирало нито в равновесие, нито в движение. Ние все още не знаем къде е била механическата сила през време на онова състояние и как ние без тласък отвън, т. е. без бог, ще можем да преминем от абсолютната неподвижност към движение.

Материалистите още преди г. Дюринг са говорили за материя и за движение. Г-н Дюринг свежда движението до механическа сила, като негова уж основна форма, и с това се лишава от възможността да разбере действителната връзка между материята и движението, която впрочем не е била ясна и на всички по-раншни материалисти. А работата е доста проста. *Движението е форма на съществуване на материята.* Никъде и никога не е имало и не може да има материя без движение. Движение в световното пространство, механическо движение на по-малки маси на отделните небесни тела, трептения на молекулите във вид на топлина или във вид на електрически или магнитен ток, химическо разлагане и съединение, органически живот, — в една или друга от тези форми на движението или в няколко едновременно се намира всеки отделен атом материя в света във всеки даден момент. Всеки покой, всяко равновесие са само относителни, имат смисъл само по отношение на тази или онази определена форма на движението. Така например известно тяло може да се намира на земята в механическо равновесие, т. е. механически в покой, но това не му пречи да участва в движението на земята и в движението на цялата слънчева система, като не пречи и на неговите най-малки физически частици да извършват обусловените от неговата температура трептения или пък на атомите на неговото вещество да участвуват в един или друг химически процес. Материя без движение е също така немислима, както и движение без материя. Затова движението е също тъй несътворимо и неразрушимо, както и самата материя — мисъл, която предишната философия (Декарт) е изразявала така: количеството на съществуващото в света движение е всякога едно и също. Следователно движението не може да бъде създадено, то може да бъде само пренасяно. Когато движението се пренася от едно тяло върху друго, то — доколкото само се пренася, доколкото е активно — може да се разглежда

като причина на движението, доколкото последното бива пренасяно, пасивно. Това активно движение ние наричаме *сила*, а пасивното — *проява на силата*. Оттук е ясно като бял ден, че силата има същата величина, както и нейната проява, понеже и в двете се извършва *едно и също* движение.

Така че неподвижното състояние на материята се оказва една от най-безсъдържателните и нелепи представи, истинско „трескаво бълнуване“. За да дойдем до него, нужно е да си представим относителното механическо равновесие, в което може да се намира дадено тяло на нашата земя, като абсолютен покой и след това да пренесем тази представа върху цялата вселена. Това нещо, разбира се, става по-лесно, ако сведем световното движение само до механическа сила. При това такова ограничаване на движението само като механическа сила има и предимството, че позволява да си представим дадена сила като намираща се в покой, като свързана, следователно като бездействаща в дадения момент. Така, ако пренасянето на едно движение представлява — както се случва твърде често — шо-годе сложен процес, към който спадат различни междинни брънки, то действителното пренасяне може да отсрочим до който си искаме момент, като пропуснем последната брънка на веригата. Така става например, ако след като напълним пушката, ние оставяме сами да изберем момента, в който чрез натискането на спусъка ще се произведе изстрелът, т. е. ще се извърши пренасянето на освободилото се поради възпламеняването на барута движение. Значи ние можем да си представим, че през време на неподвижното, равно на себе си състояние, материята е била заредена със сила, очевидно това именно подразбира и г. Дюринг, ако изобщо разбира нещо под единство на материята и механическата сила. Но такава представа е безсмислена, понеже тя пренася върху цялата вселена, като нещо абсолютно, такова състояние, което по своята природа е относително и в което, следователно, във всеки даден момент може да се намира едновременно само *една част* от материята. Но дори ако оставим настрана това обстоятелство, затруднението все още си остава: първо, по какъв начин светът се е оказал зареден, тъй като в наши дни пушките не се зареждат сами, и, второ, чий пръст е натиснал след това спусъка? Можем да се извъртаме, усукваме както си щем, но когато ни води г. Дюринг, винаги ще се връщаме към . . . божия пръст.

От астрономията нашият философ на действителността преминава към механиката и физиката, като се оплаква, че механическата теория за топлината, за едно цяло поколение след откриването ѝ, не е отишла много по-напред от точката, до която

постепенно я е довел сам Роберт Майер. Освен това цялата работа била още твърде тъмна:

Ние сме принудени „отново да напомним, че заедно със състоянията на движението на материята са дадени и статични отношения и че последните не могат да се измерят в механическа работа... ако по-рано ние нарекохме природата велика работничка и сега вземам този израз в строгия му смисъл, ще трябва още да добавим, че равните на себе си състояния и намиращите се в покой отношения не представляват никаква механическа работа. Така че на нас пак ни липсва мостът от статичното към динамичното, и ако така наречената скрита топлина и досега си остава непреодолима пречка за теорията, то и тук трябва да признаем празнота, която най-малко би следвало да отричаме в приложението на теорията към космическите проблеми.“

Всички тези оракулски бръщолевения също така не са нищо друго освен излияния на нечиста съвест, която твърде добре чувствава, че като произвежда движение от абсолютната неподвижност, се е заплела безнадеждно, но все пак се срамува да апелира към единствения спасител, именно към твореца на небето и земята. Щом като даже в механиката, включвайки тук и механиката на топлината, не може да се намери мостът от статичното към динамичното, от равновесието към движението — то защо тогава г. Дюринг е длъжен да намира мост от своето неподвижно състояние към движението? Ако това беше така, той щастливо би се отървал от бедата.

В обикновената механика мост от статичното към динамичното е тласъкът отвън. Ако камък, който тежи един центнер, бъде издигнат на десет метра височина и бъде закачен свободно, така че да виси там в равно на себе си състояние и в покой — човек трябва да разчита на публика от кърмачета, за да може да твърди, че сегашното положение на това тяло не представлява никаква механическа работа или че разстоянието му от неговото предишно положение не може да се измери в механическа работа. Всеки сръщнат човек без труд ще обясни на г. Дюринг, че камъкът не се е озовал от само себе си там горе, на въжето, а първият попаднал му учебник по механика ще му каже, че ако той пак пусне този камък надолу, при падането си камъкът ще произведе точно толкова механическа работа, колкото е била нужна, за да бъде той издигнат на десет метра височина. Дори този най-прост факт, че камъкът виси там горе, изразява вече механическа работа, защото ако камъкът виси доста много време, въжето ще се скъса, щом поради химическото си разлагане стане недостатъчно здраво, за да удържа камъка. Но към такива „прости основни форми“ — нека употребим израза на г. Дюринг — могат да се сведат всички механически процеси и трябва тепърва да се роди такъв инженер,

който да не може да намери моста от статичното към динамичното, стига да разполага с достатъчен подтик.

Безспорно, за иашия метафизик е костелив орех и горчив хап фактът, че движението трябва да намира своята мярка в своята противоположност, в покоя. Та това е крещящо противоречие, а всяко *противоречие* по мнението на г. Дюринг, е *безсмислица*.^{*} И при все това факт е, че всящият камък представлява определено количество механическо движение, което може да се измери точно по тежината на камъка и по неговата отдалеченост от повърхността на земята и съобразно с нашата воля може да бъде използвано по различен начин (например чрез пряко падане, чрез спущане по наклонена плоскост или чрез въртене на някаква ос); същото важи и за напълнената пушка. За диалектическото гледище тази изразимост на движението в неговата противоположност, в покоя, не представлява никакво затруднение. За него цялата тази противоположност, както видяхме, е само относителна; абсолютен покой, безусловно равновесие не съществува. Отделното движение се стреми към равновесие, общото движение отново нарушава равновесието. По такъв начин покоят и равновесието там, където се наблюдават, са резултат на ограничено движение и от само себе си се разбира, че това движение може да бъде измерено с неговия резултат, може да се изразява чрез този резултат и от него отново да се получава в една или друга форма. Но г. Дюринг не може да се задоволи с едно така просто изложение на работата. Като истински метафизик, той най-напред изкопава между движението и равновесието зееща пропаст, която в действителност не съществува, а след това се учудва, че не може да намери мост през тази изфабрикувана от самия него пропаст. Той можеше със същия успех да яхне своя метафизически Росинант и да препусне подир Кантовото „нещо в себе си“; защото именно това, а не нещо друго се крие в края на краищата зад този непонятен мост.

Но как стои работата с механическата теория на топлината и с несвободната или скрита топлина, която за тази теория си оставала „непреодолима пречка“?

Ако при нормално атмосферно налягане превърнем чрез нагриване един фунт лед, чиято температура е на точката на замръзването, в един фунт вода със същата температура, изчезва количество топлина, което би било достатъчно, за да нагрее същия фунт вода до 79,4°C, или да нагрее 79,4 фунта вода с 1°. Ако, понататък, нагреем този фунт вода до точката на кипенето, т. е. до

^{*} На немски — непреводима игра на думите: *Widerspruch* — противоречие, *Widersinn* — безсмислица. — *Ред.*

100°, то докато водата напълно се превърне в пара с температура 100°, изчезва почти седем пъти по-голямо количество топлина, достатъчно, за да повиши с един градус температурата на 537,2 фунта вода⁴⁹. Тази изчезнала топлина се нарича *скрита*. Ако чрез изстудяване превърнем парата отново във вода и водата — в лед, същото количество топлина, превърнато по-рано в скрито състояние, пак става *свободно*, т. е. става осезаемо и измеримо като топлина. Това освобождаване на топлина при съгъстяване на парата и при замръзване на водата е причина за това, че парата, която е изстудена до 100°, само постепенно се превръща във вода и че дадено количество вода, чиято температура е на точката на замръзването, само твърде бавно се превръща в лед. Такива са фактите. Пита се сега: какво става с топлината през времето, когато тя се намира в скрито състояние?

Според механичката теория на топлината последната представлява по-големи или по-малки — в зависимост от температурата и агрегатното състояние — трептения на най-малките физически активни частици на телата (молекулите) — трептения, които при известни условия могат да преминат във всяка друга форма на движение; тази теория обяснява приведените по-горе факти с това, че изчезналата топлина е извършила известна работа, че се е превърнала в работа. При топенето на леда тясно, здраво сцепление между отделните молекули се премахва, като се превръща в свободен допир; при превръщането на водата в пара в точката на кипенето възниква такова състояние, при което отделните молекули не оказват никакво забележимо влияние една на друга и под действието на топлината дори се разпиляват в разни посоки. Ясно е, че отделните молекули на дадено тяло в газообразно състояние притежават много по-голяма енергия, отколкото в течно състояние, а в течно — повече, отколкото в твърдо състояние. Така че скритата топлина не е изчезнала, а просто се е превърнала и е взела формата на молекулярно напрежение. Щом се прекрати условието, при което отделните молекули могат да запазват помежду си тази абсолютна или относителна свобода, т. е. щом като температурата спадне под минимума от 100°, съответно под 0°, това напрежение отслабва, молекулите пак се стремят една към друга със същата сила, с каквато по-рано са се откъснали една от друга, и тази сила изчезва, но само за да се появи отново във вид на топлина, и то в точно същото количество топлина, която по-рано се е намирала в скрито състояние. Това обяснение, разбира се, е само хипотеза, както и цялата механическа теория на топлината, тъй като никой досега не е видял молекула, а още по-малко нейните трептения. Тъкмо затова то сигурно е пълно с недостатъци,

както и изобщо цялата тази твърде млада теория, но тази хипотеза поне може да обясни целия процес, без да влиза в някакво противоречие с принципа за неразрушимостта и несътворимостта на движението; това обяснение дори дава точна сметка за това, къде се дава топлината през време на нейното превръщане. По такъв начин латентната, или скрита, топлина съвсем не е непреодолима пречка за механическата теория на топлината. Напротив, тази теория за пръв път дава рационално обяснение на процеса и пречка може да представлява най-много това, че физиците продължават да наричат топлината, превърнатата в друга форма на молекулярна енергия, с остарелия и вече неподходящ термин „скрита“.

И така, в равните на себе си състояния и в покоя на твърдото, течното и газообразното агрегатно състояние е изразена все пак механическа работа, доколкото тя е мерило на топлината. Както твърдата земна кора, така и водата на океана представляват в своето сегашно агрегатно състояние едно напълно определено количество от освободила се топлина, на което, от само себе си се разбира, отговаря също такова определено количество механическа сила. При преминаването на газообразното кълбо, от което е възникнала земята, в течно, а по-късно в предимно твърдо агрегатно състояние в световното пространство е било излъчено във вид на топлина определено количество молекулярна енергия. Следователно затруднението, за което тайнствено шепне г. Дюринг, не съществува и макар при разглеждането на космическите явления да се натъкваме на недостатъци и празноти, които се дължат на несъвършенството на нашите познавателни средства, все пак ние никъде не се натъкваме на теоретически непреодолими пречки. Мост от статичното към динамичното и тук е външният тласък — изстудяването или нагряването, причинено от други тела, които действуват върху намиращия се в равновесие предмет. Колкото повече навлизаме в Дюринговата натурфилософия, толкова повече се открива безнадеждността на всички опити да се обясни движението от неподвижното състояние или да се намери мост, по който чисто статичното, намиращото се в покой, да може *от само себе си* да премине в динамично, в движение.

Сега ние за известно време като че ли щастливо се избавихме от равното на себе си първоначално състояние. Г-н Дюринг преминава към химията и по този случай разкрива пред нас три закона за постоянството на природата, постигнати досега от философията на действителността, а именно:

1) количеството на цялата материя изобщо, 2) количеството на простите (химическите) елементи и 3) количеството на механическата сила — всички те представляват неизменни величини.

И така, несътворимостта и неразрушимостта на материята, както и на нейните прости съставни части, доколкото тя се състои от такива, а също несътворимостта и неразрушимостта на движението — тези стари, общоизвестни факти, изложени крайно незадоволително, — ето единственото положително нещо, което г. Дюринг е в състояние да ни представи като резултат от своята натурфилософия на неорганическия свят. Та всичко това ние отдавна го знаем. Но това, което ние сме знаели, то е, че това били „закони за постоянството“ и като такива те представляват „схематични свойства на системата на нещата“. Получава се същото, което по-горе* се случи и с Кант: г. Дюринг взема някаква общоизвестна вехтория, лепва ѝ своя етикет и нарича това „основно своеобразни изводи и възгледи . . . системосъздаващи идеи . . . проникваща до корените наука“.

Но това ни най-малко не трябва да ни довежда до отчаяние. От каквито и недостатъци да страдат тази най-коренна наука и предлаганото от г. Дюринг най-добро обществено устройство, едно нещо г. Дюринг с увереност може да твърди:

„Наличното злато във вселената във всички времена е било в едно и също количество и, както изобщо цялата материя, не е могло нито да се увеличи, нито да се намали“.

За съжаление, г. Дюринг не ни казва какво можем да си купим с това „налично злато“.

* Виж настоящия том, стр. 48—49. — *Ред.*

VII. НАТУРФИЛОСОФИЯ. ОРГАНИЧЕСКИ СВЯТ

„От механиката на натиска и тласъка до свързването на усещанията и мислите води една единна и единствена стълба от междинни стъпала.“

С това твърдение г. Дюринг се избавя от необходимостта да каже нещо по-определено за възникването на живота, макар че би трябвало да се очаква, че един мислител, който е проследил развитието на света в обратна посока чак до равното на себе си състояние и който се чувства на другите небесни тела като у дома си, ще бъде точно осведомен и по тоя въпрос. Впрочем приведеното по-горе твърдение на г. Дюринг е вярно само наполовина, докато не бъде допълнено с вече* споменатата Хегелова възлова линия на отношенията на мярата. При цялата си постепенност преходът от една форма на движение към друга всякога си остава скок, решителен обрат. Такъв е преходът от механиката на небесните тела към механиката на по-малките маси върху дадено отделно небесно тяло; също такъв е преходът от механиката на масите към механиката на молекулите, като се включат тук движенията, които изследва тъй наречената същинска физика: топлина, светлина, електричество, магнетизъм. Също така и преходът от физиката на молекулите към физиката на атомите — химията — се извършва пак чрез решителен скок; това важи още повече за прехода от обикновеното химическо действие към химизма на белтъчните вещества, който ние наричаме живот⁵⁰. Понататък в сферата на живота скоковете стават все по-редки и по-незабележими. — И така, пак Хегел ще трябва да поправи г. Дюринг

* Виж настоящия том, стр. 45. — *Ред.*

За логическия преход към органическия свят г. Дюринг се ползва от понятието цел. И това също е заимствувано от Хегел, който в своята „Логика“ — в учението за понятието — прави преход от химизма към живота с помощта на телеологията или на учението за целта. Където и да погледнем у г. Дюринг, ние навсякъде се натъкваме на някоя Хегелова „несмилаема идея“, която той без всякакво стеснение представя за своя собствена, проникваща до корените наука. Бихме отишли твърде далеч, ако се заемем тук да изследваме доколко е оправдано и уместно представите за цел и средство да се прилагат към органическия свят. Във всеки случай дори прилагането на Хегеловата „вътрешна цел“, т. е. цел, която не се внася в природата от преднамерено действуваш страничен елемент, например от мъдростта на провидението, а се съдържа в необходимостта на самия предмет — дори това прилагане на понятието цел постоянно застава хората, които философски не са основно школувани, безсмислено да приписват на природата съзнателна и преднамерена дейност. Същият г. Дюринг, който и при най-малкия „спиритически“ импулс на другите хора изпада в неизмеримо нравствено негодувание, твърди

„напълно определено, че инстинктите... са създадени главно за такова задоволяване, което е свързано с тяхната игра“.

Той ни разказва, че

бедната природа „трябва винаги все отново и отново да туря в ред предметния свят“ и че освен това тя има да върши още много други работи, „които нискват от природата по-тънък усет, отколкото обикновено ѝ признаваме“. Но природата не само *знае* защо създава това или онова, тя не само трябва да върши работата на домашна прислужница, тя не само обладава тънък усет, което вече само по себе си е чудесно усъвършенствуване в субективното съзнателно мислене, но тя има още и воля; защото допълнителната роля на инстинктите да изпълняват между другото и реални природни функции: хранене, размножаване и т. н. — „ние трябва да разглеждаме не като пряко, а само каго косвено *желана*“.

По такъв начин ние стигнахме до съзнателно мислеща и съзнателно действаща природа, значи вече стоим на „моста“, който води наистина не от статичното към динамичното, но все пак от пантеизма към деизма. Или може би и на самия г. Дюринг се иска понякога да се позанимае с „натурфилософска полупоезия“?

Не, по никакъв начин. Всичко, което нашият философ на действителността може да ни каже за органическата природа, се ограничава с полемиката против тази „натурфилософска полупоезия“, против „шарлатанството с неговите повърхностни лекомислия и, така да се каже, научни мистификации“, против „напомнящите лоша поезия черти“ на *дарвинизма*.

Преди всичко г. Дюринг упреква Дарвин, че пренасял Малтусовата теория за народонаселението от политическата икономия в природознанието, че бил под властта на представите на скотовъдците, че неговата борба за съществуване била ненаучна полупоезия и че целият дарвинизъм — като се изключи онова, което той е заимствувал от Ламарк — представлявал порядъчна доза бруталност, насочена против хуманността.

След своите научни пътешествия Дарвин се връща в родината си с възгледа, че видовете на растенията и животните не са постоянни, а се изменят. За да проследи в родината си по-нататък тази мисъл, той не намерил по-добро поле за наблюдения от развъждането на животни и растения. Тъкмо Англия е класическата страна в това отношение; резултатите в другите страни, например в Германия, не могат да дадат дори приблизителен мащаб на онова, което е постигнато в това отношение в Англия. При това повечето успехи са постигнати през последните сто години, тъй че констатирането на фактите не представлява големи трудности. И ето, Дарвин намерил, че подборът е предизвиквал изкуствено у животни и растения от един и същ вид по-значителни различия, отколкото ония, които се срещат у видове, признавани от всички за различни. По такъв начин, от една страна, била доказана изменемостта на видовете до дадена известна степен, а от друга — възможността за съществуване на общи прадеди за организми, които притежават различни видови признаци. След това Дарвин изследвал дали не може в самата природа да се намерят такива причини, които — без съзнателното и преднамерено въздействие на селекционера — биха могли да предизвикат у живите организми изменения, подобни на тези при изкуствения подбор. Тия причини той намерил в несъответствието между грамадния брой зародиши, създавани от природата, и незначителния брой на организмите, които действително достигат до зрелост. Тъй като всеки зародиш се стреми към развитие, по необходимост възниква борба за съществуване, която се проявява не само като пряка, физическа борба или изяждане, но и като борба за пространство и светлина — дори и при растенията. Ясно е, че в тази борба най-голям шанс да достигнат зрелост и да се размножават имат онези индивиди, които притежават някаква, макар и незначителна, но в борбата за съществуване изгодна индивидуална особеност. Тези индивидуални особености имат тенденцията да се предават по наследство, а ако се срещат у повече индивиди от същия вид, да се усилват във веднъж взетата насока чрез натрупване на наследственост. И обратно: индивиди, които не притежават такива особености, по-лесно загиват в борбата за съществуване и постепенно

изчезват. По такъв начин, чрез естествен подбор, т. е. чрез оцеляване на най-приспособените, става изменение на видовете.

Против тази Дарвинова теория г. Дюринг възразява, че както бил признал сам Дарвин, произходът на идеята за борбата за съществуване трябвало да се търси в едно обобщаване на възгледите на икономиста, теоретик на народонаселението, Малтус и че поради това тази идея страдала от всички ония недостатъци, които са присъщи на попските малтусиански схващания за свръхнаселението. А на Дарвин дори през ум не му е минавало да казва, че *произходът* на идеята за борбата за съществуване трябва да се търси у Малтус. Той казва само, че неговата теория за борбата за съществуване е Малтусовата теория, приложена към цялото растително и животинско царство. Колкото и голяма грешка да е направил Дарвин, като е приел наивно и тъй безкритично учението на Малтус, все пак всеки от пръв поглед вижда, че не са нужни Малтусовите очила, за да се забележи борбата за съществуване в природата, да се забележи противоречието между безбройно многото зародиши, които природата прахоснически създава, и незначителния брой на ония от тях, които изобщо могат да достигнат до зрелост — противоречие, което действително се разрешава в по-голямата си част чрез борбата за съществуване, понякога извънредно жестока. И както законът за работната заплата е запазил валидността си и след като отдавна вече са забравени малтусианските аргументи, с които го е обосновавал Рикардо, също така и борбата за съществуване може да съществува в природата и без каквото и да е малтусианско тълкуване. Впрочем организмите в природата имат също така свои закони за населението, които още почти никак не са изследвани, но тяхното установяване ще има решаващо значение за теорията за развитието на видовете. А кой е дал и в тая насока решителния тласък? Никой друг освен Дарвин.

Г-н Дюринг благородно се пази да се впуска в тази полужителна страна на въпроса. Вместо това той непрекъснато държи отговорна теорията за борбата за съществуване. По начало не можело и дума да става за борба за съществуване сред лишените от съзнание растения и сред добродушните тревопасни:

„Борбата за съществуване, в точния смисъл на думата, се среща в свега на зверовете, доколкото храненето става чрез хищничество и изяждане.“

И след като свежда понятието борба за съществуване до таква тесни граници, той вече може да даде пълен простор на цялото си възмущение от зверския характер на това понятие, в което той сам е вложил такъв смисъл. Но стрелите на това нравствено

възмущение улучват само самия г. Дюринг, който е единственият съчинител на борбата за съществуване в тоя ѝ ограничен смисъл и затова той единствено е отговорен за нея. Значи не Дарвин „търси в кръга на зверовете законите и разбирането на всяка дейност на природата“ — именно Дарвин е включил цялата органична природа в борбата за съществуване, — а стъкменото от самия Дюринг фантастично плашило. Впрочем ние на драго сърце можем да пожертвуваме пред високонравствения гняв на г. Дюринг *наименованието* борба за съществуване; но че самият *факт* на такава борба съществува и сред растенията — това може да му докаже всяка ливада, всяка нива, всяка гора; и работата не е в наименованието, не е в това, дали ще го наречем „борба за съществуване“ или „недостиг на условия за съществуване и механически въздействия“; работата е в това, как този факт влияе върху запазването или изменението на видовете. По този въпрос г. Дюринг пази упорито равно на себе си мълчание. Така че с естествения подбор засега всичко си остава по старому.

Но дарвинизмът „произвежда своите изменения и различия от нищо.“

Наистина, когато Дарвин говори за естествения подбор, той се абстрахира от ония *причини*, които са предизвикали измененията в отделните индивиди, и разглежда предимно начина, по който подобни индивидуални отклонения постепенно стават признаци на известна раса, разновидност или вид. За Дарвин е важно преди всичко да намери не толкова тези причини — досега те отчасти са съвсем неизвестни, а отчасти могат да бъдат посочени само в най-общи черти, — колкото оная рационална форма, в която техните резултати се затвърдяват и придобиват трайно значение. Че Дарвин е приписвал на своето откритие прекалено широка сфера на действие, че той го е направил изключителен фактор за изменението на видовете и е пренебрегнал причините на повтарящите се индивидуални изменения заради формата, в която те стават общовалидни, това е недостатък, общ за повечето хора, които действително тласкат науката напред. При това, ако Дарвин произвежда своите предполагаеми индивидуални изменения от нищо, като прилага изключително „мъдростта на селекционера“, от това следва, че всеки селекционер произвежда също от *нищо* своите не само предполагаеми, а действителни изменения на животинските и растителните форми. Но тласъка за изследване на въпроса: въз основа на какво възникват всъщност тези изменения и различия, е дал също така не някой друг, а Дарвин.

В най-ново време представата за естествения подбор беше разширена, особено от Хекел, и изменяемостта на видовете почна да

се схваща като резултат на взаимодействието между приспособяване и наследственост, при което приспособяването се смята за променящия, а наследствеността — за запазващия фактор на процеса. Но и това не се харесва на г. Дюринг:

„Истинското приспособяване към условията на живота, както природата ги дава или отнема, предполага такива стимули и форми на дейност, които се определят от представите. Иначе приспособяването е само привидно и действувашата в този случай причинност не се издига над низшите степени на физическото, химическото и растително-физиологичното.“

Пак наименованието ядосва г. Дюринг. Но както и да нарече той този процес, тук въпросът е — дали подобни процеси предизвикват изменения във видовете на организмите или не. Но г. Дюринг пак не дава никакъв отговор.

„Когато едно растение в растежа си се стреми натам, откъдето получава най-много светлина, този резултат от дразненията не е нищо друго освен комбинация на физически сили и химически агенти и ако тук се говори за приспособяване не метафорично, а по същество, това непременно ще внесе в понятията *спиритическа* бъркотия.“

Така строго се отнася към другите същият този човек, който абсолютно точно знае *с каква цел* природата прави това или онава, който приказва за *тънкия усет* на природата, та дори и за нейната *воля!* Наистина, спиритическа бъркотия, само че у кого: у Хекел или у г. Дюринг?

И не само спиритическа, но и логическа бъркотия. Ние видяхме, че г. Дюринг с всички сили настоява понятието цел да важи и за природата:

„Отношението между средство и цел ни най-малко не предполага съзнателно намерение“.

Но не е ли приспособяването без съзнателно намерение и без посредничеството на представи, което той толкова решително отхвърля, именно такава несъзнателна целесъобразна дейност?

И така, ако дървесните жаби или хранещите се с листа насекоми имат зелен цвят, ако животните, които живеят в пустинята, имат пясъчножълт цвят, а полярните животни — предимно снежнобял, те, разбира се, са придобили такъв цвят не преднамерено и без да се ръководят от никакви представи; напротив, този цвят се обяснява само с действието на физически сили и химически агенти. И все пак безспорно е, че благодарение на този цвят тези животни са целесъобразно *приспособени* към средата, в която живеят, защото с това те стават много по-незабележими за своите врагове. Също така и органите, с които някои растения ловят и изяждат кацващите върху тях насекоми, са приспособени — и да-

же целесъобразно приспособени — за такова действие. Така че ако г. Дюринг настоява, че приспособяването трябва да се извършва посредством представи, той казва, само че с други думи, че целесъобразната дейност също трябва да се извършва посредством представи, да бъде съзнателна, преднамерена. С това ние отново, както обикновено във философията на действителността, стигнахме до целесъобразно действащия творец, т. е. до бога.

„Някога наричаха едно такова обяснение деизъм (казва г. Дюринг) и много не го уважаваха; но, изглежда, че сега и в това отношение *някои* регресираха.“

От приспособяването преминаваме към наследствеността. И по този въпрос дарвинизмът според г. Дюринг е на напълно погрешен път. Дарвин бил твърдял, че целият органически свят е произлязъл от един прародител, представлявал, така да се каже, потомство на едно единствено същество. Самостоятелната успоредна поредица от еднородни природни създания, които родословно не са свързани помежду си, съвсем не съществували за Дарвин и затова той със своите обърнати към миналото схващания веднага попада в задънена улица, щом му се прекъсне нишката на половия или друг начин на размножаване.

Твърдението, че Дарвин извеждал всички сегашни организми от *един* прародител, е, да се изразим учтиво, „продукт на собствено-то свободно творчество и въображение“ на г. Дюринг. На предпоследната страница на „Произход на видовете“ (6-о издание) Дарвин изрично казва, че смята

„всички живи същества не за обособени създания, а за потомци по права линия на *малък брой същества*“⁵¹.

А Хекел отива значително по-далеч и допуска

„едно съвършено самостоятелно родословно дърво за растителното царство и второ — за животинското царство“, а между двете — „известен брой самостоятелни родове протисти, всеки от които се е развил съвършено независимо от първите две, от някаква своеобразна архигонна форма на монерата“ („История на сътворението“, стр. 379)⁵².

Г-н Дюринг е измислил този прародител, та като го съпостави с праевреина Адам, да го компрометира колкото може повече; при това за негово нещастие — т. е. на г. Дюринг — той не е знаел, че благодарение на асирийските открития на Смит този праевреин се оказва прасемит и че целият библейски разказ за сътворението на света и за потопа се оказва откъслек от цикъла древноезически религиозни легенди, общо достойние на евреите, вавилонците, халдейците и асирийците.

Наистина строг, но заслужен е упрекът по отношение на Дарвин, че той веднага попада в задънена улица там, където му се прекъсне родословната нишка. За съжаление такъв упрек заслужава цялото наше природознание. Там, където за него се скъса генеалогическата нишка, то попада в „задънена улица“. То и досега не е сполучило да създаде органически същества, които да не са възпроизведени от други същества; то все още не може да произведе дори проста протоплазма или други белтъчни вещества от химически елементи. Така че за произхода на живота природознанието засега може да твърди с положителност само това, че той трябва да е възникнал по химически път. Но може би философията на действителността е в състояние да ни помогне в случая, щом като тя разполага със самостоятелни успоредни поредици от еднородни природни създания, несвързани помежду си с общ произход. Как са възникнали тези създания? Чрез самозараждане? Но досега даже най-смелите привърженици на самозараждането не са претендирали, че по този път се е създавало нещо друго освен бактерии, зародиши на гъби и други твърде първични организми, но съвсем не и насекоми, риби, птици или бозайници. Но щом като тези еднородни природни създания (разбира се, органически: само за тях става дума тук) не са свързани родословно помежду си, то там, „където се прекъсва нишката на произхода“, те или всеки от техните прадеди е трябвало да се появят на света чрез нарочен акт на сътворяване. И тъй, ние отново се връщаме при твореца и при онова, което се нарича деизъм.

По-нататък г. Дюринг обявява, че Дарвин е много повърхностен; като

„издига простия акт на половата композиция на особеностите като фундаментален принцип за възникване на тези особености“.

Това пак е продукт на свободното творчество и въображение на нашия проникващ до корена на нещата философ. Напротив, Дарвин определено заявява: изразът „естествен подбор“ включва само *запазването* на измененията, а не тяхното възникване (стр. 63). Но това ново приписване на неща, които Дарвин никога не е казал, има задачата да ни доведе до следното дълбокомислие на г. Дюринг:

„Ако ни се удадеше да намерим във вътрешния схематизъм на половото размножаване някакъв принцип на самостоятелно изменение, тази идея би била съвършено рационална; защото напълно естествена е мисълта да се обединят принципът на общия генезис с принципа на половото размножаване в едно цяло и така нареченото самозараждане да се разглежда от по-висша гледна точка не като абсолютна противоположност на възпроизвеждането, а именно като зараждане.“

И човекът, който е бил способен да съчини подобна галиматия, не се стеснява да упреква Хегел за неговия „жаргон“!

Но стига вече с това раздражително и противоречиво бръщолевене и мърморене, с което Дюринг излива яда си от гигантския подем, който природознанието дължи на тласъка, даден от Дарвиновата теория. Нито Дарвин, нито неговите последователи измежду природоизследователите не мислят да омаловажават по никакъв начин големите заслуги на Ламарк; та нали именно те първи отново изтъкнаха неговото значение. Но ние не бива да забравяме, че по времето на Ламарк науката още далеч не разполагаше с достатъчно материал, за да може да отговори на въпроса за произхода на видовете другояче освен с предугаждане, така да се каже — пророчески. А от времето на Ламарк насам не само е натрупан грамаден материал от областта както на описателната, така и на анатомическата ботаника и зоология, но и са създадени два съвършено нови клона на науката, които имат решаващо значение за този въпрос, а именно: изследване на развитието на растителните и животинските зародиши (ембриологията) и изследване на запазилите се в различните пластове на земната кора органически останки (палеонтологията). Така се открива именно характерно съответствие между постепенното развитие на органическите зародиши в зрелите организми и последователния ред от растения и животни, появили се едни след други в историята на земята. И тъкмо това съответствие даде най-сигурната основа на еволюционната теория. Но самата еволюционна теория е още твърде млада и затова е несъмнено, че по-нататъшното изследване твърде много ще модифицира сегашните, в това число и строгодарвинистките, представи за процеса на развитието на видовете.

И така, какво положително има да ни каже философията на действителността за развитието на органическия живот?

„Изменяемостта на видовете е приемлива хипотеза.“ Но наред с нея важела и „самостоятелната успоредна поредица от еднородни природни създания, които родословно не са свързани помежду си“.

Въз основа на това би трябвало да смятаме, че нееднородните природни създания, т. е. изменящите се видове, произхождат едни от други, а еднородните — не. Но и това не е точно така, тъй като и при изменящи се видове

„родословната връзка, напротив, е напълно второстепенен акт на природата“.

Значи все пак родословна връзка, макар и „от втора класа“. Трябва да бъдем доволни, че г. Дюринг все пак в края на краи-

щата отново е пуснал родословната връзка през задната врата, след като наговори за нея толкова много лоши и тъмни работи. Също така стои работата и с естествения подбор, тъй като след цялото нравствено възмущение против борбата за съществуване — а именно чрез нея се извършва естественият подбор — ние изведнъж четем:

„Така че по-дълбоката причина за строежа на органическите форми трябва да се търси в условията на живота и в космическите отношения, докато подчертаваният от Дарвин естествен подбор може да се вземе под съображение само на второ място“.

Значи все пак естествен подбор, макар и от втора класа. Но заедно с естествения подбор се признава и борбата за съществуване, а следователно и попскомалтусианското свръхнаселение! — Това е всичко; за останалото г. Дюринг ни отправя към Ламарк.

Най-после г. Дюринг ни предупреждава против злоупотребата с думите: метаморфоза и развитие. Метаморфозата била неясно понятие, а понятието развитие било допустимо само доколкото законите на развитието могат да бъдат фактически доказани. Вместо едното и другото трябвало да казваме „композиция“ и тогава всичко щяло да бъде наред. Повтаря се пак старата история: нещата си остават такива, каквито са си били, и г. Дюринг е напълно доволен, ако изменим само наименованията. Когато говорим за развитието на пилето в яйцето, ние сме създавали бъркотия, тъй като сме можели само незадоволително да докажем законите на развитието. Но ако говорим за „композиция“ на пилето — всичко става ясно. Следователно отсега нататък няма да казваме: това дете се развива великолепно, а: детето отлично се композира — и ни остава да поздравим г. Дюринг, че той заслужено се нарежда до създателя на „Пръстена на нибелунгите“ не само поради благородното си самомнение, но и в качеството си на композитор на бъдещето⁵³.

VIII. НАТУРФИЛОСОФИЯ. ОРГАНИЧЕСКИ СВЯТ

(край)

„Трябва да се вземе под внимание... какви положителни знания се изискват, за да снабдим нашия натурфилософски отдел с всичките му научни предпоставки. В основата му лежат преди всичко всички съществени постижения на математиката, а след това и главните констатации на точното знание в механиката, физиката и химията, както и изобщо природонаучните резултати на физиологията, зоологията и аналогичните области на изследване.“

Така уверено и решително се изказва г. Дюринг за математическата и природонаучната ученост на г. Дюринг. Но от мършавия гореспоменат отдел, а още по-малко от неговите оскъдни резултати, не личи, че зад тях се крият коренни положителни знания. Във всеки случай, за да съчини човек Дюринговите оракулства за физиката и химията, не му е нужно да знае от физиката нищо друго освен уравнението, което изразява механическия еквивалент на топлината, а от химията — само това, че всички тела се разлагат на елементи и на съединения от елементи. А който, като г. Дюринг (стр. 131), е способен да говори за „гравитиращи атоми“, с това той само доказва, че разликата между атома и молекулата му е съвсем „тъмна“. Както е известно, с атомите се обяснява не гравитацията или други механически или физически форми на движението, а само химическото действие. А когато четем главата за органическата природа с нейните празни, противоречиви, а по основния въпрос оракулски безсмислени брътвежи и с абсолютно нищожния ѝ краен резултат, човек изобщо не може да се отърве от предположението, че г. Дюринг говори за неща, за които знае изумително малко. Това предположение се превръща в увереност, когато читателят стигне до неговото предложение — заанапред в учението за органическия живот (биологията) да се казва

„композиция“ вместо „развитие“. Оня, който може да предложи подобно нещо, доказва, че няма ни най-малка представа за образуването на органическите тела.

Всички органически тела, с изключение на най-низшите, се състоят от клетки, т. е. от малки, видими само при силно увеличение топчета от белтъчно вещество, вътре с клетъчно ядро. Обикновено клетката си образува и външна ципа и тогава съдържанието ѝ е повече или по-малко течено. Най-низшите клетъчни организми се състоят от една клетка; грамадно множество органически същества са многоклетъчни и представляват споен комплекс от много клетки, които в низшите организми са още еднородни, а във висшите стават все по-разнообразни по своята форма, групировка и дейност. Така например в човешкия организъм костите, мускулите, нервите, сухожилията, ставите, хрущялите, кожата — с една дума всички тъкани, се състоят от клетки или пък са се развили от тях. Но всички органически клетъчни образувания, от амебата, която представлява просто, най-често лишено от ципа топче белтъчина вътре с клетъчно ядро, до човека и от най-малката едно-клетъчна *Desmidiaceae* (водорасли) до най-висше развитото растение — всички те имат общ начин за клетъчно размножение: чрез деление. Клетъчното ядро отначало се свива в средата; това свиване, което разделя двете главички на ядрото, става все по-силно и по-силно, докато най-сетне те се отделят съвсем и образуват две клетъчни ядра. Същият процес става в самата клетка: всяко от двете ядра става център на натрупване на клетъчна материя, при което шийката между двата дяла става все по-тясна и по-тясна, докато най-сетне се отделят един от друг и заживеят като самостоятелни клетки. Чрез такава многократно деление на клетката от зародишното мехурче на животинското яйце, след като то е било оплодено, постепенно се развива напълно развито животно, а също така става и заместването на изхабените тъкани в развития организъм. Да нарича подобен процес композиция, а обозначаването му като „развитие“ — „чиста фантазия“, на това е способен само оня, който — колкото и трудно да е да се допусне това в наше време — не знае абсолютно нищо за този процес; защото тук става *само* развитие, и то в най-буквалния смисъл на думата, а за композиция и дума не може да става!

За това, какво г. Дюринг разбира изобщо под живот, ние по-долу ще има още да поговорим. Конкретно той си представя живота по следния начин:

„И неорганическият свят е система от самоизвършващи се импулси, но едва там, където започва същинското разчленяване и циркулацията на веществата, се осъществява през особени канали от един вътрешен пункт и по една предаваема

и на по-малки формации зародишна схема — едва там можем да се речим да говорим за същински живот в по-тесния и по-строг смисъл на думата.“

Дори като оставим настрана безпомощната граматическа обърканост на тази фраза, тя в по-тесния и по-строг смисъл на думата е „система от самоизвършващи се импулси“ (каквото и да означават тези неща) на безсмислицата. Ако животът започва едва там, където започва истинско различяване, тогава ние трябва да обявим за мъртво цялото Хекелово царство от протисти, а може би и още много други неща — според това, какво влагаме в понятието различяване. Ако животът започва едва там, където това различие е предаваемо чрез по-малка зародишна схема, не можем да смятаме за живи същества поне всички низши организми, включително и еноклетъчните. Ако признак на живота е циркулацията на веществата през особени канали, ще трябва освен гореспоменатите да зачеркнем от редиците на живите организми и целия висш клас на мешестите, с изключение само на медузите, значи — всички полипи и други животни-растения⁵⁴. Ако пък за главен признак на живота се взема циркулацията на веществата през особени канали от един вътрешен пункт, ще трябва да обявим за мъртви всички ония животни, които нямат сърце или пък имат по няколко сърца. Освен гореспоменатите тук спадат и всички червеи, морски звезди и кръговръщалки (*Annuloida* и *Annulosa*, по класификацията на Хъксли⁵⁵), част от ракообразните (раците) и, най-после, даже едно гръбначно животно — ланцетникът (*Amphioxus*). Тук спадат и всички растения.

И така, като се заема да охарактеризира същинския живот в по-тесния и по-строг смисъл на думата, г. Дюринг дава четири напълно противоречащи един на друг признаци на живота, единият от които обрича на вечна смърт не само цялото растително царство, но и почти половината от животинското царство. Наистина никой не може да каже, че г. Дюринг ни е заблуждавал, когато обещавахе да ни даде „основно своеобразни изводи и възгледи“!

На друго място той казва:

„И в природата също виждаме, че в основата на всички организации, от най-низшите до най-висшите, лежи един прост тип“ и този тип „в своята обща същност се наблюдава изцяло и напълно още в най-второстепенното движение на най-несвършеното растение“.

Това твърдение също така е „изцяло и напълно“ безсмислица. Най-простият тип, който се среща в цялата органическа природа, е клетката и тя наистина лежи в основата и на най-висшите организации. Но сред низшите организми намираме много такива, които стоят още по-долу от клетката, например протамебата, просто

топче от протоплазма, без каквато и да било диференциация, както и цяла редица други монери и всички тръбообразни водорасли (Siphonaeae). Всички те са свързани с по-висшите организми само чрез това, че тяхната съществена съставна част е белтъкът и че поради това те изпълняват присъщите на белтъка функции, т. е. живеят и умират.

По-нататък г. Дюринг ни разказва:

„Физиологически усещането е свързано със съществуването на някакъв, макар и много прост нервен апарат. Затова характерен за всички животински форми признак е тяхната способност да усещат, т. е. да възприемат субективно-съзнателно своите състояния. Рязката граница между растението и животното лежи там, където се извършва скокът към усещането. Съществуването на общоизвестни преходни форми не само не заличава тази граница, но тя става логическа необходимост именно поради тези външно неопределени или неопределими форми.“

И по-нататък:

„Растенията, напротив, са напълно и завинаги лишени и от най-слабата следа от усещане и дори от всяко предразположение към усещане.“

Първо, Хегел казва („Философия на природата“, § 351, добавката), че:

„усещането е *differentia specifica**, абсолютният отличителен признак на животното.“

Значи г. Дюринг пак просто е анексирал една „несмилаема идея“ на Хегел и я е издигнал в благородното звание окончателна истина от последна инстанция.

Второ, ние тук за пръв път слушаме за преходни форми, за външно неопределени или неопределими форми (чудесна неразбория!) между растенията и животните. Фактът, че съществуват такива междинни форми; че има организми, за които не можем направо да кажем дали са растения или животни; че ние изобщо не можем да прокараме рязка граница между растение и животно — този факт създава за г. Дюринг логическа необходимост да установи някакъв отличителен признак, за който той веднага, още преди да си поеме дъх, признава, че не издържа критика! Но съвсем не е нужно да се обръщаме към съмнителната област между растенията и животните; нима чувствителните растения, които при най-леко докосване свиват листата или цветовете си, нима насекомоядните растения са лишени от най-слабата следа от усещане и дори от всяко предразположение към усещане? Дори сам г. Дю-

* — специфично различие. *Ред.*

ринг не може да твърди това, без да изпада в „ненаучна полупоезия“.

Трето, също така продукт на свободното творчество и въображение на г. Дюринг е твърдението му; че усещането било физиологически свързано със съществуването на някакъв, макар и много прост нервен апарат. Не само всички първични животни, но дори и животните-растения — поне повечето от тях — не показват никакви следи от нервен апарат. Подобен апарат се среща по правило едва като се почне от червеите и г. Дюринг е първият, който твърди, че изброените организми били лишени от усещане, тъй като нямат нерви. Усещането не е непременно свързано с нервите, а с някои белтъчни тела, досега още неустановени по-точно.

Впрочем биологическите познания на г. Дюринг са достатъчно охарактеризирани от въпроса, който той безстрашно издига против Дарвин:

„Нима животното се е развило от растението?“

Такъв въпрос може да зададе само оня, който няма елементарни познания нито за животните, нито за растенията.

За живота изобщо г. Дюринг може да ни каже само следното:

„Обмяната на веществата, която се извършва с помощта на един пластически формиращ схематизъм“ (какво ли пък може да означава това?), „еи остава всякога отличителен признак на същинския жизнен процес“.

Това е всичко, което узнаваме за живота, а на всичко отгоре с „пластически формирация схематизъм“ ние затъваме до колене в безсмислена неразбория от най-чист Дюрингов жаргон. Затова ако искаме да знаем що е живот, ще трябва сами по-дълбоко да разгледаме този въпрос.

Че органическата обмяна на веществата е най-общата и най-характерната проява на живота — това физиолозите-химици и химиците-физиолози са повтаряли през последните тридесет години безбройно много пъти и г. Дюринг тук само го е превел на своя собствен изискан и ясен език. Но да се определя животът като органическа обмяна на веществата — това значи да се определя животът като... живот; защото органическа обмяна на веществата или обмяна на веществата с помощта на „пластически формиращ схематизъм“ е именно израз, който сам трябва да бъде обяснен чрез живота, чрез разликата между органическо и неорганическо, т. е. между живо и неживо. Така че с такова обяснение ние не мръдваме нито крачка напред.

Обмяната на веществата като такава се извършва и без живот. Има цяла редица химически процеси, които при достатъ-

чен приток на сурови материали винаги отново създават условия за своето възобновяване, и то така, че носител на процеса е определено тяло. Така става например при производството на сярна киселина чрез изгаряне на сяра. При това се получава серен двуокис, SO_2 , и ако се вкарват водни пари и азотна киселина, серният двуокис поглъща водорода и кислорода и се превръща в сярна киселина, H_2SO_4 . При това азотната киселина отделя част от кислорода и се редуцира в азотен окис; този азотен окис веднага поглъща от въздуха нов кислород и се превръща в по-висши азотни окиси, но само за да отдаде веднага отново този кислород на серния двуокис и отново да извърши същия процес — така че теоретически би било достатъчно безкрайно малко количество азотна киселина, за да превърне неограничено количество серен двуокис, кислород и вода в сярна киселина. — Обмяна на веществата се извършва и при преминаване на течности през мъртви органически и дори неорганически ципи, както и в изкуствените клетки на Траубе⁵⁶. И тук пак се оказва, че с обмяната на веществата ние не мръдаме нито крачка напред, тъй като онази своеобразна обмяна на веществата, която трябва да обясни живота, сама се нуждае от обяснение с помощта на понятието живот. Така че ще трябва да потърсим друго обяснение.

Животът е форма на съществуване на белтъчните тела и тази форма на съществуване по същество се състои в постоянното самообновяване на химическите съставни части на тези тела.

Тук белтъчното тяло се разбира в смисъла на съвременната химия, която обхваща под този термин всички тела, по състав аналогични на обикновения белтък и се наричат още и протеинови тела. Терминът е несполучлив, тъй като измежду всички родствени на него вещества обикновеният белтък играе най-безжизнената, най-пасивната роля, като служи наред с яйчения жълтък само като хранително вещество за развиващия се зародиш. Но докато химическият състав на белтъчните тела е тъй малко познат, този термин е все пак по-добър от всички други, защото е по-общ.

Навсякъде, където срещаме живот, ние го намираме свързан с някое белтъчно тяло — и навсякъде, където срещаме някое белтъчно тяло, което не се намира в процес на разлагане, ние непременно намираме и прояви на живот. Без съмнение в живия организъм трябва да има и други химически съединения, за да се предизвика по-специално диференциране на тези прояви на живота; но за самия живот те не са необходими или пък са необходими само доколкото влизат като храна и се превръщат в белтъци. Най-низшите живи същества, които ни са известни, са само

прости белтъчни топчета, но и те вече показват всички съществени прояви на живот.

А в какво се състоят тези прояви на живот, които еднакво се срещат навсякъде, във всички живи същества? Преди всичко в това, че белтъчното тяло приема в себе си от околната среда други подходящи вещества и ги асимилира, докато други, по-стари частици на тялото се разлагат и се отделят. И други, неживи тела също се изменят, разлагат се и се комбинират в хода на природния процес; но те престават да бъдат онова, което са били по-рано. Скалата, която се е разрушила, не е вече скала; металът, който се окислява, се превръща в ръжда. Но онова, което за мъртвите тела е причина за тяхната гибел, за белтъка е *главно условие за неговото съществуване*. От момента, в който в белтъчното тяло се прекрати това непрекъснато превръщане на съставните части, тази постоянна смяна на хранене и отделяне — от този момент самото белтъчно тяло престава да съществува, то се разлага, т. е. *умира*. Следователно животът — като форма на съществуване на белтъчното тяло — се състои преди всичко в това, че белтъчното тяло във всеки даден момент е то самото и същевременно друго; и това става не като последица от някакъв процес, на който то се подхвърля отвън — какъвто може да бъде случаят с мъртвите тела. Напротив, животът, обмяната на веществата, която се извършва чрез хранене и отделяне, е самоизвършващ се процес, който е присъщ, вроден на своя носител — белтъка — и без който той не може да съществува. А оттук следва, че ако някога химията успее да получи по изкуствен начин белтък, последният трябва непременно да покаже, макар и най-слаби прояви на живот. Разбира се, въпрос е дали химията същевременно ще открие и съответната храна за този белтък.

От извършващата се чрез хранене и отделяне обмяна на веществата, която е съществена функция на белтъка, и от свойствената на белтъка пластичност произтичат всички други най-прости фактори на живота: дразнимостта, която се заключава в самото взаимодействие между белтъка и неговата храна; свиваемостта, която се проявява още на твърде ниско стъпало при поглъщане на храната; способността за растеж, която на най-ниското стъпало включва размножението чрез деление; вътрешното движение, без което не е възможно нито поглъщане, нито асимилиране на храната.

Нашата дефиниция за живота, разбира се, е твърде недостатъчна, тъй като тя съвсем не обхваща *всички* прояви на живота, а се ограничава с най-общите и най-простите между тях. Всички дефиниции в научно отношение имат незначителна стойност. За

да получим действително изчерпателна представа за живота, ние би трябвало да разгледаме подред всички негови форми на проявление, от най-низшите до най-висшите. Обаче за обикновена употреба такива дефиниции са твърде удобни и понякога без тях трудно може да се мине; във всеки случай, щом като не забравяме техните неизбежни недостатъци, те не могат да бъдат вредни.

Но да се върнем към г. Дюринг. Ако на него нещо не му върви в областта на земната биология, той знае как да се утеша — като избяга в своето звездно небе.

„Не само особено устроените сетивни органи, но и целият обективен свят е така нагласен, че да предизвиква удоволствие и болка. Въз основа на това ние приемаме, че противоположността между удоволствие и болка, и то в *точна* същия вид, в който тя ни е известна, е универсална и сигурно е представена от еднородни по същество чувства в *различните светове на вселената*... Това има *немалко* значение, понеже то е ключът към *вселената на усещанията*... Следователно субективният космически свят не ни е много по-чужд от обективния. Организацията на едното и другото царство трябва да си представяме като сходна по тип — и с това ние стигаме до наченките на едно учение за съзнанието, което важи не само за земната сфера.“

Какво значат няколко груби грешки в земното природознание за човека, който носи в джоба си ключа към вселената на усещанията? *Allons donc!**

* *Allons donc!* — Хайде де! *Ред.*

IX. МОРАЛ И ПРАВО. ВЕЧНИ ИСТИНИ

Ние се въздържаеме да привеждаме примерчета от оня миш-маш от баналности и оракулщини, с една дума, от оня чист *брът-везж*, който г. Дюринг на цели 50 страници сервира на своите читатели като коренна наука за елементите на съзнанието. Ще цитираме само това:

„Който е способен да мисли само с помощта на езика, той още не знае какво значи *отвлечено* и *истинско* мислене.“

Според този възглед животните са най-отвлечените и най-истинските мислители, тъй като тяхното мислене никога не се размътва от натрапчивата намеса на езика. Впрочем от самите Дюрингови мисли и от изразяващия ги език личи, че тези мисли твърде малко подхождат за който и да било език и че и немският език твърде малко подхожда за тях.

Най-после с чувство на облекчение можем да минем към четвъртия отдел, който освен оная разливаща се навсякъде словесна каша дава поне тук-там нещо осезателно по въпроса за *морала* и *правото*. Още в самото начало ние получаваме този път покана за една екскурзия до другите небесни тела:

Елементите на морала трябва „да се срещат... в сходен вид и у всички нечовешки същества, у които един деен разсъдък трябва да се занимава със съзнателното направляване на инстинктивните прояви на живота... Но нашият интерес към подобни заключения няма да бъде особено голям... Все пак нашият кръгозор *благодарно се разширява* от мисълта, че на другите небесни тела индивидуалният и общественят живот трябва да изхождат от такава схема, която... не може да отстрани или да заобиколи основната обща организация на едно разумно постъпващо същество.“

Ако тук по изключение привеждаме в самото начало, а не в края на съответната глава валидността на Дюринговите истини и за всички други възможни светове, ние имаме достатъчно основание за това. Щом веднъж се установи, че Дюринговите представи за морала и справедливостта са валидни за всички светове, толкова по-лесно ще може тяхната валидност да се разпростре благотворно и върху всички времена. И отново тук става дума — ни повече, ни по-малко — за окончателни истини от последна инстанция.

Светът на морала, „тъй както и светът на общото знание... има свои неизменни принципи и прости елементи“; моралните принципи стоят „над историята и над днешните различия на народностните характери... Отделните истини, от които в процеса на развитието се съставя по-пълното морално съзнание и, така да се каже, съвестта, могат — доколкото са познати до последните им основи — да претендират за същата валидност и значимост, както и изводите и приложенията на математиката. Действителните истини изобщо са неизменни... така че изобщо безсмислено е да се смята, че правилността на познанието зависи от времето и реалните промени“. Затова сигурността на строго научното знание и достатъчността на по-обикновеното познание не ни позволяват, когато сме в нормално душевно състояние, да се съмняваме в абсолютната валидност на принципите на знанието. „Самото продължително съмнение е вече болезнено състояние на слабост и не представлява нищо друго освен израз на *безнадеждна бъркотия*, която понякога се опитва поне привидно да си създаде някаква твърда позиция в систематизираното съзнание за своето *нищожество*. По въпросите на нравствеността отричането на общите принципи се залавя за географското и историческото разнообразие на нравите и нравствените начала и достатъчно е да се признае неизбежната необходимост от нравствено лошото и злото, за да се отхвърли напълно сериозната валидност и фактическата действителност на сходните морални стимули. Този *опустошителен скептицизъм*, който се обявява не против никакви отделни лъжеучения, а против самата човешка способност за съзнателна нравственост, довежда в края на краищата до истинско нищо, та дори до нещо по-лошо от обикновен нигилизъм... Този скептицизъм се ласкае от надеждата, че ще може лесно да властвува в *дивия хаос* на съборените от него нравствени представи и да открие широко вратите за безпринципния произвол. Но той жестоко се лъже, тъй като достатъчно е само да се посочат неизбежните съдбини на разума в заблудението и истината, за да проличи от самата тази аналогия, че обусловената от природата погрешимост не изключва непременно възможността да се постигне правилно въздействие.“

Досега ние спокойно приемахме всички тези надути фрази на г. Дюринг за разните окончателни истини от последна инстанция, суверенност на мисленето, абсолютна достоверност на познанието и т. н., тъй като този въпрос можеше да бъде разгледан едва в пункта, до който стигнахме сега. Досега беше достатъчно да се изследва доколко отделните твърдения на философията на действителността имат „суверенна валидност“ и могат „да претендират за безусловна истинност“. Тук се изправяме пред въпроса — могат ли изобщо продуктите на човешкото познание и кои именно

да имат суверенна валидност и да претендират за безусловна истинност. Когато казвам *човешко* познание, аз казвам това не с никакво намерение да оскърбя обитателите на другите небесни тела, които нямам честта да познавам, а само защото и животните познават, макар те съвсем не суверенно. Кучето познава в лицето на господаря си своя бог, макар че този господар може да бъде най-голям негодник.

Суверенно ли е човешкото мислене? Преди да отговорим „да“ или „не“, ние трябва най-първо да изследваме какво представлява човешкото мислене. Мислене на един отделен човек ли? Не. Но то съществува само като индивидуално мислене на много милиарди някогашни, сегашни и бъдещи хора. Така че ако аз кажа, че това сумирано в моята представа мислене на всички тези хора, включително и на бъдещите, е *суверенно*, т. е. че то е в състояние да познае съществуващия свят — доколкото човечеството ще съществува достатъчно дълго и доколкото в самите органи и обекти на познанието не са поставени граници на това познание, — аз казвам нещо твърде банално и при това твърде безплодно. Защото най-ценният резултат от тази мисъл би бил, че ще станем крайно недовърчиви спрямо сегашното наше познание, тъй като по всяка вероятност ние се намираме още горе-долу в самото начало на човешката история, и поколенията, които ще поправят *нас*, ще бъдат сигурно много по-многобройни от ония поколения, чието познание ние поправяме, и то често пъти с доста високомерно отношение към тях.

Сам г. Дюринг обявява за необходимост, че съзнанието, а следователно и мисленето, и познанието могат да се проявяват само в редица отделни същества. На мисленето на всеки от тези индивиди ние можем да припишем суверенност само дотолкова, доколкото не познаваме никаква власт, която, когато индивидът е здрав и буден, да бъде в състояние да му натрапи насила каквато и да било мисъл. Но що се отнася до суверенната валидност на познанията, постигнати от всяко индивидуално мислене, ние всички знаем, че за това и дума не може да става и че според целия досегашен опит те всякога без изключение съдържат много повече елементи, които допускат поправка, отколкото елементи, които да не се нуждаят от поправка, т. е. да са верни.

С други думи, суверенността на мисленето се осъществява в редица извънредно несuverенно мислещи хора; познанието, което има претенцията за безусловна истинност — в редица относителни заблуждения; нито едното, нито другото могат да бъдат напълно осъществени, освен ако животът на човечеството продължава безкрайно.

Тук ние имаме отново същото противоречие, както и по-горе* — противоречието между характера на човешкото мислене, което ни изглежда по необходимост като абсолютно, и неговото осъществяване в отделни хора, които мислят само ограничено. Това противоречие може да бъде разрешено само в безкрайния процес, само в поне на практика безкрайното за нас редуване на човешките поколения. В тоя смисъл човешкото мислене е толкова суверенно, колкото и несуверенно, и неговата познавателна способност е толкова неограничена, колкото и ограничена. То е суверенно и неограничено по своята природа, по своето призвание, по своите възможности, по своята крайна историческа цел, а несуверенно и ограничено по своето отделно осъществяване, по конкретната в дадено време действителност.

Точно така стои въпросът с вечните истини. Ако човечеството би стигнало някога дотам, да оперира само с вечни истини — резултати на мисленето, които имат суверенна валидност и право на абсолютна истинност, — то би стигнало до точката, където безкрайността на интелектуалния свят би се оказала изчерпана в своята реалност и възможности, и по такъв начин би било извършено прословутото чудо на преброната безбройност.

Но нали все пак има истини, които са така твърдо установени, че всяко съмнение в тях ни се струва равнозначно на побърканост? Например, че две по две е равно на четири, че сборът от ъглите на триъгълника е равен на два прави ъгла, че Париж се намира във Франция, че без храна човек ще умре от глад и т. н.? Значи все пак има *вечни* истини, окончателни истини от последна инстанция?

Разбира се. Ние можем, както е прието отдавна, да разделим цялата област на познанието на три големи отдела. Първият обхваща всички науки, които се занимават с неживата природа и повече или по-малко се поддават на математическо обработване: математиката, астрономията, механиката, физиката, химията. Ако на някого му прави удоволствие да употребява големи думи за твърде прости неща, може да се каже, че *някои* резултати на тези науки са вечни истини, окончателни истини от последна инстанция, затова тези науки са наречени още *точни*. Но съвсем не всички техни резултати са такива. С въвеждането на променливите величини в математиката и с разпростирането на тяхната променливост чак до безкрайно малкото и безкрайно голямото иначе така целомъдрената математика извърши грехопадение: тя вкуси от ябълката на познанието, която ѝ откри път към гигант-

* Виж настоящия том, стр. 37. — *Ред.*

ски успехи, но и към заблуждения. Девственото състояние на абсолютната валидност и на неопровержимата доказаност на всичко математическо изчезна завинаги; настъпи царството на разногласията и ние стигнахме дотам, че повечето хора диференцират и интегрират не защото разбират какво правят, а просто на доверие, тъй като досега всякога се е получавал верен резултат. Още по-зле стои работата с астрономията и механиката, а във физиката и химията се намираме сред хипотези също като сред рояк пчели. Иначе не може и да бъде. Във физиката имаме работа с движението на молекулите, в химията — с образуването на молекули от атомите, и ако интерференцията на светлинните вълни не е измислица, ние нямаме абсолютно никаква надежда да видим някога с очите си тези интересни неща. Окончателните истини от последна инстанция стават тук с течение на времето удивително редки.

Още по-зле стои работата с геологията, която по самата си природа се занимава главно с такива процеси, при които не сме присъствували не само ние, но и изобщо никакъв човек. Затова тук добиването на окончателни истини от последна инстанция е свързано с много голям труд и при това е извънредно оскъдно.

Втората категория науки са ония, които обхващат изследването на живите организми. В тази област цари такова многообразие на взаимоотношения и причинни връзки, че не само всеки решен въпрос повдига множество нови въпроси, но и всеки отделен въпрос може да бъде разрешен в повечето случаи само част по част, чрез редица изследвания, за които често пъти са нужни цели векове; при това нуждата от систематизиране на взаимните връзки постоянно ни принуждава да окръжаваме окончателните истини от последна инстанция с гъста гора от хипотези. Каква дълга редица от междинни стъпала от Гален до Малпиги е била необходима, за да се установи правилно едно такова просто нещо като кръвообръщението у бозайниците! Колко малко знаем за произхода на кръвните телца и колко много междинни брънки не ни достигат и досега например, за да приведем в рационална връзка проявите на една болест с нейните причини! При това доста често стават открития — като откриването на клетката, — които ни заставят да ревизираме напълно всички установени досега в биологията окончателни истини от последна инстанция и да изхвърлим веднъж завинаги цели купища от тях. Така че, който иска да изтъкне тук същински, действително неизменни истини, ще трябва да се задоволи с баналности като тия, че всички хора трябва да умрат, че всички женски млекопитаещи имат млечни жлези и т. н. Той даже не ще може да каже, че хра-

носмилането у висшите животни се извършва от стомаха и канала на червата, а не от главата, тъй като за храносмилането е неизбежна централизираната в главата нервна дейност.

Но още по-зле стои работата с вечните истини в третата група науки, в историческите науки, които изследват условията на живот на хората, обществените отношения, правните и държавните форми с тяхната идеологическа надстройка — философията, религията, изкуството и т. н. — в тяхната историческа последователност и в тяхното сегашно състояние. В органическата природа поне имаме работа с редица явления, които, доколкото може да се съди по нашето непосредствено наблюдение, се повтарят доста редовно в твърде широки предели. Видовете организми от времето на Аристотел са си останали общо взето същите. В историята на общества, напротив, щом излезем от първобитното състояние на човечеството, от така наречения каменен век, повторенията на явленията са изключение, а не правило; а където се наблюдават такива повторения, те никога не стават при съвършено еднакви условия. Така е например със съществуването на първобитната общинна собственост върху земята у всички културни народи и с формата на нейното разлагане. Затова нашата наука в областта на човешката история е изостанала много повече, отколкото в областта на биологията. Нещо повече: ако понякога ни се удава по изключение да познаем вътрешната връзка между обществените и политическите форми на даден исторически период, това обикновено става тогава, когато тези форми са вече наполовина изживени и клонят към упадък. Така че тук познанието по своята същност е относително, тъй като се ограничава с изясняване на връзките и последиците на известни обществени и държавни форми, които съществуват само за дадена епоха и дадени народи и по своята природа са преходни. Следователно, който ходи на лов за окончателни истини от последна инстанция в тази област, за същински, изобщо неизменни истини, той няма да занесе много нещо в къщи, ако не се смятат баналностите и изтърканите истини като тези, че хората изобщо не могат да живеят без труд, че досега в повечето случаи те са се делили на господари и подчинени, че Наполеон е умрял на 5 май 1821 г., и т. н.

За забелязване е обаче, че именно в тази област най-често срещаме мнимите вечни истини, окончателните истини от последна инстанция, и т. н. Това, че две по две е равно на четири или че птиците имат човка и други такива, ще обяви за вечни истини само оня, който има намерение въз основа на това, че изобщо съществуват вечни истини, да направи извода, че и в областта на

човешката история има вечни истини, вечен морал, вечна справедливост и т. н., които претендират за също такава валидност и значимост, каквато имат изводите и приложенията на математиката. И тогава можем да бъдем напълно уверени, че същият този приятел на човечеството при пръв удобен случай ще ни заяви, че всички предишни фабриканти на вечни истини са малко или много магарета и шарлатани, че всички те са се заблуждавали и са грешили, но че *техните* заблуждения и *техните* грешки са напълно естествени и доказват, че истината и правдивостта са само у него; че той, появилият се сега пророк, носи в напълно завършен вид окончателната истина от последна инстанция, вечния морал, вечната справедливост. Всичко това вече е ставало стотици и хиляди пъти, така че трябва само да се учудваме как все още се намират толкова лековерни хора, които вярват на това не само когато става дума за другите, но и за самите тях. И при все това ние доживяхме поне до още един такъв пророк, който, точно както става в подобни случаи, изпада във високо-нравствено негодувание, когато някой отричат, че отделен човек е в състояние да ни поднесе окончателната истина от последна инстанция. Подобно отричане, дори самото съмнение, било състояние на слабост, безнадеждна бъркотия, нищожество, опустошителен скептицизъм; то е нещо по-лошо от обикновен nihilизъм — то е див хаос и други подобни любезности. Както всички пророци, така и г. Дюринг не изследва и преценява научно-критически, а направо сипе гръм и мълнии от нравствено възмущение.

По-горе бихме могли да споменем и науките, които изследват законите на човешкото мислене, т. е. логиката и диалектиката. Но и тук работата с вечните истини не стои по-добре. Г-н Дюринг обявява същинската диалектика за чиста безсмислица, а многото книги, които са написани и още се пишат по логика, достатъчно доказват, че и тук окончателните истини от последна инстанция са посеяни много по-рядко, отколкото си мислят някои.

Впрочем ние съвсем няма защо да изпадаме в ужас от това, че стъпалото на познанието, на което се намираме днес, е също така малко окончателно, както и всички предшествуващи. То вече обхваща грамаден материал от наблюдения и изисква твърде голяма научна специализация от всекиго, който иска да се посвети истински на някой клон от науката. Но който прилага мерилото за същинска, неизменна, окончателна истина от последна инстанция върху такива знания, които по своята природа или трябва да си останат относителни за още много поколения и само постепенно да бъдат попълвани, или пък (както например космогония-

та, геологията и човешката история) поради самата непълнота на историческия материал завинаги ще си останат непълни и незавършени, той доказва с това само собственото си невежество и неразбиране, дори когато истинската му подбуда не е — както в дадения случай — претенцията за лична непогрешимост. Истината и заблудението, както всички логически категории, които се движат в полярни противоположности, имат абсолютна валидност само в извънредно ограничена област; това ние току-що видяхме и то би било известно и на г. Дюринг, ако той беше щогоде запознат с основните елементи на диалектиката, които разглеждат именно недостатъчността на всички полярни противоположности. Щом почнем да прилагаме противоположността между истина и заблудение във от рамките на посочената по-горе тясна област, тази противоположност става относителна и следователно негодна за точен научен начин на изразяване. А ако се опитаме да я приложим като абсолютно валидна във от пределите на тази област, ние вече ще претърпим фиаско: двата полюса на противоположността ще се превърнат в своята противоположност, т. е. истината ще стане заблудение, заблудението — истина. Да вземем за пример известния закон на Бойл, според който при неизменна температура обемът на газовете е обратно пропорционален на извършващото се върху тях налягане. Ренд гамери, че този закон не е верен за някои случаи. Ако Ренд беше „философ на действителността“, той бе длъжен да заяви: законът на Бойл е променлив, значи не е същинска истина, значи изобщо не е истина, значи е заблудение. Но в такъв случай Ренд би изпаднал в много по-голяма грешка от онази, която се съдържа в закона на Бойл; неговото зрънце истина би се изгубило в купчината от заблудения; по такъв начин той би превърнал своя първоначално верен резултат в заблудение, в сравнение с което законът на Бойл, заедно с малкото свързано с него заблудение, би се оказал истина. Но Ренд като човек на науката не си е позволил подобна детинщина, а продължил изследването и намерил, че законът на Бойл изобщо е само приблизително верен и че той особено губи своята валидност при газове, които чрез налягане могат да бъдат превърнати в течно състояние, и то когато налягането се приближи до точката, при която настъпва втечняването. Оказва се по такъв начин, че законът на Бойл е верен само в известни граници. Но абсолютно, окончателно верен ли е той в тези граници? Нито един физик не ще седне да твърди това. Той ще каже, че законът е валиден само в границите на известно налягане и температура и за известни газове; а вътре в тези още по-стеснени граници той не ще изклю-

чи възможността за още по-тясно ограничаване или друго формулиране на закона в резултат на бъдещи изследвания*. Така стои значи въпросът с окончателните истини от последна инстанция напр. във физиката. Затова действително научните трудове обикновено избягват такива догматично-морални изрази като заблуждение и истина; напротив, тях ние ги срещаме на всяка крачка в съчинения като философията на действителността, където празното бръщолевене иска да ни се натрапи като най-суверенен резултат на суверенното мислене.

Някой наивен читател може би ще запита — но къде г. Дюринг е заявил изрично, че съдържанието на неговата философия на действителността представлява окончателна истина, и то от последна инстанция? Къде ли? Ето например в дитирамбата в чест на своята система (стр. 13), която ние отчасти приведохме във 2-а глава**. Или когато той в горещицитираното*** място казва, че моралните истини, доколкото са познати до последните им основи, претендират за същата валидност, както и истините на математиката. А нима г. Дюринг не твърди, че изхождайки от своето истински-критическо гледище и с помощта на своето проникващо до корените изследване, той бил стигнал до тези последните основи, до „основните схеми“, а значи — че придал на моралните истини окончателност от последна инстанция? Или пък, ако г. Дюринг не предявява тази претенция нито за себе си, нито за своето време, а само иска да каже, че някога в мъглявото бъдеще ще могат да бъдат установени окончателни истини от последна инстанция, ако, значи, той иска да каже приблизително, само че по-забъркано, същото, което ни казват „опустошителният скептицизъм“ и „безнадеждната бъркотия“ — в такъв случай, защо беше целият този шум и какво всъщност желае господинът?⁵⁸

Ако ние не сме мръднали от мястото си с понятията истина и заблуждение, още по-лошо е положението с понятията добро

* Откак написах това, то като че ли вече се потвърди. Според най-новите изследвания, извършени от Менделеев и Богуски⁵⁷ с по-точни апарати, всички постоянни газове показват променливо отношение между налягане и обем; коефициентът на разширението на водорода при всички прилагани досега налягания се е оказал положителен (обемът се намалявал по-бавно, отколкото се увеличавало налягането): а при атмосферния въздух и при другите изследвани газове за всеки газ е била намерена известна нулева точка на налягането, така че при по-малко налягане посоченият коефициент е положителен, а при по-голямо налягане — отрицателен. Така че досега все още практически приложимият закон на Бойл ще трябва да бъде допълнен с редица специални закони. (Сега, в 1885 г., ние вече знаем, че изобщо не съществуват „постоянни“ газове; те всички са превърнати в течно състояние.)

** Виж настоящия том, стр. 29. — *Ред.*

*** Виж настоящия том, стр. 86. — *Ред.*

и зло. Противоположността между тези понятия се движи изключително в областта на морала, значи в област, която спада към историята на човечеството, а именно тук окончателните истини от последна инстанция са най-рядко посеяни. Представите за добро и зло така силно са се променяли у разните народи и в разните епохи, че често направо са си противоречили една на друга. — Но, ще възрази някой, все пак доброто не е зло и злото не е добро; ако доброто и злото се смесят — това е край на всяка нравственост и всеки може да върши каквото си иска. — Именно такава е мисълта на г. Дюринг, ако ѝ се смъкне цялото оракулско труфило. Но все пак въпросът не се решава така просто. Ако това наистина беше така просто, нямаше да има никакви спорове за доброто и злото и всеки щеше да знае що е добро и що е зло. А какво е положението сега? Какъв морал ни се проповядва сега? Тук е, на първо място, християнско-феодалният морал, наследен от старите религиозни времена; той от своя страна се дели главно на католически и протестантски, при което също не липсват подразделения, от йезуитско-католическия и ортодоксално-протестантския до колебливо-просветителския морал. Наред с този морал фигурира съвременният буржоазен морал, а наред с него — пролетарският морал на бъдещето; по такъв начин само в напредналите европейски страни миналото, сегашното и бъдещето представят три големи групи теории за морала, които съществуват едновременно и паралелно. Но кой морал е верният? В смисъл на абсолютна окончателност — нито един; но, разбира се, най-много елементи, обещаващи му дълготрайно съществуване, има она морал, който в сегашната епоха се обявява за нейното коренно преобразуване, който в настоящето представлява интересите на бъдещето — а това е пролетарският морал.

Но шом като виждаме, че всяка от трите класи на съвременното общество — феодалната аристокрация, буржоазията и пролетариатът — има свои особен морал, оттук можем да направим само извода, че хората съзнателно или несъзнателно черпят своите нравствени възгледи при последна сметка от практическите отношения, върху които се основава тяхното класово положение, т. е. от икономическите условия, в които те произвеждат и разменят блага.

Но в трите горедосочени теории за морала все пак има нещо, което е общо за всички тях; може би именно то представлява поне частица от един установен веднъж завинаги морал? — Посочените теории за морала изразяват три различни степени на един и същ исторически процес, значи имат обща историческа основа и вече поради това по необходимост имат много общи черти. Не-

що повече. За еднакви или приблизително еднакви стъпала на икономическо развитие теориите за морала по необходимост трябва повече или по-малко да се схождат. От момента, когато се е развила частната собственост върху движимите вещи, моралната заповед „не кради“⁴⁵⁹ е трябвало да стане обща за всички общества, в които е съществувала тази частна собственост. Става ли поради това тази заповед вечна морална заповед? Съвсем не! В общество, в което са премахнати всякакви подбуди за кражба, където значи с течение на времето ще крадат само душевно болните, на какъв присмех би бил подхвърлен оня проповедник на морала, който би поискал тържествено да прогласи вечната истина: не кради!

Въз основа на всичко това ние отхвърляме всеки опит да ни се натрапи каквато и да било морална догматика като вечен, окончателен, неизменен занаят нравствен закон — да ни се натрапи под предлог, че и светът на морала имал свои непреходни принципи, които стоят над историята и националните различия. Ние, напротив, твърдим, че досега всяка теория на морала при последна сметка е била резултат на съответното икономическо положение на обществото. И тъй като досега обществото се е движило в класови противоположности, то и моралът всякога е бил класов морал: той или е оправдавал господството и интересите на господстващата класа, или пък — когато потиснатата класа е ставала достатъчно силна — е изразявал възмущението и против това господство и интересите на бъдещето на потиснатите. Че при това се извършва, общо взето, напредък в морала, както и във всички други клонове на човешкото познание — в това не може да има съмнение. Но с това ние още не излизаме извън рамките на класовия морал. Морал, който да стои над класовите противоречия и над всякакъв спомен за тях, истински човешки морал ще стане възможен едва на такова стъпало на общественото развитие, когато противоположността между класите не само ще бъде преодоляна, но дори ще бъде забравена в практическия живот. След всичко това преценете самомнението на г. Дюринг, който отсрещ старото класово общество претендира, в навечерието на една социална революция, да натрапи на бъдещото безкласово общество един вечен морал, независим от времето и от реалните промени! Така стои работата дори ако предположим, че г. Дюринг разбира поне в общи черти структурата на това бъдещо общество — нещо, което ние още не виждаме у него.

На края, още едно „основно своеобразно“ и не по-малко „проникващо до корените“ откритие. По въпроса за произхода на злото

„Фактът, че котешкият тип с присъщото му лицемерие е застъпен в даден животински вид, според нас е равнозначен на обстоятелството, че подобно оформяне на характера се среща и у човека... Затова в злото няма нищо тайнствено, стига човек да не иска да подозира нещо мистично и в съществуването на котката или изобщо на грабливите животни.“

И така, злото е — котката. Дяволът значи няма рога и конски копита, а нокти и зелени очи. Така че Гьоте е извършил непростима грешка, когато показва Мефистофел като черно куче⁶⁰, а не като черна котка. Злото е котката! Това действително е морал не само за всички светове, но и — „за котката“*!

* В оригинала непреводима игра на думи: изразът „für die Katze“ означава нещо свършено безполезно, напразен труд. *Ред.*

Х. МОРАЛ И ПРАВО. РАВЕНСТВО

Ние вече неведнъж се запознавахме с метода на г. Дюринг. Той се състои в това, че всяка група от обекти на познанието се разлага на нейните уж най-прости елементи, към тези елементи се прилагат също тъй прости, уж очевидни сами по себе си аксиоми, и с получените по такъв начин резултати се оперира понататък. Също така и всеки въпрос от областта на обществения живот

„трябва да бъде решаван аксиоматически, въз основа на отделни прости основни форми, както ако се отнасяше до прости... основни форми на математиката“.

По такъв начин прилагането на математическия метод към историята, морала и правото трябвало и тук да ни даде математическа достоверност за истинността на получените резултати, трябвало да им придаде характер на същински, неизменни истини.

Това е само видоизменение на стария широко предпочитан идеологически, наричан още априорен метод, който познава свойствата на един предмет не от самия предмет, а ги извежда логически от понятието за предмета. Най-напред, изхождайки от предмета, си поставят понятието за предмета; след това обръщат мярката наопаки и мерят предмета с неговото отражение — с понятието. Така че не понятието трябва да се съобразява с предмета, а предметът трябва да се съобразява с понятието. У г. Дюринг службата на понятия извършват най-простите елементи, крайните абстракции, до които той може да се добере, но това никак не

променя същността на работата; тези най-прости елементи в най-добрия случай имат чисто умозрителен характер. Така че философията на действителността и тук се оказва чиста идеология, извеждане на действителността не от самата нея, а от представите.

И така, ако такъв идеолог конструира морала и правото не от действителните обществени отношения на окръжаващите го хора, а от понятията или от така наречените най-прости елементи на „обществото“ — какъв материал ще има той налице за този градеж? Очевидно, двояк: първо, ония оскъдни остатъци от реално съдържание, каквито още може да има в абстракциите, поставени в основата на неговата теория; и, второ, онова съдържание, което нашият идеолог внася там от своето собствено съзнание. А какво намира той в своето съзнание? Най-вече — морални и правни възгледи, които — в положителна или отрицателна форма, утвърдително или осъдително — са повече или по-малко съответен израз на обществените и политическите условия, сред които той живее; сетне, може би, представи, заимствувани от съответната литература; най-сетне — евентуално и лични приумици. Нашият идеолог може да върти и суче, както си иска — историческата реалност, която той изхвърля през вратата, отново влиза през прозореца, и докато си въобразява, че създава нравствено и правно учение за всички светове и времена, той всъщност скалпва само изопачено — защото е откъснато от своята действителна почва — и обърнато надолу с главата като във вдлъбнато огледало отражение на консервативните или революционните течения на своето време.

И така, г. Дюринг разлага обществото на най-простите му елементи и при това открива, че най-простото общество се състои от най-малко *двама* човека. След това той вече оперира аксиоматически с тези двама човека и от това непринудено се получава основната аксиома на морала:

„Две човешки воли, като такива, са *напълно равни* помежду си и едната не може да изисква от другата нищо положително“. С това „е охарактеризирана основната форма на моралната справедливост“, а също така и на юридическата справедливост, тъй като „за развиването на принципните правни понятия ни е нужно само съвършено простото и елементарно отношение между *двама човека*“.

Че двама човека или две човешки воли, като такива, са *напълно* равни помежду си — това не само не е аксиома, но е и голямо преувеличение. Двама човека, дори като такива, могат да бъдат неравни преди всичко по пол и този прост факт веднага ни довежда до това, че най-простите елементи на обществото — ако ние за миг се съгласим с тази детинщина — не са двама мъ-

же, а мъж и жена, които образуват *семејство*, тази най-проста и първа форма на обществена връзка с оглед на производството. Но това никак не допада на г. Дюринг. Защото, първо, на него му трябва да направи двамата основатели на обществото колкото може по-равни, и, второ, дори и г. Дюринг не би смогнал от първобитното семејство да конструира моралното и правното равенство на мъжа и жената. И така, едно от двете: или социалната молекула на Дюринг, чрез чието умножение трябва да се построи цялото общество, е предварително обречена на гибел, тъй като двамата мъже сами никога няма да могат да създадат дете, или пък ние трябва да си представяме и двамата като глави на семејства. Но в този случай цялата проста основна схема се превръща в своя противоположност: вместо равенството на хората тя в най-добрия случай доказва равенството на главите на семејства, а тъй като жените са игнорирани — тя доказва и подчинеността на жените.

Тук ние трябва да направим на читателя неприятното съобщение, че отсега нататък той дълго време не ще се отърве от тези прословути двама мъже. Те играят в областта на обществените отношения роля, подобна на тази на обитателите на другите небесни тела, с които ние, нека се надяваме, вече сме свършили. Трябва ли да се реши някой въпрос от икономията, политиката и т. н. — хоп, изстъпват се тези двама мъже и моментално „аксиоматически“ решават въпроса. Великолепно, творческо, системосъздаващо откритие на нашия философ на действителността! Но за съжаление — ако искаме да отдадем нужната почит на истината, трябва да кажем, че не той е открил тези двама мъже. Те са достояние на целия XVIII век. Те се срещат още в трактата на Русо за неравенството (1754 г.)⁶¹, където впрочем доказват аксиоматически точно обратното на това, което твърди г. Дюринг. Те играят главна роля у политико-икономистите от Адам Смит до Рикардо; но у тях те не са равни поне в този смисъл, че двамата се занимават с различна работа — най-често те са ловец и рибар. — и взаимно разменят своите произведения. Освен това те през целия XVIII век служат главно само като илюстриращ пример и оригиналността на г. Дюринг е само в това, че той възвежда този метод на илюстриране в основен метод на всяка обществена наука и в мерило на всички исторически обществени форми. Наистина, човек не може повече да си улесни „строго научното разбиране на нещата и хората“.

За да скалъпим основната аксиома, че двама човека и техните воли са напълно равни помежду си и че нито един от тях не може да заповядва нещо на другия — за това съвсем не можем

да си послужим с които и да било двама мъже. Те трябва да бъдат такива двама човека, които до такава степен да са свободни от всякаква реалност, от всички съществуващи на земята национални, икономически, политически и религиозни отношения, от всякакви полови и лични особености, че от единия и другия да не остава нищо освен голото понятие „човек“ — и тогава те, разбира се, са „напълно равни“. Следователно те са два истински призрака, повикани със заклинание от същия този г. Дюринг, който навсякъде подушва и изобличава „спиритически“ попълзновения. Тези два призрака трябва, разбира се, да правят всичко, което им заповядва техният магьосник, но тъкмо затова всичките им фокуси са свършено безразлични за останалото човечество.

Но да проследим аксиоматиката на г. Дюринг малко по-натък. Двете воли не можели да изискват една от друга нищо положително. Но ако едната от тях все пак изиска нещо и прокара насила своето искане, създава се несправедливо положение — и с тази основна схема г. Дюринг обяснява несправедливостта, насилието, робството, с една дума, цялата досегашна; достойна за осъждане история. Но още Русо, в посоченото по-горе съчинение, с помощта тъкмо на тези двама мъже също тъй аксиоматически доказва обратното, а именно: че от двамата А може да пороби Б не чрез насилие, а само като постави Б в такава положение, при което последният не може да мине без А — само че за г. Дюринг това схващане е вече прекалено материалистическо. Затова да разгледаме същия въпрос малко по-другояче. Двама корабокрушенци са попаднали на един необитаем остров и там образуват общество. Техните воли формално са напълно равни и двамата признават това. Но материално между тях има голямо неравенство: А е решителен и енергичен, Б — нерешителен, ленив, отпуснат; А е буден, Б — глупав. Няма да мине дълго време и А за постоянно ще наложи на Б своята воля — отначало чрез убеждаване, сетне по силата на навика, но винаги под формата на доброволността! Дали се спазва или погазва формата на доброволността — робството си остава робство. Доброволно встъпване в робия се наблюдава през цялото средновековие, а в Германия — и след Тридесетгодишната война⁶². Когато след военните поражения през 1806 и 1807 г. в Пруссия било отменено крепостничеството, а заедно с него и задължението на милостивите господари да се грижат за поданиците си в случай на нужда, болест или старост, селяните подавали петиции до краля, като го молили да ги остави пак в крепостничество — иначе кой ще се грижи за тях в случай на нужда? Така че схемата на двамата мъже е толкова „приложима“ за неравенството и робство-

то, колкото и за равенството и взаимопомощта; и тъй като ние сме принудени под страх от измиране на обществото да приемем, че двамата мъже са глави на семейства — в схемата вече е предвидено и наследственото робство.

Но да оставим за момент всичко това настрана. Да допуснем, че аксиоматиката на г. Дюринг ни е убедила и че ние сме в буен възторг от идеята за пълното равноправие на двете воли, за „общочовешката суверенност“, за „суверенността на индивида“ — все великолепни гръмогласни думи, в сравнение с които „Единственият“ на Щирнер с неговата собственост⁶³ е цял некадърник, макар че и той може да претендира за малък дял в тия думи. И така, сега ние всички сме *напълно равни* и независими. Всички ли? Не, все пак не всички.

Има случай и на „позволена зависимост“, но те се обясняват „с причини, които трябва да се търсят не в дейността на двете воли като такива, а в една трета област, именно — както например по отношение на децата — в недостатъчността на тяхното самоопределение“.

И наистина! Причините за зависимостта трябвало да се търсят не в дейността на двете воли като такива! Разбира се, че не в нея, тъй като тъкмо дейността на едната воля е спъната! Те трябвало да се търсят в една трета област! А какво е тази трета област? Тя е конкретната определеност на потиснатата воля като недостатъчна воля. Нашият философ на действителността дотам се е отдалечил от действителността, че за него — в сравнение с абстрактната и безсъдържателна дума „воля“ — действителното съдържание, характерната определеност на тази воля вече е някаква „трета област“. Както и да е, ние трябва да констатираме, че равноправието допуска изключение. Равноправието не се отнася за онази воля, която страда от недостатъчно самоопределение. *Отстъпление № 1.*

По-нататък.

„Там, където в едно лице са съединени звярът и човекът, там от името на едно второ, напълно човешко лице може да се постави въпросът — трябва ли неговото поведение да бъде също такава, както ако бяха изправени една срещу друга, така да се каже, само човешки личности... Затова нашето предположение за две морално неравни лица, едното от които в един или друг смисъл има черти на същински животински характер, е типичната основна форма за всички отношения, които по силата на това различие могат да се срещат вътре в човешките групи и между тях.“

А сега нека читателят сам прегледа следващото подир тези безпомощни извъртания ласкливо разсъждение, в което г. Дюринг върти и суче като йезуитски поп, за да установи казуистично доколко човешкият човек може да действа със сила спрямо

зверския човек, доколкото той може да си служи спрямо него с недоверие, с военна хитрост, със сурови и дори терористични средства, а също и със заблуждения, без сам да отстъпва с нещо от принципите на неизменния морал.

И така, равенството престава да съществува и когато двама души са „морално неравни“. Но в такъв случай съвсем не си струваше да се извикват на сцената двамата напълно равни мъже, тъй като никъде няма двама души, които да са напълно равни в морално отношение. — Но неравенството се състояло в това, че единият е човешка личност, а другият бил отчасти животно. Но още от самия произход на човека от животинското царство следва, че човек никога не ще се освободи напълно от животното в себе си, така че всякога ще може да става дума само за по-голямата или по-малката степен, за разликата в степента на животинското или човешкото. Делене на човечеството на две рязко разграничени групи, на хора-човеци и хора-зверове, на добри и лоши, на овце и кози — такова делене познава, освен философията на действителността, само християнството, което напълно последователно има и своя небесен съдия, който извършва това разделяне. Но кой ще бъде върховният съдия във философията на действителността? И в нея, навярно, всичко ще трябва да върви както в християнската практика, където благочестивите овци поемат службата на върховния съдия над своите светски ближни — „козите“, и то не без успех. Сектата на философите на действителността, ако тя някога се образува, в това отношение сигурно никак няма да отстъпва на благочестивите лицемери. Впрочем на нас това ни е безразлично; нас ни интересува само признанието, че поради моралното неравенство между хората от равенството пак нищо не излиза. *Отстъпление № 2.*

Да продължим по-нататък.

„Ако единият постъпва според истината и науката, а другият — според някакво суеверие или предразсъдък, то... обикновено трябва да възникват взаимни несъгласия... При известна степен на неспособност, грубост или лоши наклонности на характера всякога неизбежно ще последва сблъскване... *Насилието* е крайно средство не само по отношение на децата и на лудите. Своеобразието на цели природни групи от хора и културни класи може да превърне в неизбежна необходимост *подчиняването* на тяхната враждебна поради своята извратеност воля с оглед тя да бъде вкарана в рамките на обожитието. Чуждата воля и в този случай все още се признава за *равноправна*; но поради извратеността на своята вредна и враждебна проява тя предизвиква необходимостта от *изравняване* и ако при това бъде подложена на насилие, тя жъне само последиците на собствената си несправедливост.“

Значи не само моралното, но и умственото неравенство е достатъчно, за да премахне „пълното равенство“ на двете воли и да

създаде такъв морал, според който може да се оправдаят всички позорни действия на цивилизованите хищнически държави спрямо изостаналите народи, дори и руските зверства в Туркестан.⁶⁴ Когато генерал Кауфман през лятото на 1873 г. нападнал татарското племе йомуди, опожарил шатрите им и заповядал да изколят техните жени и деца „съгласно добрия кавказки обичай“ — както гласяла заповедта, — той също така твърдял, че подчиняването на враждебната поради своята извратеност воля на йомудите с оглед да бъде вкарана в рамките на общежитието било станало неизбежна необходимост и че употребените от него средства били най-целесъобразните; а който преследвал известна цел, трябвало да употреби и съответните средства за нейното осъществяване. Само че този генерал не е бил дотам жесток, че отгоре на това да се гаври над йомудите и да казва, че именно като ги унищожава, с цел да ги изравни, той признава тяхната воля като равноправна. И в този конфликт пак избраниците, постъпващите уж според истината и науката, значи при последна сметка — философите на действителността, са ония, които са призвани да решават какво нещо е съевение, предразсъдък, грубост и лоши наклонности на характера и кога за изравняването са необходими насилие и подчинение. И така, равенството сега се превърна в... насилствено изравняване и първата воля признава втората за равноправна, като я подчинява. *Отстъпление № 3*, което тук вече се превръща в позорно бягство.

Между другото фразата, че чуждата воля получава признание като равноправна именно чрез насилственото ѝ изравняване, е само изопачаване на Хегеловата теория, според която наказанието е право на престъпника:

„В това, че наказанието се разглежда като включващо в себе си собственото право на престъпника, се съдържа уважение към престъпника като към разумно същество“ („Философия на правото“, § 100, бележката).

Тук можем да прекъснем. Излишно е по-нататък да следваме г. Дюринг, за да видим как той сам част по част разрушава своето така аксиоматически установено равенство, общочовешка суверенност и т. н., как той, макар и да се изхитрява да построи общество само от двама мъже, все пак, за да изгради държава, е принуден да привлече още един, трети, мъж тъй като — накъсо казано — без този трети не могат да се вземат никакви решения с мнозинство, а без такива решения, следователно без господство на мнозинството над малцинството, не може да съществува държава; после, как той постепенно завива в по-тихите води на конструираната от него „социалитарна“ държава на бъдещето, където в едно прекрасно утро ние ще имаме честта да го посетим. Ние достатъчно се

убедихме, че пълното равенство на двете воли съществува само до-тогава, докато тези две воли *нищо не желаят*; но щом те престанат да бъдат абстрактни човешки воли като такива и се превърнат в действителни, индивидуални воли, във воли на двама реални човека — равенството веднага свършва. Ние видяхме, че детската възраст, безумнето, така наречените зверски черти на характера, привидните суеверия, мнимите предразсъдъци, предполагаемата неспособност у едната страна и въображаемата човечност, разбираемостта на истината и науката у другата — т. е. всяко различие в качеството на двете воли и в качеството на придружаващите ги интелекти, оправдава неравенството между хората, което може да стигне до подчинение. Какво можем да искаме още, щом като г. Дюринг така коренно, из основи разрушава собственото си здание на равенството?

Но макар че свършихме с плоското и неумело разглеждане на представата за равенството от г. Дюринг, това още не значи, че сме свършили със самата тази представа, която е играла особено благодарение на Русо определена теоретическа роля, през време на великата революция и след нея е играла практическо-политическа роля, а и в днешно време в социалистическото движение на почти всички страни играе важна агитационна роля. Установяването на нейното научно съдържание ще определи и нейната ценност за пролетарската агитация.

Представата, че всички хора като хора имат нещо общо помежду си и че те в рамките на това общо са и равни помежду си, е, разбира се, много стара. Но съвременното искане за равенството напълно се различава от тази представа; то се състои по-скоро в това, че от общото за всички хора качество — че са хора, от равенството на хората като хора се извежда искането за равно политическо и съответно социално значение на всички хора или поне на всички граждани на дадена държава, или на всички членове на дадено общество. Докато се извлече от онази първоначална представа за относителното равенство изводът за равноправие в държавата и обществото и докато този извод добие вид на нещо естествено, разбиращо се само по себе си, е трябвало да изминат и действително са се изминали цели хилядолетия. В най-древните, първобитни общини е можело в най-добрия случай да става дума за равноправие между членовете на общината; жените, робите, чужденците, естествено, са били изключени от кръга на равноправните хора. У гърците и римляните неравенствата между хората са играли много по-голяма роля, отколкото каквото и да било равенство между тях. Мисълта, че гърците и варварите, свободните и робите, пълноправните граждани на държавата и

лицата, ползващи се само с нейното покровителство, римските граждани и римските поданици (употребяваме последната дума в широк смисъл) биха могли да претендират за равно политическо значение — тази мисъл би се сторила на древните хора безумна. Във време на Римската империя всички тези различия малко по малко се заличили, с изключение на различието между свободни и роби; по такъв начин е възникнало, поне за свободните, онова равенство на частните лица, въз основа на което се е развило римското право — най-съвършената форма на правото, което се основава на частната собственост. Но докато е съществувала противоположността между свободните и робите, не е могло и дума да става за правни последици от общото равенство на хората *като хора*; съвсем неотдавна наблюдавахме това в робовладелските щати на северноамериканския съюз.

Християнството в пълно съгласие със своя характер като религия на робите и потиснатите е познавало само *едно* равенство за всички хора, а именно — равенството на първородния грях. Наред с това то, в най-добрия случай, е познавало и равенството на избраниците, но то е било изтъквано само в най-началния период на християнството. Слелите от общност на имуществата, каквито също така могат да се намерят в първоначалния стадий на новата религия, се обясняват по-скоро със сплотеността на преследваните, отколкото с действителни представи за равенството. Установяването на противоположността между свещеник и мирянин твърде скоро слага край и на този зачатък на християнско равенство. — Наводняването на Западна Европа от германите премахва за столетия всички представи за равенство, тъй като те постепенно изграждат една така усложнена социална и политическа йерархия, каквато дотогава никога не е имало. Но същевременно то вмъква Западна и Средна Европа в историческото движение, образува там за пръв път компактна културна област, където за пръв път възниква цяла система от предимно национални държави, които си влияят една на друга и една друга се държат в респект. По такъв начин се подготвя почвата, върху която по-късно е можело да става дума за човешко равенство, за човешки права.

Освен това феодалното средновековие е отгледало в скута си оная класа, която е била призвана в по-нататъшното си развитие да стане носител на съвременното искане за равенство — буржоазията. Отначало сама феодално съсловие, буржоазията вътре в рамките на феодалното общество развива до сравнително висока степен предимно занаятчийската индустрия и размяната на продуктите, докато към края на XV век великите открития на морските пътища разкриват пред нея ново, по-широко поприще. Из-

вънвропейската търговия, която дотогава се е водела само между Италия и Левант, сега се разпростира и върху Америка и Индия и скоро по значението си надминава както взаимната размяна между отделните европейски страни, така и вътрешната търговия във всяка отделна страна. Американското злато и сребро наводняват Европа и проникват като разлагащ елемент във всички празнини, пукнатини и пори на феодалното общество. Занаятчийското производство не може повече да задоволява нарастващите нужди; в основните индустрии на най-напредналите страни то бива заменено с манифактурата.

Но след този колосален преврат в стопанския живот на обществото не е последвала веднага и съответна промяна на неговото политическо устройство. Държавният строй останал феодален, докато обществото все повече и повече ставало буржоазно. Търговията в широк мащаб, т. е. особено международната, а още повече световната търговия, изисква свободни, неспъвани в своите движения стокoprитежатели, които да са равноправни като такива и да могат да извършват стокообмена си въз основа на равно за всички тях право, равно поне за всяко отделно място. Преминаването от занаятчийството към манифактурата има за предпоставка съществуването на известен брой свободни работници — свободни, от една страна, от цеховите окови, а от друга — от средствата, необходими за да използват самостоятелно своята работна сила — хора, които да могат да се договарят с фабриканта за наемане на работната им сила, следователно да му противостоят като равноправна договаряща се страна. И най-сетне, равенството и еднаквата значимост на всички видове човешки труд, доколкото той изобщо е *човешки* труд,⁶⁵ намира своя несъзнателен, но най-силен израз в закона за стойността в съвременната буржоазна политическа икономия, според който стойността на една стока се измерва със съдържащия се в нея обществено необходим труд.* — Но там, където икономическите отношения изисквали свобода и равноправие, политическият строй на всяка крачка им противопоставял цеховите окови и особените привилегии. Местните привилегии, диференциалните мита и всевъзможните изключителни закони спъвали в търговията не само чужденеца или жителя на колонията, но често пъти и цели категории от собствените поданици на държавата; цеховите привилегии навсякъде и непрестанно препречвали пътя за развитието на манифактурата. Никъде пътят не е бил свободен, никъде не е имало равенство в

* Това извеждане на съвременните представи за равенство от икономическите условия на буржоазното общество за пръв път бе развито от Маркс в „Капиталът“.

шансовете за буржоазните конкуренти, а тъкмо това било първото и все по-настойчиво искане.

Щом искането за освобождаване от феодалните окови и за установяване на правно равенство чрез премахване на феодалните неравенства било поставено на дневен ред от икономическия прогрес на обществото, това искане по необходимост скоро взело по-широки размери. Макар че то е било издигнато в интерес на индустрията и търговията — същото равнопоставяне по необходимост се е искало и за широката маса от селяни. Но намирайки се на всички степени на подчиненост, включително и пълно състояние на крепостничество, селяните са били принудени безвъзмездно да дават най-голямата част от работното си време на милостивия феодален господр, а освен това и да плащат на него и на държавата безбройни данъци. От друга страна, неизбежно е трябвало да възникне и искането за премахване на феодалните привилегии, на освобождаването на аристокрацията от данъци, на политическите привилегии на отделните съсловия. И тъй като хората вече не живеели в една световна империя, каквато е била Римската, а в системи от независими държави, търгуващи помежду си като равни и намиращи се на приблизително еднаква степен на буржоазно развитие, то от само себе си се разбира, че искането за равенство придобило всеобщ характер, излизащ въвн от границите на отделната държава, и че свободата и равенството били провъзгласени за *човешки права*. При това за специфично буржоазния характер на тези човешки права е характерно обстоятелството, че американската конституция — първата, която признава човешките права — заедно с това потвърждава и съществуващото в Америка робство на цветните раси: класовите привилегии се заклеяват, а расовите привилегии се обявяват за свещени.

Но известно е, че от момента, когато буржоазията се излюпва от феодалното бюргерство и от средновековно съсловие се превръща в съвременна класа — всякога и неизбежно я придружава като нейна сянка пролетариатът. Също така и буржоазните искания за равенство са съпроводени от пролетарските искания за равенство. От момента на издигането на буржоазното искане за премахване на класовите *привилегии* застава наред с него и пролетарското искане за премахване на *самите класи* — отначало в религиозна форма във връзка с първоначалното християнство, а след това — въз основа на самите буржоазни теории за равенството. Пролетариите се хващат за думите на буржоазията: равенството не трябва да бъде само привидно, само в областта на държавата, а трябва да бъде и действително, да бъде проведено и в обществения, в икономическия живот. Особено откакто френската

буржоазия, като се почне от Великата революция, издигна на пръв план гражданското равенство, френският пролетариат тутакси ѝ отговори с искането за социално, икономическо равенство и това равенство стана боен зов особено на френския пролетариат.

Така че в устата на пролетариата искането за равенство има двойко значение. Или то е — и така е особено в началния период като например в Селската война — стихийна реакция против крещящите социални неравенства, против контраста между богати и бедни, между господари и крепостни, между прахосници и гладувачи; в този случай то е прост израз на революционния инстинкт и в това, само в това, е неговото оправдание. Или пък пролетарското искане за равенство възниква като реакция против буржоазното искане за равенство, от което то извлича по-широки, повече или по-малко правилни искания; тогава то служи като агитационно средство, което с аргументите на самите капиталисти вдига работниците против капиталистите, и в този случай неговата съдба е неразривно свързана със съдбата на самото буржоазно равенство. И в двата случая действителното съдържание на пролетарското искане за равенство се свежда до искането за *премахване на класите*. Всяко искане за равенство, което отива по-далеч от това, неизбежно стига до абсурд. Ние вече приведохме примери за това и ще намерим още колкото щете такива примери, когато стигнем до фантазиите на г. Дюринг относно бъдещия строй.

По такъв начин самата представа за равенството — както в буржоазната, така и в пролетарската ѝ форма — е продукт на историческото развитие, за създаването на който са били необходими определени исторически условия, които от своя страна пък са имали като предпоставка дълга предшествувача ги история. Тази представа за равенството е следователно всичко друго, но не и вечна истина. И ако днес тя е за широката публика — в един или друг смисъл — нещо, което се разбира от само себе си, или, както казва Маркс, „вече има трайността на народен предразсъдък“⁶⁶ — това не се дължи на някаква нейна аксиоматическа истинност, а на факта, че идеите на XVIII век получиха всеобщо разпространение и запазват значението си и до днес. Така че ако г. Дюринг, без много да му мисли, може да остави своите прословути двама мъже да хазайничат на почвата на равенството — това е, защото поради народния предразсъдък изглежда напълно естествено. И наистина г. Дюринг нарича своята философия *естествена*, тъй като тя изхожда само от такива неща, които му се струват съвсем естествени. Но защо му се струват естествени — този въпрос той, разбира се, не си задава.

XI. МОРАЛ И ПРАВО. СВОБОДА И НЕОБХОДИМОСТ

„В основата на изказаните в този курс принципи относно политическата и юридическата област лежат *най-задълбочени специални проучвания*. Затова... ще трябва да се изхожда от обстоятелството, че тук... става въпрос за последователно изложение на *резултатите* в областта на юриспруденцията и на науката за държавата. Моята първоначална специалност беше именно юриспруденцията и аз не само ѝ посветих обикновената тригодишна теоретическа университетска подготовка, но и през време на тригодишната си съдебна практика продължих своите проучвания, насочени предимно към задълбочаване на нейното научно съдържание... Също така и моята критика на частноправните отношения и на съответните юридически несъобразности *сигурно* нямаше да може да се прояви *така уверено*, ако не бях убеден, че *познавам* всички слаби места на тази специалност също така добре, както и нейните силни страни.“

Човек, който има основание да говори така за самия себе си, трябва предварително да вдъхва доверие, особено в сравнение с

„г. Маркс, който по собственото му признание, някога небрежно е изучавал юридическите науки“.

Затова не може да не ни учудва обстоятелството, че излизачата с такава самоувереност критика на частноправните отношения се ограничава с това, да ни разказва, че

„юриспруденцията в научно отношение... не е отишла далеко“, че положителното гражданско право било безправие, тъй като санкционирало собствеността чрез насилие, и че „природната основа“ на наказателното право било *отмъщението* —

твърдение, в което новото е може би само мистическата обвивка в „природната основа“. Резултатите на науката за държавата се ограничават с разказа за преговорите между известните ни вече

трима мъже, един от които винаги досега е упражнявал насилие над останалите, при това г. Дюринг най-сериозно обсъжда въпроса — дали вторият или третият пръв е въвел насилието и поробването.

Но нека проследим малко по-нататък най-подробните специални проучвания и задълбочената от тригодишната съдебна практика научност на нашия самоуверен юрист.

За Ласал г. Дюринг ни разказва, че

той бил даден под съд за „подбуждане към опит за кражба на касичка“, но „не се стигна до осъдителна присъда, тъй като по онова време още беше възможно така нареченото оправдаване по недоказаност... което е полуоправдаване“.

Процесът против Ласал, за който става дума тук, се разглеждаше през лятото на 1848 г. пред съда със съдебни заседатели в Кьолн⁶⁷, където, както почти в цялата Рейнска провинция, беше в сила френското наказателно право. Само за политически престъпки и престъпления там като изключение беше въведено пруското право, но още през април 1848 г. това изключително постановление бе пак отменено от Кампхаузен. Френското право изобщо не познава разводнената пруска правна категория на „подбуждане“ към престъпление, а още по-малко — на „подбуждане към опит за престъпление“. То познава само *подстрекателство* към престъпление и това подстрекателство, за да бъде наказуемо, трябва да бъде извършено „чрез подаръци, обещания, заплашвания, злоупотреба със своето положение или своята сила, чрез коварни уговаряния или наказуеми похвати“ (Code pénal, чл. 60)⁶⁸. Прокуратурата, която се бе задълбала в пруското право, не видя — също както и г. Дюринг — съществената разлика между строго определеното френско предписание и разводнената неопределеност на пруското право, възбуди против Ласал тенденциозен процес и бляскаво се провали. А колкото за твърдението, че френският наказателен процес познавал категорията на пруското право — „оправдаване по недоказаност“, това *полуоправдаване*, — на такова твърдение може да се осмели само онзи, който е пълен невежа в областта на съвременното френско право; това право познава в наказателния процес само осъждане или оправдаване — и нищо средно между тях.

Така че трябва да кажем, че г. Дюринг, разбира се, не би могъл с такава увереност да извърши спрямо Ласал тази „историография от висок стил“, ако бе прочел някога Code Napoléon⁶⁹. И тъй, трябва да констатираме, че на г. Дюринг е *свършено непознат единственият* съвременен буржоазен кодекс — съвременно-

то френско право, — който почива върху социалните завоевания на Великата френска революция и е техен превод на юридически език:

На друго място, като критикува въведените по френски образец по целия континент съдилища със съдебни заседатели, в които присъдите се решават с мнозинство на гласовете, г. Дюринг ни поучава:

„Да, човек ще може да приеме дори мисълта, която впрочем не е лишена от някои исторически примери, че една осъдителна присъда при наличиостта на *противоречие в гласовете* би трябвало да бъде недопустима институция в едно съвършено общество... Обаче този *сериозен и дълбоко идеен* начин на мислене, както вече намерихме по-горе, ще се покаже неподходящ за традиционните форми, защото за тях той е *предобър*.“

Г-н Дюринг и тук не знае, че според английското общо право, т. е. според неписаното обичайно право, което е в сила в Англия от незапомнени времена, т. е. най-малко от XIV век насам, единогласието на съдебните заседатели е безусловно необходимо не само при наказателноправните присъди, но и при присъди по гражданските дела. Така че сериозният и дълбоко идеен начин на мислене, който според г. Дюринг е *предобър* за сегашния свят, в Англия е имал сила на закон още през най-мрачното средновековие и от Англия е пренесен в Ирландия, в Съединените американски щати и във всички английски колонии — а най-задълбочените специални проучвания на г. Дюринг не са му подсказали нито думица за това! И тъй, областта, в която се изисква единогласието на съдебните заседатели, не само че е безкрайно грамадна в сравнение с нищожната област, в която действа пруското право, но тя е даже по-обширна от всички области, взети заедно, в които съдебните заседатели решават с мнозинство на гласовете. На г. Дюринг не само че е напълно неизвестно единственото съвременно право — френското, но той е също такъв невежа и по отношение на единственото германско право, което продължава да се развива и до днес независимо от римския авторитет и се е разпространило по всички части на света, а именно — английското право. Пък и защо да го знае? Нали, както казва г. Дюринг,

английският маниер на юридическо мислене „не би устоял пред създалата се на немска почва система на възпитание в духа на чистите понятия на класическите римски юристи“.

А по-нататък той добавя:

„Какво представлява светът, който говори английски, със своя детински езиков миш-маш в сравнение с нашата самобитна езикова форма?“

На това ние можем да отговорим само с думите на Спиноза: Ignorantia non est argumentum — невежеството не е аргумент⁷⁰.

След всичко това ние можем да дойдем само до едно заключение, а именно, че най-задълбочените специални изследвания на г. Дюринг са се състояли в това, че той три години се е задълбочавал теоретически в *Corpus juris*⁷¹, а други три години — практически в благородното пруско право. Разбира се, и това е заслуга, и то е достатъчно за някой почтен старопруски околийски съдия или адвокат. Но когато човек се заема да съчинява философия на правото за всички светове и времена, би трябвало да бъде поне малко осведомен и за правните отношения на такива нации като французите, англичаните и американците, които в историята са играли съвсем друга роля, отколкото оня кът от Германия, където процъфтява пруското право. Но да видим по-нататък.

„Пъстрата смесца от местни, провинциални и областни права, които най-произволно се кръстосват в най-разнообразни насоки ту като обичайно право, ту като писан закон, който често пъти се създава чрез обличането на най-важните решения в чисто уставна форма — тази колекция от образци на безредие и противоречие, в която подробностите унищожават общото, а в други случаи пък общите определения унищожават подробностите, наистина не е годна да даде възможност на когото и да е да си изработи ясно правно съзнание.“

Но къде цари тази обърканост? Пак в областта на действие на пруското право, където наред, над и под това право в най-разнообразна степен запазват относителната си валидност провинциалните права, местните статuti, а тук-там — и общогерманското право и други вектории, които предизвикват у всички практици юристи оня вик на отчаяние, който г. Дюринг тук повтаря с такова съчувствие. Той съвсем няма защо да напуска своята любима Прусия, нека само дойде край Рейн — и ще се убеди, че там от седемдесет години насам с всичко това вече е ликвидирано — да не говорим за другите цивилизовани страни, където всички тези остарели порядки отдавна са премахнати.

По-нататък:

„Прикриването на естествената лична отговорност се проявява в по-малко рязка форма при тайните, а затова и анонимни, колективни решения и колективни действия на колегите или на другите бюрократични институции, които замаскират личното участие на всеки член“.

И на друго място:

„При сегашното положение у нас ще мине за *изненадващо* и крайно строго искане, ако някой категорично се изкаже против замаскирането и прикриването на личната отговорност чрез колегите“.

Може би за г. Дюринг ще бъде изненадваща новина, ако му съобщим, че в областта на английското право всеки член на съдийската колегия е длъжен в публично заседание отделно да каже

и да обоснове своята присъда; че административните колегии — доколкото те не са изборни и не обсъждат и не гласуват явно — са предимно пруско учреждение и са неизвестни в повечето други страни, и затова неговото искане може да бъде изненадващо и крайно строго само . . . в Прусия.

Също така и неговите оплаквания против принудителната намеса на църквата с религиозните обреди при раждане, брак, смърт и погребение биха могли да се отнасят — измежду всички по-големи цивилизовани страни — само за Прусия, а откакто в нея се въведе гражданската регистрация, не се отнасят вече и за нея⁷². Онова, което г. Дюринг се надява да осъществи само с помощта на своя бъдещ „социалитарен“ строй, дори Бисмарк вече го уреди с един прост закон. — Също такъв специфично пруски йеремиев плач е оплакването на г. Дюринг от „недостатъчната подготовка на юристите за тяхната професия“ — оплакване, което могло да се разшири и върху „административните чиновници“. Дори прекалената до комизъм омраза към евреите, която г. Дюринг изнася на показ при всеки удобен случай, е, ако не специфично пруска, то поне специфично източноелбска особеност. Същият този философ на действителността, който суверенно и отвисоко гледа на всички предразсъдъци и суеверия, сам така дълбоко е затънал в лични приумици, че останалия от средновековното лицемерие народен предразсъдък против евреите той нарича „естествено съждение“, което почивало на „естествени основания“, и при това се изсилва до монументалното твърдение, че „социализмът е единствената сила, която може да се противопостави на всяко състояние на населението със силен еврейски примес“ (състояние с еврейски примес! Какъв „естествен“ език!).

Достатъчно. Голямото самохвалство с юридическа многоученост почива, в най-добрия случай, на най-шаблонни професионални познания на един съвсем обикновен старопруски юрист. Областта на постиженията на тази юриспруденция и наука за държавата, които г. Дюринг последователно ни излага, точно „съвпада“ с областта, в която е в сила пруското право. Като изключим римското право, което сега е известно на всеки юрист дори и в Англия, юридическите познания на г. Дюринг се ограничават единствено и изключително върху пруското право, този кодекс на просветения патриархален деспотизъм, написан на такъв език, от който изглежда се е учил и г. Дюринг, и който със своите правоучителни забележки, юридическа неопределеност и неустойчивост, със своята тояга като средство за измъчване и наказание изцяло принадлежи към дореволюционната епоха. Всичко, което

падхвърля това, е за г. Дюринг от лукаваго — както съвременното буржоазно френско право, така и английското право с неговото съвсем своеобразно развитие и с неговото непознато никъде на континента гарантиране на личната свобода. Философията, която „не признава никакъв просто *видим* хоризонт, а в своето могъщо, събарящо всичко по своя път движение разгръща всички земи и небеса на външната и вътрешната природа“, тази философия има като свой *действителен* хоризонт . . . границите на шестте старопруски източни провинции⁷³ и може би още няколко други парчета земя, в които е в сила благородното пруско право; а отвъд пределите на този хоризонт тя не разгръща нито земи, нито небеса, нито външна, нито вътрешна природа, а само картината на собственото си най-грубо невежество за всичко, което става другаде по света.

Не е възможно да се разсъждава правилно за морал и право, без да се засегне въпросът за така наречената свободна воля, за вменяемостта на човека, за отношението между необходимост и свобода. Философията на действителността също така има не само едно, а дори цели две решения на този въпрос.

„На мястото на всякакви лъжливи теории за свободата трябва да се постави емпирическият характер на онова отношение, в което, *така да се каже*, се съединяват в една равнодействаща сила, от една страна — рационалното схващане, а от друга — инстинктивните подбуди. Основните факти на този род динамика трябва да бъдат извлечени от наблюденията и, *доколкото е възможно*, да бъдат предвидени в общи черти качествено и количествено, та въз основа на тях да се измери предварително събитието, което още не е настъпило. По този начин не само основно се фазчистват глупавите фантазии за вътрешната свобода, които са били предъквани от цели хилядолетия, но и се заменят с нещо положително, пригодно за практическото устройство на живота.“

Според този възглед свободата се състои в това, че рационалното схващане дърпа човека надясно, а ирационалните влечения — наляво, и че в този паралелограм на силите действителното движение върви по диагонала. Следователно свободата би била нещо средно между схващане и влечение, между разум и неразумност и степента на тази свобода у всеки отделен човек би могла опитно да се установи чрез „лично уравнение“, ако употребим един астрономически израз⁷⁴. Но само след няколко страници г. Дюринг заявява:

„Ние основаваме нравствената отговорност върху свободата, но за нас тя означава само възприемчивост към съзнателни мотиви, съобразно с природния и придобития разум. Всички такива мотиви действуват с неотклонна природна закономерност, въпреки че можем да си представим и противоположни постъпки; но тъй като на тази неизбежна принуда разчитаме ние, когато пускаме в ход лостовете на морала.“

Това второ определение на свободата, което съвсем безцеремонно отхвърля първото, също така не е нищо друго освен крайно вулгаризиране на Хегеловото схващане. Хегел пръв правилно е представил съотношението между свобода и необходимост. За него свободата е опознаване на необходимостта. „Необходимостта е *сляпа** само доколкото не е разбрана.“⁷⁵ Свободата се заключава не във въображаемата независимост от законите на природата, а в опознаването на тези закони и в съдържашката се в това познание възможност планомерно да заставаме законите на природата да действуват за постигането на определени цели. Това важи както за законите на външната природа, така и за законите, които управляват физическото и духовното налично битие на самия човек — две категории закони, които ние можем да отделяме една от друга най-много в нашата представа, но не и в действителността. Така че свободата на волята не е нищо друго освен способността да се вземат решения при познаване на нещата. По такъв начин колкото *по-свободно* е мнението на човека по определен въпрос, с толкова по-голяма *необходимост* ще се определи съдържанието на това мнение; и, напротив, основаната на незнанието неувереност, която привидно произволно избира между многото различни и противоречиви една на друга възможности за решение, тъкмо с това доказва своята несвобода, своето подчинение на онзи предмет, над който тя би трябвало да господства. Следователно свободата се състои в основаното на познаване на природните необходими [Naturnotwendigkeiten] господство над самите нас и над външната природа; така че тя е по необходимост продукт на историческото развитие. Първите отделили се от животинското царство хора са били във всичко съществено също така несвободни, както и самите животни; но всеки напредък на културата е бил крачка напред към свободата. На прага на човешката история стои откритието на превръщането на механическото движение в топлина — добиването на огъня чрез триене; в края на досегашния период на развитие стои откритието на превръщането на топлината в механическо движение — парната машина. — Но въпреки гигантския освободителен преврат, който извършва парната машина в социалния свят — този преврат още не е завършен и наполовина, — все пак няма съмнение, че добиването на огъня чрез триене далеч надхвърля парната машина по своето световно-историческо освободително значение. Защото добитият чрез триене огън за пръв път е дал на човека господството над една природна сила и с това окончателно го е отделил от животинското

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

царство. Парната машина никога няма да може да извърши такъв грамаден скок в развитието на човечеството, колкото и да сме привикнали да виждаме в нея представителка на всички ония огромни, опиращи се на нея производителни сили, само с помощта на които става възможен такъв обществен строй, в който няма да има нито класови различия, нито грижи за средства за лично съществуване и в който за пръв път ще може да се говори за истинска човешка свобода, за живот в хармония с познатите закони на природата. Но колко млада е още цялата човешка история и колко смешно би било да приписваме на сегашните наши възгледи каквато и да било абсолютна валидност — това се вижда от простия факт, че цялата досегашна история може да бъде охарактеризирана като история на периода от практическото откриване на превръщането на механическото движение в топлина до откриването на превръщането на топлината в механическо движение.

Само че г. Дюринг третира историята другояче. Като история на заблуждения, невежество и грубост, насилие и поробване тя е изобщо доста противен обект за философията на действителността; по-специално пък тя се разделя на два големи дяла, а именно: 1) от равното на себе си състояние на материята до френската революция и 2) от френската революция до г. Дюринг. При това

XIX век си остава „все още реакционен по своята същност, а в умствено отношение — даже по-реакционен (!) и от XVIII век“, макар че той вече носи в недра си социализма, а с това и „зародиша на по-грандиозно преобразуване, отколкото онова, което са измислили (!) предтечите и героите на френската революция“.

Презрението на философията на действителността към цялата досегашна история се оправдава по следния начин:

„Малкото хилядолетия, които исторически можем да си припомним с помощта на писмени паметници, заедно с техния досегашен човешки строй, *нямат голямо значение*, ако човек си представи редицата от бъдещи хилядолетия... Човешкият род като цяло е още твърде млад и когато един ден науката, оглеждайки се назад, ще има да борави не с хиляди години, а с десетки хиляди години, духовно незрялото детство на нашите институции ще има неоспоримо значение като разбираща се от само себе си предпоставка за нашето време, което тогава ще се счита за дълбока древност.“

Без да се спираме по-надълго върху действително „самобитната езикова форма“ на последната фраза, ние ще отбележим само две неща. Първо, че тази „дълбока древност“ при всички обстоятелства ще си остане исторически период, който ще буди грамаден интерес у всички бъдещи поколения, тъй като той обра-

зува основата на цялото по-сетнешно по-високо развитие и тъй като той има за своя изходна точка отделянето на човека от животинското царство, а за свое съдържание — преодоляването на такива трудности, които никога вече не ще се изпречват пред бъдещите асоциирани хора. Второ, завършъкът на тази дълбока древност — в сравнение с която бъдещите исторически периоди, които повече не ще бъдат възпирани от споменатите трудности и пречки, обещават небивал научен, технически и обществен прогрес, — този завършък е твърде странно избран като подходящ момент, в който да се дават на бъдещите хилядолетия предписания под формата на окончателни истини от последна инстанция, на неизменни истини и на проникващи до корена концепции, открити въз основа на духовно незрялото детство на нашия толкова „изостанал“ и „ретрограден“ век. Наистина човек трябва да бъде Рихард Вагнер във философията — само че без таланта на Вагнер, — за да не види, че всички презрителни нападки, които той отправя върху досегашното историческо развитие, засягат също и неговия уж последен резултат — така наречената философия на действителността.

Един от най-характерните образци на новата, проникваща до корена наука е отделът за индивидуализиране на живота и за повишаване на неговата стойност. Тук от цели три глави блика и струи неудържим поток от оракулски баналности. За съжаление ние сме принудени да се ограничим с няколко къси извадки:

„По-дълбоката същност на всяко усещане и следователно на всякакви субективни форми на живота се основава на *различието* между състоянията... За *пълния* (!) живот обаче и без много приказки (!) може да се покаже, че не състоянието на покой, а преходът от едно жизнено положение в друго повишава жизненото чувство и развива решаващите нервни дразнения... Приблизително равното на себе си състояние, което, *така да се каже*, остава в инертна неизменност и *като че ли* във все същото положение на равновесие — какъвто и да бъде неговият характер, — няма голямо значение за усещането на битието... Привикването и, *така да се каже*, вживяването в подобно състояние превръщат това състояние в нещо напълно индиферентно и безразлично, нещо, което твърде не се отличава от състоянието на смърт. В най-добрия случай тук се прибавя като един вид отрицателна жизнена проява мъчението на скуката... В застоялия живот угасва за индивидите и народите всяка страст и всеки интерес към съществуване. Но *само нашият закон за различието обяснява всички тези явления.*“

Просто невероятно е с каква бързина г. Дюринг стъкмява своите в основата си своеобразни изводи. Едва успял да преведе на езика на философията на действителността онази баналност, че продължителното дразнене на един и същ нерв или че продължителността на едно и също дразнене изморява всеки нерв и всяка нервна система и че следователно в нормално състояние

трябва да стават прекъсвания и сменявания на нервните дразнения (нещо, което отдавна може да се прочете във всеки учебник по физиология и което всеки филистер знае от собствен опит), едва успял да облече тази прастара баналност в мистериозната форма, която гласи, че „по-дълбоката същност на всяко усещане се основава върху различието между състоянията“ — и тя вече се е превърнала в „наш закон за различието“. При това този закон за различието правел „напълно обясними“ редица явления, които също така са само илюстрации и примери за приятността от смяната на усещанията — нещо, което не се нуждае от обяснения дори за най-обикновения филистерски разсъдък и не става нито на йота по-ясно с позоваването върху мнимия закон за различието.

Но с това проникващата до корена дълбочина на „нашия закон за различието“ още съвсем не е изчерпана:

„Смяната на възрастите в живота и настъпването на свързаните с тях изменения на жизнените условия дават удобен пример за нагледно изясняване на *нашия* принцип на различието. Детето, момчето, младежът и мъжът изпитват силата на своите съответни на възрастта си жизнени чувства не толкова благодарение на факта на вече фиксираните състояния, в които те се намират, колкото благодарение на епохите на прехода от едно състояние в друго.“

Но това не е всичко.

„*Нашият* закон за различието може да има и по-далечно приложение, ако се вземе под внимание фактът, че повтарянето на вече изпитаното или извършеното няма за нас нищо привлекателно.“

Сега вече читателят и сам може да си представи по-нататъшните оракулски глупости, които започват с изрази, дълбоки и проникващи до корена на нещата, като горепосочените. И, разбира се, г. Дюринг с право се провиква тържествено в края на своята книга:

„За преценяването и за повишаването на стойността на живота законът за различието придоби решаващо значение както теоретически, така и практически!“

Той има същото значение и за начина, по който г. Дюринг преценява духовната стойност на своята публика: г-н Дюринг сигурно смята, че тази публика се състои само от магарета или от филистери.

По-нататък ние получаваме следните извънредно практически правила за живота:

„Средствата, с които ще запазим общия интерес към живота“ (прекрасна задача за филистери и за ония, които искат да станат такива!), „се състоят в

това — да накараме отделните, *така да се каже*, елементарни интереси, от които се образува цялото, да се развиват или сменят един друг съобразно с естествените промеждутъци от време. Също така и едновременно, за едно и също състояние последователната заменимост на низшите и лесно задоволими дразнения с по-висши и по-продължително въздействащи възбуди трябва да се използва така, че да се избягва пораждането на лишени от всякакъв интерес празноти. Освен това трябва да внимаваме, напреженията, които възникват естествено или другояче при нормалния ход на общественото съществуване, да не бъдат произволно натрупвани, форсирани или — което е противоположното безразсъдство — да не бъдат задоволявани още при най-слабото им потрепване, та по такъв начин да се осуети развоят на една нужда, способна да доведе до наслада. И тук, както и другаде, спазването на естествения ритъм е предварително условие за равномерното и приятно възбуждащо движение. Също така не трябва да си поставяме неразрешимата задача — да се опитваме да разширяваме възбудите, пораждани от някоя ситуация, отвъд пределите на времето. Определено им от природата или от условията“, и т. н.

Ако някой простак би поискал да възприеме като свое правило за „изпробване на живота“ тази тържествена филистерска оракулщина на един педант, който мъдрова над най-блудкави баналности — той сигурно не ще може да се оплаква от „лишени от всякакъв интерес празноти“. Той ще трябва да влага всичкото си време за правилното подготвяне и подреждане на насладите, така че за самите наслади няма да му остане свободен нито миг.

Ние трябва да изпитаме живота, цялата пълнота на живота. Само две неща ни забранява г. Дюринг:

първо, „нечистоплътността, свързана с привычката към тютюна“, и второ, напитки и храни със свойства, „които възбуждат противно чувство или са изобщо непоносими за едно по-изтънено чувство“.

Но тъй като г. Дюринг в своя „Курс по политическа икономия“ пее дитирамби на производството на ракия, под горепосочените напитки той в никой случай не може да подразбира ракията: така че ние сме принудени да направим извода, че неговата забрана се разпростира само върху виното и бирата. Остава той да забрани и месото и тогава ще издигне философията на действителността на оная висота, на която едно време с такъв успех се подвизаваше Густав Щруве, т. е. на висотата на чистата детинщина.

Впрочем поне по отношение на спиртните напитки г. Дюринг би могъл да бъде малко по-либерален. Един човек, който по собственото му признание все още не може да намери моста от статичното към динамичното, сигурно има всичкото основание да отсъжда по-снизходително, когато някой клетник малко повече злоупотребява с чашката и поради това също така напразно търси моста от динамичното към статичното.

ХІІ. ДИАЛЕКТИКА. КОЛИЧЕСТВО И КАЧЕСТВО

„Първото и най-важно положение за основните логически свойства на битието се отнася до *изключването на противоречието*. Противоречието е категория, възможна само в мисловната комбинация, но съвсем не в действителността. В нещата няма никакви противоречия, или с други думи — самото противоречие, предполагаемо като реално, е връх на безсмислицата... Антагонизмът на сили, които действуват в противоположна една на друга посоки, е даже основната форма на всяка дейност в битието на света и на неговите същества; но тази противоборба на силовата посока на елементите и на индивидите ни най-малко не съвпада с идеята за някакви абсурдни противоречия... Тук ние можем да бъдем доволни, че с една ясна картина за действителната абсурдност на реалното противоречие сме разсеяли мъглата, която обикновено се издига от мними мистерии на логиката, и сме показали безполезността на тамяна, който тук-там се кади в чест на твърде грубо издялания дървен идол на диалектиката на противоречието, пробутван на мястото на антагонистичната световна схематика.“

Това е горе-долу всичко, което се казва за диалектиката в Дюринговия „Курс по философия“. Затова пък в „Критическа история“ той се разправя съвсем иначе с диалектиката на противоречието и особено с Хегел.

„И тъй, според Хегеловата логика, или по-вярно — според неговото учение за логоса, противоречието не се криело в мисленето, което по неговата природа не можем да си представим иначе освен като субективно и съзнателно; напротив, то обективно съществувало в самите неща и явления и, така да се каже, можело да бъде физически напирано; по такъв начин безсмислицата не е вече само невъзможна комбинация на мисълта, а става действителна сила. Действителното битие на абсурдното — такъв е първият член от веруието на Хегеловото единство на логиката и нелогиката... Колкото по-противоречиво, толкова по-истинно, или с други думи — колкото по-абсурдно, толкова по-вероятно: тази максима, която даже не е новоизмислена, а е заимствувана от

теологията на откровението и от мистиката, е голият израз на така наречения диалектически принцип.“

Мисловното съдържание на двете цитирани места може да се сведе до положението, че противоречието е равно на безсмислица и затова не може да се среща в действителния свят. За хора с иначе доста здрав човешки разсъдък това положение може да изглежда също така очевидно, както и това, че правото не може да бъде криво, а кривото — право. И все пак диференциалното смятане, въпреки всички протести на здравия човешки разсъдък, при известни условия приравнява правото и кривото и с това достига успехи, каквито никога няма да достигне здравият човешки разсъдък, който упорито държи на това, че идентичността на право и криво било безсмислица. А като се има предвид значителната роля, която така наречената диалектика на противоречието е изиграла във философията, като се почне от най-древните гърци, та до днес — дори един по-силен противник от г. Дюринг би бил длъжен да ѝ противопостави по-други аргументи, а не едно голословно твърдение и множество ругатни.

Наистина, докато разглеждаме нещата в състояние на покой и като безжизнени, всяко поотделно, едно до друго и едно след друго, ние не се натъкваме на никакви противоречия в тях. Ние намираме в тях известни свойства, които отчасти са общи, отчасти различни, а дори и противоречиви, но в последния случай са разпределени между различните неща, така че в себе си не съдържат никакво противоречие. Докъдето се простира тази област на наблюдение, дотам ние можем да минем с обикновения метафизически начин на мислене. Но работата става съвсем друга, когато започнем да разглеждаме нещата в тяхното движение, в тяхното изменение, в техния живот, в тяхното взаимно въздействие. Тук ние веднага се натъкваме на противоречия. Самото движение е противоречие; дори простото механическо придвижване от едно място на друго може да се извършва само така, че дадено тяло в един и същ момент се намира на едно място и същевременно на друго място, че то се намира на едно и също място и не се намира на него. И именно постоянното възникване и същевременно разрешаване на това противоречие е движението.

Така че тук имаме противоречие, което „обективно съществува в самите неща и явления и, така да се каже, може да бъде физически напирано“. А какво казва по това г. Дюринг? Той твърди, че

изобщо досега „в рационалната механика няма мост между строго статичното и динамичното“.

Сега най-сетне читателят може да забележи какво се крие зад тази любима фраза на г. Дюринг; нищо повече освен следното: метафизически мислещият разсъдък абсолютно не е в състояние да премине от идеята за покой към идеята за движението, тъй като горепосоченото противоречие му прегражда пътя за това. За г. Дюринг движението е просто непостижимо, защото е противоречие. А като твърди, че движението е непостижимо, той сам против волята си признава съществуването на това противоречие, значи признава, че в самите неща и явления съществува обективно дадено противоречие, което при това е действителна сила.

Щом като и простото механическо преместване съдържа в себе си противоречие, в още по-голяма степен го съдържат по-висшите форми на движението на материята и особено — органическият живот и неговото развитие. По-горе* видяхме, че животът се състои преди всичко тъкмо в това, че дадено същество във всеки момент е същото и все пак друго. Значи животът също е противоречие, което се съдържа в самите неща и явления и постоянно възниква и се разрешава; и щом се прекрати противоречието, прекратява се и животът, настъпва смърт. Ние също така видяхме**, че и в сферата на мисленето не можем да избегнем противоречията и че например противоречието между вътрешно неограничената човешка способност за познание и нейното действително съществуване само у отделни, външно ограничени и ограничено познаващи хора, се разрешава в, поне за нас, практически безкрайната редица от последователни поколения, в безкрайния прогрес.

Ние вече споменахме, че една от главните основи на висшата математика е противоречието, че при известни условия право и криво трябва да бъдат едно и също нещо. Висшата математика постига и друго противоречие — че линии, които се пресичат пред очите ни, все пак още на 5—6 сантиметра от точката на тяхното пресичане трябва да се смятат за паралелни, за линии, които не могат да се пресекат даже при тяхното безкрайно продължение. И при все това с помощта на тези и на още по-големи противоречия висшата математика постига не само верни, но и съвсем непостижими за низшата математика резултати.

Но и низшата математика гъмжи от противоречия. Противоречие е например, че корен ют A трябва да бъде A на степен, а все пак $A^{1/2} = \sqrt{A}$. Противоречие е също, че отрицателна ве-

* Виж настоящия том, стр. 82—83. — *Ред.*

** Виж настоящия том, стр. 37, 88. — *Ред.*

личина може да бъде квадрат от нещо, тъй като всяка отрицателна величина, умножена на себе си, дава положителен квадрат. Затова корен квадратен от минус единица е не само противоречие, но даже абсурдно противоречие, действителна безсмислица. И все пак $\sqrt{-1}$ е в много случаи необходим резултат на правилни математически операции; дори нещо повече: какво би представявала математиката, както низшата, така и висшата, ако ѝ се забрани да оперира с $\sqrt{-1}$?

Самата математика, занимавайки се с променливите величини, навлиза в диалектическата област — и характерно е, че именно един философ диалектик, Декарт, е внесъл в нея този прогрес. Както математиката на променливите величини се отнася към математиката на непроменливите величини, така изобщо диалектическото мислене се отнася към метафизическото мислене. Но това никак не пречи на мнозинството математици да признават диалектиката само в областта на математиката, а на мнозина от тях — с добитите по диалектически път методи да оперират по-нататък изцяло по стария, ограничен метафизически начин.

Би било възможно да се спрем по-отблизо на г. Дюринговия антагонизъм на силите и на неговата антагонистична световна схематика само ако той ни беше дал по този въпрос нещо повече от голи *фрази*. След като съчини тези фрази, г. Дюринг нито веднъж не ни показва действието на този антагонизъм нито в световната схематика, нито в натурфилософията и това е най-доброто признание, че г. Дюринг не може да предприеме абсолютно нищо положително с тази своя „основна форма на всяка дейност в битието на света и на неговите същества“. Щом като наистина Хегеловото „учение за същността“ е оведено до баналната мисъл, че силите се движат в противоположна посока, но не в противоречия, най-добре е, разбира се, да избегнем всяко употребяване на тази баналност.

По-нататък г. Дюринг намира в „Капиталът“ на Маркс нов повод да излее антидиалектическия си гняв.

„Липсата на естествена и разбрана логика, с която се отличават диалектически-заплетените криволици и арабески на мисълта... Още към излязлата вече I част трябва да приложим принципа, че според един известен философски предразсъдък в известно отношение и дори изобщо (!) било все едно дали ще търсим всичко във всяко нещо и всяко нещо във всичко и че според тази забъркана и превратна представа в края на краищата всичко било все едно и също.“

Тъкмо това тънко разбиране на известния философски предразсъдък дава възможност на г. Дюринг със сигурност да пред-

скаже какъв ще бъде „краят“ на икономическото философствование на Маркс, т. е. какво ще бъде съдържанието на следващите томове на „Капиталът“ — и то след като точно седем реда преди това той заявява, че

„ако си говорим на човешки и немски език, наистина невъзможно е да се предвиди какво още всъщност ще съдържат двата“ (последни)⁷⁶ „тома“.

Впрочем, не за пръв път ни става ясно, че съчиненията на т. Дюринг спадат към ония „неща“, в които „противоречивото обективно съществува и, така да се каже, може да бъде физически напирано“. Това никак не му пречи да продължи победоносно:

„Но здравата логика по всяка вероятност ще възтържествува над своята карикатура... Важниченето и диалектичката тайнствена вехтория не ще съблазнят никого, у когото е останало още малко здрав смисъл, да задълбае в този хаос на мисълта и стила. Заедно с измирането на последните остатъци от диалектически глупости това средство за залъгване... ще изгуби своето измамливо влияние и никой повече не ще се смята задължен да си блъска главата, за да открива дълбока мъдрост там, където очистената ядка на витиевати неща открива пред нас в най-добрия случай чертите на обикновени теории, ако не дори и на баналности... Съвсем невъзможно е да се възпроизвеждат според правилата на учението за логоса (Марксовите) усукваници, без да се протституира със здравата логика.“ Марксовият метод се състоял в това, „да прави диалектически чудеса за своите вярващи“ и т. н.

Засега нас още никак не ни засяга въпросът за правилността или неправилността на икономическите резултати от Марксовите изследвания, а само приложеният от Маркс диалектически метод. Сигурно е обаче едно: мнозинството от читателите на „Капиталът“ едва сега, благодарение на г. Дюринг, узнават какво всъщност са чели. И между тях самият г. Дюринг, който в 1867 г. (*Ergänzungsblätter* III, кн. 3) още беше в състояние да даде едно сравнително рационално — за мислител от неговия калибър — изложение на съдържанието на Марксовата книга⁷⁷, без да бъде принуден отначало да преведе на Дюрингов език разсъжденията на Маркс — нещо, което той сега обявява за положително. Маркар че той още тогава допусна прешката да отъждествява диалектиката на Маркс с диалектиката на Хегел, все пак тогава той още не беше съвсем изгубил способността да прави разлика между метода и получените чрез него резултати и да разбира, че човек не е опровергал резултатите в частност, когато изобщо е дискредитирал метода.

Във всеки случай най-изненадващото съобщение на г. Дюринг е това, че според гледището на Маркс — „в края на краищата всичко било все едно и също“, така че според Маркс на-

пример капиталистите и наемните работници, феодалният, капиталистическият и социалистическият начин на производство били „все едно и също“, та дори и в края на краищата, Маркс и г. Дюринг са пак „все едно и също“. За да обясним възможността за подобна щуротия, остава ни само да приемем, че още самата дума „диалектика“ докарва г. Дюринг в състояние на невменяемост, при което, вследствие на известната „забъркана и превратна представа“, на него в края на краищата му е „все едно и също“ какво говори и върши.

Тук ние имаме пред себе си образец на онова, което г. Дюринг нарича „моя историография от висок стил“ или още

„сумарно процедиране, което разчитва сметките с рода и с типа и ни най-малко не се принизява дотам, с микрологически подробно изобличаване да окаже чест на хората, които Юм наричаше учена сган; само това процедиране в един по-висок и по-благороден стил е съвместимо с интересите на пълната истина и със задълженията спрямо цехово необвързаната публика“.

Наистина историографията от висок стил и сумарното разчитване на сметките с рода и типа са твърде удобни за г. Дюринг, тъй като с това той може да пренебрегва всички определени факти, като факти микрологически, и да ги приравнява към нула и вместо да доказва — може само да произнася общи фрази, да изрича твърдения и просто да мята пръм и мълнии. При това тази историография има и това предимство, че не дава на противника никакви фактически опорни точки за полемика, тъй че на него не му остава почти никаква друга възможност за отговор освен — също така на висок стил и сумарно, голословно да твърди, да произнася общи фрази и най-после от своя страна да мята гръм и мълнии срещу г. Дюринг — накъсо, да му върне със същата мярка; а това не е по вкуса на всекиго. Затова ние трябва да бъдем благодарни на г. Дюринг, че той по изключение изоставя по-високия и по-благороден стил, за да ни даде поне два примера за осъдителното Марксово учение за логоса.

„Колко комично изглежда например позоваването (на Маркс) върху забърканата и мъглява Хегелова представа, че количеството се превръща в качество и че поради това един аванс, като достигне известна граница, става капитал само поради това количествено увеличение?“

Разбира се, в това „очистено“ от г. Дюринг изложение тази мисъл изглежда доста куриозна. Затова нека видим как изглежда тя в оригинала, у Маркс. На стр. 313 (2-ро издание на „Капиталът“) Маркс извлича от предшествуващото изследване върху постоянния и променливия капитал и върху принадлежната стойност заключението, че „не всяка произволна сума пари или стой-

ности може да бъде превърната в капитал; напротив, за това превръщане е необходим като предварително условие известен минимум от пари или разменна стойност в ръцете на отделния притежател на пари или стоки⁷⁸. Тук той взема като пример следното: в даден клон на труда работникът работи дневно осем часа за себе си, т. е. за да възпроизведе стойността на своята работна заплата, а останалите четири часа — за капиталиста, за да произведе принадлежна стойност, която отива направо в джоба на капиталиста. В такъв случай човек трябва вече да разполага с известна стойностна сума, която да му позволи да снабдява двама работника със суров материал, средства на труда и работна заплата, за да може всекидневно да туря в джоба си толкова принадлежна стойност, колкото да може да преживее не по-зле от един от своите работници. А тъй като капиталистическото производство има за цел не само да поддържа живота, но и да увеличава богатствата, нашият господар с двамата работници все още не е капиталист. За да живее два пъти по-добре от обикновен работник и да превърне половината от произведената принадлежна стойност в капитал, той трябва да може да наеме 8 работници, т. е. да притежава вече 4 пъти по-голяма сума, отколкото в първия случай. И едва след това и след редица други разсъждения за изясняване и обосноваване на факта, че не всяка стойностна сума е достатъчна, за да се превърне тя в капитал, и че в това отношение всеки период на развитието и всеки отрасъл на промишлеността имат своя определена минимална граница — едва след всичко това Маркс забелязва: „Тук, както и в природознанието, *се потвърждава** верността на закона, открит от Хегел в неговата „Логика“ — че на известна степен чисто количествените изменения преминават в качествени различия“.⁷⁹

А сега нека читателят се възхищава от „високия и благороден стил“, с помощта на който г. Дюринг приписва на Маркс противното на това, което той е казал в действителност. Маркс казва: фактът, че дадена стойностна сума може да се превърне в капитал само когато достигне известна минимална величина, която е различна според обстоятелствата, но е определена за всеки отделен случай — този факт е *доказателство за верността* на Хегеловия закон. А според г. Дюринг Маркс бил казал: *тъй като според закона на Хегел количеството се превръща в качество, „поради това един аванс, като достигне известна граница, става ... капитал“* — следователно диаметрално противоположно на това, което говори Маркс.

* Подчертано от Енгелс. Ред.

С навика на г. Дюринг да цитира фалшиво „в интерес на пълната истина“ и с оглед на „задълженията спрямо цехово необвързаната публика“ ние се запознахме още когато той разглеждаше Дарвиновата теория. Този навик все повече и повече се оказва вътрешна необходимост за философията на действителността и представлява във всеки случай твърде „сумарно процедуране“. Да не говорим пък, че г. Дюринг приписва на Маркс и това, че той говорел за всеки „аванс“, когато всъщност става дума само за такъв аванс, който е изразходван за сурови материали, средства на труда и работна заплата; по такъв начин г. Дюринг сполучва да застави Маркс да говори чиста безсмислица. А след това има дързостта да констатира, че стъкмената от самия него безсмислица е *комична!* Както бе скалъпил един фантастичен Дарвин, за да изпробва върху него своята сила, така и тук той скалъпва един фантастичен Маркс. Наистина — „историография от висок стил“!

По-горе*, когато говорихме за световната схематика, ние вече видяхме, че тази Хегелова възлова линия на отношения на мярата, при която в известни точки на количественото изменение внезапно настъпва качествен обрат — е докарала на г. Дюринг мъничкото нещастие той сам да я признае и приложи в минута на слабост. Там ние приведохме един от най-известните примери — примера с изменението на агрегатните състояния на водата, която при нормално атмосферно налягане и при 0° С преминава от течно в твърдо състояние, а при 100° С — от течно във въздухообразно, така че при тези две повратни точки чистото количествено изменение на температурата довежда до качествено изменение на състоянието на водата.

Ние бихме могли да приведем като доказателство за този закон още стотици подобни факти — както от природата, така и от човешкото общество. Така например в „Капиталът на Маркс в целия четвърти отдел — „Производство на относителната принадена стойност“ — се разглеждат безброй случаи от областта на кооперацията, на разделението на труда и манифактурата, на машинното производство и едрата промишленост, при които количественото изменение променя качеството на нещата, за които става дума, а качественото изменение — тяхното количество, при които следователно — нека употребим толкова омазня на г. Дюринг израз — количеството преминава в качество, и обратно. Такъв е например фактът, че кооперирането на много лица, сливането на много отделни сили в една обща сила

* Виж настоящия том, стр. 45. — *Ред.*

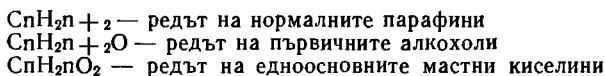
създава — нека си послужим с думите на Маркс — „нова сила“, която съществено се различава от сумата на съставлящите я отделни сили⁸⁰.

Като прибавка към всичко това на това място, което г. Дюринг в интерес на пълната истина е изопачил до пълната му противоположност, Маркс е направил следната забележка: „Прилаганата в съвременната химия молекулярна теория, за пръв път научно разработена от Лоран и Жерар, се основава именно на този закон“⁸¹. Но какво го интересува г. Дюринг това? Той нали си знае, че

„до голяма степен съвременните образователни елементи на природонаучния начин на мислене липсват именно там, където, както е случаят с г. Маркс и неговия съперник Ласал — полунауките и малко дървено философствуване съставят оскъдната амуниция на една натруфена ученост“,

докато в основата на г. Дюринговите положения лежали „главните констатации на точното знание в механиката, физиката и химията“ и т. н. — но как, това ние вече видяхме. За да могат обаче и трети лица да си съставят мнение по този въпрос, ще разгледаме по-отблизо примера, приведен в споменатата бележка на Маркс.

Тук става дума за хомоложните редове на въглеродни съединения, твърде много от които са вече познати и всяко от които има собствена алгебрична формула на своя състав. Ако например, както е прието в химията, изразим един атом въглерод със С, атом водород — с Н, атом кислород — с О, а количеството на съдържащите се във всяко съединение атоми въглерод — с n , ще можем по следния начин да представим молекулната формула на някоя от тези редове:

Ако вземем като пример последния от тези редове и последователно приемем, че $n=1$, $n=2$, $n=3$ и т. н., ще получим следните резултати (като изоставяме изомерните съединения):

	точка на кипенето	точка на топенето
CH_2O_2 — мравчена киселина	100°	1°
$C_2H_4O_2$ — оцетна киселина	118°	17°
$C_3H_6O_2$ — пропионова киселина	140°	—
$C_4H_8O_2$ — маслена киселина	162°	—
$C_5H_{10}O_2$ — валерианова киселина	175°	—

и т. н. до $C_{30}H_{60}O_2$ — мелисинова киселина, която се топи едва при 80° и съвсем няма точка на кипене, тъй като изобщо не може да се изпарява, без да се разлага.

Тук значи виждаме цяла редица от качествено различни тела, които са образувани чрез просто количествено прибавяне на елементи, при това винаги в едно и също съотношение. Това явление изпъква в най-чист вид там, където всички елементи на съединението изменят количеството си в еднакво съотношение, като например при нормалните парафини C_nH_{2n+2} : най-низшият от тях е метанът — CH_4 , който е газ; най-висшият от известните досега, хексадеканът, $C_{16}H_{34}$, е твърдо тяло, което образува безцветни кристали, топи се при 21° и ври едва при 278° . В тези два реда всеки нов член се образува с прибавянето на CH_2 , т. е. на един атом въглерод и два атома водород към молекулната формула на предходния член, и това количествено изменение на молекулната формула всеки път предизвиква образуване на едно качествено различно тяло.

Но горните редове са само особено нагледен пример; почти навсякъде в химията, още при разните окиси на азота, при разните кислородни киселини на фосфора или на сярата може да се види как „количеството преминава в качество“, и тази уж забъркана и мъглява Хегелова представа може да бъде, тъй да се каже, физически напипана в нещата и явленията, при което впрочем не се забърква и не остава в мъгла никой друг освен г. Дюринг. И ако Маркс пръв обърна вниманието върху тоя факт, и ако г. Дюринг е прочел това указание, без даже да го разбере (защото иначе той сигурно не би пропуснал безнаказано такова нечувано престъпление) — това е достатъчно — дори без да се спираме на прословутата Дюрингова натурфилософия, — за да стане ясно на кого не достигат, на Маркс ли или на г. Дюринг, „изключително съвременните образователни елементи на природонаучния начин на мислене“ и кой от двамата е незапознат с „главните констатации... на химията“.

В заключение ние искаме да повикаме още един свидетел за превръщането на количеството в качество, а именно Наполеон. Той описва по следния начин сражението на лошо яздещата, но дисциплинирана френска кавалерия с мамелюците, които по онова време без съмнение са били най-добрата в единичната борба, но недисциплинирана конница:

„Двама мамелюка безусловно превъзхождаха трима французи; 100 мамелока бяха равни по сила на 100 французи; 300 французи обикновено превъзхождаха 300 мамелюка, а 1 000 французи винаги разбиваха 1 500 мамелюка“³².

Също както при Маркс е необходима определена, макар и променлива, минимална сума от разменна стойност, за да стане възможно превръщането ѝ в капитал, така за Наполеон е необхо-

дим известен минимален състав на конния отряд, за да може съдържащата се в сгъстения строй и в планомерното действие сила на дисциплината да се прояви и да нарасне до превъзходство дори над по-големи маси от по-добре яздещи, по-опитни и не по-малко храбри ездачи и бойци на една нередовна кавалерия. Но какво доказателство е това против г. Дюринг? Нима Наполеон не беше позорно победен в борбата му против Европа? Нима той не търпеше поражение след поражение? И защо? Само затова, че въведе забърканата и мъглява Хегелова представа в тактиката на кавалерията!

XIII. ДИАЛЕКТИКА. ОТРИЦАНИЕ НА ОТРИЦАНИЕТО

„Този исторически очерк“ (за генезиса на така нареченото първоначално натрупване на капитала в Англия) „е все пак сравнително най-доброто място в книгата на Маркс и би бил още по-добър, ако се опираше на научната, но не и на диалектичката патерица. Хегеловото отрицание на отрицанието — поради липсата на по-добри и по-ясни средства — трябва да играе тук ролята на акушерка, с чиято помощ бъдещето да се роди от недрата на миналото. Унищожаването на индивидуалната собственост, което се е извършило по посочения начин от XVI век насам, е първото отрицание. След него ще последва второ, което се характеризира като отрицание на отрицанието и заедно с това като възстановяване на „индивидуалната собственост“, но в една по-висока форма, основана върху общото владение на земята и оръдията на труда. Ако г. Маркс нарича тази нова „индивидуална собственост“ в същото време и „обществена собственост“, то именно в това се и вижда Хегеловото по-високо единство, в което противоречието било отстранено, т. е. според Хегеловата игра на думи, било колкото превъзможното, толкова и запазено... Следователно експроприирането на експроприаторите е нещо като автоматически резултат на историческата действителност в нейните материални външни условия... Едва ли някой разумен човек ще се убеди в необходимостта от общност на земята и капитала въз основа на вярата в Хегеловите приумици, каквато е отрицанието на отрицанието... Впрочем мъглявата изроденост на Марксовите представи не може да учуди оногова, който знае какво може да бъде съгласувано с Хегеловата диалектика като научна основа или по-скоро — какви безсмислени неизбежно ще произлязат от нея. За незапознатите с тези неща трябва изрично да се отбележи, че у Хегел първото отрицание играе роля на зетото от катехизиса понятие за грехопадението, а второто — роля на по-високото единство, което води към изкуплението. Върху подобни фокуси на аналогната, извлечени из областта на религията, разбира се, никак не ще да може да се основе логиката на фактите... А г. Маркс си седи спокойно в мъглата на своята едновременно и индивидуална, и обществена собственост и предоставя на своите последователи сами да решават тази дълбокомислена диалектичката загадка.“

Така казва г. Дюринг.

И така, без да прибегне към Хегеловото отрицание на отрицанието, Маркс не бил в състояние да докаже необходимостта от социална революция, от установяване на обща собственост върху земята и върху произведените от труда средства за производство; като гради своята социалистическа теория върху подобни фокуси на аналогията, извлечени от религията, той стига до извода, че в бъдещото общество ще цари едновременно и индивидуална, и обществена собственост, Хегеловото по-високо единство на отстраненото противоречие.

Да оставим засега настрана отрицанието на отрицанието и да преразгледаме тази „едновременно и индивидуална, и обществена собственост“. Това г. Дюринг нарича „мъгла“ и — колкото и да е чудно — в това отношение той наистина има право. Само че, за нещастие, в тази „мъгла“ не се намира Маркс, а пак самият г. Дюринг. Както по-горе той, благодарение на своята ловкост да си служи с Хегеловия метод на налудничаво „фантазиране“, без много труд можа да установи какво трябва да съдържат още незавършените томове на „Капиталът“, така и тук той без голям труд можа да коригира Маркс според Хегел, като му приписва някакво по-висше единство на собствеността, за която Маркс не е казал нито дума.

У Маркс е казано: „Това е отрицание на отрицанието. То отново възстановява индивидуалната собственост, но въз основа на придобивките на капиталистическата ера — въз основа на кооперацията на свободните работници и на тяхното общо владение на земята и на произведените от тях средства за производство. Естествено, превръщането на основаната на собствения труд на индивидите разпокъсана частна собственост в капиталистическа е несравнено по-дълъг, по-труден и по-тежък процес, отколкото превръщането на капиталистическата собственост, която вече действително се основава на обществения процес на производството, в обществена собственост.“⁸³ Това е всичко. По такъв начин създаденото с експроприирането на експроприаторите положение се определя като възстановяване на индивидуалната собственост, въз основа на общественото владение на земята и на произведените от самия труд средства за производство. За всеки, който разбира немски език, това означава, че обществената собственост се простира върху земята и другите средства за производство, а индивидуалната собственост — върху продуктите, т. е. върху предметите за потребление. А за да бъде работата ясна и за 6-годишни деца, Маркс предполага на стр. 56 „един съюз от свободни хора, които работят с общи средства за производство и съзнателно разходват индивидуалните си работни сили като една обществена

работна сила“, т. е. организиран по социалистически начин съюз, и казва: „Целокупният продукт на съюза е обществен продукт. Част от този продукт отново служи като средство за производство. Тя си остава обществена*. Но друга част членовете на съюза консумират като средства за живот. Затова тя трябва да бъде разпределена между тях.“⁸⁴ А това наистина е съвсем ясно дори за обърканата по въпросите на хегелианството глава на г. Дюринг.

Индивидуалната и същевременно обществена собственост — тази мъглява уродливост, тази нелепост, която неизбежно произлезала от Хегеловата диалектика, тази забърканост, тази дълбокомислена диалектически загадка, която Маркс предоставял за разрешение на своите последователи — всичко това е пак свободно съчинение и фантазия на г. Дюринг. Той заставя Маркс, като мним хегелиист, да даде в резултат на отрицанието на отрицанието едно истинско по-високо единство, но тъй като той прави това не по вкуса на г. Дюринг, последният отново трябва да прибегне към по-висок и по-благороден стил и в интереса на пълната истина да припише на Маркс неща, които изцяло са собствена фабрикация на г. Дюринг. Човек, който е абсолютно неспособен дори по изключение да цитира правилно, наистина може да изпадне в нравствено негодувание срещу „китайската ученост“ на други хора, които винаги, без изключение, цитират правилно — но пък тъкмо с това „лошо прикриват недостатъчното разбиране на идейната цялост на цитирания при всеки отделен случай автор“. Г-н Дюринг е прав. Да живее историографията от висок стил!

Досега ние изхождахме от предположението, че упоритото неправилно цитиране от страна на г. Дюринг става поне напълно добросъвестно и се дължи или на собствената му пълна неспособност да разбира нещата, или пък на свойствената на историографията от висок стил привычка да се цитира по памет, която обикновено се смята за немарливост. Но изглежда, че тук сме стигнали до точката, при която и у г. Дюринг количеството преминава в качество. Защото ако вземем предвид, първо, че само по себе си това място у Маркс е съвсем ясно и при това е допълнено с още едно друго място в същата книга, което просто не допуща никакво недоразумение; и, второ, че нито в горепоменатата критика на „Капиталът“, поместена в „Ergänzungsblätter“, нито пък в критиката, поместена в първото издание на „Критическа история“, г. Дюринг още не е открил това чудовище на „индивидуална и същевременно обществена собственост“, а го е открил

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

едва във второто издание на книгата си, т. е. едва при третото четене на „Капиталът“; че в това второ, преработено в социалистически дух издание г. Дюринг е сметнал за необходимо да напише на Маркс колкото се може по-големи глупости за бъдещата организация на обществото, за да има възможност с по-голяма тържественост да им противопостави — което и върши — „стопанската комуна, която аз в своя курс охарактеризирах в икономическо и юридическо отношение“, — ако вземем предвид всичко това, просто ни се натрапва заключението, че с това г. Дюринг едва ли не ни заставя да приемем, че тук той предумишлено „благогтоворно е доразвил“ мисълта на Маркс — благогтоворно за самия г. Дюринг.

Каква роля играе всъщност отрицанието на отрицанието у Маркс? На стр. 791 и следващите той резюмира окончателните резултати от извършеното в предходните 50 страници икономическо и историческо изследване на така нареченото първоначално натрупване на капитала.⁸⁵ Преди капиталистическата ера — поне в Англия — е съществувало дребно производство, основано на частната собственост на работника върху неговите средства за производство. Тук така нареченото първоначално натрупване на капитала се е състояло в експроприрането на тези непосредствени производители, т. е. в унищожаването на основаната върху собствен труд частна собственост. Това унищожаване е било възможно, защото споменатото дребно производство е съвместимо само с тесни, примитивни рамки на производството и на обществото, и на известен етап от развитието си то само поражда материалните условия за своето собствено унищожение. Това унищожение — превръщането на индивидуалните и разпокъсани средства за производство в обществено-концентрирани — образува първоначалната история на капитала. Щом работниците бъдат превърнати в пролетарии, а техните средства за производство — в капитал, щом капиталистическият начин на производство стъпи на собствените си крака, по-нататъшното обобществяване на труда, по-нататъшното превръщане на земята и на другите средства за производство в капитал, а значи и по-нататъшното експроприране на частните собственици, придобива нова форма. „Сега подлежи на експроприация не вече работникът, който води самостоятелно стопанство, а капиталистът, който експлоатира много работници. Тази експроприация се извършва в хода на иманентните закони на самото капиталистическо производство, по пътя на концентрацията на капиталите. Един капиталист убива мнозина капиталисти. Ръка за ръка с тази концентрация или експроприация на много капиталисти от малцина се развива в постоянно нара-

стващ размер кооперативната форма на процеса на труда, съзна- телното технологическо приложение на науката, планомерната колективна експлоатация на земята, превръщането на средствата на труда в такива, които могат да се употребяват само заедно, и икономията на всички средства за производство чрез тяхната употреба като производствени средства на комбиниран обществен труд. С постоянното намаляване на броя на капиталистическите магнати, които узурпират и монополизират всички предимства на този преустройствен процес, расте масата на мизерията, потисни- чеството, поробването, израждането, експлоатацията, но също така и възмущението на постоянно нарастващата работническа класа, обучавана, обединявана и организирана от самия механизъм на капиталистическия производствен процес. Капиталът става окови за този начин на производство, който е стигнал до разцвет с него и при него. Концентрацията на средствата за производство и обобществяването на труда достигат до една точка, когато те повече не се побират в своята капиталистическа черупка. Тя се пръсва. Удря частът на капиталистическата частна собственост. Експроприаторите биват експроприирани.⁸⁶

И сега аз питам читателя: къде са диалектически заплетените бъркотии и арабески на мисълта, къде е онази объркана и превратна представа, според която в края на краищата всичко било все едно и също нещо, къде са диалектическите чудеса за зряващите, къде са диалектическите тайнствени дивотии и фокуси по примера на Хегеловото учение за логоса, без които Маркс, спсред г. Дюринг, не можел да доведе докрай своето изложение? Маркс просто исторически доказва и тук накратко резюмира, че също както някога дребното производство чрез собственото си развитие е създавало по силата на необходимостта условията за своето унищожение, т. е. условията за експроприране на дребните собственици — също така сега капиталистическият начин на производство сам е създал материалните условия, по силата на които той ще трябва да загине. Такъв е историческият процес и ако той същевременно е и диалектически, то за това не е крив Маркс, колкото и неприятно да е това за г. Дюринг.

Едва сега, след като приключва своето историко-икономическо доказателство, Маркс продължава: „Капиталистическият начин на производство и присвояване, а следователно и капиталистическата частна собственост, е първото отрицание на индивидуалната частна собственост, основана на собствен труд. Но капиталистическото производство създава с необходимостта на природен процес своето собствено отрицание. Това е отрицание на отрицанието“ и т. н. (както е цитирано по-горе).⁸⁷

Така че като характеризира този процес като отрицание на отрицанието, Маркс и не помисля да доказва с това неговата историческа необходимост. Напротив: след като исторически доказа, че този процес действително отчасти вече се е извършил, а отчасти предстои да се извърши, едва след това той го и характеризира като процес, който се извършва според даден диалектически закон. Това е всичко. Така че г. Дюринг пак прибегва до чиста фалшификация, когато твърди, че отрицанието на отрицанието трябвало да играе тук ролята на акушерка, с чиято помощ бъдещето се ражда от недрата на миналото, или че Маркс бил искал, въз основа на вярата в закона за отрицанието на отрицанието, да накара хората да се убедят в необходимостта от общност на земята и капитала (което само по себе си е очевидно Дюрингово противоречие, което „може да бъде физически напирано“).

Г-н Дюринг проявява пълно неразбиране на същността на диалектиката дори с факта, че я смята като инструмент за просто доказателство, както донякъде, в ограничен смисъл, може да се смята за подобен инструмент формалната логика или елементарната математика. Дори формалната логика е преди всичко метод за издирване на нови резултати за преминаване от известното към неизвестното; същото нещо, само че в много по-възвишен смисъл, представлява и диалектиката, която освен това, като разкъсва тесния хоризонт на формалната логика, съдържа в себе си зародиша на по-широк миросглед. Същото съотношение съществува и в математиката. Елементарната математика, математиката на постоянните величини поне в общи черти се движи в границите на формалната логика; математиката на променливите величини, най-значителният дял на която е изчислението на безкрайно малките величини, по същество не е нищо друго освен приложение на диалектиката към математическите отношения. Тук простото доказване решително отстъпва на заден план в сравнение с разнообразното прилагане на този метод към нови области на изследването. Но почти всички доказателства на висшата математика, като се почне от първите доказателства на диференциалното смятане, от гледна точка на елементарната математика, са строго взето, неверни. Другояче не може и да бъде, щом като — както става тук — се иска чрез формалната логика да се доказват резултатите, добити в областта на диалектиката. Да се опитваме само чрез диалектиката да докажем нещо на такъв закоравял метафизик, какъвто е г. Дюринг, би било също такъв напразен труд, какъвто са положили Лайбниц и неговите ученици, доказвайки на тогавашните математици теоремите за изчисляване на

безкрайно малките величини. Диференциалът е предизвикал у тези математици също такива спазми, каквито предизвиква у г. Дюринг отрицанието на отрицанието, в което впрочем, както ще видим, и диференциалът играе известна роля. В края на краищата тези господа, доколкото през това време вече не са били измрели, с ръмжене се предавали — не защото се били убедили, а защото всякога се получавали верни решения. Г. Дюринг, както той сам казва, сега едва е прехвърлил четиридесетте и ако доживее до дълбока старост — което му пожелаваме, — може и с него да се случи същото.

Но все пак какво представлява това ужасно отрицание на отрицанието, което толкова много трови живота на г. Дюринг и играе при него същата роля на непростимо престъпление, каквато играе у християните прегрешението против светия дух? Всъщност това е една твърде проста, навсякъде и всекидневно извършваща се процедура, която всяко дете може да разбере, щом като от нея се смъкнат всички мистични дрипи, в които я е обвинявала старата идеалистическа философия и в които, за свой собствен интерес, биха искали и занаят да я обвинят безпомощни метафизичи от рода на г. Дюринг. Да вземем например едно ечемично зърно. Милиарди такива зърна се смилат, варят, отиват за правене на бира, а след това се консумират. Но ако едно такова ечемично зърно намери нормалните за себе си условия, ако попадне на благоприятна почва — под влиянието на топлината и влагата с него ще стане своеобразно изменение: то ще поникне; зърното като такова изчезва, отрича се; на негово място се появява израсналото от него растение — отрицанието на зърното. Но какъв е нормалният ход на живота на това растение? То расте, цъфти, оплодява се и, най-после, отново произвежда ечемични зърна, и щом като последните узреят, стъблото умира — то също така се отрича. Като резултат на това отрицание на отрицанието ние имаме пак първоначалното ечемично зърно, но вече не едно, а десет, двадесет или тридесет пъти повече. Житните растения променят вида си извънредно бавно, тъй че сегашният ечемик е твърде подобен на ечемика от преди сто години. Но да вземем някое лесно променящо се декоративно растение, например далията или орхидеята; ако чрез изкуството на градинаря въздействуваме върху семето и върху развиващото се от него растение, в резултат на това отрицание на отрицанието ще получим не само повече семена, но и качествено подобрени семена, които ще дадат по-красиви цветове, и всяко повтаряне на този процес, всяко ново отрицание на отрицанието е по-висока степен в процеса на това усъвършенствуване. — Този процес, също както при ечемичното

зърно, се извършва у повечето насекоми, например у пеперудите. Те се развиват от яйцето чрез неговото отрицание, преминават през различни фази на превръщане до половата си зрелост, оплодвяват се и отново се отричат, като умират, щом като се свърши процесът на възпроизвеждането и женските снесат своите многобройни яйца. Това, че при другите растения и животни процесът не става така просто, че те, преди да умрат, произвеждат семена, яйца или малки не веднъж, а много пъти, всичко това засега не ни интересува; тук ние трябва само да покажем, че отрицанието на отрицанието *действително се извършва* в двете царства на органическия свят. По-нататък, цялата геология представлява редица от отречени отрицания, редица от последователни разрушения на стари и от утайване на нови планински формации. Отначало първичната земна кора, възникнала от изстудяването на течната маса, се раздробява от океанските, метеорологичните и атмосферно-химическите въздействия и тази раздробена маса се утайва на слоеве върху морското дъно. Местни надигания на морското дъно над морското равнище отново подхвърлят определени части от това първо наславяване на въздействието на дъжда, на изменящата се според годишните времена температура, на атмосферния кислород и въглероден окис; на същите въздействия са подложени и изригнатите от недрата на земята и разкъсващи нейните пластове, разтопени и по-късно изстинали каменни мази. В продължение на милиони векове се образуват все нови и нови пластове, които в по-голямата си част отново се разрушават и отново служат като материал за образуване на нови пластове. Но резултатът от този процес е твърде положителен: образува се почва, съставена от най-разнообразни химически елементи и намираща се в състояние на механическа раздробеност, което създава възможност за най-масова и най-разнообразна вегетация.

Същото е и с математиката. Да вземем някаква алгебрична величина, например a . Ако я отречем, получаваме $-a$ (минус a). А ако подхвърлим на отрицание това отрицание, като умножим $-a$ по $-a$, ще получим $+a^2$, т. е. първоначалната положителна величина, но в по-горна степен, именно на втора степен. И в този случай няма значение, че същото това a^2 ние можем да получим и като умножим положителното a само на себе си и така пак ще получим a^2 . Защото отреченото отрицание лежи тъй дълбоко в a^2 , че то при всички обстоятелства има два квадратни корена, а именно $+a$ и $-a$. А невъзможността да се отървем от отреченото отрицание, от съдържащия се в квадрата отрицателен корен, получава твърде осезателно значение още в квадратните уравнения. — Още по-рязко изпъква отрицанието на отрицанието във висшия анализ, в ония

„сумирания на безкрайно малките величини“, които сам. г. Дюринг обявява за най-висши математически операции и които на обикновен език се наричат диференциално и интегрално смятане. Как се извършват тия изчисления? Аз имам например в дадена задача две променливи величини x и y , от които едната не може да се променя, ако заедно с нея не се промени и другата в определено от условията на задачата отношение. Аз диференцирам x и y , т. е. приемам ги за толкова безкрайно малки, че те се губят в сравнение и с най-малката действителна величина, така че от x и y не остава нищо освен тяхното взаимно отношение, но без всякаква, така да се каже, материална основа — остава количествено отношение без каквото и да е количество. Следователно $\frac{dy}{dx}$, т. е. отношението на двата диференциала от x и от y , е равно на $\frac{o}{o}$, но $\frac{o}{o}$, взето като израз на отношението $\frac{y}{x}$. Ще спомена само мимоходом, че това отношение между две изчезнали величини, този зафиксиран момент на тяхното изчезване е противоречие; но то ни най-малко не може да ни смути, както изобщо не е смущавало математиката от близо 200 години насам. Но не значи ли това, че аз отричам y и x , само че не тъй, че повече да нямам работа с тях, както отрича метафизиката, а отричам по съответен начин? И така: вместо x и y , аз имам в дадените формули или уравнения тяхното отрицание, dx и dy . След това аз извършвам по-нататъшните действия с тези формули, като се отнасям с dx и dy като с действителни величини, макар и подчинени на някои изключителни закони, и в известен пункт *отричам отрицанието*; т. е. интегрирам диференциалната формула; вместо dx и dy получавам пак действителните величини x и y и тогава вече не съм се върнал просто към изходния момент, а съм решил задачата, върху която обикновената геометрия и алгебра може би напразно биха си трошили зъбите.

Същото нещо наблюдаваме и в историята. Всички културни народи започват с общинната собственост върху земята. У всички народи, които са прекрачили вече известно първобитно стъпало на развитие, тази общинна собственост с развитието на земеделието се превръща в окови за производството. Тя бива унищожена, отречена и след по-къси или по-дълги промеждутъчни стадии се превръща в частна собственост. Но на едно по-високо стъпало от развитието на земеделието, достигнато благодарение на същата частна собственост върху земята, частната собственост от своя страна се превръща в окови за производството — какъвто е случаят сега и в дребното, и в едрото земевладение. Оттук по необ-

ходимост възниква искането за отричане и на частната поземлена собственост, за превръщането ѝ пак в общо владение. Но това искане не означава възстановяване на първобитната общинна собственост върху земята, а установяване на една много по-висока, по-развита форма на общо владение, която не само не ще стане пречка за производството, а, напротив, едва сега ще го освободи от стесняващите го окови и ще му даде възможност напълно да използва съвременните химически открития и механически изобретения.

Или друг пример: античната философия е била първоначален, стихийен материализъм. Като такъв тя е била неспособна да си уясни отношението на мисленето към материята. Но необходимостта да се уясни този въпрос довела до учението за една отделима от тялото душа, след това — до твърдението за безсмъртието на тази душа и най-сетне — до монотеизма. Следователно старият материализъм е бил подложен на отрицание от страна на идеализма. Но при по-нататъшното развитие на философията и идеализмът се оказал също несъстоятелен и е бил отречен от съвременния материализъм. Последният — като отрицание на отрицанието — не е просто възстановяване на стария материализъм, а към неговия здрави основи притуря и цялото идейно съдържание на дехилядогодишното развитие на философията и на природознанието, както и на самата дехилядогодишна история. Изобщо той вече не е философия, а просто мироглед, който трябва да се потвърди и да се прояви не в някаква си особена наука на науките, а в реалните науки. По такъв начин тук философията е „отстранена“, т. е. „едновременно преодоляна и запазена“ — преодоляна по форма и запазена по своето реално съдържание. Така че там, където г. Дюринг вижда само „игра на думи“, при повнимателно разглеждане се оказва реално съдържание.

Най-после, дори учението на Русо за равенството, в сравнение с което учението на г. Дюринг е само неясно и фалшифицирано копие — дори то не е могло да бъде създадено, ако Хегеловото отрицание на отрицанието не е изиграло — и то повече от 20 години преди раждането на Хегел⁸⁸ — ролята на акушерка. И без ни най-малко да се срамува от това, учението на Русо в своето първо изложение почти демонстративно носи печата на своя диалектически произход. В природното и диво състояние, казва Русо, хората са били равни; и тъй като Русо разглежда дори възникването на езика като изопачаване на природното състояние, той има пълно право да пренася относителното равенство на животните в границите на един и същ вид също така и върху хората-животни, които Хегел неотдавна хипотетически кла-

сифицира като *Alali* — безсловесни.⁸⁹ Но тези равни помежду си хора-животни са имали едно предимство пред другите животни: способността да се усъвършенствуват, да се развиват по-нататък — и тази способност е станала причина за неравенството. Така че във възникването на неравенството Русо вижда прогрес. Но този прогрес е бил антагонистичен, той в същото време е бил и регрес.

„Всички по-нататъшни успехи (в сравнение с първобитното състояние) са представлявали привиден прогрес към *усъвършенствуване на отделния индивид**, но в действителност те са водели към *упадък на рода**... Обработването на металите и земеделието са били онези две изкуства, чието откриване е предизвикало тази велика революция“ (превръщането на девствените гори в обработена земя, но заедно с това и появяването на мизерията и на робството в резултат на установяването на собствеността). „Според поета — златото и среброто, а според философа — желязото и житото, са цивилизовали *човека** и са погубили *човешкия род.**“

Всеки нов напредък на цивилизацията е същевременно и нов напредък на неравенството. Всички учреждения, които си създава възникналото заедно с цивилизацията общество, се превръщат в нещо противоположно на своето първоначално предназначение.

„Безспорно е — и това е основният закон на цялото държавно право, -- че народите са си поставили владетели, за да защитят своята свобода, а не за да я унищожат.“

И все пак тези владетели неизбежно стават потисници на народите и засилват това потисничество до онази точка, при която неравенството, доведено до крайния предел, отново се превръща в своята противоположност — става причина за равенство: пред деспота всички са равни, а именно — равни на нула.

„Това е най-високата степен на неравенството, *оная крайна точка, която затваря кръга и достига до първоначалната точка, от която бяхме тръгнали**: тук всички отделни хора стават равни, именно защото не представляват нищо и поданиците вече нямат никакъв друг закон освен волята на властелина.“ Но деспотът е властелин само дотогава, докато на негова страна е насилието, и затова той няма право „да се оплаква от насилие, когато бъде прогонен... Насилието го е поддържало, насилието го сгромолява — всичко върви по своя правилен, естествен път“.

Следователно неравенството отново се превръща в равенство, но не вече в старото, стихийно равенство на безсловесните първобитни хора, а в по-висшето равенство на обществения договор. Потисниците биват потиснати. Това е отрицание на отрицанието.

Така че още у Русо намираме не само разсъждение, което си прилича като две капки вода с разсъждението на Маркс в „Ка-

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

питалът“, но и в подробностите ние виждаме у Русо цяла редица също такива диалектически обрати, с каквито си служи и Маркс: процеси, антагонистични по своята същност и съдържащи в себе си противоречие, превръщане на дадена крайност в нейната противоположност и, най-сетне, като ядка на всичко — отрицание на отрицанието. Така че ако Русо в 1754 година още не е могъл да говори на Хегелов жаргон — все пак той още цели 16 години преди раждането на Хегел е бил дълбоко заразен от хегелланската чума, от диалектиката на противоречието, от учението за логоса, теологията и т. н. И когато г. Дюринг, опошлявайки теорията на Русо за равенството, оперира със своите двама победоносни мъже — той вече е стъпил върху наклонената плоскост, по която безнадеждно се хлъзга в прегръдката на отрицание на отрицанието. Строят, в който процъфтява равенството на тези двама мъже и който при това е представен като някакъв идеален строй, е наречен на стр. 271 на „Курс по философия“ „първобитен строй“. Но на стр. 279 този първобитен строй, по силата на необходимостта, се премахва чрез „системата на грабежа“ — първо отрицание. А в наше време, благодарение на философията на действителността, ние сме стигнали дотам, че можем да премахнем системата на грабежа и на нейно място да поставим изобретената от г. Дюринг и почиваща на равенството стопанска комуна — отрицание на отрицанието, равенство на по-висока степен. Забавно, благотворно разширяващо кръгозора зрелище: сам г. Дюринг собственолично извърва тежкото престъпление — отрицание на отрицанието!

И така, какво нещо е отрицанието на отрицанието? — Извънредно общ и тъкмо затова извънредно широко действащ и важен закон за развитието на природата, историята и мисленето; закон, който, както видяхме, се проявява в животинското и растителното царство, в геологията, в математиката, в историята, във философията и с който е принуден да се съобразява по своему въпреки всичкото си упорство и без сам да знае това и самият г. Дюринг. От само себе си се разбира, че когато казвам, че това е отрицание на отрицанието, аз още нищо не казвам за оня *особен* процес на развитие, през който минава например ечемичното зърно от поникването си до отмирането на плодоносния стрък. Защото — тъй като и интегралното изчисление е също така отрицание на отрицанието, — ако взема да твърдя противното, бих твърдял само безсмислицата, че жизненият процес на ечемичния клас е интегрално изчисление или, ако искате, още и социализъм. Тъкмо такава безсмислица метафизиците постоянно приписват на диалектиката. Когато казвам за всички тези процеси, че те са от-

рицание на отрицанието, аз обхващам всички тях под този единен закон на развитието и тъкмо затова оставям без внимание особеностите на всеки отделен специален процес. А диалектиката не е нищо друго освен наука за общите закони на движението и развитието на природата, човешкото общество и мисленето.

Но могат да ни възразят: извършеното тук отрицание съвсем не е истинско отрицание: аз отричам ечемичното зърно и тогава, когато го смеля, насекомото — и тогава, когато го стъпча, положителната величина a — когато я зачеркна, и т. н. Или пък отричам положението — розата е роза, като кажа: розата не е роза; и какво ще излезе от това, че съм щял отново да отрека това отрицание, като кажа: розата все пак е роза? — Тези възражения са наистина главните аргументи на метафизиците против диалектиката, напълно достойни за техния ограничен метафизически начин на мислене. В диалектиката да отричаш не значи просто да кажеш „не“ или да обявиш нещото за несъществуващо, или да го унищожис все едно по какъв начин. Още Спиноза казва: „*Omnis determinatio est negatio*“, всяко ограничение или определение е същевременно отрицание⁹⁰. И, сетне, начинът на отричането се определя, първо, от общия и, второ, от особения характер на процеса. Аз трябва не само да отричам, но и отново да отстраня това отрицание. Следователно трябва по такъв начин да направя първото отрицание, че второто да остане или да стане възможно. Но как? Това зависи от особения характер на всеки отделен случай. Ако смеля ечемичното зърно или смачкам насекомото, аз наистина съм извършил първия акт на отрицанието, но съм направил невъзможен втория. Значи всеки вид неща си има свой начин на отрицание, такова отрицание, от което може да се получи развитие. Същото е и с всеки вид представи и понятия. При изчислението на безкрайно малките величини отрицанието става иначе, а не както при получаване на положителни степени от отрицателни корени. На това, както и на всичко друго, човек трябва да се учи. Ако зная само това, че ечемичният клас и изчислението на безкрайно малките величини подпадат под закона за „отрицание на отрицанието“, аз не ще мога нито успешно да отглеждам ечемика, нито успешно да диференцирам и интегрирам, също както, ако зная само законите за зависимостта на тоновете от размерите на струните, това ни най-малко не значи, че ще мога да свира на цигулка. — Ясно е обаче, че при такова отрицание на отрицанието, което се свежда до детинското занимание — последователно да се пише a и след това да се зачерква или последователно да се твърди за розата, че е роза и че не е роза, — няма да излезе никакъв друг резултат освен глупостите на тоя, който

предприема подобна отегчителна процедура. А метафизиците въпреки това искат да ни уверят, че щом като желаем да извършим отрицание на отрицанието, именно това било правилният път.

И така, не някой друг, а пак г. Дюринг ни мистифицира, като твърди, че отрицанието на отрицанието представлявало глупава аналогия с историята на грехопадението и изкуплението, измислена от Хегел, взета из областта на религията. Хората са мислили диалектически, много преди да са знаели какво нещо е диалектика, също както са говорили проза, много преди да се е появила думата „проза“⁹¹. Законът за отрицанието на отрицанието, който в природата и историята и — докато не е познат — в нашето мислене се осъществява несъзнателно, е за пръв път ясно формулиран едва от Хегел. И ако г. Дюринг иска сам тайничко да се занимава с тази работа, но само не може да понесе наименованието ѝ — нека ѝ намери по-добро наименование. Но ако той иска да изгони от мисленето същината на тази работа, нека бъде любезен най-напред да я изгони от природата и историята и да изнамери такава математика, в която — a умножено на — a да не дава $+a^2$ и в която диференцирането и интегрирането да бъдат забранени под страх на наказание.

• XIV. ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Ние свършваме с философията; що се отнася изобщо до фантазиите за бъдещето, които още се срещат в „Курса“, ние ще се занимаем с тях при разглеждането на преврата, който г. Дюринг е извършил в областта на социализма. Какво ни беше обещал г. Дюринг? Всичко. Какво изпълни от своите обещания? Абсолютно нищо. „Елементите на една действителна и, съобразно с това, ориентирана към действителността на природата и живота философия“, „строго научният мироглед“, „системосъздаващите идеи“ и всички други научни подвизи на г. Дюринг се оказаха, от която и страна да се докоснахме до тях, *най-чисто шарлатанство*. Световната схематика, която, „без да жертвува ни най-малко дълбочината на мисълта, е твърдо установила основните форми на битието“, се оказа крайно повърхностно копие на Хегеловата логика и споделя заедно с нея суеверния предразсъдък, че тези „основни форми“ или логически категории водели някъде си тайнствено съществуване преди света и във от света, върху който те трябва „да се прилагат“. Натурфилософията ни даде една космогония, чиято изходна точка е „равното на себе си състояние на материята“ — състояние, което можем да си представим само с помощта на най-безнадеждната обърканост относно взаимната връзка между материята и движението и освен това само при допускането на една извънсветовна божествена личност, която единствено може да накара това състояние да премине в движение. При разглеждане на органическата природа философията на действителността, отхвърляйки Дарвиновата борба за съществуване и естествения подбор като „известна доза бруталност, насо-

чена против хуманността“, бе принудена след това да пусне и едното, и другото през задната врата и да ги приеме като действущи в природата фактори, макар и от второстепенно значение. При това на философията на действителността се удаде случай да документира такова невежество в областта на биологията, каквото сега, откак човек не може вече да се отърве от научно-популярни сказки, трябва да се търси с фенер даже между дъщерите на „образованите съсловия“. В областта на морала и правото — с опошляването на учението на Русо за равенството — тя не постигна нещо повече, отколкото по-преди с плоското фалшифициране на Хегел. Също и в областта на юриспруденцията тази философия на действителността, въпреки всички уверения на автора в противното, прояви такова невежество, каквото много рядко може да се срещне дори между най-обикновените старопруски юристи. Философията, която „не признава никакъв просто видим хоризонт“, „се задоволява в първата област с един действителен хоризонт“, който съвпада с областта, където е в сила пруското право. Що се отнася до „земите и небесата на външната и вътрешната природа“, които тази философия обеща да разгърне пред нас „в своето могъщо, събарящо всичко по своя път движение“, ние тях все още напразно ги чакаме, също както напразно чакаме и „окончателните истини от последната инстанция“ и „абсолютно-фундаменталното“. Философът, чийто метод на мислене „изключва всяко отклонение към една субективистично ограничена представа за света“, се оказва субективно ограничен не само със своите, както доказахме, крайно недостатъчни познания, със своя тесногърд метафизически начин на мислене и със своето карикатурно самовъзвеличаване, но дори и с детинските си лични чудатости. Той не може да скърпи своята философия на действителността, без да натрапи като общовалиден закон за цялото човечество, включително и за евреите, своето отвращение към тютюна, котките и евреите. Неговата „истински критическа гледна точка“ по отношение на другите хора се състои в това — упорито да им приписва неща, които те никога не са казвали и които са собствена фабрикация на г. Дюринг. Неговите постни като просяшка чорба разсъждения²² на разни еснафски теми, като например за ценността на живота и за най-добрия начин за наслаждение от него, са просмукани от едно филистерство, което напълно обяснява неговия гняв против Гьотевия Фауст. Разбира се, непростително е било от страна на Гьоте, че той взема за свой герой безнравствения Фауст, а не сериозния философ на действителността — Вагнер. — Накъсо казано, философията на действителността, взета изцяло, се оказва, ако си послужим с израза на Хегел, „най-рядката утайка на немското

просветителство“ — утайка, чиято рядка и прозрачна баналност получава по-гъст и мътен вид само благодарение на надробените в нея оракулски фрази. И когато дочетем книгата докрай, ние сме точно толкова просветени, колкото и по-рано, и сме принудени да признаем, че „новият метод на мислене“, „в самата си основа своеобразните изводи и възгледи“ и „системосъздаващите идеи“ наистина са ни поднесли различни нови безсмислици, но не са ни дали нито ред, от който да можем да научим нещо. И този човек, който с тъпани и тръби рекламира своите фокуси и своите стоки не по-зле от най-обикновен панаирджийски алармаджия, при което зад гръмките му думи не се крие нищо, наистина съвсем нищо — този човек се осмелява да нарича шарлатани такива хора като Фихте, Шелинг и Хегел, дори най-малкият от които все пак е гигант в сравнение с него. Да, шарлатанин — само че кой?

Втори отдел

ПОЛИТИЧЕСКА ИКОНОМИЯ

I. ПРЕДМЕТ И МЕТОД

Политическата икономия в най-широкия смисъл е наука за законите, които управляват производството и размяната на материалните жизнени блага в човешкото общество. Производството и размяната са две различни функции. Производството може да се извършва и без размяна, а размяната — именно поради това, че по начало е размяна на продукти — не може да се извършва без производство. Всяка от тези две обществени функции се намира под влиянието на до голяма степен особени външни въздействия и затова също така до голяма степен има свои особени закони. Но, от друга страна, във всеки даден момент тези функции се обуславят една друга и си въздействуват една върху друга в такава степен, че бихме могли да ги наречем абсциса и ордината на икономическата крива.

Условията, при които хората произвеждат и разменят продуктите, са различни за разните страни, а във всяка страна се променят от поколение на поколение. Затова политическата икономия не може да бъде една и съща за всички страни и за всички исторически епохи. Грамадно разстояние отделя лъка и стрелата, каменния нож и срещащите се само като изключение разменни отношения на дивака от парната машина с хиляди конски сили; от механическия тъкачен стан, от железопътните линии и от английската банка. Жителите на Огнена земя не са стигнали до масово производство и до световна търговия, нито пък до спекулация с полици или до борсови крахове. Затова този, който би поискал да подведе под едни и същи закони политическата икономия на Огнена земя и тази на съвременна Англия, очевидно не би дал нищо освен

най-поско баналности. И така, политическата икономия по своята същност е *историческа* наука. Тя се занимава с исторически, т. е. с постоянно изменящ се материал; тя изследва преди всичко особени закони на всяко отделно стъпало на развитие на производството и размяната и едва в края на това изследване може да установи малкото най-общи закони, които важат за производството и размяната изобщо. При това обаче от само себе си се разбира, че законите, които важат за определени начини на производство и форми на размяна, важат също така и за всички исторически периоди, за които са общи тези начини на производство и форми на размяна. Така например заедно с въвеждането на металическите пари влизат в действие редица закони, които остават валидни за всички страни и исторически периоди, в които размяната се извършва с помощта на металически пари.

Начинът на производството и размяната в едно определено историческо общество и историческите предпоставки на това общество същевременно определят и начина на разпределението на продуктите. В основаната на обща собственост върху земята родова или селска община, с която, или с твърде забележимите остатъци от която, всички културни народи встъпват в историята, доста равномерното разпределение на продуктите се подразбира от само себе си; там, където между членовете на общината възниква по-голямо неравенство в разпределението — то е вече признак на започващото се разлагане на общината. — Както едрото, така и дребното земеделие допускат твърде различни форми на разпределение в зависимост от историческите предпоставки, от които те са се развили. Но напълно ясно е, че едрото земеделие всякога обуславя разпределение, което е съвсем различно от разпределението при дребното; ясно е също тъй, че едрото предполага или създава противоположност на класи — робовладелци и роби, феодали и крепостни селяни, капиталисти и наемни работници, — докато при дребното класовите различия между заетите в земеделското производство лица съвсем не са необходими, а, напротив, със самия факт на своето съществуване вече показват започващото се разпадане на парцелното стопанство. — Въвеждането и разпространението на металическите пари в една страна, в която дотогава изключително или предимно е господствувало натурално стопанство, всякога е свързано с по-бавен или по-бърз преврат в дотогавашното разпределение, и то по такъв начин, че все повече и повече се увеличава неравенството в разпределението между отделните лица, а следователно и противоположността между богати и бедни. — Както локалното, цеховото занаятчийско производство през средните векове прави невъзможно съществу-

яването на едри капиталисти и пожизнени наемни работници — така и съвременната едра промишленост, днешният развит кредит и съответната им форма на размяна — свободната конкуренция — неизбежно създават тези класи.

Но с различията в разпределението се появяват и *класовите различия*. Обществото се разделя на привилегирвани и обезправени, на експлоатиращи и експлоатирани, на господстващи и потиснати класи, а държавата, която се създава от по-нататъшното развитие на естествено възникналите групи от етноплеменни общини, отначало само за задоволяване на общи интереси (например в Изтока — за напояване) и за защита от външни врагове, получава отсега нататък назначението да поддържа с насилни условията за съществуване и господство на управляващата класа против потиснатата класа.

Но разпределението не е само пасивен резултат на производството и на размяната; и то самото влияе обратно върху тях. Всеки нов начин на производство или нова форма на размяна отначало се спъва не само от старите форми и от съответните им политически институции, но и от стария начин на разпределение. Нужна е продължителна борба, за да си завоюват те съответното разпределение. Но колкото по-подвижен е даден начин на производство и размяна, колкото по-способен е той за усъвършенстване и развитие, толкова по-скоро и разпределението достига такова стъпало, на което то надраства породилия го начин на производство и размяна и се сблъсква с него. Старите първобитни общини, за които вече говорихме, могат да съществуват цели хилядолетия, както и до днес съществуват у индусите и у славяните, докато общуването с външния свят породи в самите тези общини различия в имотното състояние, вследствие на което се започва тяхното разпадане. Напротив, съвременното капиталистическо производство, което съществува едва от триста години и е станало господстващо едва след въвеждането на едрата промишленост, т. е. от сто години насам, е успяло през този кратък срок да създаде такива противоположности в разпределението — от една страна, концентрация на капиталите в малко ръце, а, от друга, концентрация на безимотните маси в големите градове, — от които то неизбежно ще загине.

Връзката между разпределението и съответните материални условия за съществуване на всяко общество е дотолкова вкоренена в природата на нещата, че тя постоянно се отразява в инстинкта на народа. Докато даден начин на производство се намира във възходящ стадий на своето развитие, дотогава го хвалят даже ония, които губят от съответния му начин на разпре-

деление. Така е било с английските работници при възникването на едрата промишленост. Дори докато този начин на производство си остава обществено нормален, дотогава общо взето господствува доволство от разпределението, и ако се появят възражения, те изхождат от средите на самата господстваща класа (Сен-Симон, Фурие, Оуен) и не намират отзвук тъкмо сред експлоатираните маси. Едва когато даденият начин на производство вече премине доста голяма част от своя стадий на упадък, когато той вече е наполовина отживял, когато условията за неговото съществуване в по-голямата си част са изчезнали и неговият наследник вече чука на вратата — едва тогава хората схващат все повече увеличаващото се неравенство в разпределението като несправедливост, едва тогава, като изхождат от вече отживелите факти, те почват да апелират към така наречената вечна справедливост. В научно отношение този апел към морала и правото не ни помага да направим нито крачка напред; в нравственото възмущение, пък било то и най-справедливо, икономическата наука не може да види доказателство, а само симптом. Нейната задача по-скоро е да покаже, че започващите да се появяват обществени недъзи са неизбежна последица от съществуващия начин на производство, но същевременно и признак за неговото настъпващо разложение, и да разкрие в рамките на разлагащата се икономическа форма на движението елементите на бъдещата, новата организация на производството и размяната, която ще отстрани тези недъзи. Гневът, който прави поета поет⁹³, е тъкмо на място както в борбата против описанието на тези недъзи, така и в борбата против ония проповедници на „хармонията“, които в угода на господстващата класа отричат или украсяват тези недъзи; но колко малко този гняв може да служи като *доказателство* за всеки отделен случай, се вижда вече от това, че във *всяка* епоха от цялата досегашна история за него е имало достатъчно материал.

Обаче като наука в широк смисъл за условията и формите на производството и размяната в разните човешки общества и за съответните им начини на разпределение на продуктите политическата икономия тепърва трябва да бъде създадена. Онова, което досега ни дава икономическата наука, се ограничава почти изключително с произхода и развоя на капиталистическия начин на производство: то започва с критика на остатъците от феодалните форми на производство и размяна, изтъква необходимостта от тяхното заменяване с капиталистически форми, след това излага законите на капиталистическия начин на производство и на съответните му форми на размяна откъм тяхната положителна страна, т. е. доколкото те са от полза за целите на цялото общество, и

завършва със социалистическата критика на капиталистическия начин на производство, т. е. с излагане на неговите закони откъм тяхната отрицателна страна, като изтъква, че този начин на производство, по силата на присъщото му развитие, се приближава към точката, където той сам прави себе си невъзможен. Тази критика изтъква, че капиталистическите форми на производство и размяна все повече и повече стават непоносими окови за самото производство; че начинът на разпределение, обусловен от тези форми по силата на необходимостта, е създал такава класово положение, което всекидневно става все по-непоносимо; че е създал всекидневно изостряща се противоположност между все по-намаляващите числено, но все повече забогатяващи капиталисти и все по-многобройните безимотни наемни работници, положението на които, общо взето, все повече се влошава. Най-сетне, тази критика доказва, че създадените в рамките на капиталистическия начин на производство масови производителни сили, с които той вече не е в състояние да се справи, само чакат да преминат в ръцете на обществото, организирано за планомерна съвместна работа, за да осигурят на всички членове на обществото средства за съществуване и за свободно развитие на техните способности, и то във все по-нарастващи размери.

За да се проведе изцяло тази критика на буржоазната икономика, не беше достатъчно само запознаването с капиталистическата форма на производство, размяна и разпределение. Нужно беше също така да се изследват поне в най-главните им черти и да се сравнят с нея ония форми, които са я предшествовали или пък още съществуват наред с нея в по-слабо развитите страни. Такова изследване и сравнение досега в обща форма беше направено само от Маркс и затова почти изключително на него ние дължим онова, което досега е установено в областта на теоретичното изследване на предбуржоазната икономика.

Макар и да е възникнала към края на XVII век в главите на гениални мъже, политическата икономия, в по-тесен смисъл на думата, в нейната положителна формулировка у физиократите и Адам Смит, все пак по същество е рожба на XVIII век и застава наред с постиженията на съвременните ѝ велики френски просветители, като отразява всички предимства и недостатъци на оная епоха. Това, което казахме за просветителите*, се отнася и за тогавашните икономисти. За тях новата наука не е била израз на отношенията и нуждите на тяхната епоха, а израз на вечния разум; откритите от нея закони на производството и размяната за

* Вж. настоящия том, стр. 18—19. — *Ред.*

тях не са били закони на една исторически определена форма на тези видове икономическа дейност, а вечни природни закони; те извличали тези закони от природата на човека. Но този човек, разгледан по-внимателно, се оказва тогавашният среден гражданин, намиращ се в процеса на превръщането си в буржоа, а неговата природа се изразява в това, че той произвежда и търгува при дадените тогавашни, исторически определени отношения.

След като достатъчно опознахме нашия „критически основоположник“, г. Дюринг, и неговия метод в областта на философията, лесно ще можем да предскажем какви схващания има той и за политическата икономия. Във философията неговите възгледи — там, където той не само бръщолеви (като например в натурфилософията) — бяха карикатура на възгледите на XVIII век. Там той не се занимава с историческите закони на развитието, а с природни закони, с вечни истини. Той определяше обществените отношения като морала и правото неспоред наличните за дадено време исторически условия, а с помощта на прословутите двама мъже, от които единият или потиска другия, или не го потиска, което за съжаление никога досега не се е случило. Затова едва ли ще сгрешим, ако отсега кажем, че г. Дюринг ще сведе и политическата икономия до окончателни истини от последна инстанция, до вечни природни закони, до тавтологични, съвсем безсъдържателни аксиоми, но заедно с това пак ще контрабандира през задната врата цялото положително съдържание на политическата икономия, доколкото то му е познато. Можем да кажем предварително, че той няма да изведе разпределението като обществено явление от производството и размяната, а ще го препрати за окончателно решение на своите знаменити двама мъже. И тъй като всичко това за нас са вече отдавна познати фокуси, тук можем да бъдем максимално кратки.

И наистина още на втората⁹⁴ страница г. Дюринг ни заявява, че

неговата икономическа теория се основава върху „установеното“ в неговата философия и че тя „в някои съществени точки се опира на истини от повисока степен, вече окончателно завършени в една по-висша област на изследването“.

Навсякъде все същото натрапническо самохвалство. Навсякъде ликуване на г. Дюринг по повод на всичко, което е установено и завършено от г. Дюринг. Наистина е окончателно завършено — примери видяхме достатъчно, — но така, както окончателно се загасява димяща свещ.*

* В оригинала непреводима игра на думи: *austmachen* — завършвам, но също и загасям. *Ред.*

Веднага след това ние узнаваме

„най-общите естествени закони на всяко стопанство“ —

значи вярно сме отгатнали.

Но тези естествени закони допусkali вярно разбиране на изминалата история само когато човек ги „изследва в оная по-определена форма, която техните резултати са получили чрез политическите форми на подчинение и групиране. Институции като робството и наемното робство, към които като техен близък се присъединява наследствената собственост, трябва да бъдат разглеждани като чисто политически форми на социалноикономическия строй; досега те образуват рамката, в пределите на която единствено са могли да се проявят действията на естествените закони на стопанството.“

Това положение играе ролята на тропет, който като вагнеровски лайтмотив ни възвестява появяването на прословутите двама мъже. Но то е и нещо повече, то е основната тема на цялата Дюрингова книга. Когато ставаше дума за правото, г. Дюринг не можа да ни предложи нищо друго освен един лош превод на социалистически език* на теорията на Русо за равенството, какъвто превод, но много по-добър, човек може да чуе от години насам във всяко парижко работническо кафене. Тук той ни дава не по-добър социалистически превод на оплакванията на икономистите, че намесата на държавата, на насилието изопачавала вечните икономически природни закони и тяхното действие. С това той заслужено си остава сам-самичък между социалистите. Всеки работник социалист, без разлика на националност, много добре знае, че насилието само крепи експлоатацията, но не е нейна причина; че основа на експлоатацията, на която той е подложен, е отношението между капитала и наемния труд и че това отношение е възникнало по чисто икономически път, а съвсем не по пътя на насилието.

По-нататък ние узнаваме, че

във всички икономически въпроси „могат да се различават два процеса — на производството и на разпределението“; към тях известният повърхностен икономист Ж. Б. Сей прибавил още един, трети процес — на потреблението, на консумацията, но нито той, нито неговите последователи не можели да кажат нищо свястно по този въпрос. А размяната, или обръщението, било само подотдел на производството, към което спадало всичко, което трябва да се извърши, за да достигнат продуктите до последния и истински потребител.

Като хвърля в един кош двата по същество различни, макар и взаимно обуславящи се процеса — на производството и на обръщението — и като твърди съвсем безцеремонно, че отстраняването на тази обърканост можело само „да внесе обърканост“ —

* Вж. настоящия том, стр. 98—104. — *Ред.*

г. Дюринг само доказва, че не познава или не разбира онова колосално развитие, което е достигнало през последните петдесет години именно обръщението; това се потвърждава и от по-нататъшното съдържание на книгата му. Не стига това. След като така съединява в едно производството и размяната под името производство въобще, той поставя разпределението наред с производството като втори, съвсем страничен процес, който няма нищо общо с първия. Но ние видяхме, че разпределението в главните си черти всякога е необходим резултат на производствените и разменните отношения в дадено общество, както и на историческите предпоставки на това общество; като знаем тези отношения, ние със сигурност можем да заключим и за характера на господстващия в това общество начин на разпределение. Но ние също така виждаме, че ако г. Дюринг не иска да измени на принципите, „установени“ в неговото разбиране за морала, правото и историята — той е принуден да отрича този елементарен икономически факт и особено е длъжен да го отрича, щом трябва да прокара контрабанда в политическата икономия своите двама неизбежни мъже. А след като разпределението е благополучно избавено от всяка връзка с производството и с размяната, най-сетне може да се извърши и това велико събитие.

Но нека най-напред си припомним как се развиха нещата при разглеждането на морала и правото. Тук г. Дюринг отначало започна само с *един* мъж; той каза:

„Един човек, доколкото ние си го представяме като единствен или, което е същото, във всяка връзка с други хора, не може да има никакви задължения. За него не съществува — аз съм длъжен, а само — аз искам.“

Но какво пък друго е този човек без задължения, когото си представяме като единствен, ако не прословутият „праевреин Адам“ в рая, където той е безгрешен по простата причина, че не може да греши? — Но и на този Адам от философията на действителността предстои да извърши грехопадение. Наред с този Адам изведнъж се появява — наистина не Ева с разпуснати къдрави коси, но все пак един втори Адам. Адам тутакси придобива задължения и... ги нарушава. Вместо да притисне към гърдите си своя брат като равноправен човек, той го подчинява на своето господство, заробва го — и от последниците от този пръв грях, от първородния грях на поробването, страда цялата световна история чак до ден днешен, но затова пък и тя, според г. Дюринг, пет пари не струва.

Нека отбележим между другото, че ако г. Дюринг е повярвал, че е обрекъл на дълбоко презрение „отрицанието на отрица-

нието“, като го нарече копие на старата история за грехопадението и изкуплението — какво пък да кажем ние за *неговото* най-ново издание на същата тая стара история (защото ние след време ще „се доберем“ и до изкуплението — да си послужим с един израз на рептилиите⁹⁵)? Във всеки случай можем да кажем, че предпочитаме древното семитско поверие, в което за мъжа и жената все пак е имало някакъв смисъл да излязат от състоянието на невинността, и че на г. Дюринг ще му остане неоспоримата слава, че е скалчпил грехопадение с помощта на двама мъже.

А сега нека чуем превода на грехопадението на езика на политическата икономия:

„За разбиране на производството може във всеки случай да послужи като пригодна логическа схема представата за Робинзон, който със своите сили изолирано противостои на природата и няма нужда да дели нещо с когото и да било... За нагледна илюстрация на това, което е най-съществено в понятието за разпределението, е също така целесъобразна логическата схема от две лица, чиито стопански сили се комбинират и които очевидно трябва в една или друга форма да се разберат помежду си относно своите дялове. И наистина, не е нужно нещо повече от този прост дуализъм, за да се изложат най-стегнато някои от най-важните отношения на разпределението и да се изучат ембрионално тежните закони в логическата им необходимост... Взаимодействието при условия на равнопоставеност в този случай е също тъй мислимо, както и комбинирането на силите чрез пълно подчинение на единия от съучастниците, който в такъв случай бива потискан до положението на роб или на прост инструмент за стопанска работа и затова бива издържан също така само като инструмент... Между състоянието на равенство и състоянието на нищожество, от една страна, и всемогъществото и единственото активното участие — от друга, лежат цяла редица междинни стъпала и световната история се е потрижила да ги запълни с пъстрото многообразие на явленията си. Тук съществена предпоставка е един универсален поглед върху различните институции на *правото и безправие* в историята“...

и в заключение, цялото разпределение се превръща в някакво

„икономическо право на разпределение“.

Сега, най-после, г. Дюринг отново има твърда почва под краката си. Ръка за ръка със своите двама мъже той може да призове на бой своя век.⁹⁶ Но зад това тройно съзвездие стои още един неназован.

„Капиталът не е изнамерил принадлежния труд. Навсякъде, където една част от обществото притежава монопол върху средствата за производство, работникът, бил той свободен или несвободен, е принуден да прибави към необходимото за собствената му издръжка работно време и едно допълнително работно време, за да произведе средства за живот за собственика на средствата за производство, все едно дали този собственик е атински *kalos ka-*

gathos*, етруски теократ, civis romanus“ [римски гражданин], „нормандски барон, американски робовладелец, влашки чокой, съвременен лендлорд или капиталист“ (Маркс, „Капиталът“, том I, второ издание, стр. 227).⁹⁷

След като г. Дюринг узнава по такъв начин какво представлява общата за всички досегашни форми на производството — доколкото те се движат в класови противоположности — основна форма на експлоатацията, — останало е само да пусне в ход своите двама мъже и коренната основа на политическата икономия на действителността е готова. Той нито за миг не се е поколебал да реализира тази „системосъздаваща идея“. Тук ядката на въпроса е в безвъзмездния труд, в труда свръх работното време, необходимо за издръжката на самия работник. И така Адам, който тук носи името Робинзон, застава втория Адам, Петкан, да работи с всички сили. Но защо Петкан работи повече, отколкото е необходимо за неговата издръжка? У Маркс и този въпрос получава постепенно своето разрешение. Но за Дюринговите двама мъже това е много дълга история. Те уреждат работата на бърза ръка: Робинзон „подчинява“ Петкан, потиска го „до положението на роб или на инструмент за стопанска работа“ и го издържа „също така само като инструмент“. С това най-ново „творческо хрумване“ г. Дюринг убива с един куршум два заека. Първо, той си спестява труда да обясни различните досегашни форми на разпределение, техните различия и техните причини: всички те просто били негодни, почивали върху потисничеството и насилието. По това ще има да поговорим по-нататък. И, второ, с това той измества цялата теория на разпределението от икономическата област в областта на морала и правото, т. е. от областта на установените материални факти в областта на повече или по-малко неустойчивите мнения и чувства. По такъв начин той няма нужда повече да изследва или да доказва, а може, без да му мисли, да се впусне в декламации и вече предявява искането разпределението на продуктите на труда да става не съобразно с неговите действителни причини, а според това, което той, г. Дюринг, смята за нравствено и справедливо. Само че това, което г. Дюринг смята за справедливо, съвсем не е нещо неизменно и следователно съвсем не е чиста истина. Защото според самия г. Дюринг такива истини са „изобщо неизменни“. В 1868 г. Дюринг твърдеше: („Съдбата на моя меморандум“ и т. н.)

„Всяка по-висока цивилизация има тенденция да *придава на собствеността все по-ряък израз* и в това, а не в хаотичното смесване на правата и сферите на господство лежи същността и бъдещето на съвременното развитие“.

* — аристократ. *Ред.*

И по-нататък. — че той просто не можел да проумее

„по какъв начин превръщането на наемния труд в друга форма за добиване на средства за живот може някога да бъде съгласувано със законите на човешката природа и на естествено необходимото различяване на обществения организъм“⁹⁸.

И така в 1868 г. частната собственост и наемният труд са природно-необходими и затова справедливи; а в 1876 г.⁹⁹ и едното, и другото са проява на насилие и „грабеж“, значи са несправедливи. И тъй като никак не можем да знаем кое един така мощен и стремителен гений може да сметне за нравствено и справедливо след няколко години, то във всеки случай ще направим по-добре, ако при разглеждане на разпределението на богатствата се придържаме към действителните, обективните икономически закони, а не към моментната, променлива, субективна представа на г. Дюринг за право и безправие.

Ако нашата увереност за настъпващия преврат в днешния начин на разпределение на продуктите на труда с неговите крепящи противоположности между мизерия и разкош, глад и преиситеност се опираше само на съзнанието, че този начин на разпределение е несправедлив и че справедливостта, най-сетне, все пак трябва да възтържествува, нашето положение би било незавидно и ние би трябвало още много да чакаме. Средновековните мистици, които са мечтаели за близкото настъпване на хилядогодишното царство, вече са съзнавали несправедливостта на класовите противоположности. На прага на новата история, преди 350 години, Томас Мюнцер гръмко прогласил пред света това убеждение. През време на английската и френската буржоазна революция същият зов прозвучава — и заглъхва. А как да се обясни това, че същият този зов за унищожаване на класовите противоположности и класовите различия, който до 1830 г. не е срещал отзвук сред трудещите се и страдащи маси, сега намира отклик у милиони работници; че той обхваща една страна след друга, и то в същата последователност и със същата сила, с каквата в отделните страни се развива едрата промишленост; че в течение само на едно поколение той е придобил такава сила, която може да се противопостави на всички обединили се срещу него сили и да бъде сигурна в своята победа в близкото бъдеще? Това се обяснява с факта, че съвременната едра промишленост създаде, от една страна, пролетариата — класата, която за пръв път в историята може да постави искането за премахване не на тази или онази особена класова организация, не на тази или онази особена класова привилегия, а изобщо на самите класи и която е поста-

вена в такава положение, че трябва да прокара това искане, ако не иска да изпадне до положението на китайските кули. От друга страна, същата тази едра промишленост създаде в лицето на буржоазията класата, която има монопола върху всички средства за производство и средства за живот, но във всеки период на спекулативен разцвет и във всеки следващ го крах доказва, че е станала неспособна да господствува и занаят над надрасналите нейната власт производителни сили; класата, под чието ръководство обществото бързо лети към гибел — като локомотив, чийто машинист е твърде слаб да отвори затегналата се предпазителна клапа. С други думи: това се обяснява с факта, че както породените от съвременния капиталистически начин на производство производителни сили, така и създадената от него система на разпределение на стопанските блага са изпаднали в крещящо противоречие със самия този начин на производство, и то в такава степен, че е необходим преврат в начина на производството и разпределение-то, преврат, който да премахне всички класови различия, за да се избегне гибелта на цялото съвременно общество. В този осезателен, материален факт, който в повече или по-малко ясна форма и с непреодолима необходимост прониква в съзнанието на експлоатираните пролетарии — в този факт, а не представите, които този или онзи кабинетен мислител има за правото и безправията, се корени увереността на съвременния социализъм в победата,

II. ТЕОРИЯ НА НАСИЛИЕТО

„Отношението на общата политика към формите на стопанското право е определено в моята система така решително и заедно с това *така своеобразно*, че не ще бъде излишно нарочито да го посоча, за да се облекчи изучаването на този въпрос. Формата на *политическите* отношения е *исторически фундаменталното*, а *стопанските* зависимости са само *действие* или частен случай и затова всякога са *факти от втора категория*. Някои от по-новите социалистически системи издигат като ръководен принцип очевидната привидност на едно съвсем обратно съотношение, извеждайки формите на политическото подчинение от икономическите условия. Намистина, тези действия от втора категория съществуват като такива и особено се чувствуват в днешно време; но все пак *първичното* трябва да се търси в *непосредственото политическо насилие*, а не в някаква косвена икономическа мощ.“

Същото се казва и на друго място, където г. Дюринг

„изхожда от тезата, че политическият строй е решаващата причина за стопанското положение и че обратното отношение представлява само отразено действие от втора категория... Докато човек не вземе политическата групировка заради самата нея като изходен пункт, а я третира изключително като *средство за насищане на стомаха*, то възгледите му, колкото и да изглеждат на пръв поглед радикално социалистически и революционни, все пак ще съдържат в себе си скрита доза реакционност.“

Такава е теорията на г. Дюринг. И тук, и на много други места той просто я провъзгласява, така да се каже, декретира я. Никъде в трите дебели тома не става дума и за най-малък опит да се докаже тя или да се обори противоположният възглед. Но дори ако доказателствата бяха по-евтини и от къпините¹⁰⁰, г. Дюринг пак не би ни дал никакво доказателство. Та нали всичко вече е доказано със знаменитото грехопадение, при което Робинзон беше поробил Петкан. То е акт на насилие, следователно по-

литически акт. И тъй като това поробване представлява изходния пункт и основния факт на цялата досегашна история и ѝ инжектира първородния грях на несправедливостта, макар че в по-сетнешните периоди това поробване е било само смекчено и „превърнато в по-косвени форми на икономическа зависимост“; тъй като също така цялата и досега запазила валидността си „насилствена собственост“ почива върху това първично поробване, то ясно е, че всички икономически явления трябва да бъдат обяснени с политически причини, а именно — с насилието. А който не е доволен от това обяснение, той е прикрит реакционер.

Най-първо да забележим, че човек трябва да е влюбен в себе си, както г. Дюринг, за да счита този възглед за така „своеобразен“, какъвто той съвсем не е. Представата, че решаващ фактор в историята били политическите действия на държавата, е стара колкото и самата историография. Тя е главната причина, че до нас са се запазили толкова малко сведения за безшумното и действително прогресивно развитие на народите, което се е извършвало отвъд тези шумни сцени. Тази представа е господствувала в цялото предишно разбиране на историята и за пръв път е била разклатена от френските буржоазни историци от времето на реставрацията¹⁰¹; в дадения случай „своеобразно“ е само това, че г. Дюринг пак нищо не знае за всичко това.

По-нататък, ако допуснем за миг, че г. Дюринг е прав и че цялата досегашна история може да бъде сведена до поробването на човек от човека — това още далеч не ни изяснява същността на работата. Напротив, пита се преди всичко: защо на Робинзон му е дошло на ум да зароби Петкан? Просто за удоволствие ли? Съвсем не. Напротив, ние виждаме, че Петкан „бива потиснат до положението на роб или на прост инструмент за *стопанска работа* и затова го издържат само като инструмент“. Робинзон заробва Петкан само за да работи Петкан в полза на Робинзон. А как може Робинзон да извлече полза за себе си от труда на Петкан? Само когато Петкан със своя труд произвежда повече средства за живот, отколкото Робинзон трябва да му дава, за да поддържа неговата работоспособност. Така че въпреки изричното предписание на г. Дюринг Робинзон не е взел създадената от заробването на Петкан „политическа групировка заради самата нея като изходен пункт, а я третира изключително *като средство за насищане на стомаха*“, и нека сега сам види как ще се разбере със своя господар и учител Дюринг.

По такъв начин детинският пример, нарочно измислен от г. Дюринг, за да докаже „исторически фундаменталния“ характер на насилието, доказва, че насилието е само средство, а целта е, на-

против, икономическата изгода. Колкото целта е „по-фундаментална“ от средството, употребено за нейното постигане, толкова в историята икономическата страна на даденото отношение е по-фундаментална от политическата му страна. Така че примерът доказва тъкмо обратното на това, което трябваше да докаже. И също така, както с Робинзон и Петкан, стои работата във всички досегашни случаи на господство и поробване. Поробването всякога е било — нека употребим елегантния израз на г. Дюринг — „средство за насищане на стомаха“ (като разбираме това насищане в най-широкия смисъл на думата), но никъде и никога то не е било политическа групировка, въведена „заради самата нея“. Човек трябва да бъде г. Дюринг, за да може да си въобрази, че данъците в дадена държава са само „действия от втора категория“ или че съвременната политическа групировка, състояща се от господстваща буржоазия и потиснат пролетариат, съществува „заради самата нея“, а не заради „насищането на стомаха“ на господстващата буржоазия, а именно — за извличане на печалби и натрупване на капитал.

Но нека се върнем пак към нашите двама мъже. Робинзон „със сабя в ръка“ превръща Петкан в свой роб. Но за да успее да направи това, Робинзон се нуждае освен от сабята и от нещо друго. Не за всеки робът е полезен. За да има полза от роба, човек трябва да разполага с две неща: първо, със сечива и обекти за прилагане труда на роба и, второ, със средства за неговата оскъдна издръжка. Така че преди да стане възможно робството, трябва вече да е достигнато известно стъпало в развитието на производството и известна степен на неравенство в разпределението. А за да стане робският труд господстващ начин на производство на цяло едно общество, се изисква много по-голямо увеличение на производството, на търговията и на натрупването на богатства. В първобитните общини с обща собственост върху земята робството или съвсем не се среща, или играе твърде подчинена роля. Така е било и в първоначално селския град Рим; но когато Рим станал „световен град“ и поземлената собственост в Италия започнала все повече и повече да се съсредоточава в ръцете на една немногобройна класа от извънредно богати собственици — тогава селското население било изतिकано от едно население, състоящо се от роби. Ако по време на гръко-персийските войни броят на робите в Коринт достигнал 460 000 души, а в Егина — 470 000 души, и на всяка глава от свободното население се падали по 10 роби¹⁰², то за това се изисквало нещо повече от „насилие“, а именно наличността на високо развита художествена и занаятчийска промишленост и широка търговия. Робството в Съединените аме-

рикански щати е почивало много по-малко върху насилието, отколкото върху английската памучна индустрия; в местата, където не растял памук или където не се занимавали (както в щатите, съседни на тези места) с осигуряване на роби за памукопроизводителните щати, робството е изчезнало от само себе си, без прилагане на насилие, просто защото не е било рентабилно.

Така че когато г. Дюринг нарича съвременната собственост насилствена собственост и я определя като

„такава форма на господство, в основата на която лежи не само изключването на ближния от използването на природните средства за съществуване, но и — което е още по-важно — поробването на човека за принудителен труд“,

той обръща същинското отношение с главата надолу.

Поробването на човека за принудителен труд предполага във всичките свои форми, че поробителят разполага със средства на труда, само с помощта на които той може да използва поробения, а при робството предполага още и това, че той разполага и със средства за живот, само с които би могъл да поддържа живота на роба. Така че във всички случаи се предполага притежаването на известно имотно състояние, което да надминава средното равнище. Но как се е създадо това богатство? Ясно е наистина, че то е могло да бъде заграбено, значи — да почива върху *насилие*, но също така ясно е, че това съвсем не е необходимо. То е могло да бъде добито с труд, да бъде откраднато, добито чрез търговия, чрез мошенничество. Изобщо то трябва да бъде най-напред добито с труд, преди изобщо да може да бъде заграбено.

Изобщо частната собственост се появява в историята съвсем не като резултат на грабеж и на насилие. Напротив, тя съществува още в древната, първобитна община у всички културни народи, макар и да се ограничава само върху известни предмети. Още в пределите на тази община, на първо време при размяната с чужденците, частната собственост се развива в стокова форма. Колкото повече продуктите на общината приемат стокова форма, т. е. колкото по-малка част от тях се произвежда за собственото потребление на производителя и колкото повече продукти се произвеждат за размяна, колкото повече размяната изтиква и вътре в общината първоначалното, естествено създадо се разделение на труда — толкова по-неравно става и имотното състояние на отделните членове на общината, толкова по-дълбоко се подкопава старото общинно владение на земята, толкова по-бързо общината върви към своето разложение и се превръща в село от дребни собственици земеделци. Ориенталският деспотизъм и сменящото се господство на завоевателните номадски народи не са могли в продължение на хи-

лядолетия никак да накърнят тези стари общини; но постепенното разрушаване на тяхната самобитна домашна промишленост чрез конкуренцията на произведенията на едрата промишленост все повече и повече ги разлага. За насилие тук също така не може да се говори, както и при все още извършващото се поделение на общите земи в така наречените земеделски задруги край р. Мозел и в Хохвалд: там селяните просто смятат, че е в техен интерес заменияването на общата поземлена собственост с частна.¹⁰³ Даже образуването на една самобитна аристокрация, както тя е възникнала върху почвата на общото земевладение у келтите, германите и в индийския Пенджаб, се основава преди всичко не върху насилието, а върху доброволното подчинение и традицията. Навсякъде, където се образува частна собственост, това става поради промяната на условията на производството и размяната, в интереса на увеличаване на производството и на развитието на размяната — следователно поради икономически причини. Тук насилието не играе никаква роля. Не е ли ясно, че институцията на частната собственост трябва да съществува още преди грабителят да може да си присвои чуждо имущество; следователно насилието — макар че то може да промени владелеца — не може да създаде частната собственост като такава.

Но и за да обясним „поробването на човека за принудителен труд“ в неговата най-съвременна форма, в наемния труд, ние нямаме нужда нито от насилието, нито от насилствената собственост. Ние вече споменахме каква роля играе при разлагането на старите общини, значи при прякото или косвено разпространение на частната собственост, превръщането на продуктите на труда в стоки, т. е. тяхното производство не за собствено потребление, а за размяна. При това Маркс съвсем ясно доказва в „Капиталът“ (а г. Дюринг се пази да спомене макар и думичка за това), че на известно стъпало на своето развитие стоковото производство се превръща в капиталистическо производство и че на това стъпало „почиващият върху стоковото производство и стоковата циркулация закон за присвояването или закон за частната собственост по силата на собствената си, вътрешна, неизбежна диалектика явно се превръща в своята пряка противоположност. Размяната и екивалентите, която се явяваше като първоначална операция, така се е извъртяла, че размяната се извършва само привидно, тъй като, първо, самата разменена срещу работна сила част от капитала е само част от присвоения без екивалент продукт на чуждия труд и, второ, нейният производител, работникът, трябва не само да я замести, но и да я замести с нов принадлеен продукт. . . Първоначално правото на собственост ни се струваше основано на

собствен труд... А сега (в края на Марксовото изследване) се оказва, че собствеността е право на капиталиста за присвояване на чужд незаплатен труд, а за работника — невъзможност да си присвои своя собствен продукт. Отделянето на собствеността от труда става необходима последица на закона, който привидно изхождаше от тяхната идентичност.¹⁰⁴ С други думи, дори ако изключим възможността за всякакъв грабеж, за всяко насилствено действие и за всяка измама, ако допуснем, че всяка частна собственост се е основавала първоначално върху личния труд на собственика и че в целия по-нататъшен ход на нещата са били разменяни една срещу друга само еднакви стойности — то при по-нататъшното развитие на производството и на размяната все пак неизбежно стигаме до съвременния капиталистически начин на производство, до монополизирането на средствата за производство и за живот в ръцете на една малобройна класа, до свеждането на другата класа, която съставлява грамадното мнозинство, до положението на безимотни пролетарии, до периодическата смяна между производствена треска и търговски кризи и до цялата сегашна анархия в производството. Целият процес се обяснява с чисто икономически причини, без да има нужда макар и само веднъж да се прибегва към грабежа, насилието, държавната или каквато и да е политическа намеса. И в този случай „насилствената собственост“ се оказва само гръмка фраза, която трябва да прикрие липсата на разбиране на действителния ход на нещата.

Този процес, изразен исторически, е историята на развитието на буржоазията. Ако „политическият строй е решаваща причина за стопанското положение“, съвременната буржоазия би трябвало да се е развила не в борба с феодализма, а да бъде негова доброволна рожба, негово любимо чедо. Всеки знае, че е станало тъкмо обратното. Буржоазията, която първоначално е била потиснатото съсловие, длъжно да плаща данъци на господстващата феодална аристокрация, и се е рекрутирала от всевъзможни зависими и крепостни, е завоювала в непрекъсната борба против феодалната аристокрация една позиция след друга и, най-после, ѝ отнема господството в най-развитите страни: във Франция, където тя направо събаря феодалната аристокрация, в Англия, където все повече и повече я обуржоазява и я включва в себе си като своя собствена декоративна върхушка. А как е постигнала буржоазията това? Само чрез промяна на „стопанското положение“, което рано или късно, доброволно или с борба бива последвано от промяна и на политическия строй. Борбата на буржоазията против феодалната аристокрация е борба на града против селото, на

промишлеността против земевладението, на паричното стопанство против натуралното стопанство, а решаващото оръжие на буржоазията в тази борба е била нейната *икономическа* мощ, която непрекъснато се е засилвала вследствие на развитието на промишлеността — първоначално занаятчийска, а по-сетне превърнала се в манифактура — и вследствие на разширяването на търговията. През време на цялата тази борба политическото насилие е било на страната на феодалната аристокрация с изключение на един само период, когато кралската власт използвала буржоазията в борбата си против феодалната аристокрация, за да държи в шах едното съсловие с помощта на другото; но от момента, когато политически все още безсилната буржоазия по силата на своята нарастваща икономическа мощ започнала да става опасна, кралската власт отново се съюзява с аристокрацията и с това предизвиква отначало в Англия, а след това във Франция буржоазната революция. „Политическият строй“ във Франция все още оставал непроменен, докато „стопанското положение“ вече го било надраснало. В политическо отношение аристокрацията била всичко, буржоата — нищо; по социалното си положение буржоазията вече била най-важната класа в държавата, докато аристокрацията загубила всичките си социални функции и само продължавала да прибира своите доходи като възнаграждение за тези изчезнали функции. Нещо повече, цялото производство на буржоазията оставало вклетено във феодалните политически форми на Средновековието, които това производство — не само манифактурното, но дори и занаятчийското — отдавна било надраснало; вклетено във всички ония напълно превърнали се в спънки и окови на производството безбройни цехови привилегии и локални и провинциални митнически бариери. Буржоазната революция турила край на това. Но го направила не според принципа на г. Дюринг, не с приспособяване на стопанското положение към политическия строй — тъкмо това дълги години напразно се опитвали да постигнат феодалната аристокрация и кралската власт, — а, напротив, като отхвърлила старата, гнила политическа вехтория и създала такъв политически строй, при който можело да съществува и да се развива новото „стопанско положение“. И то наистина се развило в тази нова, подходяща за него политическа и правна атмосфера — развило се така блестящо, че буржоазията вече не е много далеч от онова положение, което аристокрацията е заемала в 1789 г.: тя все повече и повече става не само социално излишна, но и пречка за социалното развитие, тя все повече и повече се оттегля от производствената дейност и все повече и повече се превръща, както на времето си феодалната аристокрация, в класа,

която само прибира доходи. При това този преврат в своето собствено положение и създаването на една нова класа — на пролетариата — буржоазията е осъществила без каквото и да било насилнически фокус, по чисто икономически път. Нещо повече. Буржоазията съвсем не е желала такъв резултат от своята собствена дейност — напротив, той се е наложил с непреодолима сила, против волята ѝ и въпреки нейните намерения; собствените ѝ производителни сили са надраснали нейното ръководство и със силата на природна необходимост тласкат цялото буржоазно общество или към гибел, или към преврат. И ако сега буржоата апелират към насилието, за да спасят от гибел сгромолясващото се „стопанско положение“, с това те само доказват, че са затънали в същото заблуждение, както г. Дюринг — именно че „политическият строй е решаващата причина за стопанското положение“; те си въобразяват, също като г. Дюринг, че с помощта „на първичното“, с „непосредственото политическо насилие“ биха могли да преобразят „фактите от втора категория“, т. е. стопанското положение и неговото неизбежно развитие, така че с толовете на Круп и с маузеровите пушки да могат да изтрият от лицето на земята икономическите резултати на парната машина и на движението от нея съвременни машини, на световната търговия и на развитието на съвременното банково и кредитно дело.

III. ТЕОРИЯ НА НАСИЛИЕТО

(продължение)

Но нека разгледаме малко по-отблизо това всемогъщо „насилие“ на г. Дюринг. Робинзон „със сабя в ръка“ заробва Петкан. Откъде е взел той тази сабя? Защото дори на фантастичните острови на робинзонадите досега саби не растат по дърветата, а и г. Дюринг не дава никакъв отговор на този въпрос. Както Робинзон е можал да се снабди със сабя, на същото основание можем да предположим, че в един прекрасен ден Петкан се явява със зареден револвер в ръка и тогава цялото съотношение на „насилието“ се обръща наопаки: Петкан командува, а Робинзон работи с всички сили. Ние молим читателя да ни извини, че така настойчиво се връщаме назад към историята на Робинзон и Петкан, чието място всъщност е в детската стая, а не в науката — но какво да се прави? Ние сме принудени да прилагаме добросъвестно аксиоматичния метод на г. Дюринг и не е наша вината, ако при това постоянно се движим в областта на чистата детинщина. И така револверът побеждава сабята, а с това сигурно и най-детинският аксиоматик ще проумее, че насилието не е само волев акт, а изисква твърде реални предпоставки, за да бъде извършено, а именно — *инструменти*, от които по-съвършеният взема връх над по-несъвършения; и още — че тези инструменти трябва да бъдат произведени, а това същевременно значи, че производителят на по-съвършени инструменти на насилието, *vulgo** — на по-съвършени оръжия, побеждава производителя на по-несъвършените оръжия и че с една дума победата на насилието се основава върху производството на оръжия, а последното от своя страна —

* — просто казано. *Ред.*

върху производството изобщо, следователно — върху „икономическата мощ“, върху „стопанското положение“, върху *материалните средства*, с които разполага насилието.

Насилието днес — това е армията и военната флота, а и двете, както всички ние за наше нещастие знаем, струват „страшно много пари“. Но самото насилие не може да прави пари, то най-много може само да отнеме вече направени пари, но и от това няма голяма полза, което ние — пак за наше нещастие — знаем от опита с френските милиарди.¹⁰⁵ Значи парите в края на краищата пак трябва да бъдат получени чрез икономическо производство; така че насилието пак се определя от стопанското положение, което му доставя средствата за набавяне и запазване на неговите инструменти. Но това не е всичко. Нищо не зависи в такава степен от икономическите предпоставки, както именно армията и флотата. Въоръжението, съставът, организацията, тактиката и стратегията зависят преди всичко от достигнатата в даден момент степен на производство и от средствата за съобщение. Не „свободното творчество на разума“ на гениалните пълководци е действувало тук революционизиращо, а изнамирането на по-добри оръжия и изменението на живия войнишки материал; влиянието на гениалните пълководци в най-добрия случай се ограничава в това, да приспособят начина за водене на боя към новите оръжия и новите бойци.*

В началото на XIV век барутът идва от арабите у западно-европейците и, както знае всеки ученик, напълно преобразява начина на водене на войните. Но въвеждането на барута и на огнестрелното оръжие съвсем не е било дело на насилието, а промишлен, значи стопански напредък. Промислеността си остава промишленост, независимо от това, дали е насочена да произвежда или да разрушава предмети. Въвеждането на огнестрелното оръжие повлияло преломно не само върху самото водене на войната, но и върху политическите отношения между господстващи и потиснати. За да се получи барут и огнестрелно оръжие, са били нужни промишленост и пари, а и двете са били в ръцете на гражданите. Затова огнестрелното оръжие още от самото начало е било оръжие на градовете и на опряната върху градовете засилваща се монархия в борбата ѝ против феодалната аристокрация. Непристъпните дотогава каменни стени на феодалните замъци не устояли пред топовете на гражданите; куршумите на гражданските

* — По-нататък вместо шестте следни абзаца в първоначалния ръкопис от втория отдел на „Анти-Дюринг“ следвал по-подробен вариант на текста, който по-късно Енгелс извадил и поставил заглавието „Тактиката на пехотата и нейните материални основи“ (Виж настоящия том, стр. 369—645). *Ред.*

пушки пробивали рицарските ризници. Заедно с окованата в броня феодална кавалерия рухнало и господството на феодалната аристокрация; с развитието на буржоазията пехотата и артилерията все повече ставали решаващи родове войска; заставен от артилерията, военният занаят се видял принуден да прибави към себе си един нов, чисто промишлен клон — инженерното дело.

Усъвършенствуването на огнестрелното оръжие ставало твърде бавно. Топовете си оставали тежкоподвижни, а пушките, въпреки многото частични изобретения — груби. Трябвало да взимат повече от 300 години, докато се появи пушка, годна за въоръжаване на цялата пехота. Едва в началото на XVIII век кремъклията пушка с поставения на нея щик окончателно изтласкала пиката от въоръжението на пехотата. Тогавашната пехота се състояла от стегнато обучени в строя, но съвършено ненадеждни, само с тогата държани в ред княжески наемни войници, събирани измежду най-поқварените елементи на обществото, а често пъти и от насила зачислени в армията неприятелски военнопленници; единствената бойна форма, в която тези войници са могли да употребяват новата пушка, е била линейната тактика, която достигнала най-високото си усъвършенствуване при Фридрих II. Цялата пехота на дадена армия се построявала във формата на трилинеен, много дълъг и отвътре празен четириъгълник и се движела в боен ред само като цяло; само в краен случай на единия от двата фланга се позволявало да излезе малко напред или да поизостане назад. Тази тровава маса можела да се движи в ред само на съвършено равна местност, и то съвършено бавно (75 крачки в минута); изменението на бойния ред през време на сражението било невъзможно и щом пехотата веднъж е влязла в бой, победата или поражението се решавали бързо, с един удар.

Против тези тровави линии излезли през време на американската война за независимост въстаническите отряди, които наистина не умеели да маршируват, но затова пък отлично стреляли със своите карабини; сражавайки се за своите кръвни интереси, те не дезертирали както наемните войски и не правили на англичаните удоволствието да воюват срещу тях също така в линеен ред и на равно място, а воювали в разпръснати бързоподвижни стрелкови отряди и в прикриващите ги гори. Тук линейният строй бил безсилен и претърпял поражение в борбата с невидимия и недостъпен противник. По такъв начин бил изнамерен разпръснатият стрелков строй — пов начин на борба като следствие от изменилия се войнишки материал.

Онова, което започнала Американската революция, завършила го Френската революция — също и във военната област. Про-

тив добре обучените наемни войски на коалицията тя също противопоставила само лошо обучени, но многобройни маси, наборите на цялата нация. Но с тези маси трябвало да бъде защищаван Париж, т. е. да се прикрива определена местност, а това не можело да бъде достигнато без победа в открито масово сражение. Стрелковите отряди били вече недостатъчни: нужно било да се намери подходяща форма и за използването на масите и тази форма била намерена в *колоната*. Колонният строй позволявал и на по-малко обучени войски да се движат в доста добър ред, и то дори с по-голяма походна скорост (сто и повече крачки в минута); той позволявал да се извършват пробиви във вкостенелите форми на стария линейен строй, да се води сражение във всяка местност, следователно и в най-неблагоприятната за линейния строй, да се групира войската по всякакъв подходящ начин и в съчетания с бойните действия на разпръснати стрелци да се задържат, да се заангажират, да се изтощават неприятелските линии, докато настъпи моментът, когато те ще могат да бъдат пробити в решаващия пункт на позицията с помощта на държаните в резерв маси. Този нов боен метод, основан върху комбинирането на стрелците с пехотната колона и върху разделянето на армията на самостоятелни, съставени от всички родове оръжие дивизии или армейски корпуси, бил напълно разработен от Наполеон както с оглед на тактиката, така и на стратегията; той станал необходим преди всичко поради изменения от Френската революция войнишки материал. Но той имал още две твърде важни технически предпоставки: първо, конструираните от Грибовал по-леки лафети за полските оръдия, чрез което станала възможна нужната сега по-голяма скорост на тяхното движение; второ, въведената във Франция през 1777 г. и взета от ловджийската пушка извитост на приклада на пушката, който преди това е представлявал право продължение на цевта; това направило възможно прицелването в отделен човек без неизбежните грешки в стрелбата. Без това усъвършенстване не би било възможно да се стреля със старата пушка в разпръснат строй.

Революционната система на въоръжаване на целия народ скоро била ограничена до принудителен набор (с право на заместване чрез парично откупуване за имотните хора) и в тази форма военната повинност била възприета в повечето големи държави на континента. Само Прусия се опитваше със своята система на ландвера¹⁰⁶ в по-голяма степен да привлече на служба военната сила на народа. При това Прусия беше първата държава, която — след като усъвършенствуваната между 1830 и 1860 г. годна за война пушка с пълнене откъм дулото изигра своята кратко-

временна роля — въоръжи цялата си пехота с най-новото оръжие, с пълнещата се отзад магазинна пушка. На тези две нововъведения Прусия дължи успехите си в 1866 година.¹⁰⁷

Във френско-пруската война за пръв път излязоха една срещу друга две армии и двете въоръжени с магазинни пушки и при това и двете с еднакви по същество тактически формации от времето на старата кремъклия пушка с гладка отвътре цев. Разликата беше само тази, че с въвеждане на ротната колона прусите направиха опит да намерят бойна форма, по-подходяща за новото въоръжение. Но когато на 18 август при Сен-Прива¹⁰⁸ пруската гвардия сериозно се опита да действа в ротна колона, петте полка, които взеха най-голямо участие в това сражение, загубиха за два часа повече от $\frac{1}{3}$ от състава си (176 офицери и 5 114 войници) и оттогава и ротната колона бе безвъзвратно осъдена като бойна форма, също както и дружинната колона и линейният строй. Изоставен бе всеки опит да се излагат по-нататък на неприятелския пушечен огън каквито и да било строени военни отряди и оттогава германците водеха боя само чрез същите онези сгъстени групи от стрелци, на каквито групи колоната и дотогава обикновено се е разпадала под градушката от неприятелски куршуми, против което обаче висшето началство се борело, тъй като това противоречало на правилниците. Също така и *прибежките* станаха единствената форма на движение в обсега на неприятелския пушечен огън. Войникът пак се оказа по-умен от офицера: именно той инстинктивно намери единствената бойна форма, която се оправдава досега под огъня на магазинната пушка, и успешно я наложи въпреки съпротивата на началството.

С френско-пруската война настъпи повратен пункт, който има много по-голямо значение, отколкото всички предишни. Първо, оръжията са така усъвършенствувани, че нов прогрес, който да има значение на преврат, повече не е възможен. Щом като вече има топове, с които можем да стреляме по цяла дружина, стига само да я виждаме с очите си, щом като има пушка, която дава същия резултат в стрелбата по отделен човек, при което за пълненето се изисква по-малко време, отколкото за прицелването — за полската война всички по-нататъшни усъвършенствувания са повече или по-малко безразлични. Така че ерата на развитието в тая посока е вече в съществената си част завършена. И, второ, тази война застави всички велики континентални държави да въведат усилената пруска ландверна система и с това да си сложат едно военно бреме, под тежестта на което не след много години ще настъпи тяхната гибел. Армията стана главната цел на държавата, стана самоцел; народите съществуват само за да доста-

вят войници и да ги хранят. Милитаризмът господствува над Европа и я поглъща. Но този милитаризъм крие в себе си зародиша на собствената си гибел. Съперничеството между отделните държави ги принуждава, от една страна, да изразходват всяка година все повече пари за армия, флота, топове и пр. и следователно все повече и повече да ускоряват финансовата си катастрофа; от друга страна, то ги заставя все по-сериозно да прибегват към всеобщата военна повинност и с това в края на краищата да обущават целия народ да владее оръжието, а това значи — да му дадат възможност в известен момент да наложи своята воля противно на командуващото ги военно началство. А този момент ще настъпи, когато народната маса — земеделските и градските работници и селяните — вече *ще има* своя воля. От този момент войската на князете ще се превърне във войска на народа, машината ще откаже да служи и милитаризмът ще загине по силата на собственото си диалектично развитие. Онова, което в 1848 г. се оказва не по силите на буржоазната демокрация тъкмо защото тя беше *буржоазна*, а не пролетарска, а именно — да даде на трудещите се маси воля, чието съдържание да отговаря на тяхното класово положение — това неизбежно ще го извърши социализмът. А това означава разбиване на милитаризма *отвътре*, а заедно с него и на всички постоянни армии.

Това е първата поука от нашата история на съвременната пехота. Втората поука, която отново ни връща към г. Дюринг, се състои в това, че цялата организация и бойният метод на армиите, а с това и победата, и поражението се оказват зависими от материалните, а това значи — от икономическите условия: от човешкия материал и от оръжието, т. е. — от качеството и количеството на населението и от техниката. Само ловджийски народ като американците е могъл да открие стрелковия строй — а те са били ловци по чисто икономически причини, така, както сега същите тези янки от старите щати са се превърнали по чисто икономически причини в селяни, индустриалци, моряци и търговци, които вече не стрелят из девствените гори, но затова пък толкова по-добре стрелят в полето на спекулацията, където също така са отишли далеч в изкуството да си служат с масите. — Само такава революция като френската, която икономически освободи буржоата и особено селянина, е могла да изнамери масовите армии и в същото време свободните форми на тяхното движение — форми, в които се разбиват старите неповратливи линии, военното отращение на абсолютизма, който те са защищавали. А по какъв начин успехите на техниката — щом те са станали военно приложими и наистина са били приложени — веднага, почти насилст-

вено, при това дори често против волята на войсковото командване, са предизвиквали промени и даже преврати в начините за водене на боя — това ние проследихме вече стъпка по стъпка. Освен това в каква степен воденето на войната зависи от производителните сили и от съобщителните средства на собствения тил, както и на театъра на военните действия — това днес дори един по-старателен подофицер може да обясни на г. Дюринг. Накъсо — навсякъде и всякога икономическите условия и ресурси са помагали на „насилието“ да удържи победа, без която то престава да бъде насилие, и онзи, който би поискал да реформира военното дело според принципите на г. Дюринг, като се ръководи от становище, противоположно на горното, не би могъл да пожъне нищо друго освен пердах.*

Ако преминем от сушата към морето, там само през последните 20 години можем да констатираме един още по-решителен преврат. Бойният кораб в Кримската война¹¹⁰ бил дървеният дву- и трипалубен кораб с 60 до 100 оръдия, който се движел главно с платна и само за спомагателна работа е имал слаба парна машина. Той имал предимно 32-фунтови оръдия с тежина 50 центнера и само няколко 68-фунтови оръдия, тежки 95 центнера. Към края на войната се появили обвити с желязна броня плаващи батареи, трмави, почти неподвижни, но при тогавашната артилерия — неуязвими чудовища. Скоро след това желязната броня беше пренесена и върху бойните кораби, отначало още тънка — 4 цола дебелина минаваше за извънредно тежка броня. Но прогресът на артилерията бързо надмина бронята; за всяка дебелина на бронята, която последователно бе въвеждана в употреба, намираха ново, по-тежко оръдие, което лесно я пробиваше. По такъв начин ние вече стигнахме, от една страна, до 10, 12, 14, 24 цола дебела броня (а Италия иска да строи кораб с броня, дебела 3 фута), а от друга страна — до нарезните оръдия с тежина 25, 35,80 и даже 100 тона (по 20 центнера**), които изхвърлят на нечувани по-рано разстояния снаряди от 300, 400, 1 700 и до 2 000 фунта. Сегашният боен кораб е гигантски брониран витлов параход с 8 000—9 000 тона водоизместимост и с 6 000—8 000 конски сили, с въртящи се кули и с четири, най-много шест тежки оръдия и с изпъкнал в носовата му част, под линията на водата,

* В пруския генерален щаб вече знаят това много добре. „Основата на военното дело е преди всичко икономическият строй на живота на народите“ — казва в един научен доклад генерал-щабният капитан г. Макс Йенс („Köln Zeitung“, 20 април 1876 г., трети лист).¹⁰⁹

** Един немски центнер, съставляващ половината от метричния център = 100 немски фунта = 50 кг. *Ред.*

таран за пробиване на неприятелските кораби. Целият кораб е грамадна машина, в която парата служи не само за бързо движение на кораба, но и за управляване на кормилото, за вдигане и пускане на котвата, за завъртане на кулите, за насочване и зареждане на оръдията, за изпомпване на водата, за вдигане и спускане на лодките, които отчасти също се движат с пара, и т. н. Напредването между броневата защита и пробивната сила на оръдията още далеч не е завършено, така че в днешно време военният кораб почти никога не отговаря на изискванията — той вече е остарял, преди още да е спуснат във водата. Съвременният боен кораб е не само продукт, но и образец на съвременната едра промишленост, той е плаваща фабрика — макар и предимно за прахосване на пари. Страната с най-развитата едра промишленост има едва ли не монопол за строежа на тези кораби: всички турски, почти всички руски и повечето от германските броненосци са строени в Англия; брони, които да могат някак да влязат в работа, се произвеждат почти изключително в Шефилд; от трите железодобивни завода в Европа, които единствени могат да произвеждат най-тежки оръдия, два се намират в Англия (в Уулидж и Елсуик), а третият (Круп) — в Германия. Този пример показва най-нагледно, че „непосредственото политическо насилие“, което според г. Дюринг било „решаваща причина за стопанското положение“, напротив, е напълно подчинено на стопанското положение; че не само постройката, но и управлението на инструмента на насилието по море — на бойния кораб — е станало клон от съвременната едра промишленост. От този обрат на нещата на никого няма да настръхнат тъй косите, както именно на „насилието“, на държавата, на която сега един кораб струва толкова, колкото по-рано ѝ е струвала цяла малка флота; тя трябва да се примирява с това, че тези скъпи кораби, още преди да са спуснати във водата, са вече остарели и значи обезценени; и навярно на нея не по-малко, отколкото на г. Дюринг е неприятно, че човекът на „стопанското положение“, инженерът, сега е много по-важен на борда на кораба, отколкото човекът на „непосредственото насилие“, капитанът. А ние, напротив, нямаме никакво основание да се ядосваме, когато виждаме, че в това надпреварване между бронята и артилерийското оръдие бойният кораб е доведен до върха на съвършенството, така че той става колкото недостъпен по цена, толкова и непригоден за война*, и че тази борба разкрива

* Усъвършенствването на самодвижещото се торпедо, последният продукт на едрата промишленост, която работи за морската война, изглежда води натат; по този начин най-малката торпедна лодка може да излезе по-силна от най-грамадния броненосец. (Впрочем нека читателят си спомни, че това е писано в 1878 г.) 111

и в областта на морската война ония вътрешни закони на диалектическото движение, според които милитаризмът, както и всяко друго историческо явление, ще загине от последиците на собственото си развитие.

Така че и тук е ясно като бял ден, че е невъзможно „първичният фактор да се търси в непосредственото политическо насилие, а не в косвената икономическа сила“. Напротив. И наистина кое се оказва „първичен фактор“ на самото насилие? Икономическата мощ, разполагането с мощните средства на едрата промишленост. Политическата сила по море, която се опира върху съвременните бойни кораби, съвсем не се оказва „непосредствена“ сила, а тъкмо обратното — тя *зависи* от икономическата мощ, от високото развитие на металургията, от разполагането със сръчни техники и с богати каменовъглени мини.

Но какъв смисъл има от тези разяснения? Нека в следната морска война предадат върховното командване на г. Дюринг и той ще унищожи всички поробени от „стопанското положение“ броненосни флоти — без торпили и други фокуси, а просто със своето „непосредствено насилие“.

IV. ТЕОРИЯ НА НАСИЛИЕТО

(край)

„Едно твърде важно обстоятелство е това, че фактически господството над природата се е извършило (господство се е извършило!) само чрез господството над човека изобщо (!). Стопанисването на поземлената собственост върху големи площи никога и никъде не се е осъществявало без предварително поробване на човека за един или друг вид робски или ангариев труд. Установяването на икономическо господство над нещата е имало като своя предпоставка политическото, социалното и икономическото господство на човек над човека. Та как можем да си представим едрия земевладелец, ако същевременно не включваме в мисълта си и неговото господство над робите, крепостните или косвено несвободните? Какво значение е могла и би могла да има за едно по-едро земеделче силата на отделния човек, който в най-добрия случай би разполагал с помощта на членовете на своето семейство? Експлоатирането на земята или разпростирането на икономическото господство над нея в размери, които надминават естествените сили на отделната личност, е било възможно в досегашната история само защото преди или едновременно с установяването на господство над земята е било въведено и съответното поробване на човека. В по-късните периоди на развитието това поробване било смекчено . . . Неговата сегашна форма в по-цивилизованите държави е наемният труд, повече или по-малко ръководен от полицейското господство. Следователно върху наемния труд се основава практическата възможност за оная разновидност на съвременното богатство, която се изразява в широко поземлено господство и“ (!) „в едро земевладение. Разбира се, по такъв начин трябва да бъдат исторически обяснени и всички други видове разпределително богатство, а косвената зависимост на човек от човека, която сега съставя основната черта на икономически най-развитите строеве, не може да бъде разбрана и обяснена от само себе си, а само като малко видоизменено наследство на едно по-раншно пряко подчинение и експроприране.“

Така твърди г. Дюринг.

Теза: господството (на човека) над природата предполага господство (на човека) над човека..

Доказателство: стопанисването на поземлената *собственост* върху по-големи *площи* никога и никъде не е ставало иначе освен с помощта на поробени хора.

Доказателство на доказателството: как може да има едри земевладелци без поробени хора, щом като едрият земевладелец със семейството си би могъл — без поробени хора — да обработва само незначителна част от своите владения?

И така: за да докаже, че човекът, за да подчини природата, е трябвало предварително да подчини друг човек, г. Дюринг, без много да му мисли, превръща „природата“ в „поземлена собственост върху по-големи площи“, а тази поземлена собственост — неизвестно чия — той веднага пак превръща в собственост на едрия земевладелец, който, разбира се, не може да обработва земята си без помощта на поробени хора.

Но, първо, „господството над природата“ и „стопанисването на поземлената собственост“ съвсем не са едно и също нещо. Господството над природата се осъществява в едрата промишленост в много по-колосален мащаб, отколкото в земеделието, което и досега е принудено да се подчинява на атмосферните условия, вместо то да подчини атмосферните условия.

Второ, ако се ограничим със стопанисване на по-големи площи поземлена собственост, въпросът е там — на кого принадлежи тази поземлена собственост. А тук, в началото на историята на всички културни народи, ние намираме не „едрия земевладелец“, който г. Дюринг ни подпъхва с обикновения си фокуснически маниер, наричан от него „естествена диалектика“¹¹² — а родовете и селските общини с общо земевладение. От Индия до Ирландия обработването на по-големи площи поземлена собственост първоначално е ставало именно от такива родови и селски общини, и то или със задружно обработване на орната земя за сметка на общината, или пък на отделни парцели работна земя, разпределяни от общината за известен срок между отделните семейства, при запазване на общото ползване от горите и пасбищата. И тук за „най-грижливите специални проучвания“ на г. Дюринг „в политическата и юридическата област“ е характерно, че за всички тези неща той нищо не знае, че от всичките му съчинения лъха пълно непознаване на епохалните трудове на Маурер върху организацията на първобитната германска марка¹¹³, тази основа на цялото германско право, както и пълно непознаване на подтикнатата главно от Маурер и постоянно разрастваща се литература, която се занимава с доказване на първоначалната общинност на земевладението у всички европейски и азиатски културни народи и с излагане на различните форми на неговото

съществуване и разложение. Както г. Дюринг „сам си спечели своето пълно невежество“¹¹⁴ в областта на френското и на английското право, така той — колкото и голямо да е това невежество — „си спечели“ още по-голямо невежество в областта на германското право. Човекът, който така силно негодува против ограничения хоризонт на университетските професори, и досега в областта на германското право стои — в най-добрия случай — на онова място, където професорите стояха преди 20 години.

Чист „продукт на свободното творчество и въображение“ на г. Дюринг е твърдението му, че за стопанисването на по-големи площи поземлена собственост били необходими земевладелци и поробени селяни. В целия Ориент, където поземлен собственик е общината или държавата, в местните езици няма даже думата „земевладелец“, за което г. Дюринг може да се посъветва с английските юристи, които в Индия също така напразно са си блъскали главите над въпроса: кой е тук поземленият собственик? — също както блаженопочившият принц Хайнрих LXXII от Ройс-Грайц-Шлайц-Лобенщайн-Еберсвалде¹¹⁵ си е блъскал главата над въпроса: кой е тук нощен пазач? Едва турците за пръв път въвели в Ориента, в завладенията от тях страни, нещо като земевладелски феодализъм. Гърция още в героичната си епоха влиза в историята разделена на съсловия, а самото това разделение е само очевидният продукт на дълга, неизвестна за нас предистория. Но и там земята е била обработвана предимно от самостоятелни селяни; по-едрите имения на аристократите и на родовите князе били изключение, а и при това скоро изчезнали. Земята на Италия е разработана предимно от селяни; когато през последните времена на Римската република големите поземлени комплекси, латифундиите, изгласкали дребните селяни и ги заменили с роби — с това те заменили и земеделието със скотовъдство, и както това разбрал още Плиний, погубили Италия (*latifundia Italiam perdidere*)¹¹⁶. През средновековието в цяла Европа (особено при разораването на пустеещи земи) преобладавало дребното селско стопанство, като при това за разглеждания сега въпрос е безразлично дали тези селяни са били длъжни да плащат на някой феодален господар данъци и какви именно. Фризийските, долносаксонските, фламандските и долнорейнските колонисти, които започнали да обработват отнетите от славянските земи източно от Елба, са вършили това като свободни селяни, плащайки твърде леки данъци, но съвсем не в „някаква форма на ангария“. — В Северна Америка грамадната част от земята е била разработана чрез труда на свободни селяни, докато едрите земевладелци от Южните щати със своите роби и с хищническата си система на

стопанисване изтощили почвата дотам, че на нея са могли вече да растат само ели, а памуковата култура трябвало да се измества все по-на запад. Всички опити на английското правителство изкуствено да създаде поземлена аристокрация в Австралия и Нова Зеландия претърпели неуспех. Накъсо — като се изключат тропическите и субтропическите колонии, в които климатът не позволява на европейца да се занимава със земеделска работа, едрият земеделец, който чрез труда на своите роби или крепостни селяни подчинявал природата под своето господство и превръщал земята в обработваема земя — се оказва чиста фантазия. Напротив. Там, където в древността, като напр. в Италия, се появява едрият земеделец, той не превръща пустеещата земя в обработваема, а разработената от селяните орна земя превръща в пасбища, обезлюдява и разорява цели страни. Едва в по-ново време, откакто по-голямата гъстота на населението ловдигна стойността на земята и особено откакто развитието на агрономията направи пригодна за обработване и по-лошата почва — едва оттогава насам едрото земевладение започва в широк размер да участва в обработването на пустеещите земи и на пасбищата, и то предимно чрез заграбване на общинските земи на селяните — както в Англия, така и в Германия. Но и тук не минава без противоположния процес: срещу всеки акър общинска земя, която едрите земевладелци са разработили в Англия, те в Шотландия са превърнали най-малко по 3 акра обработваема земя в пасбища за овце, а най-сетне — дори и просто в райони за лов на едър дивеч.

Тук имаме работа само с твърдението на г. Дюринг, че разработването на по-големи площи земя, т. е. всъщност на почти цялата културна земеделска площ, „никога и никъде“ не се било извършвало иначе освен от едри земевладелци с помощта на поробени хора — твърдение, което, както видяхме, „има за своя предпоставка“ едно наистина нечувано непознаване на историята. Така че тук ние няма какво да издирваме нито доколко в различни епохи вече напълно или в по-голямата си част разработените земни площи били обработвани от роби (както през време на разцвета на Гърция) или от крепостни (както при феодалните стопанства през средните векове), нито пък каква е била обществената функция на едрите земевладелци в разните епохи.

И след като г. Дюринг разгръща пред нас тази великолепна фантастична картина, в която не знаеш на какво повече да се учудваш — на фокусническата дедукция ли или на фалшифицирането на историята, — той триумфално се провиква:

„Разбира се от само себе си, че по такъв начин трябва да бъдат исторически обяснени и всички други видове разпределително богатство!“

С това той, разбира се, си опестява труда да каже макар и една думица за обясняване например възникването на капитала.

Г-н Дюринг твърди, че господството на човек над човека е предварително условие за господството на човека над природата. Ако с това той иска изобщо да каже само, че целият наш сегашен икономически строй и достигнатата днес степен на развитие на земеделието и промишлеността са резултат на такава история на обществото, която се е развивала в условията на класови противоположности, в отношения на господство и робство — то той казва нещо, което от времето на „Комунистическия манифест“ отдавна е станало общоизвестно. Въпросът е именно в това, да се обясни възникването на класите и на отношенията на господство, и ако г. Дюринг по този въпрос няма друго обяснение освен думата „насилие“, то с това ние не правим нито крачка напред. Простият факт, че във всички времена потиснатите и експлоатираните са били много по-многобройни от потисниците и експлоататорите и че следователно действителната сила се е намирала у първите — само този факт е достатъчен, за да се види абсурдността на цялата теория на насилието. Значи все още въпросът е да се намери обяснение на отношенията на господство и робство.

Те са възникнали по двояк път.

Хората са влезли в историята такива, каквито са били след първоначалното им отделяне от животинското царство (в тесния смисъл на думата): още полуживотни, сурови, още безпомощни пред силите на природата, още несъзнаващи собствените си сили — и затова бедни като животните и едва ли по-производителни от тях. Между тях господства известно равенство в жизненото равнище, а за главите на семействата — и своеобразно равенство в общественото положение, най-малко липса на обществени класи, която се наблюдава и в първобитните земеделски общини на по-късните културни народи. Във всяка такава община съществуват от самото ѝ начало известни общи интереси, пазенето на които е трябвало да се възложи на отделни членове, макар и под надзора на цялото общество: разрешаване на спорове; репресивни мерки против правонарушенията на отделни лица; надзор върху напояването, особено в горещите страни, и, най-после — на ранните стъпала на първобитното състояние, — някои религиозни функции. Подобни длъжности се срещат в първобитните общини през всички времена, като например в най-древните германски марки, а и сега още в Индия. Разбира се, те са облечени с изве-

стни пълномощия и представляват наченки на държавна власт. Производителните сили постепенно се разрастват; увеличаващата се гъстота на населението създава в едни случаи общи, а в други — противоречиви интереси между отделните общини; групирането на последните в по-големи единици предизвиква ново разделение на труда, създаване на органи за защита на общите интереси и за отпор срещу противодействащите интереси. Тези органи, които като представители на общите интереси на цялата група вече заемат по отношение на всяка отделна община особено, при известни обстоятелства дори антагонистично положение, в скоро време стават още по-самостоятелни — отчасти поради наследствеността на обществените длъжности, която се установява почти от само себе си в този свят, в който всичко става по естествен път, а отчасти поради растящата необходимост от такава власт при умножаващите се конфликти с другите групи. Тук не е нужно да обясняваме по какъв начин обособяването на тази самостоятелност на обществените функции спрямо обществото е могло с течение на времето да се развие до господство над обществото; по какъв начин първоначалният слуга на обществото при благоприятни условия постепенно се е превърнал в господар; как този господар според обстоятелствата се е проявил като източен деспот или сатрап, като гръцки родов вожд или като глава на келтски клан и т. н.; в каква степен при това си превръщане той се е ползвал и от насилието и как, най-сетне, отделните господстващи лица са се сплотили в господстваща класа. Тук за нас е важно само да установим, че в основата на политическото господство навсякъде е лежало изпълняването на обществена служба и че политическото господство е било трайно само когато е изпълнявало тази своя обществена служба. Колкото и много деспотии да са се издигали и пропадали в Персия и в Индия, всяка от тях е знаела много добре, че тя е преди всичко общ организатор на напояването на речните долини, без което там е невъзможно всякакво земеделие. Само просветените англичани са могли да изпуснат изпредвид това обстоятелство в Индия; те занемарили напоителните канали и шлюзи и едва сега, поради редовно повтарящия се глад, започват най-сетне да проумяват, че са пренебрегнали единствената дейност, която би могла да направи тяхното господство в Индия поне толкова правомерно, колкото е било правомерно господството на техните предшественици.

Но наред с това образуване на класи ставало и нещо друго. Развилото се стихийно разделение на труда вътре в земеделското семейство допускало при известна степен на благосъстояние да бъ-

дат включени една или повече чужди работни сили. Така е било особено в ония страни, в които старото общинно владение на земята вече се било разпаднало или поне по-раншното общо обработване на земята отстъпило място на обработването на отделни поземлени участъци от отделни семейства. Производството вече било толкова развито, че човешката работна сила сега можела да произведе повече, отколкото било нужно за нейната проста издръжка; вече били налице средствата за издържане на по-многобройна работна сила, също така и средствата за използването на тази работна сила: работната сила добила *стойност*. Но собствената община и съюзът, към който тя принадлежала, не са можели да доставят свободна, излишна работна сила. Затова пък я доставяла войната, тъй че войната е също така стара, както и едновременното съществуване на няколко съседни общинни групи. Дотогава не са знаели какво да правят с военнопленниците и затова просто ги убивали, а още по-рано ги и изяждали. Но на вече достигнатия етап на „*стопанско положение*“ те получили известна стойност и затова започнали да ги оставят живи и да използват техния труд. По такъв начин насилието, вместо да господствува над стопанското положение, напротив, било принудено да му служи. Изнамерено било *робството*. То скоро станало господстваща производствена форма у всички народи, които в своето развитие били задминали старата общинна формация, но в края на краищата то станало и една от главните причини за техния упадък. Едва робството създадо възможност за разделение на труда между земеделието и промишлеността в по-голям мащаб, а с това и за разцвѣта на стария свят — на гръцката култура. Без робството не би имало гръцка държава, гръцко изкуство и наука; без робството не би имало Римска империя. А без основата, поставена от Гърция и Рим, не би имало и днешна Европа. Ние никога не бива да забравяме, че цялото наше икономическо, политическо и интелектуално развитие има за своя предпоставка такъв строй, в който робството е било колкото необходимо, толкова и общопризнато. В този смисъл имаме право да кажем: без античното робство не би могло да има и съвременен социализъм.

Много лесно е човек да се нахвърля с общи фрази върху робството и други подобни явления и да излива своя високонравствен гняв върху подобни позорни явления. За съжаление това негодуване изразява само онова, което е известно на всекиго, а именно, че тези антични институции вече не отговарят на нашите съвременни условия и на нашите чувства, определяни от тези условия. Но ние не узнаваме нито дума за начина, по който са

възникнали тези институции, защо те са съществували и каква роля са изиграли в историята. А щом като се спираме на този въпрос, ние трябва да кажем — колкото противоречиво и еретически да звучи това, — че при тогавашните условия въвеждането на робството е било голям прогрес. Защото все пак факт е, че човечеството е започнало развитието си от животинско състояние и поради това му са били нужни варварски, почти зверски средства, за да се измъкне от варварското състояние. Старите общини — там, където са продължили да съществуват — са били в продължение на хилядолетия основа на най-суровата държавна форма, на източния деспотизъм от Индия до Русия. Само там, където те са се разпаднали, народите са тръгнали със собствени сили напред и техният пръв икономически прогрес се е състоял в увеличението и усъвършенствуването на производството чрез робския труд. Ясно е, че докато човешкият труд е бил още така малко производителен, че давал само нищожен излишък над необходимите средства за живот, дотогава подемот на производителните сили, разширението на съобщенията, развитието на държавата и правото, възникването на науката и изкуството — всичко това е било възможно само с помощта на едно засилено разделение на труда, което е трябвало да има за база основното разделение на труда между масите, които извършвали проста ръчна работа, и малцината привилегирани, които ръководели трудовата дейност, занимавали се с търговия, с държавни дела, а по-късно и с изкуство и наука. Най-простата, най-самораслата форма на това разделение на труда е било именно робството. При историческите предпоставки на древния и особено на гръцкия свят прогресът към едно основано на класови противоположности общество е можел да се извърши само под формата на робството. Дори за самите роби това е било прогрес: военнопленниците, от които се набирала масата на робите, сега поне оставали живи, вместо да бъдат убивани, както по-рано, или дори изпичани и изяждани, както било още по-рано.

По този повод нека добавим, че всички досегашни исторически противоположности между експлоатиращи и експлоатирани, между господстващи и потиснати класи намират своето обяснение все в същата относително неразвита производителност на човешкия труд. Докато действително трудещото се население дотолкова е било погълнато от своята необходима работа, че не му оставало време да се занимава с общите работи на обществото — с ръководене на трудовата дейност, с държавни дела, с правосъдие, с изкуство, наука и т. н., — дотогава винаги е трябвало да има една особена класа, която, освободена от същинския

труд, да се занимава с всички тези работи, при което тя никога не е забравяла за своя собствена изгода да трупа върху трудещите се маси все по-голямо и по-голямо трудово бреме. Само достигнатото от едрата промишленост грамадно развитие на производителните сили позволява да се разпредели трудът между всички без изключение членове на обществото и по такъв начин работното време на всеки отделен член така да се ограничи, че на всички да остана достатъчно свободно време, за да участвуват — както теоретически, така и практически — в общите работи на обществото. Следователно, едва сега всяка господстваща и експлоататорска класа става излишна, става дори пречка за общественото развитие; и едва сега тя ще бъде неумолимо отстранена, колкото и да разполага с „непосредственото насилие“.

Така че ако г. Дюринг се мръщи на гръцкия свят, защото той бил основан на робство — то със същото право той може да упрекне гърците, че те не са имали парни машини и електрически телеграф. И когато той твърди, че нашето съвременно наемно робство било само малко нещо видоизменено и смекчено наследство от робството и не можело да бъде обяснено от само себе си (т. е. от икономическите закони на съвременното общество) — това или само значи, че наемният труд, както и робството са форми на подчинението и на класовото господство — нещо, което е известно на всяко дете, — или пък това твърдение е невярно. Защото със същото право бихме могли да кажем, че наемният труд може да се обясни само като смекчена форма на людоедството, което, както сега навред е установено, е било първобитната форма на използване на победените врагове.

Оттук става ясно каква роля играе в историята насилието по отношение на икономическото развитие. Първо, всяка политическа власт първоначално се основава на някаква икономическа, обществена функция и се засилва съобразно с това, доколко членовете на обществото с разпадането на първоначалната община се превръщат в частни производители, т. е. доколко те още повече се отчуждават от изпълнителите на общите обществени функции. Второ, след като политическата власт стане самостоятелна по отношение на обществото и от негов слуга се превърне в негов господар, тя може да действа в две посоки. Или тя действа в духа и посоката на закономерното икономическо развитие и тогава тези два фактора не се намират в конфликт и икономическото развитие се ускорява. Или пък политическата власт действа против това икономическо развитие и тогава с редки изключения обикновено тя попада под негово влияние. Тези редки изключения са ония единични случаи на завладявания, при кон-

то по-малко културните завоеватели са избивали или прогонвали населението на една страна и са опустошавали или занемарявали производителните сили, с които не са знаели как да постъпят. Така са постъпили например християните в мавританска Испания с по-голямата част от напоителните съоръжения, върху които почивало високоразвитото земеделие и градинарство на маврите. Разбира се, всяко завладяване от по-малко културен народ нарушава икономическото развитие и унищожава многобройни производителни сили. Но в огромното мнозинство от случаите на трайно завладяване по-малко културният завоевател е принуден да се приспособи към по-високото „стопанско положение“ в този вид, в какъвто то се оказва след завладяването; той бива асимилиран от завладяното местно население и най-често дори се вижда принуден да усвои и неговия език. Но там, където — като се изключат случаите на завладяване — вътрешната държавна власт на една страна влезе в конфликт с икономическото ѝ развитие, както е ставало досега с почти всяка политическа власт на известно стъпало на развитието, там борбата всеки път е завършвала със събаряне на политическата власт. Икономическото развитие всякога без изключение и безпощадно си е пробивало път; ние вече споменахме последния най-очевиден пример за това — Великата френска революция. Ако „стопанското положение“, а заедно с него и икономическият строй на дадена страна зависеха, съгласно учението на г. Дюринг, чисто и просто от политическото насилие, не би могло да се разбере защо след 1848 г. Фридрих Вилхелм IV не успя, въпреки неговата „прекрасна войска“¹¹⁷, да присади средновековното цехово устройство и други романтични фантазии към железниците, парните машини и едрата промишленост, която по това време тъкмо бе започнала да се развива в неговата страна; или защо руският цар*, който при това си служи с много по-насилствени средства, не само не може да си плати дълговете, но и дори не може да запази своето „насилие“ без постоянно сключване на нови заеми от „стопанското положение“ на Западна Европа.

За г. Дюринг насилието е нещо като абсолютно зло. Първият насилствен акт според него е бил същинско грехопадение. Цялата му доктрина е хленчене по повод на това, че този насилствен акт заразил с първородния грях цялата досегашна история, че всички природни и обществени закони били позорно изопачени от тази сатанинска сила — насилието. Но че насилието играе в историята и друга роля, революционна роля, че то по думите на

* — Александър II. Ред.

Маркс е акушерка на всяко старо общество, което е бременно с ново общество¹¹⁸, че насилието е онова оръдие, чрез което общественото движение си пробива път и разчупва закостенелите, мъртвите политически форми — за всичко това г. Дюринг не споменава нито дума. Само с въздишки и стенания той допуска възможността, че за събарянето на експлоататорското стопанство може би ще бъде необходимо насилие — уви, за съжаление! — тъй както всяко прилагане на насилието деморализирало този, който го прилага. И това се говори въпреки оня очевиден и висок нравствен и духовен подем, който следва подир всяка победоносна революция! И това се говори в Германия, където едно насилствено сблъскване, което наистина може да се наложи на народа, би могло да има поне това предимство, че би изкоренило робския дух, проникнал в националното съзнание от унижението на Тридесетгодишната война. И този бледен, хилав и безсилен попски начин на мислене има претенция да се натрапва на най-революционната партия; каквато историята познава?

V. ТЕОРИЯ НА СТОЙНОСТТА

Има вече близо сто години, откак в Лайпциг е излязла една книга, която до началото на нашия век е претърпяла повече от 30 издания и е разпространявана и раздавана по градовете и селата от властите, от проповедници и от всевъзможни филантропи и навсякъде е препоръчвана като читанка за народните училища. Тази книга се казва „Детски другар“ от Рохов¹¹⁹. Нейната цел е била да поучава младите подрастващи рожби на селяните и занаятчиите за тяхното призвание в живота и за задълженията им към техните обществени и държавни началници и същевременно да им внушава да бъдат благоговейно доволни от земната си съдба: от черния хляб и картофите, от крепостната ангария, от ниската работна заплата, от бащиния бой с тояга и от други подобни прелести — и всичко това с помощта на разпространеното тогава просветителство. За тази цел на градската и селската младеж се разяснява колко мъдро природата е наредила човек с труд да изкарва своята издръжка и своите удоволствия и колко щастлив трябва да се чувствува всеки селянин и занаятчия, че съдбата му е позволила да подслажда с горчив труд своята трапеза, а не като богатия ненаситник вечно да страда от разстройство на стомаха, от лошо храносмилане или от запек и само с отвращение да поглъща и най-подбраните лакомства. Същите ония баналности, които старият Рохов смятал за много добри за саксонските селянчета от своето време, г. Дюринг ни ги поднася на страница 14 и следващите страници от своя „Курс“ като нещо „абсолютно фундаментално“ в най-новата политическа икономия.

„Човешките потребности като такива имат своя естествена закономерност и на тяхното развитие са поставени известни граници, които само извратеността може да нарушава, и то за късо време, след което следва отвращение, преситеност от живота, изнемошаване, социално осакатяване и, най-после, сплителна смърт... Живот-игра, изпълнен само с удоволствия, без по-нататъшна сериозна цел, бързо води към пресищане или, което е същото, към загубване на всяка сетивна възприемчивост. Така че истинският труд в една или друга форма е естествен социален закон за здравите същества... Ако инстинктите нямаха противовес, те едва ли биха били в състояние да създадат едно примитивно-младенческо съществуване, а камо ли едно исторически повишаващо се развитие на живота. При пълното им задоволяване без всякакъв труд те скоро биха се изчерпали и биха оставили на човека едно празно съществуване под формата на отегчителни интервали, продължаващи, докато отново се възвърнат потребностите... По такъв начин задоволяването на инстинктите и страстите зависи от преодоляването на дадени икономически пречки и това е във всяко отношение благотворен основен закон на външното устройство на природата и на вътрешните свойства на човека“ и т. н. и т. н.

Както вижда читателят, най-блудкавите баналности на почтения Рохов празнуват в книгата на г. Дюринг своя стогодишен юбилей и отгоре на това — във вид на „дълбок основен принцип“ на единствената истински критична и научна „социалитарна система“.

След като по такъв начин е поставил основата, г. Дюринг може да продължи да гради. Прилагайки математическия метод, той отначало ни дава по примера на стария Евклид редица дефиниции¹²⁰. Това е толкова по-удобно, тъй като той веднага може така да нагласи своите дефиниции, че онова, което трябва да бъде доказано с тяхна помощ, отчасти вече да се съдържа в тях. Така ние най-напред узнаваме, че

ръководното понятие на досегашната политическа икономия се нарича богатство, а богатството, както то действително било разбираемо досега в световната история и както то развивало своята мощ, било „икономическата власт над хората и нещата“.

Това е двойно невярно. Първо, богатството на старите родови и селски общини съвсем не е било господство над хората. И, второ, дори и в такива общества, които се движат в класови противоположности, богатството — доколкото то включва в себе си господство над хората — е предимно и почти изключително господство над хората *по силата и при посредството* на господството над нещата. Още от твърде ранни времена, когато ловенето на роби и експлоатацията на робите са станали отделни професии, експлоататорите на робския труд е трябвало да купуват робите, т. е. да придобиват господство върху хората само чрез господството върху нещата, върху покупната цена на робите, върху средствата за издръжката им и върху средствата на техния труд.

През цялото средновековие едрата поземлена собственост е била предварително условие, за да може феодалната аристокрация да разполага със селяни, плащащи данъци и работещи ангария. А в днешно време дори шестгодишното дете вижда, че богатството господствува над хората изключително чрез нещата, с които то разполага.

Но защо е било нужно на г. Дюринг да съчини тази своя фалшива дефиниция за богатството, защо му е било нужно да скъса фактичката връзка, която е съществувала във всички досегашни класови общества? — За да пренесе богатството от икономическата област в моралната. Господството над нещата е много добро нещо, но господството над хората е от лукавия; и тъй като г. Дюринг сам си е забранил да обяснява господството над хората с господството над нещата, той пак може да направи една смела хватка и чисто и просто да го обясни със своето любимо насилие. Богатството като господство над хората било „грабеж“ — и по такъв начин ние отново стигаме до едно влошено издание на прастария прудоновски афоризъм: „Собствеността е кражба“¹²¹.

А с това благоподучно подведохме богатството под двете основни гледни точки на производството и разпределението: богатството като господство над нещата е производствено богатство, то е добрата му страна; богатството като господство над хората е досегашното разпределително богатство, то е лошата му страна, долу това богатство! Приложено към съвременните отношения, това гласи: капиталистическият начин на производство е съвсем добър и може да остане, но капиталистическият начин на разпределение нищо не струва и трябва да бъде премахнат. Ето до каква безсмислица стига човек, когато пише за политическа икономия, без да е проумял поне връзката между производството и разпределението.

След дефиницията на богатството следва дефиницията на стойността. Тя гласи:

„Стойността е онова значение, което имат в стопанския оборот стопанските предмети и стопанската дейност“. Това значение отговаряло „на цената или на някакво друго еквивалентно наименование, например на работната заплата“.

С други думи: стойност — това е цената. Или по-скоро, за да не бъдем несправедливи към г. Дюринг и за да предадем безсмислеността на неговата дефиниция по възможност със собствените му думи: стойността — това са цените. Защото на стр. 19 той казва:

„стойността и цените, които я изразяват в пари“,

значи г. Дюринг сам констатира, че една и съща стойност има твърде различни цени, а това значи — и също толкова различни стойности. Ако Хегел не беше вече отдавна умрял, той би се обесил. Той с всичката си теология не би могъл да измисли стойност като тази — с толкова много различни стойности, колкото и цени има. Човек просто трябва да има самоувереността на г. Дюринг, за да започне едно ново, по-дълбоко обосноваване на политическата икономия със заявлението, че между цена и стойност нямало никаква друга разлика освен тази, че едната се изразявала в пари, а другата не.

Но с това ние все още не знаем какво нещо е стойността, а още по-малко — от какво се определя тя. Затова г. Дюринг трябва да излезе с по-нататъшни разяснения.

„Съвсем общо казано, основният закон за сравнение и оценка, върху който се основават стойността и изразените в пари цени, се намира преди всичко в областта на самото производство независимо от разпределението, което внася само втори елемент в понятието стойност. По-големите или по-малки пречки, които различие в природните условия противопоставя на усилията за добиване на предмети и с които то налага изразходването на повече или по-малко стопанска сила — тези пречки определят също така... по-голямата или по-малка стойност“; а тя се определя според „препятствията, които природата и условията поставят на производството... Обемът, в който ние сме вложили в тях (т. е. в нещата) своята собствена сила, е непосредствено решаващата причина за съществуването на стойността изобщо и на дадена нейна особена величина.“

Доколкото всичко това има някакъв смисъл, то означава: стойността на даден продукт на труда се определя от необходимостта за неговото произвеждане работно време — а това ние знаем отдавна и без г. Дюринг. Вместо просто да съобщи факта, той оракулски го усуква. Чисто и просто не е вярно, че обемът, в който някой човек влага своята сила в дадено нещо (ако речем да запазим този високопарен израз), бил непосредствено решаващата причина за стойността и за величината на стойността. Първо, важно е в какво нещо се влага силата, и второ — как се влага тя. Ако този някой изработи нещо, което няма никаква потребителна стойност за други хора — то цялата му сила не създава нито един атом стойност; ако пък той се заинати да изработва ръчно предмет, който машината произвежда 20 пъти по-евтино, то ¹⁹/₂₀ от вложената от него сила пак не създава нито стойност изобщо; нито пък нейна особена величина.

По-нататък, работата съвсем се изопачава, щом като производителният труд, който създава нещо положително, се превръща в нещо чисто отрицателно — в преодоляване на дадена съпротива. В такъв случай, за да се съобием с риза, ние би трябвало

да постъпим горе-долу по следния начин: най-напред да преодолеем съпротивата, която семето на памука оказва на сеенето и растенето, след това — съпротивата на зрелия памук срещу неговото бране, опаковане и пренасяне, след това — неговата съпротива срещу разопаковането, чепкането и изпирането му, по-нататък — съпротивата на преждата срещу изтъкването и, съпротивата на платното срещу избелването и шиенето и, най-последно, съпротивата на готовата риза против обличането ѝ от човека.

Защо са всички тия детински извъртания и изопачавания? За да може с помощта на „съпротивата“ да се премине от „производствената стойност“, от тази истинска, но досега само идеална стойност, към фалшифицираната от насилието „разпределителна стойност“, която досега господствувала напълно в историята:

„Освен съпротивата, която оказва природата... има и една друга, чисто социална пречка... Между човека и природата застава една пречеща сила и тя е пак човекът. Човекът, ако си го представим като единствен и изолиран, е свободен по отношение на природата... Но положението се променя, щом си представим и втори човек, който със сабя в ръка е заел всички пътища към природата и към нейните източници и за да допусне друго до тях, иска да му се заплати под формата на някаква цена. Този втори човек... един вид облага първия и по такъв начин става причина стойността на желаните предмет да излиза по-голяма, отколкото би била без тази политическа или обществена пречка при неговото набавяне или произвеждане... Крайно многообразни са особените форми на това изкуствено повишено значение на нещата, което естествено се придружава със съответно понижаване на значението на труда... Затова илюзия е предварително да искаме да разгледаме стойността като еквивалент в същинския смисъл на думата, т. е. като нещо равнозначно, или като разменно отношение, постигнато според принципа на равенството между дадена работа и съответната ѝ друга работа... Напротив, белег на една правилна теория на стойността ще бъде обстоятелството, че мислената в нея най-обща причина за оценката не съпада с основаната върху принудителното разпределение особена форма на оценка. Тази форма се променя заедно със социалното устройство, а същинската икономическа стойност може да бъде само една измервана съобразно природата производствена стойност и затова ще се променя само заедно с промяната на чисто производствените пречки от естествен и технически характер.“

Така че практически съществуващата стойност на дадена вещь се състои според г. Дюринг от две части: първо, от съдържащия се в нея труд, и второ — от изнудваната „свс сабя в ръка“ добавка под формата на облагане. С други думи, валидната днес стойност е монополна цена. Но щом като според тази теория на стойността всички стоки имат такава монополна цена, възможни са само два случая. Или всеки като купувач отново губи това, което е спечелил като продавач, и тогава цените наистина номинално са се променили, но в действителност в тяхното взаимно отношение си остават същите; всичко остава както по-

рано и прословутата разпределителна стойност е само мираж. — Или пък мнимите добавки под формата на налог представляват истинска стойностна сума, а именно оная, която е произведена от работещата, създаваща стойности класа, но се присвоява от класата на монополистите, и в такъв случай тази стойностна сума се състои просто от незаплатен труд: в този случай ние, въпреки човека със сабята в ръка, въпреки мнимите добавки под формата на налог и предполагаганата разпределителна стойност, пак стигаме... до Марковата теория за *принадената стойност*.

Но да поразгледаме някои примери за прословутата „разпределителна стойност“. На стр. 135 и следващите се казва:

„Образуването на цената чрез индивидуалната конкуренция трябва да се разглежда като форма на икономическото разпределение и на взаимното облагане с налог... Ако си представим, че запасът от дадена необходима стока внезапно значително се намали, за продавачите се създава непропорционално голяма мощ за експлоатация... Доколко колосално може да бъде покачането, показват особено ония изключителни случаи, когато за по-продължително време се прекъсва притокът на необходими предмети“ и т. н. Освен това, прибавя г. Дюринг, и при нормалния ход на нещата имало фактически монополи, които откривали възможност за произволно покачване на цените, например — железниците, компаниите за снабвяване на градовете с вода и светилен газ и т. н.

Че такива случаи на монополистическа експлоатация има — това е отдавна известно. Но че създаваните от тях монополни цени трябва да се смятат не като изключения или специални случаи, а именно като класически примери на господстващия сега начин на установяване на стойностите — ето, това е новото. Как се определят цените на средствата за живот? Идете в обсаден град, в който е прекъснат притокът, и се осведомете! — отговаря г. Дюринг. Как действа конкуренцията върху установяване на пазарните цени? Питайте монопола, той ще ви разкаже!

Впрочем дори и при такива монополи не може да бъде открит човекът със сабя в ръка, който трябвало да стои зад тях. Напротив, в обсадени градове човекът със сабята, т. е. комендантът, ако той изпълнява своя дълг, обикновено твърде скоро туря край на монопола и конфискува запасите на монополистите, за да бъдат тия запаси равномерно разпределени. И изобщо, когато мъжете със сабята са се опитвали да изфабрикуват „разпределителна стойност“, те всякога са пожънвали само лоши сделки и парични загуби. Холандците с тяхното монополизиране на остиндийската търговия опропастили и монопола си, и търговията си. Двете най-силни правителства, каквито някога са съществували, а именно северноамериканското революционно правителство и френският национален конвент, дръзнали да се опитат

да установят максимални цени — и претърпели жалък провал. Руското правителство вече от години се сили с непрекъснато закупуване на руски полици в Лондон да подигне тамошния курс на руските книжни пари, които то в самата Русия понижава с непрекъснатото издаване на банкноти без покритие. Това удоволствие му струва в продължение на няколко години към 60 милиона рубли, така че книжната рубла днес струва под две марки вместо над три марки. Ако сабята имаше приписваната ѝ от г. Дюринг възлешна икономическа сила, защо нито едно правителство не е смогнало да наложи лошите пари да добият за продължително време „разпределителната стойност“ на добри пари или книжните пари — стойността на златото? И къде е сабята, която командува на световния пазар?

Но според г. Дюринг имало още една основна форма, в която разпределителната стойност служела за присвояване на продуктите на чуждия труд без еквивалент: рентата от собствеността — т. е. поземлената рента и печалбата от капитала. Засега ние само отбелязваме това, за да можем да кажем, че то е всичко, което отбелязваме за прословутата „разпределителна стойност“. Всичко ли? Не, не съвсем всичко. Да чуем:

„Независимо от двояката гледна точка, която се изразява в признаването на производствена стойност и разпределителна стойност, все пак всякога в основата остава още *нещо общо*, под формата на *оня предмет, от който се състоят всички стойности* и с който те поради това се и измерват. Непосредствената, естествената мярка е изразходването на силата, а най-простата единица е човешката сила в най-грубия смисъл на думата. Последната се свежда до времето на съществуване, чиято *самоиздръжка* представлява от своя страна преодоляването на известно количество трудности на прехраната и живота. В чист и изключителен вид разпределителната или присвоителна стойност съществува само там, където правото на разпореждане с непроизведени неща или, по-просто казано, самите тези неща се разменят срещу работа или вещи, които имат действителна производствена стойност. Онова еднородно, което е показано и представено във всеки израз на стойността, а оттук и в ония съставни части на стойността, които при разпределението се присвояват без еквивалент — това еднородно се състои в изразходването на човешка сила, която... се намира въплътена... във всяка стока.“

Какво да кажем по този повод? Щом като всички стокени стойности се измерват с въплътената в стоките изразходвана човешка сила — къде остава тогава разпределителната стойност; прибавката към цената, облагането с данък? Г-н Дюринг наистина ни казва, че и нещата, които не са произведени и значи не могат да имат истинска стойност, могат да получат разпределителна стойност и да се разменят срещу произведени неща, които притежават стойност. Но същевременно той казва, че *всички стойности*, значи също така и чистите, и изключително разпределител-

ните стойности, се състоят от възплътената в тях изразходвана сила. Но при това ние, за съжаление, не научаваме как в една произведена вещ може да се възплъти изразходвана сила. Във всеки случай изглежда, че от цялата тази бъркотия от стойности в края на краищата се изяснява поне това, че и от разпределителната стойност, от наложената по силата на социалното положение прибавка към цената, от облагането със силата на сабята пак нищо не излиза; значи стоките стойности се определят само от изразходваната човешка сила, *vulgo** — от труда, който е възплътен в тях! Следователно, ако оставим настрана поземлената рента и няколкото монополни цени, г. Дюринг казва в забъркан и заплетен вид същото, което отдавна вече много по-определено и по-ясно е казала толкова охулената Рикардо—Марксова теория за стойността. Не е ли така?

Да, той казва това, но тутакси твърди и противното. Маркс, изхождайки от изследванията на Рикардо, казва: „стоката стойност се определя от възплътения в стоките общественонеобходим общ човешки труд, който пък от своя страна се измерва със своята производителност. Трудът е мярката на всички стойности, но той самият няма стойност. Г-н Дюринг, след като по своя нескосен маниер също така изтъква труда като мярка на стойността, продължава:

Трудът „се свежда до времето на съществуване, чиято самоиздръжка представлява от своя страна преодоляването на известно количество трудности на прехраната и живота“.

Да оставим настрана предизвиканото само от страст към оригиналничене смесване на работното време, за което единствено може да става дума тук, с времето на съществуване, което никога досега не е създавало или измервало стойности. Да оставим настрана и оная фалшива „социалитарна“ привидност, която трябва да бъде внесена от „самоиздръжката“ на това време на съществуване; откак свят светува и докрай овета всеки трябва да се издържа сам, в смисъл че той *сам* консумира средствата за поддържане на живота си. Да предположим, че г. Дюринг се е изразил с точния език на политическата икономия — тогава цитираното изречение или нищо не означава, или означава следното: стойността на дадена стока се определя от възплътеното в нея работно време, а стойността на това работно време се определя от стойността на средствата за живот, които са необходими за издръжката на работника през това време. Приложено към

* — просто казано. *Ред.*

днешното общество, това значи: стойността на дадена стока се определя от съдържащата се в нея *работна заплата*.

По този начин ние, най-сетне, стигнахме до онова, което всъщност иска да каже г. Дюринг. Стойността на дадена стока се определя според жаргона на вулгарните икономисти от производствените разходи, против което

Кери (Carey) „изтъкна истината, че не производствените разходи, а възпроизводствените разходи определят стойността“ (Критическа история, стр. 401).

Какво значат тези производствени или възпроизводствени разходи — това ще кажем по-долу; тук само ще отбележим, че те се състоят, както е известно, от работната заплата и печалбата на капитала. Работната заплата представлявала възпътената в стоката „изразходвана сила“, производствената стойност; печалбата представлявала наложения от капиталиста по силата на неговия монопол, на неговата сабя налог или прибавка към цената — разпределителната стойност. По такъв начин цялата противоречива бъркотия на Дюринговата теория за стойността се разрешава, най-сетне, в прекрасна хармонична яснота.

Определянето на стоковата стойност с работната заплата, което у Адам Смит още често се смесва с определянето на стойността с работното време, е изгонено от времето на Рикардо от научната политическа икономия и в наши дни още влачи своето съществуване само във вулгарната политическа икономия. Тъкмо най-плоските сикофанти* на съществуващия капиталистически обществен строй проповядват определянето на стойността с работната заплата, като същевременно представят и печалбата на капиталиста като по-висша форма на работна заплата, като заплата за лишенията (затова, че капиталистът не е пропилял капитала си), като премия за риска, като заплаха за управлението на предприятието и т. н. Г-н Дюринг се отличава от тях само по това, че обявява печалбата за грабеж. С други думи, г. Дюринг основава своя социализъм направо върху ученията на най-лошия сорт вулгарна политическа икономия. Колкото струва тази вулгарна икономия, точно толкова струва и неговият социализъм. Съдбата им е неразделно свързана.

Защото ясно е: онова, което един работник произвежда, и онова, което той самият струва, са също толкова различни неща, колкото и онова, което произвежда една машина и което тя струва. Стойността, която един работник създава в продължение на 12-часов работен ден, няма нищо общо със стойността на средст-

* — лицемери. *Ред.*

вата за живот, които той консумира през този работен ден и през спадащите към него паузи за почивка. В тези средства за живот може да бъде впълтено три-, четири- или седемчасово работно време, в зависимост от степента на развитието на производителността на труда. Ако приемем, че за тяхното произвеждане е бил нужен 7-часов труд, тогава, според възприетата от г. Дюрини вулгарно-икономическа теория за стойността, продуктът на 12-часовия труд има стойността на продукта на 7-часов труд, 12 часа труд е равен на 7 часа труд, или $12=7$. Нека се изразим още по-ясно: един селски работник, безразлично при какви обществени отношения, произвежда за една година известно количество зърнени храни, да речем 20 хектолитра пшеница; през същото това време той консумира една стойностна сума, изразяваща се в 15 хектолитра пшеница. В такъв случай излиза, че тези 20 хектолитра пшеница имат същата стойност, каквато и 15-те хектолитра, и то на един и същ пазар и при напълно равни други условия; с други думи, 20 е равно на 15. И това се нарича икономическа наука!

Цялото развитие на човешкото общество след стадия на животинското дивачество започва от деня, когато трудът на семейството е започнал да създава повече продукти, отколкото са били необходими за неговата издръжка, от деня, когато част от труда е могла да се употреби не вече за произвеждане на средства за живот, а на средства за производство. Излишъкът от продукта на труда над разноските за издръжка на труда и създаването и натрупването на един обществен производствен и резервен фонд от този излишък е било и си остава основа на всеки обществен, политически и интелектуален прогрес. В цялата досегашна история този фонд е бил притежание на отделна привилегирана класа, която заедно с това притежание е придобивала и политическото господство, и духовното ръководство. Предстоящият социален преврат за пръв път ще направи този обществен производствен и резервен фонд, т. е. цялата маса от сурови материали, оръдия за производство и средства за живот — действително обществен, като го изземе от ръцете на привилегираната класа и го предаде на цялото общество като всеобщо достойние.

Едно от двете. Или стойността на стоките се определя от разходите по издръжката на труда, необходим за тяхното произвеждане, т. е. в сегашното общество от работната заплата. В такъв случай всеки работник получава в своята работна заплата *стойността на продукта на своя труд* и тогава експлоатацията на класата на наемните работници от капиталистическата класа е нещо невъзможно. Да предположим, че разноските за издръж-

ката на един работник в дадено общество се изразяват в сума, равна на 3 марки дневно. Тогава едnodневното производство на работника, според горната вулгарно-икономическа теория, има стойност, равна на 3 марки. Сега да допуснем, че капиталистът, който е наел този работник, прибавя върху този продукт печалба, налог от 1 марка, и продава продукта за 4 марки. Същото правят и другите капиталисти. Но тогава и работникът вече не може да задоволи своите дневни нужди с три марки, а също така ще има нужда от четири марки. Тъй като се приема, че всички други условия са неизменни, изразената в средства за живот работна заплата трябва да си остане същата — и значи изразената в пари работна заплата трябва да се покачи, и то от три на четири марки дневно. Онова, което капиталистите отнемат от работническата класа под формата на печалба, ще трябва да ѝ го върнат под формата на работна заплата. Но с това ние не сме мръднали нито крачка напред: щом като работната заплата определя стойността, не е възможна никаква експлоатация на работника от капиталиста. Но невъзможно е и образуването на излишък от продукти, тъй като работниците според нашата предпоставка консумират тъкмо толкова стойности, колкото и произвеждат. А тъй като капиталистите не произвеждат никаква стойност, човек просто не може да си представи от какво ще живеят те. Ако пък такъв излишък на производството над потреблението, такъв производствен и резервен фонд все пак съществува, и то в ръцете на капиталистите, тогава не е възможно никакво друго обяснение освен това, че работниците консумират само *стойността* на необходимите за тяхната издръжка стоки, а самите стоки предоставят на капиталистите за по-нататъшно използване.

Или пък: ако този производствен и резервен фонд в ръцете на капиталистическата класа наистина съществува, ако той действително се е създал от натрупаната на печалба (поземлената рента ние засега оставяме настрана) — тогава той по необходимост се състои от натрупания излишък на доставения от работническата класа на капиталистическата класа продукт на труда свръх сумата на работната заплата, заплащана от капиталистическата класа на работническата класа. Но в такъв случай стойността се определя не от работната заплата, а от количеството на труда; тогава в продукта на труда работническата класа доставя на капиталистическата класа по-голямо количество стойност, отколкото тя получава от нея като изплатена работна заплата, и тогава капиталистическата печалба, както и всички други форми на присвояване на чужд, незаплатен продукт на труда, се обяснява като проста съставна част на откритата от Маркс принадлезна стойност.

Нека добавим, че за великото откритие, с което Рикардо започва своето главно съчинение, за това, че

„стойността на една стока зависи от количеството труд, необходимо за нейното производство, а не от по-голямото или по-малко възнаграждение, заплащано за този труд“¹²²

— за това епохално откритие г. Дюринг в целия си „Курс по политическа икономия“ не казва нито дума. В „Критическа история“ той засяга това откритие със следната оракулска фраза:

„Той (Рикардо) не взема под внимание, че по-голямата или по-малка пропорция, в която работната заплата може да представлява чек за задоволяване на жизнените потребности (!), трябва да донесе със себе си различно оформяне на отношенията на стойностите!“

Една фраза, за която читателят може да си мисли каквото си иска, но най-добре ще стори, ако съвсем нищо не мисли.

А сега нека читателят сам си избере от петте различни сорта стойности, които ни сервира г. Дюринг, оня сорт, който най-много му се харесва: производствената стойност ли, която произлиза от природата, или разпределителната стойност, която е създадена от човешката поквара и се отличава с това, че се измерва с изразходваната сила, която не се съдържа в нея; или, трето, стойността, която се измерва с работното време; или, четвърто, стойността, която се определя от разностите на възпроизводството; или, най-последно — стойността, която се измерва с работната заплата. Изборът е богат, бъркотията е пълна и на нас ни остава само да се провикнем заедно с г. Дюринг:

„Учението за стойността е пробният камък за достойнството на икономическите системи!“

VI. ПРОСТ И СЛОЖЕН ТРУД

Г-н Дюринг открил у Маркс една съвсем груба икономическа грешка, допустима за ученик от четвърти клас, която същевременно криела в себе си опасна за обществото социалистическа ерес.

Марксовата теория за стойността била „не повече от едно обикновено... учение, че трудът е причина за всички стойности, а работното време — тяхна мярка. Тук остава съвършено неясна представата за това, как трябва да се обясни различната стойност на така наречения квалифициран труд. Нанстина и според нашата теория естествената себестойност и следователно абсолютната стойност на стопанските предмети може да се измерва само с изразходваното работно време, но при това работното време на всяко отделно лице предварително трябва да се вземе за съвършено еднакво и ще трябва само да се види кога при по-квалифицирани резултати към индивидуалното работно време на едно лице се прибавя работното време на други лица... например във вид на употребявания инструмент. Така че работата не стои тъй, както мъгляво си я представя г. Маркс, че работното време на едно лице само по себе си имало по-голяма стойност, отколкото работното време на друго лице, защото в първото, тъй да се каже, било съгъстено повече средно работно време; напротив, всяко работно време без изключение и принципно, значи без да има нужда предварително да се взема някакво средно работно време, е напълно равностойно и при резултатите от работата на дадено лице, както и при всяко готово изделие, трябва само да се изясни колко работно време на други лица може да е скрито в изразходваното привидно само негово собствено работно време. Дали един произведен от ръката инструмент на производството или самата ръка, или дори самата глава е нещо, което без работното време на други хора не би могло да запази своето особено свойство и работоспособност — това няма ни най-малко значение за строгата валидност на теорията. Но г. Маркс в своите приказки за стойността не може да се отърве от спотаилния се в дъното призрак на квалифицираното работно време. В тази насока той не е можал да прояви смелост поради традиционния метод на мислене на образованите класи, според който

трябва да изглежда чудовищна мисълта, че работното време на количкаря и работното време на архитекта сами по себе си трябва да бъдат признати за икономически напълно равновални.“

Онова място у Маркс, което е предизвикало това „силно негодувание“ на г. Дюринг, е твърде кратко. Маркс изследва от какво се определя стойността на *стоките* и отговаря: от съдържащия се в тях човешки труд. Последният — продължава той — „е изразходване на проста работна сила, с която, средно взето, разполага физическият организъм на всеки обикновен човек без някаква особена подготовка . . . По-сложният труд е само *подигнат на степен*, или по-скоро *умножен* прост труд, така че по-малко количество сложен труд се равнява на по-голямо количество прост труд. Опитът показва, че такова свеждане на сложния труд към прост труд се извършва постоянно. Една стока може да бъде продукт на най-сложен труд, но нейната стойност я прави равна на продукта на простия труд и, значи, самата стойност представлява само определено количество прост труд. Различните пропорции, в които разните видове труд се свеждат към прост труд като тяхна единица-мярка, се установяват от един обществен процес зад гърба на производителите и затова им се струват като установени от обичая.“¹²³

Тук у Маркс става дума преди всичко само за определяне стойността на *стоки*, т. е. на предмети, които в рамките на едно общество, което се състои от частни производители, биват произведени от тези частни производители за частна сметка и разменени едни срещу други. Значи тук ни най-малко не става дума за „абсолютната стойност“, където и да витае тя, а за стойност, която е валидна в определена обществена формация. Оказва се, че тази стойност, в тази определена историческа форма, се създава и измерва от изпълнения в отделните стоки човешки труд, а този човешки труд се оказва по-нататък като изразходване на проста работна сила. Но не всеки труд е само изразходване на проста човешка работна сила; твърде много видове труд включват в себе си приложението на сръчности или познания, придобити с повече или по-малко труд, време и изразходване на пари. Създават ли тези видове сложен труд в еднакви периоди време също такава стокова стойност, както и простият труд, както и изразходването само на проста работна сила? Очевидно не. Продуктът на един час сложен труд е стока с по-висока, двойна или тройна стойност в сравнение с продукта на един час прост труд. Чрез това сравнение стойността на продуктите на сложния труд се изразява в определени количества прост труд. Но това свеждане на сложния труд към прост се извършва чрез обществен процес зад гърба на производителите;

чрез процес, който тук при излагането на теорията на стойността трябва да бъде само констатиран, но още не и обяснен.

Маркс тук констатира именно този прост факт, който се извършва всекидневно пред очите ни в днешното капиталистическо общество. Този факт е така неоспорим, че дори и г. Дюринг не се решава да го оспори нито в своя „Курс“, нито в своята история на икономическата наука. А изложението на Маркс е така просто и ясно, че сигурно освен г. Дюринг никой друг не остава „от това в пълна неяснота“. Именно поради тази своя пълна неяснота г. Дюринг погрешно смята стоковата стойност, с чието изследване тук засега се занимава Маркс, за „естествена себестойност“, което прави неяснотата още по-пълна, и дори за „абсолютна стойност“, която досега, доколкото ни е известно, не е имала курс никъде в политическата икономия. Но каквото и да разбира под естествена себестойност г. Дюринг и все едно коя от неговите пет вида стойност може да има честта да представлява абсолютната стойност, едно е сигурно: че у Маркс изобщо не става дума за тези неща, а само за стоковата стойност и че в целия отдел на „Капиталът“, който разглежда стойността, също няма нито най-малък намек за това, дали и в какъв размер Маркс смята своята теория за стоковата стойност за приложима и към други обществени форми.

„Следователно — продължава г. Дюринг — работата не стои така, както мъгляво си представя г. Маркс, че работното време на едно лице само по себе си струвало повече, отколкото работното време на друго лице, защото в първото, тъй да се каже, бил съгъстен повече среден труд; напротив, всяко работно време, без изключение и принципно, значи без да има нужда предварително да се взема някаква средна величина, е напълно равностойно.“

Щастие е за г. Дюринг, че съдбата не го е направила фабрикант и по такъв начин го е предпазила от това, да определя стойността на своите стоки според това ново правило, а следователно и от неизбежен банкрут. Но как! Нима още се намираме в обществото на фабрикантите? Съвсем не. Със своята естествена себестойност и с абсолютната стойност г. Дюринг ни накара да направим скок, истинско *salto mortale*, от сегашния лош свят на експлоататорите в неговата собствена стопанска комуна на бъдещето, в чистия небесен въздух на равенството и справедливостта, и затова вече ние трябва, макар и преждевременно, малко да понадзърнем в този нов свят.

Наистина, според теорията на г. Дюринг и в стопанската комуна стойността на стопанските неща се измерва само с изразходваното работно време, но работното време на всяко отделно лице трябва предварително да се смята за напълно еднакво; всяко работно време е без изключение и принципно напълно равностойно,

и то без да има нужда да се взема предварително някаква средна величина. А сега иди и сравни този радикален уравнителен социализъм с мъглявата представа на Маркс, че работното време на едно лице само по себе си имало по-голяма стойност, отколкото работното време на друго лице, тъй като в него било съгъстено повече средно работно време — представа, от която Маркс не бил в състояние да се освободи поради традиционния начин на мислене на образованите класи, според който трябвало да изглежда чудовищна мисълта, че работното време на количкаря и работното време на архитекта трябва да бъдат признати за икономически напълно равностойни!

За съжаление, Маркс прави малка забележка към цитираното по-горе място от „Капиталът“: „Читателят трябва да има предвид, че тук става дума не за *работната заплата*, или за стойността, която работникът *получава** напр. за един работен ден, а за *стоковата стойност**, в която се *овеществява** неговият работен ден“¹²⁴. Маркс, който тук сякаш е предчувствувал своя Дюринг, сам значи се ограда от това, че горечитираните негови положения могат да бъдат приложени дори само по отношение на работната заплата, която в днешното общество се заплаща за сложен труд. И ако г. Дюринг не само не се задоволява да твърди това, но и представя гореприведените положения за основни начала, според които Маркс бил искал да регулира разпределението на средствата за живот в социалистически организираното общество — това е безсрамна фалшификация, подобна на която може да се срещне само в практиката на булевардната литература.

Но нека разгледаме малко по-отблизо учението за равностойността. Всяко работно време било напълно равностойно — както това на количкаря, така и това на архитекта. Значи самото работно време, а с това и самият труд имат стойност. Но трудът е създателят на всички стойности. Само той придава на намерените в природата продукти стойност в икономически смисъл на думата. Самата стойност не е нищо друго освен израз на овеществения в дадено нещо обществено необходим човешки труд. Следователно трудът *не може* да има никаква стойност. Да говорим за стойност на труда и да се опитваме да я определим — това е все едно да говорим за стойност на самата стойност или да се опитваме да определим тежестта не на някое физическо тяло, а тежестта на самата тежест. Г-н Дюринг лесно се разправя с хора като Оуен, Сен-Симон и Фурне, като ги нарича социални алхимици. Но като мъдрува над стойността на работното време, т. е. на труда, с това

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

той доказва, че сам стои още много по-ниско от същинските алхимици. Нека сега читателят сам измери дързостта, с която г. Дюринг приписва на Маркс твърдението, че работното време на едно лице само по себе си имало по-голяма стойност, отколкото работно време на друго лице, че работното време, т. е. трудът, имал стойност — това се приписва на Маркс, който пръв разви мисълта, че трудът *не може* да има стойност, и показва защо не може да я има!

За социализма, който иска да освободи човешката работна сила от нейното положение на *стока*, е твърде важно схващането, че трудът няма и не може да има стойност. При едно такова схващане пропадат всички опити, които г. Дюринг е наследил от стихийния работнически социализъм — в бъдеще разпределението на средствата за съществуване да се регулира като един вид по-висока работна заплата. По-нататък, от това схващане следва, че разпределението, доколкото то се ръководи от чисто икономически съображения, ще се регулира от интересите на производството, а за развитието на производството най-много съдействува такъв начин на разпределение, който позволява на *всички* членове на обществото колкото е възможно по-всестранно да развиват, поддържат и прилагат своите способности. За наследения от г. Дюринг начин на мислене на образованите класи трябва, разбира се, да изглежда чудовищна мисълта, че ще настъпи време, когато вече не ще има нито количкари, нито архитекти по професия и когато онзи, който в течение на половин час е давал нареждания като архитект, след това в течение на известно време ще тика количката — докато не се яви отново необходимост от неговата дейност като архитект. Хубав социализъм би бил този, който увековечава професионалните количкари!

Ако равенството на работното време има такъв смисъл, че всеки работник за еднакви периоди от време произвежда еднакви стойности, без да е необходимо предварително да се вземе някаква средна величина — това е явно погрешно. Стойността на продукта от един час труд на двама работника, макар и от един и същ отрасъл на производството, всякога ще се окаже различна в зависимост от интензивността на труда и от сръчността на работниците; против това зло, което впрочем е зло само за господата à la Дюринг, не може да помогне дори никаква стопанска комуна, поне на нашата планета. Какво остава тогава от цялата равенство-стойност на всеки и всякакъв труд? Нищо освен празната, надута фраза, единствената икономическа основа на която е само неспособността на г. Дюринг да направи разлика между определянето на стойността чрез труда и определянето на стойността чрез ра-

ботната заплата — нищо освен декрета, основния закон на новата стопанска комуна: работната заплата за равно работно време трябва да бъде равна. Но тогава старите френски работници-комунисти и Вайтлинг имаха много повече основания да искат равенство на работната заплата.

Но как се разрешава целият важен въпрос за по-високото заплащане на сложния труд? В обществото от частни производители разходите по обучаване на квалифицирания работник се покриват от частните лица или техните семейства, затова преди всичко частните лица получават по-високата цена на квалифицираната работна сила: сръчният роб се продава по-скъпо, сръчният наемен работник получава по-висока работна заплата. В социалистически организираното общество тези разноси ще плаща обществото, затова на него ще принадлежат и плодовете, т. е. по-големите стойности, произведени от сложния труд. Самият работник не може да претендира за свръхдобавка. Отгук следва между другото и практическият извод, че и любимият лозунг за правото на работника върху „целия продукт на труда“ понякога също така не е съвсем неуязвим¹²⁵.

VII. КАПИТАЛ И ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

„За капитала г. Маркс преди всичко не споделя общоприетото икономическо понятие, според което капиталът е произведено средство за производство, а се опитва да намери по-специална, диалектически-историческа идея, която премества в играта с метаморфозите на понятията и историческите явления. Капиталът бил произлязъл от парите; той образувал историческа фаза, която започвала от XVI век, а именно — от предполагаемите за това време зачатъци на световен пазар. Очевидно е, че при такова тълкуване на понятието се губи остротата на икономическия анализ. В подобни объркани концепции, които искат да бъдат наполовина исторически, наполовина логически, а в действителност са само мелези на историческата и логическата фантастика, изчезва различителната способност на разсъдъка, както и всяка добросъвестна употреба на понятията“ . . .

и в такъв дух празни приказки на цяла страница . . .

„С Марксовата характеристика на понятието капитал може само да се внесе бъркотия в строгата наука за народното стопанство . . . лекомислия, които се представят за дълбоки логически истини . . . неустойчивост на основите“ и т. н.

И така, според Маркс капиталът бил произлязъл от парите в началото на XVI век. Това е все едно да кажеш, че металическите пари са се образували преди повече от три хиляди години от добитъка, тъй като по-рано между другите предмети и добитъкът е изпълнявал функцията на пари. Само г. Дюринг е способен така грубо и двусмислено да изразява своите мисли. У Маркс, когато той анализира икономическите форми, в които се извършва процесът на стоковото обръщение, като последна форма се явяват парите. „Този последен продукт на стоковата циркулация е първата форма на проявяване* на капитала. Исторически капиталът на-

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

всякъде противостои на поземлената собственост, отначало във формата на пари, като парично богатство, като търговски капитал и лихварски капитал... Същата история всекидневно се разиграва пред нашите очи. Всеки нов капитал излиза на сцената, т. е. на пазара, на стоковия пазар, на пазара на труда или на паричния пазар, преди всичко все още като пари — пари, които чрез определени процеси трябва да се превърнат в капитал¹²⁶. Значи — Маркс и тук констатира само факта. Като не е в състояние да оспори този факт, г. Дюринг го изопачава: капиталът бил произлязъл от парите!

По-нататък Маркс изследва процесите, чрез които парите се превръщат в капитал, и намира преди всичко, че формата, в която парите циркулират като капитал, е превърнатият вид на онази форма, в която те циркулират като общ стоков еквивалент. Простият стокопритежател продава, за да купи; той продава онова, от което не се нуждае, и с получените пари купува снова, което му е нужно. А пристъпващият към работа капиталист още от самото начало купува онова, от което той самият *не* се нуждае; той купува, за да продаде, и при това да продаде по-скъпо, за да получи обратно първоначално изразходваната за покупката парична стойност плюс известен паричен прираст; този прираст Маркс нарича *принадена стойност*.

Откъде произлиза тази принадлежна стойност? Тя не може да произлезе нито от това, че купувачът е купил стоките по-долу от тяхната стойност, нито от това, че продавачът ги е продал по-горе от стойността им. Защото и в двата случая печалбите и загубите на всяко лице взаимно се уравновесяват, тъй като всяко лице е поред купувач и продавач. Принадената стойност не може да произлезе и от измама, тъй като измамната нанстина може да обогати един човек за сметка на друг, но не може да увеличи общата сума, която притежават двамата, значи изобщо не може да увеличи сумата на циркулиращите стойности. „Целокупната капиталистическа класа на една страна не може сама себе си да изиграе.“¹²⁷

И при все това ние виждаме, че във всяка страна целокупната капиталистическа класа постоянно се обогатява пред очите ни, като продава по-скъпо, отколкото е купила, като си присвоява принадлежна стойност. Значи ние сме пак там, откъдето започнахме. Откъде се взема тази принадлежна стойност? Този въпрос трябва да се реши и при това по *чисто икономически* път, като се изключи всякаква измама, всякаква намеса на каквото и да е насилие, а именно — да се реши въпросът: как е възможно постоянно да се продава по-скъпо, отколкото е било купено, дори при предпостав-

ката, че постоянно еднакви стойности се разменят едни срещу други?

Разрешението на този въпрос е най-епохалната заслуга на Марксовия труд. То хвърля ярка светлина върху такива икономически области, където досега и социалистите не по-малко от буржоазните икономисти се лутаха в най-дълбок мрак. От него започва, около него се групира научният социализъм. Разрешението на този въпрос е централен пункт на научния социализъм.

Това разрешение се състои в следното. Нарастването на стойността на парите, които трябва да се превърнат в капитал, не може нито да се извърши вътре в самите *пари*, нито да възникне от *покупката*, защото тук тези пари реализират само цената на стоката; а тъй като ние приемаме, че се разменят равни стойности, тази цена не е различна от стойността на стоката. По същата причина нарастването на стойността не може да произлезе и от *продажбата* на стоката. Значи тази промяна трябва да се извършва със *стоката*, която се купува, но не с нейната стойност — тъй като тя се купува и продава по своята стойност, — а с нейната *потребителна стойност* като такава; с други думи, изменението на стойността трябва да произлиза от потреблението на тази стока. „Но за да може да извлече стойност от потреблението на дадена стока, нашият притежател на пари трябва да има това щастие да открие . . . на пазара такава стока, чиято потребителна стойност да притежава своеобразното свойство да бъде източник на стойност, т. е. такава стока, чието фактическо потребление само да бъде овеществяване на труда, т. е. *създаване на стойност**. И притежателят на пари намира на пазара такава специфична стока — работоспособността, или *работната сила*“¹²⁸. Ако, както видяхме, трудът като такъв не може да има стойност — то съвсем не е такъв случай и с *работната сила*. Тя добива стойност, щом стане *стока*, каквато тя фактически е днес, и тази стойност се определя. „както и стойността на всяка друга стока, от работното време, което е необходимо за производството, а следователно и за възпроизводството на този специфичен търговски артикул“¹²⁹, т. е. от работното време, което е нужно за произвеждане на средствата за живот, необходими на работника, за да поддържа своята трудоспособност и за да продължи рода си. Да допуснем, че тези средства за живот се равняват всекидневно на 6-часово работно време. В такъв случай нашият начеващ капиталист, който, за да води своето предприятие, купува работна сила, т. е. наема един

* Подчертано от Енгелс. Ред.

работник — напълно заплаща на работника дневната стойност на неговата работна сила само ако му изплати парична сума, която също така се равнява на шест работни часа. Значи щом работникът отработи у дадения капиталист шест часа — с това той напълно е възстановил неговия разход, т. е. заплатената едnodневна стойност на работната сила. Но с това парите не биха се превърнали в капитал, не биха създали никаква принадена стойност. Затова купувачът на работна сила гледа съвършено другояче на природата на сключената от него сделка. Фактът, че за издръжка на работника в продължение на 24 часа са необходими само шест работни часа, съвсем не пречи на работника да работи 12 от тия 24 часа. Стойността на работната сила и нейното оплодотворяване в трудовия процес са две различни величини. Притежателят на пари е заплатил едnodневната стойност на работната сила и затова на него принадлежи и нейното използване през целия ден, трудът на работника през целия ден. Обстоятелството, че стойността, която *се създава* от прилагането на работната сила в течение на един ден, е два пъти по-голяма от нейната собствена едnodневна стойност, е особено щастие за купувача, но според законите на стоковата размяна тук няма нищо несправедливо по отношение на продавача. И така, ние приехме, че работникът *струва* на капиталиста всекидневно стойностния продукт на 6 часа труд, а сам всекидневно му *доставя* стойностния продукт на 12-часов труд. Разликата в полза на притежателя на парите е равна на 6 часа незаплатен принадлеен труд, незаплатен принадлеен продукт, в който е въплътен 6-часов труд. Фокусът е извършен. Произведена е принадена стойност, парите са се превърнали в капитал.

След като Маркс по такъв начин доказва как възниква принадлежната стойност и как тя може да възникне само при господството на законите, регулиращи стоковата размяна, той разкри механизма на днешния капиталистически начин на производство и на опирация се върху него начин на присвояване, разкри кристализационното ядро, около което се е формирал целият съвременен обществен строй.

Но това образуване на капитала има една съществена предпоставка: „За да превърне парите си в капитал, притежателят на пари трябва да намери на стоковия пазар *свободния работник**, свободен в двояк смисъл: че като свободна личност разполага с работната си сила като със своя стока и че, от друга страна, той няма за продан никаква друга стока, че е напълно лишен и сво-

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

боден от всички предмети, нужни за практическо прилагане на неговата работна сила¹³⁰. Но това отношение между притежателите на пари или стоки, от една страна, и хора, които не притежават нищо освен собствената си работна сила, от друга, не е естествено-историческо отношение, нито пък е общо за всички исторически периоди: „Очевидно то самото е резултат на едно предшествуващо историческо развитие, продукт... на цялата редица по-стари формации на общественото производство“¹³¹. При това този свободен работник за пръв път в историята се появява масово към края на XV и началото на XVI век, вследствие разлагането на феодалния начин на производство. Но с това, както и със започналото в същата тази епоха създаване на световна търговия и световен пазар, е била положена основата, върху която масата на наличното движимо богатство е трябвало все повече и повече да се превръща в капитал, а капиталистическият начин на производство, насочен към създаване на принадена стойност, е трябвало все повече и повече да става изключително господстващ.

Такива са „обърканите концепции“ на Маркс, тези „мелези на историческата и логическата фантастика“, в които „се заличава различителната способност на разсъдъка, както и всяка добросъвестна употреба на понятията“. И нека сега съпоставим тези „плодове на лекомислието“ с „дълбоките логически истини“ и с „пределната и най-строга научност в смисъла на точните науки“, които ни предлага г. Дюринг.

И така, по отношение на капитала Маркс „не споделя общоприетото икономическо понятие, според което капиталът е произведено средство за производство“; напротив, той казва, че дадена стойностна сума се превръща в капитал само когато тя *нараства по стойност*, като образува принадена стойност. А какво казва г. Дюринг?

„Капиталът е основа на икономическото могъщество, което служи за понататъшно водене на производството и за образуване на дялове от плодoвете на общата работна сила“.

Колкото и несклопно и мъгляво да е изразено това, сигурно е едно: основата на икономическото могъщество може да продължи производството цяла вечност, но по собствените думи на г. Дюринг тя няма да стане капитал, докато не образува „дялове от плодoвете на общата работна сила“, т. е. принадена стойност или най-малкото — принадлеен продукт. Следователно г. Дюринг не само че сам извършва греха, в който той упреква Маркс — че не споделя общоприетото икономическо понятие за капитала, — но

освен това извършва и неспособен, „лошо прикрит“ с високопарни фрази плагиат на това, което казва Маркс.

На стр. 262 тази мисъл се развива по-подробно:

„А именно капиталът в социален смисъл“ (на г. Дюринг предстои тепърва да открие и капитал в несоциален смисъл) „е специфично различен от простото средство за производство; защото докато последното има само технически характер и е необходимо при всички обстоятелства, първият се характеризира със своята обществена сила на присвояване и образуване на дялове на участие в плодовете на общата работна сила. Наистина социалният капитал в по-голямата си част не е нищо друго освен техническо средство за производство в неговата социална функция; но тъкмо тая функция... ще трябва да изчезне.“

Ако си припомним, че именно Маркс пръв изтъкна тази „социална функция“, само с помощта на която известна стойностна сума става капитал, то наистина „всеки, който внимателно разглежда този въпрос, скоро ще се убеди, че Марксовото определение на понятието капитал може да породи само бъркотия“ — само че не в строгата наука за народното стопанство, както мисли г. Дюринг, а очевидно само в главата на самия г. Дюринг, който в своята „Критическа история“ вече е забравил колко много е използвал той в своя „Курс“ споменатото понятие за капитала.

Но г. Дюринг не се задоволява с това, да заимствува своята дефиниция за капитала, макар и в „очистена“ форма, от Маркс. Той е принуден да следва Маркс и при „играта с метаморфозите на понятията и на историята“, макар и да знае много добре, че от това няма да излезе нищо друго освен „объркани концепции“, „плодове на лекомислието“, „неустойчивост на основите“ и т. н. Откъде произлиза тази „социална функция“ на капитала, която му позволява да си присвоява плодовете на чуждия труд и само с която той се отличава от простото средство за производство?

Тя се основава — казва г. Дюринг — „не върху природата на средствата за производство и не върху тяхната техническа необходимост“.

Следователно тя е възникнала исторически и г. Дюринг на стр. 252 само ни повтаря онова, което вече десетки пъти сме чули от него: той обяснява възникването на капитала чрез отдавна известното приключение на двамата мъже, единият от които в началото на историята превърнал своето средство за производство в капитал, като насиллил другия. Но като не се задоволява с това, да припише историческо начало на социалната функция, само чрез която известна стойностна сума става капитал, г. Дюринг ѝ пророкува и исторически край: „Тъкмо тя ще трябва да изчезне“. Но явление, което е възникнало исторически и също тъй исторически изчезва, обикновено се нарича на общоприет език „историческа

фаза“. Значи капиталът е историческа фаза не само у Маркс, но и у г. Дюринг и ние сме принудени да дойдем до заключението, че г. Дюринг следва йезуитското правило: когато двама вършат едно и също нещо, то съвсем не е едно и също¹³². Когато Маркс казва, че капиталът е историческа фаза, това е объркана концепция, мезе на историческата и логическата фантастика, при която се заличава различителната способност, както и всяка добросъвестна употреба на понятията. Но когато и г. Дюринг също така представя капитала като историческа фаза, това било само доказателство за острота на икономическия анализ и пределна и най-строга научност в смисъла на точните науки.

А по какво се отличава Дюринговата представа за капитала от тая на Маркс?

„Капиталът — казва Маркс — не е изнамерил принадлежния труд. Навсякъде, където една част от обществото притежава монопол върху средствата за производство, работникът, бил той свободен или несвободен, е принуден да прибави към необходимото за собствената си издръжка работно време и едно допълнително работно време, за да произведе средства за живот за собственика на средствата за производство¹³³.“ Следователно — принадлежният труд, трудът върху времето, необходимо за самоиздръжка на работника, присвояването на продукта на този принадлежен труд от други лица, експлоатацията на труда съставят обща черта на всички досегашни обществени форми, доколкото те са се движили в класови противоположности. Но едва когато продуктът на този принадлежен труд взема формата на принадлежна стойност, когато собственикът на средствата за производство намира пред себе си като обект за експлоатация свободния работник — свободен от социални окови и свободен от свое собствено имущество — и го експлоатира с цел за произвеждане на *стоки*, едва тогава според Маркс средството за производство придобива специфичния характер на капитал. А това е станало в голям мащаб едва в края на XV и началото на XVI век.

Г-н Дюринг, напротив, обявява за капитал *всяка* сума от средства за производство, която „образува дялове от плодовете на общата работна сила“, която следователно изтръгва принадлежен труд в каквато и да е форма. С други думи, г. Дюринг присвоява открития от Маркс принадлежен труд, за да убие с него неизгодната му в момента принадлежна стойност, открита също така от Маркс. Така че според г. Дюринг не само движимото и недвижимото богатство на стопанисващите с робски труд коринтски и атински граждани, но и богатството на едрите римски земевладелци през времето на империята, а не по-малко и богатството на феодалните барони в

средните векове — доколкото то по някакъв начин е служило на производството, — всичко това без разлика било капитал.

И така, сам г. Дюринг разбира под капитал „не общоприетото понятие, според което капиталът е произведено средство за производство“, а по-скоро едно пряко противоположно понятие, което включва даже непроизведените средства за производство, земята и нейните природни богатства. При това представата, според която капиталът е само произведено средство за производство“, е общоприета пак само във вулгарната политическа икономия. Вън от тази толкова скъпа на г. Дюринг вулгарна политическа икономия „произведеното средство за производство“ или изобщо дадена стойностна сума става капитал само когато тя дава печалба или лихва, т. е. когато присвоява принадлежния продукт на незаплатения труд под формата на принадена стойност, и то пак в тези две определени нейни разновидности. При това съвършено безразлично е, че цялата буржоазна политическа икономия е скована от представата, че свойството да дава печалба или лихва било от само себе си присъщо на всяка стойностна сума, която при нормални условия се влага в производството или в размяната. В класическата политическа икономия капиталът и печалбата или капиталът и лихвата са също така неразделни един от друг, намират се в също такова взаимоотношение помежду си, както причина и следствие, баща и син, вчера и днес. Но думата „капитал“ в нейното съвремененно икономическо значение се появява едва по времето, когато се появява самият капитал, когато движимото богатство все повече и повече придобива функцията на капитал, като експлоатира принадлежния труд на свободни работници, за да произвежда стоки; при това тази дума е въведена в употреба от исторически първата капиталистическа нация — италианците от XV и XVI век. И ако Маркс пръв до основи анализира свойствения на съвременния капитал начин на присвояване, ако той съгласува понятието капитал с историческите факти, от които то в последна сметка е извлечено и на които то дължи своето съществуване; ако Маркс по този начин освободи това икономическо понятие от неясните и колебливи представи, които му бяха все още присъщи и в класическата буржоазна политическа икономия, и у досегашните социалисти — това значи, че тъкмо Маркс е постъпвал с оная „пределна и най-строга научност“, която е постоянно на устата на г. Дюринг и която ние, за съжаление, така малко намираме в неговите съчинения.

Действително при г. Дюринг работата стои съвсем другояче. Той не се задоволява с това, да изругае най-напред представянето на капитала като историческа фаза с думите „мелези на историческата и логическата фантастика“, а след това сам го представя

като историческа фаза. Той направо обявява за капитал също така и всички средства на икономическата мощ, всички средства за производство, които присвояват „дялове от плодовете на общата работна сила“ — значи и поземлената собственост във всички класови общества; но това ни най-малко не го смущава в по-нататъшното изложение да отделя по съвсем традиционния начин поземлената собственост и поземлената рента от капитала и печалбата и да означава като капитал само ония средства за производство, които принасят печалба или лихва, както това подробно може да се види на стр. 156 и следващите на неговия „Курс“. Със същото основание г. Дюринг би могъл най-напред под названието „локомотив“ да разбира и конете, воловете, магаретата и кучетата, тъй като и с тяхна помощ колата може да се движи, и да упрекне сегашните инженери, че като ограничават понятието локомотив само върху съвременната железопътна парна машина, те я превръщат в историческа фаза, създават объркани концепции, мелези на историческата и логическата фантастика и т. н. — а след това накрай да обяви, че конете, магаретата, воловете и кучетата все пак трябва да бъдат изключени от названието „локомотив“ и че то важи само за железопътната парна машина. — По такъв начин ние пак сме принудени да кажем, че именно с Дюринговото определение на понятието капитал се губи всяка острота на икономическия анализ, изчезва различителната способност заедно с всяка добросъвестна употреба на понятията и че обърканите концепции, бъркотията, лекомислията, които ни се поднасят като дълбоки логически истини, и неустойчивостта на основите — всичко това се намира в пълен разцвет тъкмо у г. Дюринг.

Това обаче още нищо не значи. Все пак на г. Дюринг остава славата, че е открил крайгълния камък, около който се движи цялата досегашна политическа икономия, цялата политика и юриспруденция, с една дума — цялата досегашна история. Ето това откритие:

„Насилието и трудът са двата главни фактора, които играят роля при образуването на социалните връзки.“

В това едничко положение се съдържа цялата конституция на досегашния икономически свят. Тя е съвсем кратка и гласи:

Член първи: Трудът произвежда.

Член втори: Насилието разпределя.

С това, „казано на човешки и немски език“, се изчерпва и цялата икономическа мъдрост на г. Дюринг!

VIII. КАПИТАЛ И ПРИНАДЕНА СТОЙНОСТ

(край)

„Според възгледа на господин Маркс работната заплата представлява заплащане само на онова работно време, през което работникът фактически работи, за да осигури собственото си съществуване. За това са достатъчни сравнително малко количество часове; цялата останала част от често пъти продължителния работен ден дава излишък, в който се съдържа така наречената от нашия автор „принадена стойност“, или, казано на общоприет език, печалбата от капитала. След като се приспадне работното време, което при дадено съпало на производството се съдържа още в средствата на труда и в съответните сурови материали, посоченият излишък на работния ден съставя частта на капиталиста-предприемач. Следователно удължаването на работния ден е чисто експлоататорска печалба в полза на капиталиста.“

И така според г. Дюринг Марксовата принадена стойност не била нищо повече освен онова, което на обикновен език се нарича печалба от капитала. Да чуем самия Маркс. На стр. 195 на „Капиталът“ принадената стойност се обяснява с поставените след този термин в скобки думи: „лихва, печалба, рента“¹³⁴. На стр. 210 Маркс привежда пример, в който е показано как една принадена стойност от 71 шилинга се разпределя в различните си форми: десятък, местни и държавни данъци — 21 шилинга, поземлена рента — 28 шилинга, печалба на фермера и лихва — 22 шилинга, или обща сума на принадлежната стойност — 71 шилинга¹³⁵. — На стр. 542 Маркс намира като главен недостатък на Рикардо, че той „не представя принадлежната стойност в чистата ѝ форма, т. е. независимо от нейните особени форми като печалба, поземлена рента и т. н.“, и че затова той непосредствено смесва законите за нормата на принадлежната стойност със законите за нормата на печалбата. По този повод Маркс казва: „По-нататък, в третата кни-

га на този труд, аз ще докажа, че при определени обстоятелства една и съща норма на принадлежната стойност може да се изрази в най-различни норми на печалбата и че различни норми на принадлежната стойност могат да се изразят в една и съща норма на печалбата.“¹³⁶ На стр. 587 четем: „Капиталистът, който произвежда принадлежна стойност, т. е. изсмуква незаплатен труд непосредствено от работниците и го фиксира в стоки, наистина е пръв присвоител на тази принадлежна стойност, но съвсем не е неин последен собственик. По-нататък той трябва да я дели с други капиталисти, които изпълняват други функции в общественото производство, взето в неговата цялост, с поземлените собственици и т. н. По такъв начин принадлежната стойност се разпада на различни части. Нейните дялове попадат в ръцете на различни категории лица и придобиват различни самостоятелни една спрямо друга форми като капиталова печалба, лихва, търговска печалба, поземлена рента и т. н. Тези превърнати форми на принадлежната стойност могат да бъдат разгледани едва в третата книга.“¹³⁷ Същото е казано и на много други места.

По-ясно човек не може да се изрази. При всеки удобен случай Маркс обръща внимание върху това, че неговата принадлежна стойност в никой случай не трябва да се смесва с печалбата от капитала, че последният, напротив, е подчинена форма и твърде често дори е само част от принадлежната стойност. И ако г. Дюринг все пак твърди, че Марксовата принадлежна стойност била, „казано на общоприет език, печалбата от капитала“, и ако е установено, че цялата книга на Маркс се върти около принадлежната стойност — то възможно е само едно от двете: или г. Дюринг нищо не разбира и в такъв случай той трябва да има неவிждано безсрамие, за да хули една книга, главното съдържание на която не познава; или пък той разбира в какво се състои работата и върши умишлена фалшификация.

По-нататък:

„Злобната ненавист, с която г. Маркс прилага този начин на показване експлоататорството, е напълно понятна. Но възможни са и по-могъщ гняв, и още по-пълно признаване на експлоататорския характер на основаната на наеман труд стопанска форма, без да се възприема оня теоретически подход, който е изразен в Марксовото учение за принадлежната стойност.“

И така, благонамереният, но погрешен теоретически подход предизвиквал у Маркс злобна ненавист против експлоататорството; тази сама по себе си морална страст придобивала вследствие на неправилния „теоретически подход“ неморален характер, проявявала се като неблагородна ненавист и долна злоба. Напротив, „пределната и най-строга научност“ на г. Дюринг се изразява в морална

страст със съответна благородна природа, в гняв, който и по формата си е морален, и при това количествено превъзхожда злобната ненавист, тъй като е по-могъщ гняв. Докато г. Дюринг се любува на самия себе си, нека поразгледаме откъде произлиза този по-могъщ гняв.

„Поставя се — казва той по-нататък — именно въпросът, по какъв начин конкуриращите се предприемачи постоянно са в състояние да реализират целия продукт на труда, а това значи — и принадлежния продукт, по цена, която така много превишава естествените производствени разходи, както свидетелствува споменатото отношение на излишъка от работно време? Отговор на този въпрос не може да се намери в доктрината на Маркс, и то по простата причина, че в нея този въпрос дори не е поставян. Луксозният характер на основаното на наемния труд производство съвсем не е засегнат сериозно у Маркс и социалният строй с неговите паразитни устои никак не е разбран като главна основа на бялото робство. Напротив, политически-социалното трябва винаги да се обяснява с икономическото.“

Но от гореприведените места ние видяхме, че Маркс съвсем не твърди, че промишленият капиталист, който пръв присвоява принадлежния продукт, при всички условия го продава средно по пълната му стойност, както предполага тук г. Дюринг. Маркс изрично казва, че и търговската печалба образува част от принадлежната стойност, а това при дадените предпоставки е възможно само в случай, че фабрикантът продава на търговеца своя продукт *по-ниско* от неговата стойност и с това му отстъпва част от плячката. Разбира се, че така, както се поставя тук, този въпрос не е могъл дори да бъде повдигнат от Маркс. Рационално поставен, този въпрос гласи: по какъв начин принадлежната стойност се превръща в своите подчинени форми — печалба, лихва, търговска печалба, поземлена рента и т. н.? Наистина Маркс обещава да разреши този въпрос в третата книга. Но ако г. Дюринг не може да почака, докато излезе вторият том на „Капиталът“¹³⁸, той трябваше засега поне по-внимателно да се вгледа в първия том. Тогава той би могъл освен вече цитираните места да прочете например на стр. 323, че според Маркс иманентните закони на капиталистическото производство се проявяват във външното движение на капиталите като принудителни закони на конкуренцията и поради това достигат до съзнанието на отделния капиталист като движещи мотиви на неговата дейност; че следователно един научен анализ на конкуренцията е възможен само когато бъде опозната вътрешната природа на капитала, също както привидното движение на небесните тела става ясно само за оня, който знае тяхното действително, но неуловимо за сетивата движение.¹³⁹ След това Маркс показва с пример по какъв начин един определен закон, а именно законът за стойността, се проявява в определен случай в условията на конкурен-

цията и как той упражнява своята движеща сила. Още от това г. Дюринг би могъл да заключи, че конкуренцията играе главната роля при разпределянето на принадлежната стойност; и при по-дълбоко вникване тези намеци в първия том са наистина достатъчни, за да се разбере поне в общи черти превръщането на принадлежната стойност в нейните подчинени форми.

Но за г. Дюринг тъкмо конкуренцията е абсолютната пречка за разбирането. Той не може да проумее по какъв начин конкуриращите се предприемачи могат продължително да реализират целия продукт на труда, а значи и принадлежния продукт, по цена, която така високо превишава естествените производствени разходи. И тук срещаме обичайната у г. Дюринг „строгост“, която всъщност е само немарливост. Работата е там, че според *Маркс* принадлежният продукт като такъв няма никакви производствени разходи; той е онази част от продукта, която *нищо не струва* на капиталиста. Така че ако конкуриращите се предприемачи биха пожелали да реализират принадлежния продукт по неговите естествени производствени разходи — те би трябвало да го дават даром. Но да не се спираме на такива „микрологически подробности“. Нима конкуриращите се предприемачи не реализират наистина всекидневно продукти на труда по цена, която надхвърля естествените производствени разходи? Според г. Дюринг

естествените производствени разходи се съдържали „в изразходвания труд или сила, а тя пък при последна сметка може да се измерва с разноските за прехраната“,

така че — в сегашното общество — естествените производствени разходи се състояли от действително изразходваните суми за сурови материали, средства на труда и работна заплата — за разлика от „облагането“, от печалбата, от прибавката, изтръгвана със сабя в ръка. Но на всички е известно, че в обществото, в което живеем, конкуриращите се предприемачи реализират стоките си не според естествените производствени разходи, но си пресмятат към тях — а обикновено и получават — и „прибавката“, печалбата. Така че въпросът, който г. Дюринг вярваше, че е достатъчно само да го постави, за да разбие на пух и прах цялата постройка на *Маркс*, както някога *Исус Навин* разрушил стените на *Иерихон*¹⁴⁰ — този въпрос съществува и за икономическата теория на г. Дюринг. Да видим как отговаря той на този въпрос.

„Собствеността върху капитала — казва той — няма никакъв практически смисъл и не може да бъде използвана, ако в нея същевременно не е включено и косвеното насилие над човешкия материал. Плод на това насилие е капиталовата печалба и затова нейната величина ще зависи от размера и интензив-

ността, с които се упражнява това господство... Капиталовата печалба е политическа и социална институция, която действа по-силно, отколкото конкуренцията. В това отношение работодателите действуват като съсловие и всеки поотделно удържа своята позиция. При господстващия начин на стопанство известна величина на капиталовата печалба е необходимост."

За съжаление, ние и сега все още не знаем по какъв начин конкуриращите се предприемачи са в състояние постоянно да реализират продуктите на труда по цена, превишаваща естествените производствени разходи. Но не може г. Дюринг да има такова ниско мнение за своята публика, за да смята да я задоволи с фразата, че капиталовата печалба стояла над конкуренцията, също както в миналото пруският крал е стоял над закона. Похватите, чрез които пруският крал се е добрал до положението да бъде над законите, ни са познати; но похватите, с които капиталовата печалба ставала по-силна от конкуренцията, са тъкмо това, което трябва да ни обясни г. Дюринг и което той упорито отказва да обясни. Работата не се изменя и с това, че работодателите, както казва той, действували в това отношение като съсловие, и при това всеки отделен работодател удържал своята позиция. Но нали не сме длъжни да му вярваме буквално, че е достатъчно известен брой хора да действуват като съсловие, за да може всеки от тях поотделно да удържи своята позиция? Средновековните цехови майстори, както и френските аристократи през 1789 г. са действували, както е известно, твърде решително като съсловие и все пак са се провалили. Пруската армия при Йена е действувала също така като съсловие, но вместо да удържи позицията си, тя, напротив, била принудена да удари на бяг, а след това дори да капитулира на части. Също тъй малко може да ни задоволи уверението, че при господстващия начин на стопанство известна величина на капиталовата печалба била необходимост; та въпросът е именно в туй, да се докаже *защо* е така. Ние не се приближаваме нито крачка напред към целта, когато г. Дюринг ни съобщава:

„Господството на капитала е израснало в тясна връзка с поземленото господство. Част от крепостните селски работници са се превърнали в градовете в занаятчийски работници и в края на краищата — във фабрични работници. След поземлената рента се е образувала капиталовата печалба като втора форма на рентата от собствеността.“

Дори ако оставим настрана историческата невярност на това твърдение, все пак то си остава само голословно твърдение и се ограничава с това, че неколкократно ни увещава, че било вярно това, което именно трябва да се обясни и докаже. Така че ние не можем да дойдем до никакво друго заключение освен до това, че

г. Дюринг е неспособен да отговори на своя собствен въпрос: по какъв начин конкуриращите се предприемачи са в състояние постоянно да реализират продукта на труда по цена, превишаваща неговите естествени производствени разходи; това значи, че г. Дюринг е неспособен да обясни възникването на печалбата. На него не му остава нищо друго, освен направо да декретира: капиталовата печалба е продукт на *насилието* — което впрочем напълно се съгласува с чл. 2 на Дюринговата социална конституция: насилието разпределя. Това, разбира се, е много хубаво казано; но сега „възниква въпросът“: насилието разпределя — но какво? Все пак трябва да има нещо за разпределяне — иначе и най-всемогъщото насилие при всичкото си желание нищо не може да разпредели. Печалбата, която конкуриращите се предприемачи турят в джоба си, е нещо твърде осезателно и солидно. Насилието може да я *вземе*, но не може да я *създаде*. И ако г. Дюринг упорито отказва да ни обясни *по какъв начин* насилието взема предприемаческата печалба, то на въпроса, *откъде* я взема, той вече отговаря с гробно мълчание. Където няма нищо — там и царят, както и всяка друга власт, губи правата си. От нищо нищо не излиза, а най-малко — печалба. Щом като собствеността върху капитала няма никакъв практически смисъл и нейната стойност не може да бъде увеличена, докато в нея не се включи и косвено насилие над човешкия материал — то отново възниква въпросът: първо, по какъв начин богатството, образуващо капитала, е станало такава сила — въпрос, който съвсем не може да се реши с горещитираните няколко исторически твърдения; второ, по какъв начин това насилие се превръща в увеличение на стойността на капитала, в печалба, и, трето, откъде взема то тази печалба.

Откъдето и да подхванем Дюринговата политическа икономия, ние не мръдваме нито крачка напред. За всички явления, които не ѝ се харесват, като печалбата, поземлената рента, мизерната работна заплата, поробването на работника — тя има само *една* дума за обяснение: насилие и пак насилие, така че „помогъщият гняв“ на г. Дюринг също така се излива само в гняв против насилието. Ние видяхме, първо, че това позоваване върху насилието е жалко изклинчване, пренасяне на въпроса от икономическата в политическата област и че то не е в състояние да обясни нито един икономически факт; и, второ, че това позоваване върху насилието оставя необяснено възникването на самото насилие и то върши това съвсем благоразумно, тъй като иначе би трябвало да дойде до извода, че произходът на всяка обществена власт и на всяко политическо насилие лежи в икономиче-

ските предпоставки, в исторически дадения начин на производство и размяна в съответното общество.

Но нека се опитаме дали няма да можем да изтръгнем от неумолимия „по-дълбок основоположник“ на политическата икономия още някои други разяснения относно печалбата. Може би ще сполучим, ако започнем с начина, по който той разглежда работната заплата. На стр. 158 се казва:

„Работната заплата е наемническа заплата за поддържане на работната сила и подлежи на разглеждане преди всичко само като основа за поземлената рента и за капиталовата печалба. За да си обясним напълно ясно действащите тук отношения, трябва исторически да си представим поземлената рента, а по-сетне и капиталовата печалба най-напред без работна заплата, т. е. върху основата на робството или крепостничеството... Дали трябва да бъде издържан роб или крепостен, или пък наемен работник — това обуславя само различието в начина на обременяване производствените разходи. *Във всички тези случаи полученият чрез използване на работната сила чист продукт съставя дохода на господаря...* От това се вижда, че... именно главната противоположност, поради която на едната страна се намира някакъв вид рента от собствеността, а на другата — трудът на безимотните наемници, не бива да се търси само в една от нейните съставни части, а винаги само едновременно в двете.“

А рентата от собствеността, както узнаваме на стр. 188, е общ израз за поземлената рента и печалбата на капитала. А на стр. 174 се казва:

„Характерно за печалбата на капитала е присвояването на най-главната част от продукта на работната сила. Тази печалба на капитала не е мислима без нейния корелатив — труда, който в една или друга форма е пряко или косвено подчинен.“

И на стр. 183 се казва:

Работната заплата „при всички обстоятелства не е нищо друго освен наемническа заплата, с която би трябвало изобщо да се осигури издръжката на работника и възможността за продължение на рода му.“

И, най-после, на стр. 195 четем:

„Онова, което се пада на рентата от собствеността, трябва да бъде заплата за работната заплата, и обратно — онова, което трудът получава от общата производителна способност (!), трябва да бъде отнето от доходите на собствеността.“

Г-н Дюринг ни поднася една изненада след друга. В неговата теория за стойността и в следващите глави, включително и учението за конкуренцията, значи от стр. 1 до 155, стоките и цените или стойности се деляха, първо, на естествени производствени разходи или „производствена стойност“, т. е. на разходи за сурови материали, средства на труда и работна заплата, и, второ, на

прибавка или разпределителна стойност, изтръгнат със сабя в ръка налог в полза на класата на монополистите — прибавка, която, както видяхме, в действителност нищо не може да измени в разпределението на богатството, тъй като онова, което тя отнема с едната ръка, трябва да го върне обратно с другата и тъй като тя освен това — доколкото г. Дюринг ни осведомява за нейния произход и съдържание — е възникнала от нищо и затова се състои също тъй от нищо. В следните две глави, в които се разглеждат различните видове доход, т. е. от стр. 156 до 217, за прибавката вече няма нито дума. Вместо нея стойността на всеки продукт на труда, значи на всяка стока, вече се дели на следните две части: първо, на производствени разходи, в които е включена и заплатената работна заплата, и, второ, „на получения от използването на работната сила *чист* продукт“, който образува дохода на господаря. А този чист продукт има общоизвестна физиономия, която не може да се скрие с никаква татуировка или бояджийско изкуство. „За да си обясни напълно ясно действащите тук отношения“, нека читателят съпостави току-що приведените места от съчинението на г. Дюринг с приведените по-рано цитати от Маркс за принадлежния труд, принадлежния продукт и принадлежната стойност и ще намери, че тук г. Дюринг *направо преписва* по свой маниер „Капиталът“ на Маркс.

Господин Дюринг признава принадлежния труд в каквато и да е форма — било то робство, крепостничество или наеман труд — за източник на доходите на всички досегашни господстващи класи; това е взето от многократно цитираното място на „Капиталът“, стр. 227; „Капиталът не е изнамерил принадлежния труд“ и т. н.* — А „чистият продукт“, който образува „дохода на господаря“ — какво е той, ако не излишък от продукта на труда над работната заплата, която впрочем и у г. Дюринг, въпреки че напразно е преименувана в наемна заплата [Sold], изобщо трябва да осигури издръжката на работника и възможността за продължение на рода му? Как може да става „присвояване на най-главната част от продукта на работната сила“, ако не с това, че капиталистът, както показва Маркс, изстиска от работника повече труд, отколкото е необходим за възпроизвеждане на консумираните от последния средства за живот — т. е. с това, че капиталистът заставя работника да работи по-дълго време, отколкото е нужно, за да се навакса стойността на заплатената на работника работна заплата? И така, удължаването на работния ден повече, отколкото е необходимо за възпроизвеждане на средствата за живот за работника;

* Виж настоящия том, стр. 156—157, 212. — *Ред.*

или Марксовият принаден труд — това, а не нещо друго, се крие зад г. Дюринговото „използуване на работната сила“. А как иначе можем да си представим неговия „чист приход“ на господаря, ако не във вид на Марксовия принаден продукт и принадена стойност? И с какво друго, ако не с неточната си формулировка се отличава Дюринговата рента от собствеността от Марксовата принадена стойност? Впрочем самия термин „рента от собствеността“ г. Дюринг е заел от Родбертус, който обхваща поземлената рента и рентата от капитала, или печалбата от капитала, с общия термин „рента“, така че г. Дюринг само е прибавил думата „собственост“*. И за да не остане никакво съмнение, че има плагиат, г. Дюринг резюмира по свойствения му начин развитите от Маркс в 15-а глава на „Капиталът“ (стр. 539 и сл.***) закони за съотношението между цената на работната сила и величината на принадлежната стойност¹⁴², като казва, че онова, което се пада на рентата от собствеността, трябва да бъде загуба за работната заплата, и обратно; с това той свежда отделните, пълни със съдържание Марксови закони до една безсъдържателна тавтология, тъй като от само себе си се разбира, че когато дадена величина се разпада на две части, едната част не може да стане по-голяма, без да се намали другата. И така, г. Дюринг е сполучил да присвои Марксовите идеи по начин, при който напълно изчезва „пределната и най-строга научност в смисъл на точните науки“, която безсъмнено е налице в изказванията на Маркс.

И така, ние не можем да не дойдем до заключението, че оглушителният шум, който г. Дюринг дигна в своята „Критическа история“ по повод на „Капиталът“, и особено прахулякът, който той дига, е прословутият въпрос, възникващ при разглеждането на принадлежната стойност (въпрос, който той би било по-добре да не задава, щом като сам не може да му отговори) — че всичко това са само военни хитрости, ловки маневри с цел да прикрие извършения в „Курса“ груб плагиат по отношение на Маркс. Г-н Дюринг нанстина е имал всички основания да предупрежда читателите си да не се захващат с „това кълбо, което Маркс нарича капитал“, с мелезите на историческата и логическата фантастика, с Хегеловите забъркани, мъгляви представи и усуквания и т. н. Този верен Екарт¹⁴³ предпазва немската младеж от Венера, но сам мълчешком я е прехвърлил от владенията на Маркс

* Всъщност дори и тя не е от него. Родбертус („Социални писма“), 2 писмо, стр. 59: „Рентата според тази“ (т. е. неговата) „теория е всеки доход, който се получава без собствен труд, а изключително въз основа на дадена собственост“¹⁴¹.

** „Капиталът“, том I, 1950 г., стр. 421. *Ред.*

към себе си, в безопасно убежище за своя собствена употреба. Нека поздравим г. Дюринг за този чист приход, получен от използването на Марксовата работна сила, и за тази своеобразна светлина, която неговото присвояване на Марксовата принадлезна стойност под названието рента от собствеността хвърля върху подбудите за неговото твърдоглаво — понеже се повтаря в две издания — и лъжливо твърдение, че Маркс под принадлезна стойност разбирал само печалбата от капитала.

И тъй, в заключение трябва да охарактеризираме постиженията на г. Дюринг със собствените му думи:

„Според възгледа на господин“... Дюринг, „работната заплата представлява заплащане само на онова работно време, през което работникът фактически работи, за да осигури собственото си съществуване. За това са достатъчни сравнително малко часове; цялата останала част от често пъти продължителния работен ден дава излишък, в който се съдържа така наречената от нашия автор“... рента от собствеността. „Като се приспадне работното време, което при дадено стъпало на производството се съдържа още в средствата на труда и в съответните сурови материали, посоченият излишък на работния ден съставя частта на капиталиста-предприемач. Следователно удължаването на работния ден е чисто експлоататорска печалба в полза на капиталиста. „Злобната ненавист, с която господин“... Дюринг „прилага този начин на показване на експлоататорството, е напълно понятна“...“

Затова пък по-малко понятно е как ще се добере той пак до своя „по-могъщ гняв“?

IX. ЕСТЕСТВЕНИ ЗАКОНИ НА СТОПАНСТВОТО. ПОЗЕМЛЕНА РЕНТА

Досега ние, въпреки най-доброто си желание, не можахме да открием по какъв начин г. Дюринг стига до това,

„да претендира“ в областта на политическата икономия „за нова система, не само задоволителна за своята епоха, но и *меродавна за нея*“.

Но може би онова, което ние не съумяхме добре да видим в теорията на насилието, в учението за стойността и капитала, ще ни блесне ясно пред очите, като разгледаме издигнатите от г. Дюринг „естествени закони на народното стопанство“. Защото — както се изразява той със свойствената си оригиналност и острота на мисълта —

„триумфът на висшата наука се състои в това, човек да стигне през голото описание и подразделяне на тъй да се каже намиращия се в покой материал до живите възгледи, които осветляват самия процес на създаването. Затова познаването на законите е най-съвършеният вид познание, тъй като ни показва как един процес се обуславя от друг.“

Още първият естествен закон на всяко стопанство е открит специално от г. Дюринг.

„Странно е, че Адам Смит не само не постави на първо място най-важния фактор за всяко стопанско развитие, но и напълно пропусна да го формулира специално и по такъв начин неволно принуди до подчинена роля онай сила, която е сложила своя отпечатък върху съвременното европейско развитие.“ Този „основен закон, който трябва да бъде поставен на първо място, е законът за техническата екипировка, дори може да се каже — за въоръжеността на дадената от природата стопанска сила на човека“.

Този „фундаментален закон“, открит от г. Дюринг, гласи:

Закон № 1. „Производителността на стопанските средства, на природните ресурси и на човешката сила се покачва чрез откритията и изобретенията.“

Ние сме поразени. Г-н Дюринг ни третира точно така, както известният Молиеров шегобиец третира новоизпечения благородник, на когото съобщава новината, че той през целия си живот е говорил в проза, без сам да знае това.¹⁴⁴ Че изобретенията и откритията в някои случаи увеличават производителната сила на труда (но и в твърде много случаи не я увеличават — доказателство за това са грамадните купища непотребна архива във всички служби за патентите в целия свят) — това ние го знаем отдавна; но че тази прастара баналност била фундаментален закон на цялата политическа икономия — това откровение ние дължим на г. Дюринг. Ако „триумфът на висшата научност“ в политическата икономия, както и във философията, се заключава само в това — да се даде гръмка наименование на коя да е баналност и да се разтръби тя като природен или дори фундаментален закон, тогава „по-дълбокото основополагане“ и извършването на преврат в науката наистина стават възможни за всекиго, дори за редакцията на берлинския „Volkszeitung“¹⁴⁵. В такъв случай ние ще бъдем „най-строго“ заставени да приложим по отношение на самия г. Дюринг г. Дюринговата присъда за Платон, както следва:

„И това, ако е някаква политико-икономическа мъдрост, то авторът на критическите основоположения“¹⁴⁶ я притежава наравно с всеки индивид, който изобщо е имал случай да помисли — или дори просто да побърщолеви — „за нещо напълно очевидно“.

Когато например казваме: животните ядат — ние, без сами да знаем, изричаме велика истина; защото — достатъчно е само да кажем, че фундаменталният закон на целия животински живот се състои в яденето, и с това вече сме извършили пълен преврат в зоологията.

Закон № 2. Разделение на труда: „Обособяването на отделните професии и разделението на дейностите повишава производителността на труда“.

Доколкото това е вярно, то също така е банална истина още от времето на Адам Смит; а доколко е вярно — това ще видим в третия отдел.

Закон № 3. „Отдалечеността и транспортът са главните причини, с които се спъва или улеснява съгласуваното действие на производителните сили.“

Закон № 4. „Промислената държава има несравнено по-голяма гъстота на население, отколкото аграрната държава.“

Закон № 5. „В икономическата област нищо не става без някакъв материален интерес.“

Такива са „естествените закони“, върху които г. Дюринг изгражда своята нова икономическа наука. Той остава верен на своя метод, изложен вече във философията. Няколко безнадеждно изтъркани общоизвестни истини, отгоре на това понякога и неправилно изразени, образуват и в политическата икономия аксиоми, които не се нуждаят от доказателства, фундаментални положения, естествени закони. След това, под предлог че развива съдържанието на тези закони, които нямат никакво съдържание, г. Дюринг се възползува от случая, за да почне дълъг икономически брътвеж на различните теми, чиито *наименования* се срещат в тези мними закони, т. е. брътвеж за изобретения, разделение на труда, транспортни средства, население, интерес, конкуренция и т. н. — брътвеж, блудкавото еднообразие на който се подправя само с надуті оракулски фрази, а тук-там и с изопачено схващане или надуто мъдруване над всевъзможни казуистични тънкости. След всичко това стигаме най-после до поземлената рента, печалбата на капитала и работната заплата и тъй като дотук разгледахме само последните две форми на присвояване, нека тук в заключение разгледаме накъсо и Дюринговия възглед върху поземлената рента.

При това ние оставяме настрана ония точки, които г. Дюринг просто преписва от своя предшественик Кери; ние нямаме работа с Кери, нито пък е наша задача да защищаваме Рикардовото схващане за поземлената рента от изопачаванията и нелепостите на Кери. Ние имаме работа само с г. Дюринг, а той дефинира поземлената рента като

„доход, който собственикът на земята получава от нея *като такъв*“.

Икономическото понятие за поземлената рента, което г. Дюринг трябва да обясни — той просто превежда на юридически език, така че ние нищо ново не научаваме. Затова нашият дълбок основоположник трябва, ще не ще, да благоволи да даде по-нататъшни обяснения. Той сравнява даването на известно парче работна земя под наем на арендатора с даването на определен капитал в заем на един предприемач, но скоро открива, че и това сравнение, както и много други, куца.

Защото — казва той — „ако поискаме да проследим тази аналогия по-натък, то печалбата, която остава у арендатора, след като той изплати поземлената рента, би трябвало да съответствува на оня остатък от печалбата на капитала, който след приспадането на лихвите се пада на работещия с капитала предприемач. *Но хората не са свикнали* да гледат на печалбите на арендатора като на главен доход, а на поземлената рента — като на остатък... Доказателство за това нееднакво схващане е *фактът*, че в учението за поземлената рента не е специално изтъкнат случаят на стопанисване на земята от самия соб-

ственик и не се придава никакво особено значение на количествената разлика между рентата във форма на аренда и рентата, която земевладелецът получава, когато сам стопанисва земята си. *Никой поне не е считал за необходимо мислено да разлага рентата, която собственикът получава, когато сам стопанисва земята си, така че едната ѝ съставна част да представлява лихвата на парцела земя, а другата да представлява добавъчната печалба на предприемача.* Като оставим настрана собствения капитал, с който си служи арендаторът, на неговата специална печалба се гледа най-вече, както изглежда, като на един вид работна заплата. Обаче би било *рисковано* да твърдим нещо по тоя въпрос, тъй като в такава определена форма той даже не е и поставян. Навсякъде, където имаме работа с по-големи стопанства, лесно е да забележим, че специфичната печалба на арендатора не бива да се смята за работна заплата. Работата е там, че самата тази печалба се основава върху противоположността по отношение на селската работна сила, чието експлоатиране създава единствената възможност за този вид доход. Очевидно е, че в ръцете на арендатора остава част от рентата, вследствие на което се намалява *пълната рента*, която би могла да бъде получена при стопанисването на земята от самия собственик.“

Теорията на поземлената рента е специфично английски отдел на политическата икономия и така е трябвало и да бъде, тъй като само в Англия е съществувал такъв начин на производство, при който рентата фактически се е отделила от печалбата и лихвата. В Англия господства, както е известно, едрото земевладение и едрото земеделие. Собствениците на земята дават под аренда своята земя във вид на големи, често пъти много големи имения на арендатори, които притежават достатъчно капитал за тяхната експлоатация и не работят сами, както нашите селяни, а като истински капиталистически предприемачи използват труда на ратаи и надничари. Следователно тук имаме трите класи на буржоазното общество и свойствения на всяка от тях вид доход: собственика на земята, който получава поземлена рента, капиталиста, който получава печалба, и работника, който получава работна заплата. Никога на нито един английски икономист не му е идвало в главата да вижда в печалбата на арендатора един вид работна заплата, както това *изглежда* на г. Дюринг; на английския икономист още по-малко може да му се струва *рисковано* твърдението, че печалбата на арендатора е онова, което тя е безспорно, очевидно и осезателно, а именно — печалба на капитала. Просто смешно е да се твърди, че въпросът за това, какво представлява всъщност печалбата на арендатора, уж съвсем не бил поставян в такава определена форма. В Англия няма нужда и да се поставя този въпрос, тъй като както въпросът, така и отговорът вече отдавна са налице в самите факти и по това от времето на Адам Смит никога не е възниквало съмнение.

Случаят на самостопанисването, както се изразява г. Дюринг, или по-скоро стопанисването чрез управляващ за сметка на земевладелеца, както в действителност в повечето случаи става в

Германия, с нищо не изменя същността на работата. Ако земеделецът изразходва и собствен капитал и води стопанството за своя сметка, тогава той освен поземлената рента туря в джоба си още и печалбата от капитала — при съвременния начин на производство това се разбира от само себе си, а не може да бъде иначе. И когато г. Дюринг твърди, че досега никой не е считал за необходимо да разлага мислено рентата (би трябвало да се каже: дохода), получавана при водене стопанството от самия земеделец, това просто не е вярно и в най-добрия случай само отново доказва неговото собствено невежество. Например:

„Доходът, който се получава от труда, се нарича работна заплата; доходът, който едно лице получава от употребата на капитала, се нарича печалба. . . Доходът, който изключителен източник е земята, се нарича рента и принадлежи на земеделеца. Когато тези три различни вида доход се падат на различни лица, те лесно се различават; но ако те принадлежат на едно и също лице, те поне във всекидневния език често се смесват. Земеделецът, който *сам стопанисва** част от своята земя, получава, след приспадане разходите по обработването, както *рентата на земеделеца, така и печалбата на арендатора*.* Но той е склонен, поне в обикновения говор, да нарича целия си доход печалба и по такъв начин да смесва поземлената рента с печалбата. Мнозинството от нашите северноамерикански и вестиндийски плантатори се намират в такова положение; повечето от тях сами стопанисват своите имоти и затова ние рядко чуваме да се говори за рента от някоя плантация, а често пъти — за печалбата, която носи тя. . . Градинарят, който собственооръчно обработва собствената си градина, е едновременно и земеделец, и арендатор, и работник. Следователно за своя продукт той би трябвало да получи рентата на първия, печалбата на втория и надницата на третия. Всичко това обаче обикновено се смята за негов трудов доход; значи тук рентата и печалбата се смесват с работната заплата.“

Това място е взето от 6-а глава, първа книга, на съчинението на *Адам Смит*.¹⁴⁷ Случаят на самостопанисването е изследван значи още преди сто години и затова съмненията и колебанията, които причиняват на г. Дюринг толкова много грижи, са резултат само на неговото собствено невежество.

В края на краищата той се спасява от неудобното положение с една смела хитрост:

Арендаторската печалба, казва той, се основава върху експлоатацията на „селската работна сила“ и затова очевидно е „част от рентата“, с която се „скъсява пълната рента“, която всъщност трябва да влезе в джоба на земеделеца.

С това ние узнаваме две неща: първо, че арендаторът „скъсява“ рентата на земеделеца, така че според г. Дюринг в противовес на това, което се смяташе досега, не арендаторът плаща

* Подчертано от Енгелс. *Ред.*

рента на земевладелеца, а, напротив, земевладелецът плаща рента на арендатора — едно наистина „дълбоко своеобразно мнение“; второ, ние, най-после, узнаваме какво си представя г. Дюринг за поземлена рента, а именно — целия принадлеен продукт, който се получава при експлоатирането на селския труд в земеделието. Но тъй като този принадлеен продукт в цялата досегашна политическа икономия — може би като се изключат няколко вулгарни икономисти — се разпада на поземлена рента и печалба от капитала, ние трябва да констатираме, че г. Дюринг „не споделя общоприетия възглед“ и относно поземлената рента.

И така, поземлената рента и печалбата от капитала се различават помежду си според г. Дюринг само по това, че първата възниква в земеделието, а втората — в промишлеността или търговията. Г-н Дюринг неизбежно стига до тази безкритична и объркана представа. Ние видяхме, че той изхождаше от „верния исторически възглед“, според който господството над земята се основавало изключително върху господството над хората. Следователно, щом като земята се обработва с помощта на една или друга форма на несвободен труд, за земевладелеца остава излишък и именно този излишък образувал рентата, също както в промишлеността излишъкът от продукта на труда над работната заплаща съставя печалбата от капитала.

„По такъв начин ясно е, че поземлената рента съществува всякога в значителни размери там, където земеделието се води с помощта на някоя от формите на подчинение на труда.“

При такова определение на рентата — във вид на целия принадлеен продукт, получаван в земеделието — пътят на г. Дюринг се препречва, от една страна, от печалбата на английските арендатори, а от друга — от извлеченото от нея и възприето в цялата класическа политическа икономия делене на споменатия принадлеен продукт на поземлена рента и печалба на арендатора, следователно от *чистото*, точно определение на рентата. Но какво прави г. Дюринг? Той се преструва, че уж не е чувал нито думица за деленето на земеделския принадлеен продукт на арендаторска печалба и поземлена рента, т. е. че не е чувал нито думица за цялата теория за рентата в класическата политическа икономия; че уж въпросът за същността на арендаторската печалба още съвсем не бил поставян „в такава определена форма“ в цялата политическа икономия; че уж се касае за съвършено неизследван предмет, за който не се знае нищо друго освен привидни и съмнителни неща. И той бяга от фаталната Англия, където принадленият продукт на земеделието, без всяко съдействие на каквато и да е теорети-

ческа школа, така безмилостно се дели на своите съставни части, т. е. на поземлена рента и печалба от капитала — бяга в любимата си област на действие на пруското земско право, където само-стопанисването е в пълния си патриархален разцвет, където „земевладелецът разбира под рента дохода от своите земи“, където господа юнкерите все още претендират, че техните възгледи за рентата са меродавни за науката, и където следователно г. Дюринг все още може да се надява, че някак си ще се промъкне със своите объркани понятия за рентата и печалбата и дори ще намери хора, които да повярват в неговото най-ново откритие — че не арендаторът плаща поземлена рента на земевладельца, а, на-против, земевладелецът — на арендатора.

X. ИЗ „КРИТИЧЕСКАТА ИСТОРИЯ“

В заключение да хвърлим още един поглед и върху „Критическата история на националната икономия“, върху „това предприятие“ на г. Дюринг, което, както казва той, „няма никакви предшественици“. Може би тук, най-сетне, да срещнем многообещаната пределна и най-строга научност.

Г-н Дюринг вдига голям шум с откритието си, че

„ученето за стопанството“ било „във висша степен съвременно явление“ (стр. 12).

Наистина в „Капиталът“ на Маркс е казано: „Политическата икономия... като особена наука се появява едва през периода на манифактурата“¹⁴⁸, а в съчинението му „Към критиката на политическата икономия“, стр. 392, четем, че „класическата политическа икономия... в Англия започва с Пети, а във Франция с Боагилбер и завършва в Англия с Рикардо, а във Франция със Сисмонди“.¹⁴⁹ Г-н Дюринг следва този предписан му път само с тази разлика, че у него *висшата* политическа икономия започва едва с ония жалки недоносчета, които буржоазната наука роди на бял свят след изтичането на нейния класически период. Така че той с пълно право може да тържествува, заявявайки в края на своя „Увод“:

„А щом като това предприятие още по своите външни особености и в новата половина на съдържанието си няма никакви предшественици — то още повече ми принадлежи като мое лично дело по своите вътрешни критически гледища и по своето общо становище“ (стр 9).

Всъщност той би могъл да обяви своето „предприятие“ (индустриалният израз не е лошо подбран), с оглед на неговата вън-

шна и вътрешна страна, така: „Единственият и неговата собственост“.¹⁵⁰

Тъй като политическата икономия в този вид, в който тя исторически се е появила, всъщност не е нищо друго освен научно разглеждане на икономиката през периода на капиталистическото производство, то отнасящи се до нея положения и теореми могат да се срещат например у авторите на древногръцкото общество само дотолкова, доколкото известни явления като стоковото производство, търговията, парите, лихвоносния капитал и т. н. са общи и за двете обществени системи. Доколкото гърците приемат понякога изследвания в тази област, те проявяват също такава гениалност и оригиналност, както и във всички други области. Затова в исторически смисъл техните възгледи образуват теоретическите изходни точки на съвременната наука. Сега да чуем световноисторическия г. Дюринг.

„И така, по отношение на научната теория за стопанството ние всъщност“ (!) „не бихме могли да съобщим за древността нищо положително, а съвременно ненаучното средновековие дава много по-малък повод за това“ (дава повод да не се съобщава *нищо!*). „Но тъй като предвзетостта, която суетно излага на показ своята привидна ученост... е осквернила чистия характер на съвременната наука, то трябва поне за сведение да бъдат приведени някои примери.“

И след това г. Дюринг привежда примери за критика, която наистина е свободна дори от „привидна ученост“.

Тезата на Аристотел, че

„употребата на всяко благо е двойка: едната е свойствена на нещото като такова, а другата — не; например един сандал може да служи и като обувка, и за размяна; и двата случая са начини на употреба на сандала, тъй като и оня, който разменя сандали срещу нещо, което му липсва, например срещу пари или храна, също използва сандала като сандал, но не съответно на естествения начин на неговата употреба, защото той не е предназначен за размяна“¹⁵¹.

— това положение според г. Дюринг е „не само изказано по съвсем тривиален и ученически начин“, но и ония, които намират в него „разликата между потребителната и разменната стойност“, изпадали при това и в „комично положение“, като забравяли, че в „най-ново време“ и „в рамките на най-прогресивната система“ — разбира се системата на самия г. Дюринг — с потребителната и разменната стойност е свършено веднъж завинаги.

„В съчинението на Платон за държавата... също се стремяха да намерят съвременното схващане за народностопанското разделение на труда.“

Тази забележка навярно трябва да се отнася до онова място в „Капиталът“, глава XII, § 5, стр. 369 на третото издание¹ — но там

тъкмо наопаки, се доказва, че възгледът на класическата древност за разделението на труда е „право противоположен“ на съвременния възглед.¹⁵² — Гениалният за своето време начин, по който Платон¹⁵³ показва разделението на труда като естествена основа на града (който за гърците е бил идентичен с държавата), предизвиква у г. Дюринг само презрителна гримаса и нищо друго, и то само защото Платон не споменал (но това пък сторил гъркът Ксенофонт,¹⁵⁴ г. Дюринг!) за

„границата, която размерите на пазара в дадено време поставят за по-нататъшното разклоняване на професиите и за техническото разделяне на специалните операции. Едва представата за тази граница става такова познание, по силата на което идеята за разпределението на труда, която иначе едва ли може да бъде наречена научна, става значителна икономическа истина“.

„Професор“ Рошер, към когото г. Дюринг се отнася с такова презрение, наистина прокара тази „граница“, едва при която идеята за разделението на труда уж ставала „научна“, и затова изрично провъзгласи Адам Смит за откривател на закона за разделението на труда.¹⁵⁵ В общество, в което производството на стоки е господстващ начин на производството, „пазарът“ — да се изразим поне веднъж по маниера на г. Дюринг — е бил за „хората от търговския свят“ твърде известна „граница“. Но изисква се нещо повече от „знание и рутиниран инстинкт“, за да може човек да разбере, че не пазарът е създал капиталистическото разделение на труда, а, обратно, разлагането на предишни обществени връзки и последвалото оттук разделение на труда са създали пазара (виж „Капиталът“, т. I, глава XXIV, § 5: Създаване на вътрешния пазар за индустриалния капитал¹⁵⁶).

„Ролята на парите е била във всички времена първият и главен подтик за стопански (!) мисли. Но какво е знаел някакъв си Аристотел за тази тяхна роля? Очевидно нищо повече от това, което се съдържа в представата, че размяната посредством пари е сменила първоначалната натурална размяна.“

Но щом „някакъв си“ Аристотел все пак има дързостта да открие двете различни *форми на обръщението* на парите: едната, в която те функционират като просто средство за обръщение, и другата, в която те функционират като паричен капитал¹⁵⁷, то според г. Дюринг

той с това изразявал „само една морална антипатия“.

А когато „някакъв си“ Аристотел самонадеяно се заема да анализира „ролята“ на парите като *мярка на стойността* и наистина правилно поставя тази толкова решаваща за учението за парите¹⁵⁸ проблема, то „някакъв си“ Дюринг предпочита напълно

да премълчи тази непозволена дързост, и то по съвсем основателни тайни съображения.

Краен резултат: в отражението на Дюринговото „вземане за сведение“ гръцката древност е имала всъщност „само най-обикновени идеи“ (стр. 25), ако изобщо подобни „глупости“ (стр. 19) имат нещо общо с идеите, били те обикновени или необикновени.

Главата върху меркантилизма в книгата на г. Дюринг трябва най-добре да се прочете в „оригинал“, т. е. в „Националната система“ от Ф. Лист, глава 29: „Промислената система, която на школски език погрешно наричат меркантилна система“. Доколко грижливо г. Дюринг умее и тук да избягва всяка „привидна ученост“ — това ни показва между другото и следното:

Ф. Лист в 28 глава за „Италианските икономисти“ казва:

„Италия изпревари всички съвременни нации както в практиката, така и в теорията на политическата икономия“.

и по-нататък споменава

като „първо съчинение, написано в Италия специално по политическа икономия, книгата на Антонио Сера от Неапол за начините, по които може да се достави на кралствата в изобилие злато и сребро (1613 г.)“.¹⁵⁹

Г-н Дюринг доверчиво приема това указание и затова може да разглежда „Кратък трактат“ на Сера¹⁶⁰

„като един вид надпис над входа на най-новата предистория на политическата икономия“.

С тази „белетристична фраза“ всъщност се и ограничава неговото разглеждане на „Кратък трактат“. За нещастие работата в действителност е стояла иначе: още в 1609 г., значи четири години преди „Кратък трактат“, се е появило съчинението „Трактат за търговията“¹⁶¹ на Томас Мън. Това съчинение още с първото си издание е имало специфично значение с това, че е било насочено против първоначалната, тогава все още защищавана като държавна практика в Англия, *монетарна система* — т. е. то е представлявало съзнателно *самоотделяне* на меркантилната система от системата, която я е създала. Още в първата си редакция съчинението на Мън претърпяло няколко издания и оказало непосредствено влияние върху законодателството. Това съчинение, напълно преработено от самия автор и така издадено в 1664 г., след неговата смърт, под заглавие „Богатството на Англия“ и т. н., е останало още сто години евангелие на меркантилизма. Така че ако меркантилизмът има някакво епохално съчинение, „като един вид надпис над входа“, за такова трябва да се счита книгата на

Мън, но пък тъкмо затова тя съвсем не съществува за Дюринговата „история, която твърде грижливо съблюдава ранговите отношения“.

За основателя на съвременната политическа икономия *Пети* г. Дюринг ни съобщава, че

той се отличава с „доста лекомислен начин на разсъждаване“, по-нататък — „отсъствие на усет за вътрешните и по-тънки различия на понятията“... „разностранност, която много знае, но лесно прескача от едно на друго, без да пуца корени в някоя по-дълбока мисъл“... той „още твърде грубо разсъждава в народностопанско отношение“ и „стига до нанвности, чиято противоречивост... понякога може и да позабавлява по-сериозния мислител“.

Наистина, какъв неоченим пример на снизхождение, щом като „по-сериозният мислител“ г. Дюринг изобщо благоволява да спомене за съществуването на „някакъв си *Пети*“! Но как го споменава!

За изказванията на *Пети* относно

„труда и дори работното време като мярка на стойността, за което у него се срещат *неясни следи*“,

г. Дюринг споменава само в тази фраза и никъде другаде. **Неясни следи!** В своя труд „Трактат върху данъците и налозите“ (първото издание излиза в 1662 г.)¹⁶² *Пети* дава напълно ясен и верен анализ на величината на стойността на стоките. Като я илюстрира първо с равностойността на благородните метали и житните храни, които струват еднакво количество труд, той казва първата и последна „теоретическа“ дума върху стойността на благородните метали. Но *Пети* също така казва в определена и обща форма, че стоковите стойности се измерват с *еднакъв труд* (equal labour). Той прилага своето откритие към решаването на разни, отчасти твърде заплетени, проблси и на места, по разни случаи и в разни съчинения, прави важни изводи от това главно положение, дори там, където не го повтаря. Но още в първото си съчинение той казва:

„Аз твърдя, че това (т. е. оценката чрез еднакъв труд) „е *основата за изравняване и измерване на стойностите*“; но аз признавам, че в надстройката и в практическото прилагане на това положение има голямо разнообразие и заплетеност“.

Така че *Пети* еднакво съзнава както важността на своето откритие, така и трудността на неговото използване в конкретните случаи. Затова той опитва и друг начин за обясняване на някои частни случаи.

Той търси някакво естествено отношение на равенство (a natural Par) между земята и труда, така че стойността да може да се изрази по избор „в кое да е от двете, земята или труда, или още по-добре — в двете“.

Самото заблуждение на Пети е гениално.

По повод теорията на Пети за стойността г. Дюринг прави остро замислената забележка:

„Ако той сам би обмислил по-остро, щеше да бъде съвсем невъзможно на други места у него да се намират следи от противоположно схващане, за които вече споменахме по-рано“;

т. е. за които „по-рано“ г. Дюринг нищо не е споменал освен това, че „следите“ били... „неясни“. Това е твърде характерен маниер на г. Дюринг — „по-рано“ да намекне за нещо с някаква безсъдържателна фраза, та „по-после“ да уверява читателя, че той още „по-рано“ бил разбрал същността на работата, от която нашият автор всъщност се изплъзва и по-рано, и по-после.

При това ние намираме у Адам Смит не само „следи“ от „противоположни схващания“ върху понятието за стойността — и то не само две, а дори три, по-точно дори четири рязко противоположни схващания за стойността, които у него твърде удобно се разполагат едно до друго или се преплитат едно с друго. Но това, което е естествено у основоположника на политическата икономия, който по необходимост върви пипнешком, експериментира и се бори с едва оформящия се тогава хаос от идеи, то може да бъде извънредно странно у един автор, който обобщава повече от 150-годишни изследвания, след като техните резултати вече отчасти са преминали от книгите в съзнанието на обществото. Но нека преминем от великото към дребното: както видяхме, сам г. Дюринг също така предлага на нашето благоусмотрение пет различни видове стойност, а заедно с тях и също толкова противоположни схващания. Наистина, ако сам „би обмислил по-остро“, той нямаше да изразходва толкова труд, за да върне назад читателите си от съвършено ясното схващане на Пети за стойността — към най-пълна обърканост.

Напълно завършена, монолитно изляна работа на Пети е неговото съчинение „Нещо относно парите“, публикувано в 1682 г., десет години след неговата „Анатомия на Ирландия“ (последното съчинение е излязло „за пръв път“ в 1672 г., а не в 1691 г., както г. Дюринг преписва от „най-разпространените учебнически компилации“).¹⁶³ Последните следи от меркантилистически схващания, които се срещат в други съчинения на Пети, тук напълно са изчезнали. По съдържание и по форма това е малък шедьовър и тъкмо затова г. Дюринг нито веднъж не споменава дори неговото

заглавие. Впрочем, в реда на нещата е, че пред най-гениалния и най-оригиналния изследовател-икономист една претенциозна школска посредственост може само да изказва своето ръмжашо недоволство, може само да се ядосва, че искрите на теоретическата мисъл не излизат една след друга като готови „аксиоми“, а изскачат поотделно из дълбочините на „суровия“ практически материал, като напр. данъците.

Също такава отношение, както към чисто икономическите трудове на Пети, г. Дюринг проявява и към основаната от Пети „политическа аритметика“, *vulgo** — статистиката. Той само презрително дига рамене над странността на прилаганите от Пети методи! Ако си спомним ония чудновати методи, които сто години покъсно дори Лавоазие¹⁶⁴ е прилагал в тази област, ако си спомним колко далече е и сегашната статистика от целта, която в големи линии ѝ е предначертал Пети, то тази самодоволна многоученост два века *post festum*** ще изпъкне с цялата си неприкрита глупост.

Най-значителните идеи на Пети, за които едва се споменава в „предприятието“ на г. Дюринг, са според Дюринговото твърдение само несвързани хрумвания, случайни мисли и бележки, на които само в наше време придавали, с помощта на откъснати от общата връзка цитати, съвсем неприсъщо на тях значение — които следователно не играели никаква роля в *действителната* история на политическата икономия, а само в някои съвременни книги, стоящи по-долу от равнището на коренната критика на г. Дюринг и на неговата „историография от голям стил“. Изглежда, че г. Дюринг в своето „предприятие“ е имал предвид някакъв съвсем лековерен кръг от читатели, които по никой начин няма да се осмелят да поискат доказателства за неговите твърдения. Ние скоро ще се върнем отново към този въпрос (когато говорим за Лок и Норс), но сега мимоходом ще трябва да поразгледаме Боагилбер и Лоу.

Що се отнася до първия, ще изтъкнем единственото нещо, което е открил г. Дюринг: той открил някаква по-рано незабелязана връзка между Боагилбер и Лоу. Боагилбер твърди именно, че благородните метали могли да бъдат заменени в нормалните парични функции, които те изпълняват в стоковото обръщение, с банкноти (*un torseau de papier****).¹⁶⁵ А Лоу, напротив, си въобразява, че всяко „увеличаване количеството“ на тия „късчета хартия“ увеличавало богатството на нацията. Оттук г. Дюринг заключава, че

* — просто казано. *Ред.*

** Буквално — след празника, в смисъл със закъснение. *Ред.*

*** — късче хартия. *Ред.*

„изказването на Богилбер вече е криело в себе си една нова насока на меркантилизма“.

с други думи — вече криело в себе си Лоу. Г-н Дюринг ясно като бял ден ни доказва това по следния начин:

„Достатъчно е било *само* да се припише на „простите късчета хартия“ същата роля, която *трябва* да играят благородните метали, и със самото това веднага е била извършена метаморфоза на меркантилизма“.

По същия начин може веднага да се извърши метаморфозата от чичо на леля. Наистина г. Дюринг успокоително прибавя:

„Впрочем Боагилбер не е имал такова намерение“.

Но, дявол да го вземе, нима е могъл той да има намерение да замени своя собствен рационалистически възглед за паричната роля на благородните метали със суеверния възглед на меркантилистите само защото според него благородните метали могат да бъдат заменени в тая им роля с хартията?

Но — продължава с комичната си сериозност г. Дюринг, — „но все пак може да се признае, че нашият автор тук-там успява да направи по някоя наистина сполучлива забележка“ (стр. 83).

Що се отнася до Лоу, г. Дюринг успява да направи само следната „наистина сполучлива забележка“:

„Ясно е, че и Лоу никога не е можал напълно да *унищожи* горепосочената основа (именно „базата на благородните метали“), но той е докарал пускането на книжни пари до крайния предел, т. е. до сгромоляването на цялата система“ (стр. 94).

А в действителност книжните пеперудки, тези прости парични знаци, е трябвало да се разхвърчат между публиката не за да „унищожат“ базата на благородните метали, а за да примамят тези метали от джобовите на публиката в изпразнените държавни каси.¹⁶⁶

Връщайки се отново към Пети и към оная незначителна роля, която г. Дюринг му отрежда в историята на политическата икономия, нека най-напред чуем какво ни съобщава той за най-близките наследници на Пети, за Лок и Норс. В същата тази 1691 г. са излезли „Разсъждения за намаляването на лихвата и увеличаването стойността на парите“ от Лок и „Трактат върху търговията“ от Норс.

„Онова, което той (Лок) е писал за лихвата и монетата, не излиза извън рамките на разсъжденията, които през време на господството на меркантилизма са били обикновено нещо във връзка със събитията в държавния живот“ (стр. 64).

Сега за читателя на това „съобщение“ трябва да стане съвършено ясно защо „Намаляване на лихвата“ на Лок придобива през втората половина на XVIII век такова значително влияние върху политическата икономия във Франция и Италия, и при това в различни насоки.

„По въпроса за свободата на лихвения процент мнозина търговци са мислили по подобен начин (както Лок), а и самото развитие на обстоятелствата е създавало склонността да се разглежда ограничаването на лихвата като неефикасна мярка. По времето, когато един Дъдлей Норс е можал да напише своя „Трактат върху търговията“ в духа на свободната търговия, вече сякаш се е носело във въздуха много нещо, благодарение на което теоретическата опозиция против ограничаването на лихвата не ще да е изглеждала вече като нещо нечувано“ (стр. 64).

И така, Лок е трябвало само да поразмисли върху мисълта на един или друг свой съвременен „търговец“ или пък да улови много нещо от онова, което по негово време „сякаш се е носело във въздуха“, за да може да теоретизира върху свободата на лихвата и да не каже нищо „нечувано“! А всъщност Пети още в 1662 г. в своя „Трактат върху данъците и налозите“ противопоставя лихвата като парична рента, която ние наричаме лихварство (rent of money which we call usury), на рентата от земята и недвижимите имоти (rent of land and houses) и обяснява на земевладелците, които искали със законодателни мерки да държат на ниско равнище рентата — разбира се, не поземлената, а паричната, — цялата безполезност и безплодност от издаване на положителни граждански закони против закона на природата (the vanity and fruitlessness of making civil positive law against the law of nature).¹⁶⁷ Затова в своето „Нещо относно парите“ (1682 г.) той обявява законодателното регулиране на лихвата за също така безсмислено, както и регулирането на износа на благородни метали или регулирането на разменния курс. В същото съчинение той изказва и онова, което е веднъж завинаги меродавно по отношение на raising of money* (например опитът да се даде на половин шилинг наименованието един шилинг, като се секат от една унция сребро двойно повече шилинги).

По отношение на последния пункт Лок и Норс почти само копират Пети. Но колкото се отнася до лихвата, Лок изхожда от паралела на Пети между паричната лихва и поземлената рента, докато Норс отива по-далеч и противопоставя лихвата като рента от капитала (rent of stock) на поземлената рента, а капиталистите [stocklords] на земевладелците [landlords].¹⁶⁸ Но докато Лок приема исканата от Пети свобода на лихвата само с ограничения, Норс я приема абсолютно.

* — „повишаване стойността на парите“. *Ред.*

Г-н Дюринг надминава себе си, когато той — сам още върл меркантилист в „по-тънък“ смисъл — срязява „Трактат върху търговията“ на Дъдлей Норс със забележката, че бил написан „в духа на свободната търговия“. Това е все едно да се каже за Харвей, че той писал „в духа“ на теорията на кръвообръщението. Съчинението на Норс, независимо от другите му заслуги, е едно класическо, написано с неумолима последователност изложение на учението за свободната търговия, както външна, така и вътрешна, а за 1691 година това е било, разбира се, „нещо нечувано“!

Освен това г. Дюринг съобщава, че

Норс бил „търговец“, при това негодник, и че неговото съчинение „не успяло да спечели одобрение“.

Само това липсваше — такова съчинение в епохата на окончателната победа на митническия протекционизъм в Англия да срещне „одобрение“ от даващата тогава тон реакционна сган! Но това не е попречило на неговото съчинение да окаже незабавно теоретическо въздействие, което може да се проследи в цяла редица икономически трудове, които са излезли в Англия непосредствено след него, отчасти още през XVII век.

Лок и Норс ни дават доказателство как първите смели опити, предприети от Пети в почти всички области на политическата икономия, са били поотделно подхванати и разработени по-нататък от неговите английски приемници. Следите на този процес през периода от 1691 до 1752 година се хвърлят в очи и на най-повърхностния наблюдател, тъй като всички по-значителни икономически трудове от този период изхождат, положително или отрицателно, от възгледите на Пети. Ето защо този период, който е богат с оригинални умове, е най-значителният за изследване на постепеното зараждане на политическата икономия. „Историографията от голям стил“, която приписва на Марк като непростим грях това, че в „Капиталът“ се дигало така много шум около Пети и другите автори от посочения период, чисто и просто ги заличава от историята. От Лок, Норс, Боагилбер и Лоу тая „историография“ веднага прескача към физиократите, а след това пред входа на истинския храм на политическата икономия се появява... Дейвид Юм. С разрешението на г. Дюринг ние ще възстановим хронологически ред и затова ще поставим Юм преди физиократите.

Икономическите „Опити“ на Юм са излезли през 1752 година.¹⁶⁹ В свързаните едно с друго есета „За парите“, „За търговския баланс“, „За търговията“ Юм следва стъпка по стъпка, често дори и в чистите приумици, книгата на Джекоб Вендърлинт „Парите са равностойни на всички неща“ (Лондон, 1734 г.). Колкото

и да е непознат на г. Дюринг този Вендърлинт, за него все пак държат сметка редица английски икономически съчинения към края на XVIII век, т. е. в епохата след Адам Смит.

Както Вендърлинт, и Юм разглежда парите като прост знак на стойността. Юм копира почти буквално от Вендърлинт (а това е важно, тъй като той би могъл да заеме от много други съчинения теорията за парите като знаци на стойността) обяснението защо търговският баланс не може да бъде постоянно против една страна или постоянно в нейна полза; както Вендърлинт, и той застъпва учението за равновесието на балансите, равновесие, което се установявало по естествен път съобразно с различните икономически позиции на отделните страни; както Вендърлинт, и той проповядва свобода на търговията, само че не тъй смело и последователно; заедно с Вендърлинт, само че в по-повърхностна форма, той изтъква потребностите като стимули на производството; той следва Вендърлинт, като погрешно приписва на банкнотите и на всички държавни ценни книжа влияние върху стоковите цени; заедно с Вендърлинт той отхвърля кредитните пари; както Вендърлинт, и той поставя стоковите цени в зависимост от цената на труда, т. е. — от работната заплата; той копира от него дори приумицата, че трупането на богатства държи стоковите цени на ниско равнище, и т. н. и т. н.

Г-н Дюринг отдавна вече с оракулска загадъчност мърмореше за това, че някои погрешно разбирали паричната теория на Юм, и при това особено заплашително сочеше към Маркс, който при това, въпреки полицейската забрана, посочил в „Капиталът“ тайните връзки на Юм с Вендърлинт и с Джозеф Меси,¹⁷⁰ за когото ще споменем по-долу.

С това погрешно разбиране работата стои така. Колкото се отнася до същинската парична теория на Юм, според която парите са само знаци на стойността и затова цените на стоките при равни други условия се качват пропорционално на нарастването на намиращите се в обръщение пари и падат пропорционално на тяхното намаляване, г. Дюринг при всичкото си желание може само да приповтаря — макар и със свойствения му прозрачно ясен маниер — своите заблудени предшественици. Но Юм, след като изтъква посочената теория, сам си възразява (същото е направил още Монтескьо,¹⁷¹ изхождайки от същите съображения):

все пак е „факт“, че след откриването на американските златни и сребърни рудници „промишлеността на всички европейски народи нарасна, с изключение на тая на собствениците на тези рудници“, и че това „се дължи между другото на увеличеното количество на златото и среброто“.

Юм обяснява това явление с туй, че

„макар високата цена на стоките да е необходима последица от увеличаването количеството на златото и среброто, тя все пак не следва непосредствено подир това увеличаване, а е необходимо известно време, докато парите обиколят цялата държава и окажат своето действие върху всички народни слоеве“. В този междинен период те действували благотворно върху промишлеността и търговията.

В края на това разсъждение Юм ни обяснява също така, макар и много по-едностранчиво от доста свои предшественици и съвременници, защо ставало така:

„Лесно е да се проследи движението на парите през цялото общество и тогава ние ще намерим, че те трябва да подтикват усърдието на всекиго, преди да повишат цената на труда“.¹⁷²

С други думи: Юм описва тук действието на една революция в стойността на благородните метали, а именно — тяхното обезценяване, или, което е същото, революция във функцията на благородните метали като *мярка на стойността*. Той правилно открива, че това обезценяване, при само постепенно извършващото се изравняване на цените на стоките, едва в последния етап „повишава цената на труда“, на прост език — повишава работната заплата; значи то за сметка на работниците (нещо, което той намира напълно в реда на нещата) увеличава печалбата на търговците и индустриалците и по такъв начин „подтиква усърдието“. Но същинския научен въпрос — дали и как влияе върху цените на стоките увеличеният приток на благородни метали при непроменена тяхна стойност, — този въпрос Юм не си поставя и смесва *всяко* „увеличаване на количеството на благородните метали“ с тяхното обезценяване. Следователно Юм разсъждава точно така, както Маркс го излага („Към критиката“, стр. 141¹⁷³). Ние сетне пак ще се спрем на този пункт, но преди това нека се обърнем към есето на Юм „За лихвата“.

Насочената изрично срещу Лок аргументация на Юм, че лихвата се регулира не от количеството на наличните пари, а от нормата на печалбата, и другите му обяснения за причините, които определят високото или ниско равнище на лихвения процент — всичко това може да се намери в много по-точна, но по-малко остроумна форма в едно съчинение, излязло в 1750 г., т. е. две години преди излизането на есето на Юм: „Очерк за причините, които определят естествената норма на лихвите, където се разглеждат възгледите на сър У. Пети и г. Лок по този въпрос“. Неговият автор е Дж. Меси, проявил се в много области писател, който е бил много четен, както това личи от английската литера-

* Подчертано от Маркс. *Ред.*

тура по онова време. Обяснението на Адам Смит за лихвения процент е по-близко до Меси, отколкото до Юм. Дватамата — Меси и Юм — не знаят и не казват нищо за същността на „печалбата“, която у тях играе известна роля.

„Изобщо — проповядва г. Дюринг — при оценката на Юм се е постъпвало в повечето случаи с голяма предвзетост и са му приписвани идеи, които той съвсем не е споделял.“

И сам г. Дюринг ни дава не един убедителен пример за такъв начин на „постъпване“.

Така например есето на Юм върху лихвата започва с думите:

„Няма по-сигурен белег за процъфтяването на един народ от ниското равнище на лихвения процент — и с право; макар че аз мисля, че причината за това е малко по-друга, отколкото обикновено се приема.“¹⁷⁴

И така още в първото изречение Юм привежда възгледа, че ниското равнище на лихвения процент било най-сигурният белег за цветущото положение на един народ, като нещо общоизвестно, станало в негово време вече банално. И наистина, тая „идея“ е имала от времето на Чайлд цял един стогодишен период, за да се разпространи навред. Напротив, у г. Дюринг ние четем:

„От възгледите на Юм върху лихвения процент трябва да се изтъкне главно идеята, че той е истинският барометър на състоянието (на кое състояние?) и че неговото ниско равнище е почти безпогрешен признак за разцвета на даден народ“ (стр. 130).

Кой е тук „предвзет“ и изобличен? Никой друг освен г. Дюринг.

Между другото нашият критически историограф наивно се учудва на това, че Юм, като излага дадена своя сполучлива мисъл, „дори не посочва себе си като неин автор“. Такова нещо с г. Дюринг не би се случило.

Ние видяхме, че Юм смесва всяко увеличаване на количеството на благородните метали с онова увеличаване на тяхното количество, което е придружено от обезценяването им, от революция в тяхната собствена стойност, т. е. в мярката на стойността на стоките. Това смесване е било неизбежно за Юм, тъй като той ни най-малко не е разбирал функцията на благородните метали като мярка на стойността. Той не е и можел да я разбере, тъй като не е знаел абсолютно нищо за самата стойност. Самата дума „стойност“ се среща може би само един път в неговите статии, а именно на това място, където той още повече изопачава заблудението на Лок, че благородните метали имали „само въображаема стойност“, като казва, че те имали „главно фиктивна стойност“.¹⁷⁵

По този въпрос той стои по-ниско не само от Пети, но и от много свои английски съвременници. Същата „назадничавост“ той проявява, когато все още прѳдължава старомодно да прославя „търговеца“ като главна пружина на производството — гледище, отдавна преодоляно още от Пети. А колкото се отнася до твърдението на г. Дюринг, че Юм в статиите си се бил занимавал с „главните стопански отношения“ — достатъчно е да сравним тези статии дори само с цитираното от Адам Смит съчинение на Кантийон (излязло от печат, както и статиите на Юм, в 1752 г., но много години след смъртта на автора)¹⁷⁶, за да се изумим от тесния кръгзор на Юмовите икономически трудове. Както казахме, Юм, въпреки издадения му от г. Дюринг патент, си остава все пак значителна фигура и в областта на политическата икономия, но тук той съвсем не е оригинален изследовател, а още по-малко пък мислител, създал епоха в науката. Въздействието на неговите икономически статии върху тогавашните образовани кръгове се дължи не само на превъзходната форма на тяхното изложение, но в много по-голяма степен на това, че те са били прогресивно-оптимистично възхваляване на процъфтяващата тогава промишленост и на търговията, с други думи, прославяне на бързо въздигашото се тогава в Англия капиталистическо общество, сред което те естествено е трябвало да срещнат „одобрение“. Тук ще бъде достатъчен един малък пример. Всеки знае с каква страст са се борили тъкмо по времето на Юм английските народни маси против системата на косвените данъци, планомерно прилагана от прословутия Роберт Уолпъл за облекчаване на собствениците на земя и изобщо на богатите хора. В своето есе „За данъците“ („Of Taxes“), в което (без да споменава името му) полемизира против своя неизменен авторитет Вендърлинт, най-върлия противник на косвените данъци и най-решителния поборник за облагане на поземлената собственост — Юм казва:

„Те (т. е. данъците върху потреблението) сигурно нанстина са твърде тежки и твърде неразумно наложени, щом като работникът не е в състояние да ги плаща дори при уснлено усърдие и пестеливост, без да повишава цената на своя труд“¹⁷⁷.

Струва ти се, че слушаш тук самия Роберт Уолпъл, особено ако прибавим и онзи пасаж от есето за „държавния кредит“, където по повод на трудностите по облагането на държавните кредитори се казва следното:

„Намаляването на техния доход ни най-малко не би било замаскирано,** ако привидно бъде представено като прост параграф на акцизите или митата“¹⁷⁸.

* Подчертано от Маркс. Ред.

** Подчертано от Маркс. Ред.

Както и трябва да се очаква от един шотландец, прекланянето на Юм пред буржоазния ламтеж за печалба съвсем не е било чисто платоническо. По произхождение бедняк, той стигнал дотам, да си създаде един твърде тлъст доход от хиляда лири стерлинги годишно, факт, който г. Дюринг — тъй като това не се отнася до Пети — е изразил в следната деликатна форма:

„В резултат на добрата *лична икономия*, основана върху твърде малко средства, той достигнал до положение, при което е нямал нужда да пише в угода на когото и да е“.

Когато по-нататък г. Дюринг казва за Юм:

„Той никога не е правил ни най-малката отстъпка на влиянието на партията, на князете или университетите“,

то макар наистина да не е известно, че Юм е вършил някога литературни съдружнически сделки с някакъв „Вагенер“¹⁷⁹, все пак известно е, че той е бил упорит защитник на олигархията на вигите, че високо е ценил „църквата и държавата“ и като награда за тези заслуги е получил отначало длъжността легационен секретар в Париж, а по-сетне — много по-важния и по-доходен пост държавен подсекретар. Старият Шлосер казва:

„В политическо отношение Юм е бил и си останал човек с консервативни и строго монархически убеждения. Затова привържениците на господстващата църква не са се нахвърлили с такова ожесточение върху него, както върху Гибон.“¹⁸⁰

„Грубо“-плебейският Кобет казва:

„Този егоист Юм, този фалшификатор на историята“ ругае английските монаси, че са охранени, неженени и без семейства, че живеели от просия, „а той сам никога не е имал нито семейство, нито жена и сам бе голям и тлъст дебелак, угоен до голяма степен от обществени средства, без да ги е придобил някога с някаква истинска обществена служба“.¹⁸¹

А г. Дюринг пише, че

„в съществените линии на *практическото* отношение към живота Юм има твърде много предимства пред един Кант“.

Но защо в „Критическата история“ на Юм се дава такава преувеличена оценка? Просто затова, че този „сериозен и тънък мислител“ има честта да е Дюринг на XVIII век. Както Юм служи на г. Дюринг за доказателство, че

„създаването на целия клон на науката (на политическата икономия) е било дело на по-просветената философия“,

така Юм като негов предвестник му е най-добрата гаранция, че целият този клон на науката ще намери най-близкия си завършек

в оня феноменален мъж, който е претворил само „по-просветената“ философия в абсолютно светла философия на действителността и у когото, също както у Юм,

„заниманията с философията в тесния смисъл на думата са съчетани с научните трудове в областта на народното стопанство . . . нещо, което досега е безпримерно в Германия“.

Съобразно с това ние виждаме, че все пак видният като икономист Юм бива надут до икономическа звезда от първа величина, чието значение е могла да игнорира досега само същата оная за-вист, която досега така упорито пази грубно мълчание и за „епохалните“ трудове на г. Дюринг.

Както е известно, школата на *физиократите* ни е оставила в „Икономическата таблица“ на *Кене*¹⁸² една загадка, върху която критиците и историците на политическата икономия досега на-празно са си чупили зъбите. Тази таблица, която трябвало на-гледно да илюстрира представата на физиократите за производ-ството и обръщението на цялото богатство на една страна, си оста-на доста тъмна за по-сетнешните икономисти. Г-н Дюринг се заема да внесе светлината на окончателната истина и в тая област.

„Да се установи какво значение има у самия *Кене* това икономическо отра-жение на отношенията на производството и разпределението“ — казва той — можело само в случай, че „*предварително точно се изследват* характерните за него ръководни понятия“. Такова предварително изследване е толкова по-необ-ходимо, защото досега тези понятия са били описвани само в „неясна и неопре-делена форма“ и дори у *Адам Смит* „не могат да се разпознаят техните съще-ствени черти“.

На това традиционно „лекомислено изложение“ г. Дюринг сега ще тури край веднъж завинаги. И ето че той на цели пет страници се подбива със своя читател — пет страници, върху които все-възможни натруфени изрази, постоянни повторения и преднамерен безпорядък трябва да прикрият неприятния факт, че г. Дюринг едва ли е в състояние да ни съобщи за „ръководните понятия“ на *Кене* дори толкова, колкото съобщават „най-разпространените учебникарски компилации“, от които той така неуморно предпазва своите читатели. „Една от най-съмнителните страни“ на този увод се състои в това, че още тук г. Дюринг леко засяга известната до-сега само по име „Таблица“, но след това се заплита във всевъз-можни „разсъждения“, като например за „разликата между раз-носките и резултата“. Ако тази разлика „не може да се намери в

готов вид в идеята на Кене“ . . . то г. Дюринг все пак ще ни даде блестящ пример за нея, щом като от „разноските“ в своя разтегнат увод премине към своя забележително анемичен „резултат“, т. е. към разясняването на самата таблица. И така, да приведем сега всичко, но *буквално всичко*, което той намира за добре да ни съобщи за таблицата на Кене.

В „разноските“ г. Дюринг казва:

„На него (на Кене) се е струвало като нещо очевидно, че доходът (преди това г. Дюринг току-що бе говорил за чист продукт) трябва да се схваща и разглежда като *парична стойност* . . . Той веднага е свързал своите разсъждения (!) с *паричните стойности*, които е предполагал като резултат от продажбата на всички селскостопански произведения при тяхното преминаване от първа ръка. По този начин (!) той оперира в колонките на своята таблица с няколко милиарда (т. е. с парични стойности).

И така, ние трикратно узнахме, че Кене оперира в таблицата с „паричните стойности“ на „селскостопанските произведения“, като включва тук паричната стойност на „чистия продукт“, или на „чистия доход“. По-нататък в текста четем:

„Ако Кене бе тръгнал по пътя на един наистина естествен начин на разглеждане и ако бе оставил настрана не само благородните метали и количеството на парите, но и *паричните стойности* . . . Но Кене оперира само със *стойности суми* и предварително си е мислил (!) чистия продукт като *парична стойност*.“

Следователно за четвърти и пети път: в таблицата има само парични стойности!

„Той (Кене) е получил същия (чистия продукт), като спада разноските и *мисли* (!) главно“ (макар и не традиционно, но пък толкова по-лекомислено изложение) „за оная стойност, която остава на поземления собственик като рента“.

Ние все още не сме мръднали нито крачка, но това ей сега ще стане:

„От друга страна, *сега обаче също така*“ (това „сега обаче също така“ е истински бисер!) „чистият продукт влиза като натурален предмет в обръщението и по такъв начин става елемент, който . . . трябва да издържа класата, която е означена като безплодна. Тук *веднага* (!) може да се забележи бъркотията, която произлиза от това, че в единия случай ходът на мисълта се определя от паричната стойност, а в другия — от самата вещь.“

Изобщо изглеждало, че *всяко* стоково обръщение страда от „бъркотията“, че стоките влизат в него едновременно и като „натурален предмет“, и като „парична стойност“. Но ние все още се въртим в кръга около „паричните стойности“, тъй като

„Кене иска да избегне двойното пресмятане на народностопанския доход“.

Ще забележим с позволението на г. Дюринг: долу в „Анализа“ на Кене към неговата таблица¹⁸³ различните видове продукти фигурират като „натурални предмети“, а горе в самата таблица фигурират техните парични стойности. А по-късно Кене дори поръчал на своя помощник, абата Бодо, да внесе натуралните предмети *редом* с техните парични стойности направо в самата таблица.¹⁸⁴

След толкова много „разноски“ най-сетне иде „резултатът“. Да слуша човек и да се чуди:

„Но непоследователността“ (става дума за ролята, която Кене отрежда на поземлените собственици) *„веднага става ясна, шом зададем въпроса: а какво става в народностопанското кръгообръщение с присвоения като рента чист продукт? Тук за представите на физиократите и за икономическата таблица са били възможни само достигащите до мистицизъм обръкнаност и производ.“*

Добър ли е краят — всичко е добре. И така г. Дюринг не знае „какво става в народностопанското кръгообръщение“ (представено в таблицата) „с присвоения като рента чист продукт“. За него таблицата е „квадратура на кръга“. Той, по собственото му признание, не разбира азбуката на физиократизма. След всичкото му обикаляне отдалече около въпроса, след всичкото му празнодумие, след премятанията му наляво и надясно, след всичките му палячества, епизоди, диверсии, повторения и главозамайващи бъркотии, които трябваше само да ни подготвят към грандиозното разяснение на това, „какъв смисъл има таблицата за самия Кене“ — след всичко това идва срамежливото признание на г. Дюринг, че *той сам не знае това*.

Веднъж отърсил се от тази мъчителна тайна, от тази хорациевска черна грижа,¹⁸⁵ която тегнеше на гърба му през време на неговото пътешествие в страната на физиократите, нашият „сериозен и тънък мислител“ отново бодро тръби:

„Линиите, които Кене прокарва насам и натам в своята между впрочем доста проста (!) таблица“ (те са всичко на всичко шест!) „и които трябва да изобразят обръщението на чистия продукт“, дават повод да си помислим дали „в тези чудновати съединения на колонките“ не се крие някаква математическа фантастика и ни напомнят за заниманията на Кене с квадратурата на кръга и т. н.

Тъй като г. Дюринг, по собственото му признание, не е разбрал тези линии, въпреки всичката им простота, той по своя любим маниер смята за необходимо *да хвърли подозренце върху тях*. Сега вече той спокойно може да нанесе смъртоносния удар на фаталната таблица:

„След като разгледахме чистия продукт откъм тази негова *най-съмнителна страна*“ и т. н.

Своето принудено признание, че нищо не разбира от „Tableau économique“ и от ролята, „която играе там фигуриращият в нея чист продукт — това г. Дюринг нарича „най-съмнителната страна на чистия продукт“! Какъв отчаян хумор!

Но за да не би нашите читатели да останат в същото жестоко невежество за таблицата на Кене, в каквото по необходимост са ония, които черпят своята икономическа мъдрост „от първа ръка“ от г. Дюринг, ще отбележим накратко следното *

Както е известно, физиократите делят обществото на три класи: 1) производителната, т. е. действително заетата в земеделието класа — арендаторите и земеделските работници; те се наричат производителни, защото техният труд дава излишък — рентата; 2) класата, която присвоява този излишък и обхваща поземлените собственици и зависимите от тях техни приближени, князете и изобщо плащаните от държавата чиновници и, най-после, църквата в особената ѝ роля на присвоител на десятъка; за по-кратко ние по-нататък ще наричаме първата класа просто „арендатори“, а втората — „поземлени собственици“; 3) промишлената, или стерилна (безплодна) класа — безплодна, защото от гледището на физиократите тя прибавя към суровите материали, които ѝ доставя производителната класа, само толкова стойност, колкото сама консумира под формата на доставяните ѝ от същата класа средства за живот. Таблицата на Кене има за задача да представи нагледно как циркулира между тези три класи целият годишен продукт на дадена страна (фактически на Франция) и как той осигурява годишното възпроизводство.

Първата предпоставка на таблицата е, че навсякъде е въведена арендната система и заедно с нея едрото земеделие в она смисъл, който са придавали на този термин във времето на Кене, при което той е вземал като образец Нормандия, Пикардия, Ил де Франс и някои други френски провинции. Затова арендаторът се явява като действителния ръководител на земеделието, представлява в таблицата цялата производителна (земеделска) класа и плаща на поземления собственик парична рента. На всички арендатори като цяло се приписва основен капитал или инвентар в размер на 10 милиарда ливри, от които една пета, или два милиарда, съставят оборотен капитал, подлежащ на ежегодно възстановяване. За база на това изчисление също така са послужили най-добре обработваните арендни ферми на споменатите провинции.

* Вж: схемата (формулата) на „Икономическата таблица“ на Ф. Кене на стр. 259 от настоящия том. *Ред.*

По-нататъшни предпоставки са: 1) за да се опрости работата, се предполага, че цените са постоянни, а възпроизводството — просто; 2) изключва се всяко обръщение, което се извършва само вътре в една отделна класа, и се взема под внимание само обръщението между различните класи; 3) всички покупки и съответно всички продажби, които се извършват между една и друга класа през операционната година, се събират в една единствена обща сума. Най-после, нека си припомним, че по времето на Кене във Франция, както в по-голяма или по-малка степен и в цяла Европа, собственото домашно производство на селското семейство е задоволявало най-значителната част от неговите нужди от предмети, неспадаци към категорията на хранителните продукти, и затова то се предполага като разбираща се от само себе си при надлежност към земеделието.

Исходна точка на таблицата е целокупната реколта и тъкмо затова начело на таблицата фигурира брутният продукт на годишния добив от земята, или „тоталното възпроизводство“ на страната, в случая — на Франция. Величината на стойността на този брутен продукт се изчислява въз основа на средните цени на земеделските произведения у търговските нации. Тя възлиза на 5 милиарда ливри — сума, която при възможните тогава статистически пресмятания приблизително е изразявала паричната стойност на земеделския брутен продукт във Франция. Само по тази, а не по друга причина Кене в своята таблица „оперира с няколко милиарда“ турски ливри*¹⁸⁶ — именно с пет милиарда, — а не с пет турски ливри.

Следователно целият брутен продукт на стойност 5 милиарда се намира в ръцете на производителната класа, т. е. преди всичко в ръцете на арендаторите, които са го произвели чрез изразходване на годишния оборотен капитал от 2 милиарда, който отговаря на общ основен капитал от 10 милиарда. Селскостопанските продукти, средствата за живот, суровите материали и т. н., които са нужни за възстановяване на оборотния капитал, значи и за издръжката на всички лица, непосредствено заети в земеделието, се вземат *in natura*** от общата реколта и се разходват за ново селскостопанско производство. Тъй като, както казахме, постоянните цени и простото възпроизводство се предполагат във веднъж установен мащаб, то паричната стойност на тази предварително спадната част от брутния продукт е равна на два милиарда ливри. Така че тази част не влиза в общото обръщение, понеже, както

* турска ливра (*livre tournois*) — стара френска монета до 1796 г. *Ред.*

** — в натурална форма. *Ред.*

вече отбелязахме, от таблицата е изключено обръщението, доколкото то се извършва само *вътре* в рамките на всяка отделна класа, но не и обръщението между различните класи.

След като от brutния продукт се възстанови оборотният капитал, остава излишък от три милиарда, от които два в средства за живот, а един — в сурови материали. Но рентата, която арендаторите трябва да плащат на поземлените собственици, съставя само две трети от този излишък, или е равна на два милиарда. Защо само тези два милиарда фигурират под рубриката „чист продукт“, или „чист доход“, това скоро ще ни стане ясно.

Но освен селскостопанското „тотално възпроизводство“ на стойност 5 милиарда, от които 3 милиарда влизат в общото обръщение, в ръцете на арендаторите се намират, още *преди* започването на представеното в таблицата движение, и всичките „спестявания“ [réserve] на нацията — два милиарда налични пари. С тия спестявания работата стои така.

Тъй като изходна точка на таблицата е цялата реколта, тази изходна точка представлява също така и крайната точка на дадена изтекла стопанска година, например на 1758 г., след която започва нова стопанска година. В течение на новата 1759 г. предназначената за обръщението част от brutния продукт се разпределя чрез редица отделни платежи, покупки и продажби между двете други класи. Тези следващи едно подир друго, раздробени и продължаващи се през цялата година движения се сумират обаче — както това е било безусловно необходимо за таблицата — в малко на брой характеристични актове, всеки от които обхваща наведнъж цялата година. По такъв начин в края на 1758 г. в ръцете на арендаторската класа се втичат обратно парите, които тя е заплатила на поземлените собственици като рента за 1757 г. (как става това, ще покаже самата таблица), а именно сумата от 2 милиарда, тъй че арендаторската класа може отново да я пусне в обръщение през 1759 г. Тъй като тази сума, според бележката на Кене, е много по-голяма, отколкото в действителност се изисква за цялото обръщение в страната (Франция), където в действителност платежите постоянно се повтарят на части, то намиращите се в ръцете на арендаторите два милиарда ливри представляват цялата сума пари, които се намират в обръщение сред-нацията.

Класата на получаващите рента поземлени собственици се явява предимно — както случайна става и до днес — в ролята на получател на платежите. Според предпоставката на Кене същинските поземлени собственици получават само четири седми от дву-милиардната рента, две седми отиват за правителството и една

седма — за лицата, които получават църковния десятък. Във времето на Кене църквата е била най-големият поземлен собственик във Франция и е получавала свръх това и десятък от цялата останала поземлена собственост.

Изразходваният от „безплодната“ класа в продължение на цяла една година оборотен капитал (*avances annuelles**) се състои от сурови материали на стойност 1 милиард — само суровите материали, тъй като сечивата, машините и т. н. се смятат за изделия на самата тази класа. Но таблицата не се интересува както от разнообразните роли, които подобни изделия играят в промишленото производство на тази класа, така и от стоковото и различното обръщение, което се извършва изключително в рамките на тази класа. Възнаграждението на труда, чрез който безплодната класа превръща суровите материали в манифактурни стоки, е равно на стойността на средствата за живот, част от които тя получава непосредствено от производителната класа, а друга част — косвено, чрез поземлените собственици. Макар че самата безплодна класа се разпада на капиталисти и наемни работници, тя, според основния възглед на Кене, като цяла класа се намира на наемна служба у производителната класа и у поземлените собственици. Цялото промишлено производство, а следователно и цялото негово обръщение, което се разпределя през цялата следваща след реколтата година, е също така събрано в таблицата като едно цяло. Затова се приема, че в началото на представеното в таблицата движение годишното стоково производство на безплодната класа се намира изцяло в нейните ръце, значи, че целият ѝ оборотен капитал, респективно всичките ѝ сурови материали на стойност от 1 милиард, е превърнат в стоки на стойност от два милиарда, половината от които представлява цената на средствата за живот, консумирани през време на това превръщане. Тук би могло да се възрази: но нали безплодната класа също така консумира промишлени изделия за свои собствени домашни нужди, а къде фигурират тези изделия, щом като цялото нейно производство по пътя на обръщението преминава към другите класи? На това ние получаваме отговора: безплодната класа не само че сама консумира част от собствените си стоки, но и освен това се старее да задържи за себе си колкото се може повече от тях. Затова тя продава пусканите от нея в обръщение стоки по-високо от действителната им стойност и е длъжна да върши това, тъй като ние оценяваме тези стоки с цялата стойност на тяхното производство. Но това ни най-малко не променя данните на таблицата, тъй като останалите две

* — годишни аванси. *Ред.*

класи могат фактически да получат манифактурните стоки само като заплатят стойността на цялото им производство.

По този начин ние сега знаем икономическото положение на грите различни класи в началото на движението, което е изобразено в таблицата.

Производителната класа, след като възстанови в натура своя оборотен капитал, разполага още със селскостопански брутен продукт на стойност три милиарда и с два милиарда в пари. Класата на поземлените собственици фигурира на първо време само с претенцията към производителната класа за два милиарда рента. Безплодната класа разполага с два милиарда манифактурни стоки. Обръщението, което се извършва само между две от тия три класи, физикратите наричат непълно; обръщението, което се извършва между всичките три класи, се нарича пълно.

Сега да преминем към самата икономическа таблица.

Първо (непълно) обръщение. Арендаторите плащат на поземлените собственици припадащата им се рента във вид на два милиарда в пари, без да получават нещо в замяна. За един от тези милиарди поземлените собственици си купуват средства за живот от арендаторите, към които по такъв начин се преливат обратно половината пари, които те са изразходвали за заплащане на рентата.

В своя „Анализ на Икономическата таблица“ Кене не говори нищо повече нито за държавата, която получава две седми, нито за църквата, която получава една седма от поземлената рента, тъй като обществената роля на двете е общоизвестна. А що се отнася до същинските собственици на земята, той казва, че техните разходи, в които влизат и разходите на цялата им прислуга, поне в най-голямата си част са безплодни разходи, с изключение на оная малка част, която се изразходва „за поддържане и подобрене на техните имения и за повдигане на тяхната култура“. Но според „естественото право“ истинската им функция се заключавала именно в „грижата за доброто управление и в разходите за поддържане на техните наследствени имоти“¹⁸⁷, или, както това се разяснява по-нататък, в avances foncières, т. е. в разходите за подготвяне почвата и за снабдяване на арендните парцели с всички принадлежности, които ще позволят на арендатора да посвети целия си капитал изключително за действителното селскостопанско производство.

Второ (пълно) обръщение. За втория милиард пари, който още се намира в техните ръце, собствениците на земята купуват манифактурни стоки от безплодната класа, а тази последната с получените по този начин пари купува от арендаторите средства за живот за същата сума.

Трето (непълно) *обръщение*. Арендаторите с един милиард в пари купуват от безплодната класа манифактурни стоки за същата тази сума; голяма част от тия стоки се състои от земеделски сечива и други необходими за селското стопанство средства за производство. Безплодната класа връща на арендаторите същите тези пари, като купува с тях за един милиард сурови материали за възстановяване на собствения си оборотен капитал. По такъв начин арендаторите са получили обратно изразходваните от тях за плащане на рентата два милиарда в пари и движението е свършено. А с това е решена и голямата загадка: „какво става всъщност в стопанското кръгообръщение с присвоения като рента чист продукт?“

Ние имаме по-горе, в началната точка на процеса, един излишък от три милиарда в ръцете на производителната класа. От него само два милиарда във вид на чист продукт бяха платени на собствениците на земята като рента. Третият милиард от излишъка образува лихвата на целия основен капитал на арендаторите — 10 процента от 10 милиарда. Тази лихва те получават — това добре да се запомни — не от обръщението; тя се намира в натура в техните ръце и те само я реализират чрез обръщението, като чрез обръщението я превръщат в манифактурни стоки на същата стойност.

Без тази лихва арендаторът, този главен агент на земеделието, не би авансирал в него своя основен капитал. Вече от тази гледна точка присвояването от страна на арендатора на оная част от селскостопанския *добавъчен доход*, която представлява лихвата, според физиократите е също така необходимо условие за възпроизводството, както и самата арендаторска класа, и затова тази съставна част не може да се причислява към категорията на националния „чист продукт“, или „чист доход“, тъй като последният се характеризира именно с това, че той може да бъде конструиран без оглед на непосредствените нужди на националното възпроизводство. Но според Кене този фонд от един милиард служи в по-голямата си част за необходимите през годината поправки и за частични обновявания на основния капитал, сетне — като резервен фонд, при нещастни случаи, и най-сетне — по възможност за увеличаване на основния и оборотния капитал, както и за подобряване на почвата и за разширяване на обработваемите земи.

Целият процес е наистина „твърде прост“. В обръщението са пуснати: от арендаторите — два милиарда в пари за плащане на рентата и три милиарда в продукти, от които две трети са средства за живот и една трета — сурови материали; от безплодната класа са пуснати манифактурни стоки за два милиарда. От средствата

за живот на сума два милиарда едната половина консумират поземлените собственици и техните приближени, а другата — безплодната класа като заплащане на нейния труд. Суровите материали за един милиард възстановяват оборотния капитал на същата класа. От намиращите се в обръщение манифактурни стоки на сума два милиарда едната половина получават собствениците на земята, другата — арендаторите, за които тя е само превърната форма на непосредствено извлечената от селскостопанското възпроизводство лихва на техния основен капитал. А парите, които арендаторът с плащането на рентата пуска в обръщение, се стичат у него обратно чрез продажбата на неговите продукти и по такъв начин същото това кръгообръщение може отново да бъде извършено през следната стопанска година.

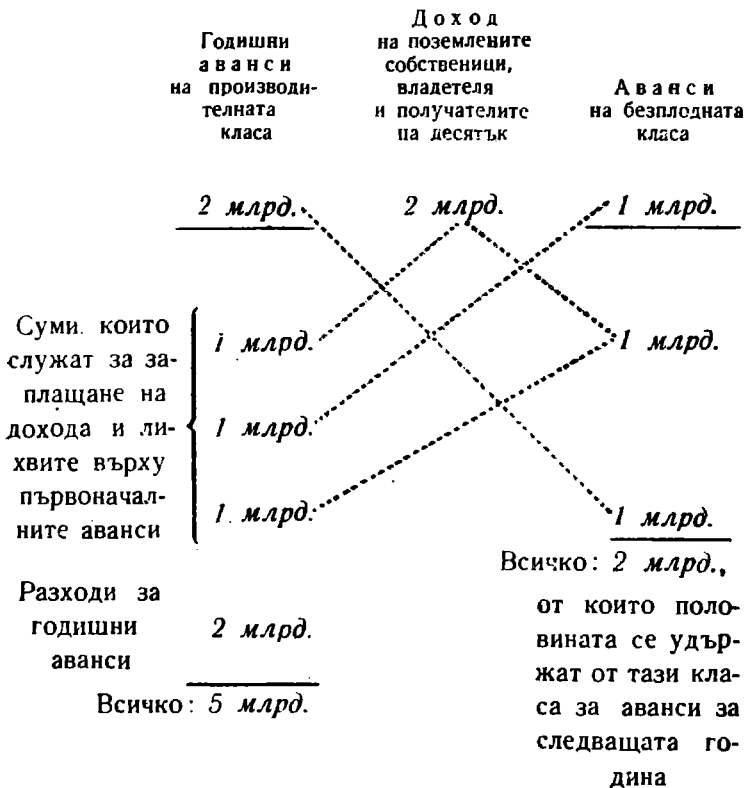
А сега нека читателят се възхити от „действително критичното“ изложение на г. Дюринг, което така безкрайно превъзхождало „традиционното лекомислено изложение“. След като пет пъти подред тайнствено ни надумва колко съмнителни били извършваните от Кене в таблицата операции само с парични стойности — нещо, което при това се оказва невярно, — той, най-сетне, стига до извода, че е достатъчно само да запита „какво става в народностопанското кръгообръщение с присвоения като рента чист продукт“ — и „за икономическата таблица са били възможни само стигащите до мистицизъм обърканост и произвол“. Ние видяхме, че таблицата — това колкото просто, толкова и гениално за своето време представяне на годишния процес на възпроизводството, както той се осъществява чрез обръщението — дава твърде точен отговор на въпроса, какво става с този чист продукт в народностопанското кръгообръщение. Така че „мистицизмът“ заедно с „объркаността и произвола“ остават присъщи пак само на г. Дюринг като „най-съмнителна страна“ и единствен „чист продукт“ на неговите физиократически изследвания.

Колкото е запознат г. Дюринг с теорията на физиократите, толкова му е познато и тяхното историческо влияние.

„Заедно с Тюрго — поучава ни той — и физиократизмът във Франция е стигнал и практически, и теоретически до своя край.“

Какво от това, че Мирабо в своите икономически възгледи е бил по същество физиократ, че той е бил пръв икономически авторитет в Учредителното събрание през 1789 г., че това събрание в своите икономически реформи е приложило от теория на практика голяма част от принципните положения на физиократите и особено, че то е обложило с голям данък и присвоявания от страна на земевладелците „без съответната равностойност“ чист про-

ОБЩО ВЪЗПРОИЗВОДСТВО: 5 милиарда

*Схема (формула) на „Икономическата таблица“ на Ф. Кене
(из произведението на Кене „Анализ на Икономическата таблица“)*

дукт, т. е. поземлената рента — всичко това не съществува за „някой си“ Дюринг.

Както с едно драсване на перото г. Дюринг ликвидира с всички предшественици на Юм през периода от 1691 до 1752 г., също така той с друго драсване на перото ликвидира със сър Джеймс Стюърт, който се намира между Юм и Адам Смит. За неговото голямо съчинение, което, независимо от историческото му значение, за дълго време е обогатило областта на политическата икономия¹⁸⁸, ние не намираме нито дума в „предприятието“ на г. Дюринг. Затова пък г. Дюринг хвърля върху Стюърт най-силната хула от своя лексикон, като казва, че той бил „професор“ през времето на Адам Смит. За съжаление, това подозрение е свършено измислено. В действителност Стюърт е бил шотландски едър земевладелец, изгонен от Великобритания поради приписаното му участие в заговора на Стюъртите; благодарение на продължителното си пребиваване на континента и на своите пътувания из него той се запознал отблизо с икономическите условия на разните страни.

Накъсо: според „Критическата история“ стойността на всички предишни икономисти се състояла само в това, или да служат като „наченки“ на г. Дюринговото „меродавно“ и по-дълбоко основоположничество, или пък тъкмо с негодността си да бъдат оня фон, на който то да изпъква. И все пак и в политическата икономия има няколко герои, които представляват не само „наченки“ за „по-дълбокото основоположничество“, но и известни „теореме“, от които то, според предпосиането на Дюринговата натурфилософия, не се е „развило“, а е направо „компонирано“. Тези герои са: „несравнимо изпъкващата величина“ — *Лист*, който, за най-голяма изгода на немските фабриканти разду с „могъщи“ думи „посубтилните“ меркантилистични учения на един Ферие и други; след това — *Кери*, който откровено разкрива ядката на своята мъдрост със следната фраза:

„Системата на Рикардо е система на раздор... Тя е насочена към създаване на класова вражда... Неговото съчинение е истински наръчник за демагога, който се стреми към власт чрез разделяне на земята, чрез война и грабеж“¹⁸⁹,

и, най-после, онзи Конфуций* на лондонското Сити — *Мак Леод*.

Ето защо хората, които сега или в по-близко бъдеще биха поискали да изучават историята на политическата икономия, ще по-

* В немските издания на „Анти-Дюринг“ вместо думата „Contucius“, която стои в ръкописа на гл. X, написана от Маркс, е напечатана съзвучната дума „Confusius“ („объркана глава“). *Ред.*

стъпят много по-благоразумно, ако се запознаят с „разводнените произведения“, с „безсмислиците“ и „редките просяшки чорби“ на най-разпространените компилативни учебници, отколкото ако се облегнат на г. Дюринговата „историография от голям стил“.

И тъй, какво се получава като резултат от нашия анализ на Дюринговата „самобитна система“ на политическата икономия? Нищо освен факта, че след всички големи думи и още по-грандиозни обещания ние се оказахме също така подведени, както и във „философията“. Теорията на стойността, този „пробен камък за достойнството на икономическите системи“, се сведе до това, че г. Дюринг разбира под стойност пет съвършено различни и диаметрално противоречащи си едно на друго неща и следователно в най-добрия случай сам не знае какво иска. Възвестените с такава тържественост „естествени закони на всяко стопанство“ се оказаха известни на цял свят и често пъти даже невярно изказани баналности от най-лош сорт. Единственото обяснение на икономическите факти, което ни дава тая „самобитна система“, е това, че те били резултат на „насилието“ — фраза, с която филистерите от всички нации се утешават от хилядолетия насам за всичките си неприятности и след която ние не знаем нищо повече, отколкото знаехме по-рано. Вместо да изследва произхода и действието на това насилие, г. Дюринг си въобразява, че щом като само чуем думата „насилие“ като начална първопричина и окончателно обяснение на всички икономически явления, ние с най-голяма благодарност ще се успокоим. Принуден да даде по-подробни разяснения за капиталистическата експлоатация на труда, той отначало я представя изобщо като основана върху облагането и върху прибавката към цената, като тук напълно присвоява Прудоновите „предварителни удръжки“ (prélèvement), за да я обясни след това в подробностите с помощта на Марковата теория за принадлежния труд, принадлежния продукт и принадлежната стойност. По такъв начин той се изхитрява да примири благополучно два съвършено противоречащи си един на друг възгледа, като на един дъх преписва и двата. И както в своята философия г. Дюринг не намира достатъчно груби изрази за същия този Хегел, когото той непрекъснато експлоатира, като същевременно го и опошлява — така и в „Критическата история“ разюзданото охулване на Маркс му служи само да прикрие факта, че всичко що-годе разумно, което се съдържа в „Курса“ по въпроса за капитала и труда, е също така опошлен плагиат от Маркс. Невежеството, което в „Курса“ поставя „едрия

земевладелец“ в началото на историята на културните народи и не знае нито дума за общността на поземлената собственост на родовете и селските общини, от която общност в действителност изхожда цялата история — това просто непонятно в наши дни невежество е току-речи надминато от онова невежество, с което не по-малко се перчи „Критическата история“ като с „универсална широта на историческия кръгзор“ и от което ние приведохме само няколко ужасяващи примера. С една дума: отначало — колосални „разноски“ за самохвалство, за креслива панаирджийска реклама и едно от друго по-големи обещания; а след това „резултат“ — равен на нула.

Трети отдел

СОЦИАЛИЗЪМ

I. ИСТОРИЧЕСКИ БЕЛЕЖКИ

Видяхме в „Увода“* как френските философи от XVIII век, подготвили революцията, са апелирали към разума като към единствен съдия над всичко съществуващо. Те искали създаване на разумна държава, на разумно общество и безмилостно премахване на всичко, което противоречи на вечния разум. Видяхме също така, че този вечен разум всъщност не е нищо друго освен идеализирания разсъдък на тъкмо тогава развиващия се в буржоа среден гражданин. Но когато френската революция осъществила това разумно общество и тази разумна държава, новите институции, колкото и разумни да са били те в сравнение с предишния строй, съвсем не се оказали абсолютно разумни. Държавата на разума претърпяла пълен крах. Общественият договор на Русо намерил своето осъществяване по времето на терора, от който изгубилата вяра в своите политически способности буржоазия потърсила спасение отначало в корупцията на Директорията, а след това — под закрилата на Наполеоновия деспотизъм¹⁹¹. Обещаваният вечен мир се превърнал в безкрайни, завоевателни войни. Не повече провървяло и на разумния обществен строй. Противоположността между богати и бедни, вместо да намери разрешение в едно всеобщо благоденствие, се изострила поради премахването на цеховите и други привилегии, които са служили като мост над тая противоположност, а също и вследствие премахването на смекчаващата я донякъде църковна благотворителност. Буйното развитие на промишлеността върху капиталистиче-

* Срв. „Философия“ I¹⁹⁰.

ска основа направило бедността и мизерията на трудещите се маси жизнено условие за съществуването на обществото. Броят на престъпленията нараствал от година на година. Докато феодалните пороци, по-преди безсрамно излагани на показ, макар и неунищожени, били все пак временно изтласкани на заден план, сега на тяхно място толкова по-буино се разцъфтели дотогава само тайно съществуващите буржоазни пороци. Търговията все повече и повече се превръщала в мошенничество. Революционният девиз за „братство“¹⁹² се осъществил в интригите и завистта, пораждани от конкурентната борба. Мястото на насилническото потисничество заела корупцията, а мястото на меч като най-главен лост на обществената власт — парите. Правото на първата нощ преминало от феодалите у буржоата-фабриканти. Проституцията се разраснала в невиджани дотогава размери. Самият брак си останал, както и по-рано, признато от закона официално прикритие на проституцията, като при това бил допълван от многобройни нарушения на съпружеската вярност. Накъсо, в сравнение с бляскавите обещания на просветителите установените с „победата на разума“ обществени и политически институции се оказали горчиво разочароващи карикатури. Липсвали още само хората, които да констатира това разочарование — и тези хора се появили в началото на новото столетие. В 1802 г. излезли „Женевските писма“ на Сен-Симон; в 1808 г. се появило първото съчинение на Фурие, макар че основата на неговата теория датира още от 1799 г.; на 1 януари 1800 г. Роберт Оуен поел управлението на Ню Ленарк.¹⁹³

Но по това време капиталистическият начин на производство, а заедно с него и противоположността между буржоазия и пролетариат били още твърде неразвити. Едрата промишленост, токущо възникнала в Англия, била във Франция още непозната. А едва едрата промишленост развива, от една страна, ония конфликти, които правят наложителна необходимост извършването на преврат в начина на производството — конфликти не само между породените от тази едра промишленост класи, но и между създадените от нея производителни сили и форми на размяната; а, от друга страна, с гигантското развитие на тези именно производителни сили тя създава и средствата за разрешаването на тези конфликти. Така че ако към 1800 г. произтичащите от новия обществен строй конфликти са били едва в своето зараждане, още по-малко са били развити в тоя период средствата за разрешаването им. Макар че през периода на терора безимотните парижки маси за момент завладели властта — с това те само доказали, че при тогавашните условия било невъзможно господството на тези

маси. Пролетариатът, който току-що се бил отделил от тези безимотни маси като зародиш на една нова класа, още съвсем неспособна за самостоятелно политическо действие, се оказал потиснато, страдащо съсловие, на което, при неспособността му да си помогне само, е могло в най-добрия случай да се окаже помощ само отвън, отгоре.

Това историческо положение определило и възгледите на основателите на социализма. На незрялото състояние на капиталистическото производство, на незрелите класови отношения отговаряли и незрели теории. Разрешаването на обществените задачи, което още било скрито в неразвитите икономически отношения, трябвало да бъде измисляно от мозъка. Общественият строй показвал само недъзи; тяхното премахване било задача на мислещия разум. Касаело се да се изнамери нова, по-съвършена система на обществения строй и тя да бъде наложена на обществото отвън, чрез пропаганда, а по възможност и чрез примера на образцови опити. Тези нови социални системи предварително са били осъдени да си останат утопии; и колкото повече били разработвани те в подробности, толкова повече се превръщали в чиста фантазия.

Веднъж установили този факт, ние вече нито за миг няма да се спираме на тази страна на въпроса, която сега изцяло принадлежи на миналото. Можем да предоставим на литературните бакали à la* Дюринг тържествено да се ровят в тези днес вече само забавни фантазии и да се любуват на превъзходството на собствения си трезвен начин на мислене над подобно „безумие“. Ние по-скоро се радваме на зародишите на гениалните идеи и на гениалните мисли, които навсякъде си пробиват път през фантастичната обвивка и които тези филистери не виждат.

Още в своите „Женевски писма“ Сен-Симон изтъква, че „всички хора трябва да работят!“.

В същото съчинение той вече знае, че господството на терора е било господство на безимотните маси.

„Вижте“ — извиква им той — „какво стана във Франция, когато гам господствуваха вашите другари: те докараха глад.“¹⁹⁴

Но да се схване френската революция като класова борба между аристокрацията, буржоазията и безимотните — това в 1802 г. е било във висша степен гениално откритие. В 1816 г. Сен-Симон обявява, че политиката е наука за производството, и пред-

* — от рода на. *Ред.*

сказва пълното поглъщане на политиката от икономиката.¹⁹⁵ При все че схващането, че икономическото положение е основата на политическите институции, тук е изразено едва в зародиш, все пак още тук вече ясно е изказана мисълта, че политическото управление над хората трябва да се превърне в разпореждане с нещата и в ръководене на производствените процеси, т. е. мисълта за премахване на държавата, за което напоследък се дигаше такъв голям шум. Със същото превъзходство над своите съвременници Сен-Симон заявява в 1814 г., непосредствено след влизането на съюзниците в Париж, а след това и в 1815 г., по време на войната през Стоте дни, че съюзът на Франция с Англия и на второ място — на тези две страни с Германия, е единствената гаранция за мирното развитие и процъфтяване на Европа.¹⁹⁶ Да се проповядва на французите от 1815 г. съюз с победителите при Ватерло — за това наистина е било нужно малко повече смелост, отколкото е нужно, за да се обяви на немските професори една война на клюки.¹⁹⁷

Докато у Сен-Симон откриваме гениална широта на погледа, благодарение на която в неговите трудове се съдържат в зародиш почти всички не строго икономически идеи на по-сетнешните социалисти, у Фурие намирам чисто френска остроумна, но не помалко дълбоко проникваща критика на съществуващия обществен строй. Фурие се хваща за собствените думи на буржоазията — на нейните вдъхновени пророци от преди революцията и нейните подкупени ласкатели след революцията. Той безпощадно разкрива материалната и морална нищета на буржоазния свят и я съпоставя с бляскавите обещания на просветителите за създаване на общество, в което щял да господства само разумът, и за цивилизация, носеща щастие за всички, с техните изказвания за способността на човека за безгранично усъвършенствуване; той разобличава фалша на красивите фрази на съвременните му буржоазни идеолози; той показва каква жалка действителност отговаря навсякъде на техните гръмки фрази и осмива с хапливия си сарказъм пълния провал на тая фразеология. Фурие е не само критик, неговата винаги жизнерадостна натура го прави сатирик, и то един от най-великите сатирици на всички времена. Той описва колкото майсторски, толкова и забавно както буйно разцъфтялото се със залеза на революцията спекулативно мошеничество, така и общия дребнотъргашески дух на тогавашната френска търговия. Още по-майсторски той критикува буржоазната форма на отношенията между половете и положението на жената в буржоазното общество. Той пръв изказва мисълта, че във всяко общество степента на еманципацията на жената е естествено мери-

ло за общата еманципация.¹⁹⁸ Но най-ярко се проявява величието на Фурие в неговото схващане за историята на обществото. Той разделя целия ѝ досегашен ход на четири степени на развитие: дивачество, патриархат, варварство и цивилизация, като последната съвпада с така нареченото сега буржоазно общество и показва, че

„цивилизацията строи всеки порок, който варварството е практикувало по един прост начин, в сложна, двусмислена, двулична, лицемерна форма на съществуване“,

че цивилизацията се движи в „омагьосан кръг“, в противоречия, които тя постоянно създава, без да може да ги преодолее, така че тя всякога постига тъкмо обратното на онова, което иска да постигне или което си дава вид, че иска да постигне.¹⁹⁹ Така например

„в цивилизацията бедността се поражда от самото изобилие“²⁰⁰.

Както виждаме, Фурие също така майсторски си служи с диалектиката, както и неговият съвременник Хегел. Той също така диалектически изтъква, в противовес на фразите за неограничената способност на човека за усъвършенствуване, че всяка историческа фаза има свой период на подем, но и период на упадък,²⁰¹ и прилага този възглед и върху бъдещето на цялото човечество. Както Кант внася в природознанието идеята за бъдещата гибел на Земята, така Фурие внася в своето разбиране на историята идеята за бъдещата гибел на човечеството.

Докато във Франция ураганът на революцията измита цялата страна, в Англия се извършвал друг, не така шумен, но затова пък не по-малко грандиозен преврат. Парата и новото производство на машини превърнали манифактурата в модерна едра промишленост и с това революционизирали цялата основа на буржоазното общество. Бавният ход на развитието през периода на манифактурата се превърнал в истински период на бурните устремии в производството. Все по-бързо и по-бързо се извършва разделянето на обществото на едри капиталисти и безимотни пролетарии, а между тях — вместо предишното стабилно средно съсловие — една непостоянна маса от занаятчии и дребни търговци влачи доста несигурно съществуване — най-текущата част на населението. Новият начин на производство бил още в началото на своя възходещ стадий; той бил още нормалният, единствено възможният при дадените условия. Но още тогава той вече породил крещящи социални бедствия: струпване на бездомно население в най-лошите квартали на големите градове; разрушаване на всички наследени от миналото традиционни връзки, разрушаване на патриархалния бит, на семейството ужасяващо удължа-

ване на работния ден, особено за жените и децата; масова деморализация сред трудещата се класа, която изведнъж била хвърлена в съвсем нови условия. Тогава се явил като реформатор един двадесет и девет годишен фабрикант, човек с благороден, почти детски чист характер и същевременно роден водач на хората като малцина други. Роберт Оуен усвоил учението на просветителите-материалисти, че характерът на човека е продукт, от една страна, на природната му организация, а от друга — на условията, които заобикалят човека през целия му живот и особено през периода на неговото развитие. Повечето от Оуеновите събратя по обществено положение виждали в промишлената революция само безпорядък и хаос, добър за ловене на риба в мътна вода и за бързо забогатяване. Оуен виждал в нея благоприятен случай за осъществяване на своята любима идея и по този начин — за внасяне на ред в хаоса. Той вече направил сполучлив опит в Манчестер като ръководител на фабрика с повече от 500 работници; от 1800 до 1829 г. той в качеството си на директор-съдружник на голямата памукопреработна фабрика в Ню Ленарк, Шотландия, ръководел предприятието в същия дух, само че с по-голяма свобода на действие и с успех, който му създал европейска известност. Той превърнал населението на Ню Ленарк, което постепенно нараснало на 2 500 души и отначало се състояло от най-разнородни и в по-голямата си част силно деморализирани елементи, в напълно образцова колония, в която пианството, полицията, углавните съдилища, процесите, грижите за бедните и нуждата от благотворителност станали неизвестни неща. Той постигнал всичко това просто благодарение на обстоятелството, че поставил хората в условия, достойни за човека, и особено се грижил за възпитанието на подрастващото поколение. Той е създателят на детските градини и за пръв път ги въвел в Ню Ленарк. Децата от двегодишната си възраст отивали в детските градини и там така добре прекарвали времето си, че едва ги откъсвали, за да ги заведат в къщи. Докато неговите конкуренти работели по 13 до 14 часа дневно, в Ню Ленарк се работело само 10½ часа. Когато една памучна криза наложила да се прекрати работата за четири месеца, на останалите без работа работници продължавали да изплащат пълната заплата. И при всичко това стойността на предприятието се увеличила повече от двойно и то до края носело на собствениците изобилни печалби.

Но всичко това не задоволявало Оуен. Условията за съществуване, които той създал на своите работници, в неговите очи още далеч не отговаряли на човешкото достойнство:

„Тези хора бяха мои роби“,

казвал той; сравнително благоприятните условия, в които той поставил своите работници, били още далеч недостатъчни, за да позволят всестранно и правилно развитие на техния характер и ум, а още по-малко — едно свободно съществуване.

„А при все това трудещата се част от тези 2 500 души създаваше за обществото такова количество реално богатство, за произвеждането на което само преди половин век би било нужно население от 600 000 души. Аз се питам: къде отива разликата между богатството, консумирано от 2 500 работници, и богатството, което би било нужно за 600 000-те?“

Отговорът бил ясен. Тази разлика отивала, за да могат собствениците на предприятието да получават 5% лихва от вложения в предприятието капитал и освен това да реализират над 300 000 фунта стерлинги (6 000 000 марки) печалба. А това, което важало за Ню Ленарк, в още по-голяма степен важало за всички останали фабрики в Англия.

„Без това ново, създадено с помощта на машините богатство не би било възможно воденето на войната за събарянето на Наполеон и за запазването на аристократическите принципи на общественото устройство. И все пак тази нова сила беше създаване на трудещата се класа.“²⁰²

Затова на нея трябвало да принадлежат и плодовете. Новите могъщи производителни сили, които досега служели само за обогатяване на единици и за поробване на масите, представлявали за Оуен основата за обществено преустройство и трябвало да работят само за благосъстоянието на всички като тяхна обща собственост.

На такива чисто делови начала, като плод, така да се каже, на търговско пресмятане, възникнал комунизмът на Оуен. Той напълно запазил докрай този си практически характер. Така в 1823 г. Оуен съставил проект за премахване мизерията в Ирландия чрез комунистически колонии и приложил към него пълни изчисления за необходимите капиталовложения, годишните разходи и предполагаемите доходи.²⁰³ Също така и в неговия окончателен план за бъдещия строй техническата разработка на подробностите е извършена с такава компетентност, че ако бъде възприет методът на Оуен за реформиране на обществото, твърде малко може да се възрази против подробностите дори и от гледище на специалиста.

Преминаването към комунизма било повратна точка в живота на Оуен. Докато се проявявал само като филантроп, той жънел само богатства, похвали, чест и слава. Той бил най-популярният човек в Европа. Благосклонно го изслушвали не само хора от неговото обществено положение, но и държавници и коро-

новани особи. Но щом той излязъл със своите комунистически теории, положението се изменило. Главно три големи пречки според него преграждали пътя към реформиране на обществото: частната собственост, религията и съществуващата форма на брака. Започвайки борба против тия пречки, той знаел какво го очаква: всеобщо презрение от страна на официалното общество, пълно изгубване на своето обществено положение. Но това не го възпряло, не намалило енергията на неговото безстрашно нападение — и станало точно това, което той предвиждал. Изгонен от официалното общество, напълно премълчаван от печата, обеднял поради несполучливи комунистически опити в Америка, за които пожертвувал цялото си състояние — той се обръща направо към работническата класа и работи сред нея още тридесет години. Всички обществени движения, всички действителни успехи, постигнати в Англия в интерес на работниците, са свързани с името на Оуен. Така в 1819 г., след петгодишни усилия, той прокара първия закон за ограничаване на женския и детския труд във фабриките.²⁰⁴ Той председателствувал първия конгрес, на който трейдюнионите от цяла Англия се обединили в една голяма единна професионална организация.²⁰⁵ Пак той организираше — като мероприятия за преминаване към напълно комунистическо устройство на обществото, — от една страна, кооперативните дружества (потребителни и производителни кооперации), които оттогава насам най-малкото доказаха на практика, че както търговците, тъй и фабрикантите са твърде излишни персони; а, от друга страна, трудовите базари, в които продуктите се разменяли с помощта на трудови книжни пари, за единица на които служел един работен час,²⁰⁶ тези базари по необходимост трябвало да пропаднат, но те напълно са изпреварили много по-сетнешната Прудонова разменна банка,²⁰⁷ от която са се отличавали само по това, че не били предлагани като универсално лечебно средство против всички обществени злини, а само като първа стъпка към едно много по-радикално преустройство на обществото.

Това са хората, към които суверенният г. Дюринг от висотата на своята „окончателна истина от последна инстанция“ гледа с такова презрение, за което ние в увода дадохме няколко примера. И това презрение в известно отношение е доста основателно: то всъщност се основава на наистина ужасяващото невежество, отнoсно съчиненията на тримата утописти. Така за Сен-Симон г. Дюринг казва, че

„основната му идея е била по същество правилна и ако се оставят настрана някои едностранчивости, тя и сега може да даде ръководен подтик към действително творчество“.

Но въпреки че г. Дюринг изглежда наистина е държал в ръката си някои съчинения на Сен-Симон, ние напразно бихме търсили във всичките посветени на него 27 печатни страници „осковната идея“ на Сен-Симон, както по-рано напразно търсехме какво собствено „трябва да означава у самия Кене“ неговата икономическа таблица — така че в края на краищата трябва да се задоволим с фразата, че

„въображението и филантропическият афект... със съответното му свръхнапрежение на фантазията са господствували над целия идеен кръгзор на Сен-Симон“!

От съчиненията на Фурие г. Дюринг познава и обръща внимание само на обрисуваните в романтични подробности фантазии за бъдещето, което впрочем „е много по-важно“ за констатиране на безкрайното превъзходство на г. Дюринг над Фурие, отколкото да се изследва как Фурие „понякога се опитва да критикува действителните отношения“. Понякога! А почти от всяка страница на неговите съчинения бликат искрите на сатирата и на критиката против нищетата на прехвалената цивилизация. Това е все едно някой да каже, че г. Дюринг само „понякога“ провъзгласява г. Дюринг за най-велик мислител на всички времена. А що се отнася до 12-те страници, посветени на Роберт Оуен, за тях г. Дюринг няма абсолютно никакви други източници освен жалката биография от филистера Саргант, който също тъй не е познавал най-важните съчинения на Оуен — за брака и за комунистическия строй.²⁰⁸ Затова г. Дюринг се осмелява да твърди, че у Оуен „не може да се предполага решителен комунизъм“. Само че ако в ръцете на г. Дюринг би попаднало поне съчинението на Оуен „Книга за новия нравствен свят“, той би намерил в него не само непосредствена формулировка на най-решителния комунизъм с еднакво за всички задължение да се трудят и еднакво право върху продукта — равенство съобразно с възрастта, както всякога допълва Оуен, — но би намерил там и напълно разработен проект за зданието на комунистическата община на бъдещето — с основен план, фасада и изглед отгоре. Но когато човек ограничава „непосредственото изучаване на съчиненията на представителите на социалистическия кръг от идеи“ до запознаване със заглавията или в най-добрия случай и с *мотото* само на няколко от тези съчинения — както прави тук г. Дюринг, — тогава, разбира се, не остава нищо друго, освен да се дрънкат такива глупави и направо измислени твърдения. Оуен не само е проповядвал „решителен комунизъм“, но и го е прилагал на практика в продължение на пет години (в края на 30-те и началото на 40-те години) в колонията

„Нагмону Hall²⁰⁹, в Хемпшир — комунизъм, за решителността на който е нямало какво повече да се желае. Аз лично познавах някои бивши участници в този образцов комунистически експеримент. Но за всичко това, както и изобщо за дейността на Оуен между 1836 и 1850 г., Саргант абсолютно нищо не знае и затова и „по-дълбоката историография“ на г. Дюринг също се намира в най-непрогледно невежество. Г-н Дюринг казва, че Оуен бил „във всяко отношение същинско чудовище на филантропическо натрапничество“. Но когато същият г. Дюринг ни разказва за съдържанието на книги, на които той едва знае заглавието и мотото — ние по никой начин не бива да казваме, че той е „във всяко отношение същинско чудовище на невежествено натрапничество“, тъй като в *нашите* уста това би било „ругатня“.

Утопистите, както видяхме, са били утописти, защото не са могли да бъдат други в една епоха, когато капиталистическото производство е било още така слабо развито. Те са били принудени да конструират в главата си елементите на едно ново общество, тъй като в самото старо общество тези елементи още не изпъквали ясно за всички; нахвърляйки основните линии на своето ново здание, те били принудени да се ограничават с апелиране към разума именно защото не са могли още да апелират към съвременната им история. Но когато днес, почти осемдесет години след тяхното появяване, г. Дюринг излиза на сцената с претенцията да развие „ръководната“ система на един нов обществен строй не като необходим продукт на исторически развилия се наличен материал, а да я конструира, изхождайки от своята суверенна глава, от своя бликаш от „окончателни истини“ разум, тъкмо той самият, който навсякъде надушва епигони, е само епигон на утопистите, най-новият утопист. Той нарича великите утописти „социални алхимици“. Нека е така. Алхимията на времето си е била необходима. Но оттогава насам едрата промишленост разви дремещите в капиталистическия начин на производство противоречия в такива крещящи антагонизми, че приближаващият се крах на този начин на производство може, така да се каже, да бъде напипан с ръце, а новите производителни сили могат да бъдат запазени и развивани по-нататък само чрез въвеждането на нов начин на производство, който да отговаря на техния сегашен стадий на развитие. Тези противоречия са се развили до такава степен, че борбата между двете класи, породени от съществуващия начин на производство и постоянно възпроизвеждани от него при все по-голямо изостряне на антагонизма помежду им, е обхванала всички цивилизовани страни и всеки ден се разгаря все повече. Затова днес вече съществува яснота по тези исторически взаимовръзки, раз-

брани са условията за социалното преустройство, станало необходимо по силата на тези взаимовръзки, разбрани са също и обусловените от тях основни черти на това преустройство. И ако сега г. Дюринг фабрикува нов утопичен обществен строй, като вместо от съществуващия икономически материал изхожда от своя височайши череп, тук той не се занимава само с проста „социална алхимия“. Не, той по-скоро постъпва като човек, който след откриването и установяването на законите на съвременната химия би поискал наново да възкреси старата алхимия и да се възползва от атомните тегла, молекулярните формули, валентността на атомите, кристалографията и спектралния анализ единствено за да открие . . . *философския камък*.

II. ТЕОРЕТИЧНИ БЕЛЕЖКИ

Материалистическото разбиране на историята изхожда от положението, че производството, а след него и размяната на неговите продукти е основа на всеки обществен строй; че във всяко исторически възникващо общество разпределението на продуктите, а с него и разделението на обществото на класи или съсловия се определя от това, как и какво се произвежда и как се извършва размяната на произведените продукти. Оттук следва, че първопричините на всички обществени промени и политически преврати трябва да се търсят не в главите на хората, не в тяхното растящо съзнание за вечната истина и справедливост, а в измененията на начините на производство и на размяна; те трябва да се търсят не във *философията*, а в *икономиката* на дадената епоха. Пробуждащото се съзнание, че съществуващите обществени институции са неразумни и несправедливи, че „разумното е станало безумие, благоденствието — зло“²¹⁰, е признак само за това, че в методите на производството и във формите на размяната съвсем незабелязано са станали такива изменения, на които вече не отговаря общественият строй, скроен по мярката на старите икономически условия. Това значи още, че и средствата за отстраняване на осъзнатите злини трябва също така да бъдат налице — в повече или по-малко развит вид — в самите изменени производствени отношения. Тези средства не могат да бъдат *изобретени* от човешкия ум, а с негова помощ трябва да бъдат *открити* в наличните материални факти на производството.

Как стои тогава от това гледище въпросът със съвременния социализъм?

Съществуващият обществен строй — това е вече почти общо-признато — е създаден от господстващата сега класа, от буржоазията. Присъщият на буржоазията начин на производство, който от времето на Маркс се нарича капиталистически начин на производство, е бил несъвместим с местните и съсловните привилегии, както и с личната зависимост между хората при феодалния строй; буржоазията разрушила феодалния строй и върху неговите развалини издигнала буржоазната обществена формация, царството на свободната конкуренция, на свободното преселване, на равноправието на стокоприетелите — изобщо на всички буржоазни прелести. Едва тогава капиталистическият начин на производство е можел да се развива свободно. Откакто парата и новото производство на машини превърнали старата манифактура в едра промишленост, създадените под ръководството на буржоазията производителни сили започнали да се развиват с нечувана по-рано бързина и в нечувани по-рано размери. Но както някога манифактурата и усъвършенствувалият се под нейното влияние занаят влезли в конфликт с феодалните окови на цеховата система, така и едрата промишленост на по-висок етап от своето развитие влиза в конфликт с рамките, в които я е стегнал капиталистическият начин на производство. Новите производителни сили вече са надраснали буржоазната форма на тяхното използване; при това този конфликт между производителните сили и начина на производство не е конфликт, възникнал в главите на хората — нещо като конфликта между първородния човешки грях и божествената справедливост, — а съществува във фактите, обективно, извън нас, независимо от волята и поведението дори на ония хора, които са го предизвикали със своята дейност. Съвременният социализъм не е нищо друго освен мисловно отражение на този фактически конфликт, негово идейно отражение в главите преди всичко на оная класа, която непосредствено страда от него — работническата класа.

Но в какво се състои този конфликт?

До появяването на капиталистическото производство, т. е. в средните векове, навсякъде е съществувало дребно производство, основано върху частната собственост на трудещите се върху техните средства за производство: в селата — земеделието на дребните, свободните или крепостните селяни, в градовете — занаятчийството. Средствата на труда — земята, земеделските сечива, работилниците, занаятчийските инструменти — били средства на труда на отделни лица, пригодени само за еднолична употреба, и затова по необходимост си оставали дребни, миниатюрни, ограничени. Но именно затова пък те обикновено принадлежали на

самия производител. Да концентрира, да уедри тези разпокъсани, дребни средства за производство, да ги превърне в съвременните могъщи лостове на производството — тъкмо тази е била историческата роля на капиталистическия начин на производство и на неговата носителка — буржоазията. Как тя, като се почне от XV век, исторически е извършила това нещо на трите различни етапа на производството: простата кооперация, манифактурата и едрата промишленост — това Маркс подробно описва в IV отдел на „Капиталът“. Но — както е изтъкнато пак там — буржоазията е могла да превърне онези ограничени средства за производство в могъщи производителни сили само защото ги е превърнала от средства за производство, принадлежащи на отделни частни лица, в *обществени* средства за производство, които могат да се използват само *съвместно от много хора*. На мястото на чекръка, на ръчния тъкачен стан, на ковашкия чук се появили предачната машина, механическият тъкачен стан, парният чук; на мястото на работилницата на отделния производител — фабриката, която изисква съвместния труд на стотици и хиляди работници. И както средствата за производство, така и самото производство се превърнало от редица индивидуални действия в редица обществени действия, а продуктите — от продукти на отделни лица в обществени продукти. Прездата, платът, металните стоки, които излизали вече от фабриките, били продукт на общия труд на много работници, през ръцете на които те последователно е трябвало да минат, за да бъдат окончателно завършени. Никой от тези работници не може да каже: „Това направих аз, това е *мой* продукт“.

Но там, където основна форма на производството е стихийното разделение на труда в обществото — там то неизбежно придава на продуктите формата на *стоки*, чиято размяна, покупката и продажбата, дава възможност на отделните производители да задоволяват своите разнообразни нужди. А така е било в средните векове. Селянинът например продавал земеделски продукти на занаятчията, а срещу тях купувал от него занаятчийски произведения. В това общество на единични производители, на стокопроизводители, се вмъкнал новият начин на производство. В стихийното, *безплановото* разделение на труда, което господствувало в цялото общество, той внесъл такова разделение на труда, което било организирано *по план* във всяка отделна фабрика; наред с *едноличното производство* се появило *общественото* производство. Продуктите на едното и другото били продавани на един и същ пазар, а следователно на цени, които са били поне приблизително еднакви. Но плановата организация била по-могъща от стихийното разделение на труда; използващите обществен труд фабри-

ки произвеждали изделията си по-евтино от единичните дребни производители. Едноличното производство търпяло поражение след поражение във всички области, общественото производство революционизирало целия стар начин на производство. Но този негов революционен характер така малко се съзнавал, че то, напротив, било въвеждано именно като средство за засилване и разширяване на стоковото производство. То възникнало в пряка връзка с определени, съществуващи още преди него лостове на стоковото производство и на стоковата размяна: търговския капитал, занаятите и наемния труд. Тъй като то се явило като нова форма на стоковото производство, присъщите на стоковото производство форми на присвояване останали и за него напълно в сила.

При оная форма на стоковото производство, която се развила в средните векове, не можел изобщо да се появи въпросът на кого трябва да принадлежи продуктът на труда. Всеки отделен производител е произвеждал този продукт обикновено от свой собствен, често пъти произведен от самия него суров материал, със собствени средства на труда и със собствения си ръчен труд или с ръчния труд на своето семейство. Такъв производител нямало защо да присвоява този продукт, тъй като продуктът по начало бил напълно негов. Така че правото на собственост върху продукта се основавало *върху собствения труд*. Даже там, където е била използвана чужда помощ, тя по правило си оставала нещо странично, а често шъти освен заплатата получавала и друго възнаграждение: цеховият чирак и калфа работели не толкова за храната и работната заплата, колкото за собствената си подготовка за самостоятелни майстори. Но ето че започнало концентрирането на средствата за производство в големи работилници и манифактури, превръщането им фактически в обществени средства за производство. Но хората продължавали да третират тези обществени средства за производство и обществени продукти така, сякаш те, както по-рано, си оставали средства за производство и продукти на отделни лица. Тъй като досега собственикът на оръдията на труда си присвоявал продукта, защото последният по правило бил негов собствен продукт и чуждият помощен труд бил изключение, така и сега притежателят на средствата на труда продължавал да си присвоява продукта, макар че той вече не бил *негов* продукт, а изключително продукт на *чужд труд*. Така че обществено произвежданите продукти били вече присвоявани не от онези, които действително привеждали в движение средствата за производство и произвеждали продуктите, а от *капиталиста*. Средствата за производство и самото производство по същество станали обществени. Но те били подчинени на една форма на при-

свояване, която има за своя предпоставка частното производство на отделните лица; при което всеки притежава своя собствен продукт и го изнася на пазара. Начинът на производството бива подчинен на тази форма на присвояване, при все че той унищожава нейната предпоставка.* В това противоречие, което придава на новия начин на производство неговия капиталистически характер, вече се съдържат в зародиш всички колизии на съвременността. Колкото по-пълно ставало господството на новия начин на производство във всички решаващи области на производството и във всички решаващи в икономическо отношение страни и колкото повече той с това свеждал до незначителни остатъци едноличното производство, толкова по-рязко трябвало да изпъкне несъвместимостта на общественото производство с капиталистическото присвояване.

Първите капиталисти, както казахме, заварили формата на наемния труд вече готова. Но наемният труд съществувал само като изключение, като странично занятие, като спомагателна работа, като преходно положение. Селският работник, който от време на време отивал да работи като надничар, е притежавал няколко моргена** своя собствена земя и дори само с нея е можел в случай на нужда да преживее. Уставите на цеховите сдружения имали грижата днешният калфа да стане утре майстор. Но това се променило, щом средствата за производство били превърнати в обществени и концентрирани в ръцете на капиталистите. Средствата за производство, а също и продуктите на дребния единичен производител все повече и повече се обезценявали; на него не му оставало нищо друго, освен да стане наемен работник на капиталиста. Наемният труд, който по-преди бил само изключение и спомагателно занятие, станал правило и основна форма на цялото производство; от странично занятие той се превърнал в единствено занятие на работника. Временният наемен работник се превърнал в такъв за цял живот. При това масата на пожизнените наемни работници се увеличила извънредно много вследствие едноре-

* Тук няма нужда подробно да се изтъква, че макар формата на присвояването да си остава същата, гореописаният процес революционизира характера на присвояването не по-малко, отколкото самото производство. Дали аз присвоявам своя собствен продукт или продукта на други хора — това са, естествено, два съвсем различни вида присвояване. При това наемният труд, в който вече се крие в зародиш целият капиталистически начин на производство, е много старо явление; в единична, случайна форма той е съществувал векове наред заедно с робството. Но този зародиш можал да се развие в капиталистически начин на производство едва когато били създадени историческите предпоставки за това.

** Стара немска мярка: един пруски морген = 2,5 декара. Бълг. ред.

менно сгромоляване на феодалния строй, разпускане на свитите на феодалите, изгонване на селяните от техните земи и пр. Настъпил пълен разрыв между концентрираните в ръцете на капиталистите средства за производство и производителите, които били сведени до положението на притежатели само на своята работна сила. *Противоречието между общественото производство и капиталистическото присвояване се проявява като противоположност между пролетариата и буржоазията.*

Видяхме, че капиталистическият начин на производство се вмъкнал в едно общество от стокопроизводители, от еднолични производители, обществената връзка между които се осъществявала чрез размяната на техните продукти. Но особеността на всяко общество, основано върху производството на стоки, се състои в това, че в него производителите са загубили властта над своите собствени обществени отношения. Всеки произвежда за себе си със случайно намиращите се у него средства за производство и за да задоволява чрез размяната своите индивидуални потребности. Никой не знае каква част от неговите продукти ще отиде на пазара, каква част от тях изобщо може да намери потребители; никой не знае дали продуктът на неговия едноличен труд ще отговаря на действителни нужди, никой не знае дали ще може да изкара неговите производствени разходи и дали изобщо ще може да го продаде. В общественото производство господства анархията. Но стоковото производство, както и всяка друга форма на производство, има свои присъщи, неотделими от него закони; въпреки анархията тези закони се налагат в нея и чрез нея. Те се проявяват в единствената запазила се форма на обществена взаимна връзка — в размяната, и действуват върху отделните производители като принудителни закони на конкуренцията. Следователно те първоначално са неизвестни дори на самите производители и последните трябва да ги откриват само постепенно, чрез дълъг опит. Следователно те се налагат без участието на производителите и против производителите като съпяло действувачи естествени закони на тяхната форма на производство. Продуктът господства над производителите.

В средновековното общество, особено през първите векове, производството било насочено главно към задоволяване на собственото потребление. То задоволявало предимно само нуждите на производителя и на неговото семейство. А там, където, както в селото, съществували отношения на лична зависимост, производството задоволявало и нуждите на феодала. Така че тук не се е извършвала размяна и затова и продуктите не са придобивали характер на стоки. Селското семейство само произвеждало почти

всичко, от което имало нужда: както сечива и облекло, така и средства за живот. То започнало да произвежда и стоки едва когато започнало да произвежда излишък върху собствените си потребности и дължимите на феодала натурални повинности; този пуснат в обществената размяна, предлаган за продан излишък е ставал стока. Градските занаятчии трябвало, разбира се, още от самото начало да произвеждат за размяна. Но и те изработвали сами по-голямата част от предметите, нужни за задоволяване на собствените им потребности; те имали градини и малки ниви, пасели своя добитък в общинската гора, която освен това им доставяла строителен материал и топливо; жените предели лен, вълна и т. н. Производството за размяна, стоковото производство, едва се зараждало. Оттук и ограниченият характер на размяната, ограниченият характер на пазара, стабилният начин на производство, местната изолираност по отношение на външния свят, сплотеността вътре в местните рамки: марката²¹¹ в селата, цеховото сдружение в градовете.

Но с разширяването на стоковото производство и особено с появяването на капиталистическия начин на производство дремещите дотогава закони на стоковото производство започнали да действуват по-открито и с по-голяма сила. Старите връзки се разслабили, старите прегради били разрушени, производителите все повече и повече се превръщали в независими, несвързани помежду си стокопроизводители. Анархията на общественото производство се проявила открито и все повече и повече се изостряла. Ала главният инструмент, с който капиталистическият начин на производство усилвал тази анархия в общественото производство, била пряката противоположност на анархията: засилващата се организация на производството като обществено производство във всяко отделно производствено предприятие. С помощта на този лост капиталистическият начин на производство сложил край на старата мирна стабилност. В който и отрасъл на промишлеността да проникнал, той не търпял наред със себе си никакъв по-стар метод на производство. Там, където завладявал занаята, той унищожавал стария занаят. Полето на труда се превърнало в бойно поле. Великите географски открития и последвалите ги колонизации многократно увеличили областта на пласмента и ускорили превръщането на занаята в манифактура. Избухнала борба вече не само между отделните местни производители; местните борби се разраснали от своя страна до национални борби, до търговските войни през XVII и XVIII век.²¹² Най-после, едрата промишленост и възникването на световния пазар направили тази борба универсална и същевременно ѝ придали нечувана ожесточеност.

Съществуването на отделните капиталисти, както и на цели промишлени отрасли и на цели страни, вече зависи от наличността на изгодни естествени или изкуствено създадени условия за производство. Победеният безмилостно бива премахван. Това е Дарвиновата борба за индивидуално съществуване, пренесена от природата в човешкото общество с удесеторена ярост. Природното състояние на животното се представя като връх на човешкото развитие. Противоречието между общественото производство и капиталистическото присвояване се проявява *като противоположност между организацията на производството в отделната фабрика и анархията на производството в цялото общество.*

В тези две форми на проявление на противоречието, което е присъщо на капиталистическия начин на производство, по силата на неговия произход този начин на производство се движи и описва оня безизходен „омагьосан кръг“, който още Фурие е открил в него. Но това, което и Фурие на времето още не е можел да види, е, че този кръг постепенно се стеснява, че движението върви по-скоро по спирала и, също както при планетите, неизбежно трябва да завърши със сблъскване с центъра. Движещата сила на обществената анархия на производството все повече и повече превръща голямото мнозинство от хората в пролетарии, а именно пролетарските маси, най-после, ще сложат край на анархията в производството. Движещата сила на социалната анархия в производството превръща възможността за безкрайно усъвършенстване на машините, прилагани в едрата промишленост, в принудителен закон за всеки отделен промишлен капиталист, в закон, който под страх на гибел му повелява все повече и повече да усъвършенствува своите машини. Но усъвършенстването на машините прави определено количество човешки труд излишен. Ако въвеждането и разпространяването на машините означава изтичане на милиони ръчни работници от малък брой фабрични работници, усъвършенстването на машините означава изтичане на все по-голям и по-голям брой от самите фабрични работници, а в последна сметка — такова усилено предлагане на наемни работници, което надминава средните нужди на капитала от работни ръце. Масата на незаетите работници образува цяла промишлена резервна армия, както я нарекох още в 1845 г.*, която е на разположение на производството през периодите, когато индустрията работи с пълна пара, и бива изхвърлена на улицата при неизбежно следващия след всяко оживление крах. Тази армия, която

* „Положението на работническата класа в Англия“, стр. 109. [вж. настоящото издание, т. 2, стр. 313].

постоянно тегне като оловна гира на нозете на работническата класа в борбата ѝ за съществуване против капитала, служи като регулатор за задържане на работната заплата на ниско равнище, съобразно с нуждите на капиталистите. Следователно става така, че машината — да се изразим с думите на Маркс — става най-мощното оръжие на капитала против работническата класа, че оръдието на труда постоянно изтръгва средствата за живот от ръцете на работника и че собственият продукт на работника се превръща в инструмент за поробването му.²¹³ Става така, че икономията на средства на труда същевременно се превръща в най-безогледно прахосване на работна сила и грабеж по отношение на нормалните условия за функционирането на труда²¹⁴; че машината, най-мощното средство за намаляване на работното време, става най-сигурното средство за превръщане на целия живот на работника и на неговото семейство в потенциално работно време с цел да се увеличи стойността на капитала. Става така, че прекомерният труд на една част от работническата класа се превръща в предпоставка за пълната безработица на другата част, а едрата промишленост, която търси по цялото земно кълбо нови консуматори, ограничава консумацията на масите в собствената си страна до гладен минимум и с това подкопава собствения си вътрешен пазар. „Законът, който винаги държи в равновесие относителното свръхнаселение, или индустриалната резервна армия, с обема и енергичността на натрупването на капитала — този закон приковава работника към капитала по-здраво, отколкото чукът на Хефест е приковал Прометей към скалата. Този закон обуславя увеличаването на мизерията съответно на натрупването на капитала. Следователно натрупването на богатството на единия полюс е същевременно натрупване на мизерия, изтощение, робство, невежество, брутализиране и морално израждане на противоположния полюс, т. е. на страната на онази класа, която *произвежда своя собствен продукт като капитал.*“ (Маркс. „Капиталът“, стр. 671.)²¹⁵ А да очакваме от капиталистическия начин на производство друго разпределение на продуктите — това би значело да се надяваме, че електродите на една батерия, оставайки съединени с нея, няма да разлагат водата и няма да отделят кислород на положителния полюс и водород на отрицателния.

Видяхме, че доведената до най-висока степен възможност за усъвършенствуване на съвременните машини се превръща вследствие на анархията на общественото производство в принудителен закон, който заставя отделния промишлен капиталист постоянно да подобрява своите машини, постоянно да повишава тяхната производителна сила. В също такъв принудителен закон се пре-

върща за него и простата фактическа възможност да разширява кръга на своето производство. Грамадната способност на едрата промишленост да се разширява — в сравнение с която разширяването на газовете е същинска детска игра — сега се проявява като *потребност* от качествено и количествено разширяване — потребност, която пренебрегва всяко противодействие. Противодействието се създава от консумацията, пласмента, пазарите за произведенията на едрата, промишленост. Но способността на пазарите както към екстензивно, така и към интензивно разширение се определя от съвсем други закони, които действуват с много по-малка енергия. Разширението на пазарите не може да върви в крак с разширението на производството. Колизията става неизбежна и тъй като не е в състояние да разреши конфликта, докато не разруши самия капиталистически начин на производство, тя се превръща в периодична. Капиталистическото производство създава нов „омагьосан кръг“.

И наистина, от 1825 г., когато избухнала първата обща криза, целият промишлен и търговски свят, производството и размяната на всички цивилизовани страни и на техните повече или по-малко варварски придатъци излизат от релсите приблизително по веднъж на всеки десет години. Търговията спира, пазарите се препълват, огромни маси от продукти не намират там пласмент, наличните пари изчезват от обръщение, кредитът се прекратява, фабриките спират, работните маси остават без средства за живот, именно защото са произвели премного средства за живот, фалитите следват един след друг, обявите за публична продан — една подир друга. Застоят продължава години, масово се прахосват и разрушават и производителни сили, и продукти, докато, най-после, бъдат разпродадени масово натрупаните стоки (след като бъдат повече или по-малко обезценени) и постепенно пак тръгне в ход производството и размяната. Този ход полека-лека се ускорява, променя се в тръс, промишленият тръс преминава в галоп и този галоп пак се усилва до необуздания карьер на един пълен промишлен, търговски, кредитен и спекулантски *steeple-chase**, за да се стигне на края, след най-главоломни скокове, отново в бездната на краха. И така все отначало. От 1825 г. насам ние вече пет пъти преживяхме това и сега (1877 г.) го преживяваме за шести път. При това характерът на тези кризи е така ярко изразен, че Фурне сполучливо е определил всички кризи, когато нарекъл първата от тях *crise pléthorique*, криза от изобилие.²¹⁶

* Steeple-chase — надбягване с препятствия. *Ред.*

В кризите противоречието между общественото производство и капиталистическото присвояване избива с неудържима сила. Стоковото обръщение временно се прекратява, парите от средство на обръщението стават негова пречка; всички закони на стокното производство и на стокното обръщение се обръщат с главата надолу. Икономическата колизия достига връхната си точка: *начинът на производството въстава против начина на размяната, производителните сили въстават против начина на производството, който те са надраснали.*

Фактът, че обществената организация на производството във фабриката се е развила до точката, при която тя е станала несъвместима със съществуващата наред с нея и над нея анархия на производството в обществото — този факт става осезателен за самите капиталисти с това, че през време на кризите се извършва насилствена концентрация на капитали чрез разоряването на редица едри и на още повече дребни капиталисти. Целият механизъм на капиталистическия начин на производство спира под натиска на създадените от самия него производителни сили. Този начин на производство вече не може да превръща в капитал цялата тази маса от средства за производство; те остават в бездействие и тъкмо затова трябва да остане в бездействие и промишлената резервна армия. Средствата за производство, средствата за живот, наличната работна ръка — всички елементи на производството и на общото богатство са в излишък. Но „излишъкът става източник на нужда и лишения“ (Фурие), защото тъкмо той осуетява превръщането на средствата за производство и на средствата за живот в капитал. Защото в капиталистическото общество средствата за производство могат да влязат в действие само ако преди това са били превърнати в капитал, в средства за експлоатиране на човешка работна сила. Необходимостта от превръщане на средствата за производство и на средствата за живот в капитал стои като призрак между тях и работниците. Само тази необходимост осуетява съединяването на материалните и човешките лостове на производство; само тя пречи на средствата за производство да функционират, а на работниците — да работят и да живеят. Така че, от една страна, се доказва неспособността на капиталистическия начин на производство да управлява по-нататък тези производителни сили. От друга страна, самите производителни сили с нарастваща мощ напират да унищожат това противоречие, за да се освободят от качеството си на капитал, *да бъде признат фактически техният характер като обществени производителни сили.*

Тази съпротива на могъщо нарастващите производителни сили против техния капиталистически характер, тази засилваща се необ-

ходимост от признаването на тяхната обществена природа заставя самата капиталистическа класа все повече и повече — доколкото това изобщо е възможно при капиталистическите отношения — да ги третира като обществени производителни сили. Както периодът на промишлен разцвет с неговото безгранично разширяване на кредита, така и самият крах със сгромолясането на едри капиталистически предприятия водят към онази форма на обобществяване на по-големи маси от средства за производство, която срещаме в различните видове акционерни дружества. Някои от тези средства за производство и за съобщение, като например железниците, са по начало така колосални, че изключват всяка друга форма на капиталистическа експлоатация. Но на известна степен от развитието и тази форма става вече недостатъчна: като официален представител на капиталистическото общество държавата ще трябва* да поеме ръководенето на тези средства за производство и съобщение. Тази необходимост от превръщане в държавна собственост настъпва преди всичко за големите съобщителни средства: пощата, телеграфа, железниците.

Ако кризите разкриха неспособността на буржоазията да управлява и занаяпред съвременните производителни сили, преобразуването на големите производствени и съобщителни предприятия в акционерни дружества и в държавна собственост показва, че буржоазията е непотребна за тази задача. Всички обществени функции на капиталиста сега се изпълняват от наемни служители.

* Аз казвам: *ще трябва*, защото само в случай че средствата за производство или за съобщение *наистина* надраснат управлението на акционерните дружества, значи само когато превръщането им в държавни стане *икономически* неизбежно — само в такъв случай, дори и да бъде извършено от днешната държава, то ще означава икономически напредък, достигане на ново предвидително стъпало по пътя към завземането на собствеността върху всички средства за производство от страна на самото общество. Но напоследък, откакто Бисмарк се зае да одържавява, се появи един фалшив социализъм, който тук-там дори се изроди в някакво лакейничене и направо обявява за социалистическо *всяко* одържавяване, дори и бисмарковското. Ако въвеждането на държавен тютюнев монопол е социалистическо, то ще трябва между основателите на социализма да се броят и Наполеон, и Метерних. Когато белгийската държава по съвсем обикновени политически и финансови съображения сама построи своите главни железопътни линии, когато Бисмарк без каквато и да било икономическа необходимост превърна в държавни главните железопътни линии в Пруссия само за да може по-добре да ги приспособи и използва в случай на война, за да може да направи от железопътните служещи стадо, което послушно гласува за правителството, и, главно, за да си осигури нов източник на доходи, независим от решенията на парламента — всичко това съвсем не бяха социалистически мерки, нито пряко или косвено, нито съзнателно или несъзнателно. Защото иначе трябва да бъдат признати за социалистически институции и Кралското *Seehandlung*²¹⁷, и кралската порцеланова манифактура, а дори и ронните шинвалини във войската.

За капиталиста вече няма друга обществена дейност, освен да прибира доходите, да реже купони и да играе на борсата, където разните капиталисти си отнемат един на друг капиталите. Докато капиталистическият начин на производство отначало е изтласквал работниците, сега изтласква и самите капиталисти и също като работниците ги праща в категорията на излишното население, макар и не още в промишлената резервна армия.

Но нито преобразуването в акционерни дружества, нито превръщането в държавна собственост не унищожават капиталистическия характер на производителните сили. При акционерните дружества това е ясно като бял ден. А и съвременната държава е само такава организация, каквато буржоазното общество си създава за запазване на общите външни условия на капиталистическия начин на производство от посегателствата както на работниците, така и на отделните капиталисти. Съвременната държава — каквато и да бъде нейната форма — си остава по същество капиталистическа машина, държава на капиталистите, идеалният съвкупен капиталист. Колкото повече производителни сили вземете в ръцете си като своя собственост, толкова повече тя действително се превръща в съвкупен капиталист, толкова по-голям брой свои поданици тя експлоатира. Работниците си остават наемни работници, пролетарии. Капиталистическите отношения не се премахват, а, напротив, се довеждат до връхната им точка. Но на самия връх става преврат. Държавната собственост върху производителните сили не е разрешаване на конфликта, но тя крие в себе си формалното средство, възможността за това разрешаване.

Това разрешаване може да се състои само в действителното признаване на обществената природа на съвременните производителни сили и следователно начинът на производството, на присвояване и на размяна ще бъде поставен в съответствие с обществения характер на средствата за производство. А това може да се постигне само когато обществото открито и без забикалки вземе в ръцете си производителните сили, които са надраснали всяко друго ръководство освен общественото. Тогава самият обществен характер на средствата за производство и на продуктите, който днес се обръща против самите производители, който периодически раздрусва начина на производството и на размяната и насилствено и разрушително се налага само като сяло действащ природен закон, ще бъде използван от производителите напълно съзнателно и ще се превърне от причина за смущения и за периодически катастрофи в най-мощен лост на самото производство.

Обществените сили, също както природните сили, действуват сяло, насилствено, разрушително, докато не сме ги опознали и не

държим сметка за тях. Но щом като веднъж вече сме ги опознали, щом като сме разбрали тяхното действие, насока и влияние, само от нас самите зависи да ги подчиняваме все повече и повече на нашата воля и чрез тях да постигаме нашите цели. Това особено важи за днешните могъщи производителни сили. Докогато ние упорито се отказваме да разберем тяхната природа и техния характер — а против това разбиране настръхнало се бори капиталистическият начин на производство и неговите защитници, — дотогава тези сили ще действуват въпреки нас и против нас, дотогава ще властвуват над нас, както подробно посочихме по-горе. Но щом веднъж бъде разбрана тяхната природа, те могат да бъдат превърнати в ръцете на сдружените производители от демонични властелини в покорни слуги. Разликата тук е същата както между разрушителната сила на електричеството в мълнията при буря и укротеното електричество в телеграфа и в електрическата дъга, както разликата между стихията на пожара и огъня, който работи в служба на човека. Когато започнем да използваме съвременните производителни сили съобразно с тяхната позната най-после природа, анархията в общественото производство ще отстъпи мястото си на едно планомерно урегулирано обществено производство за задоволяване на нуждите както на цялото общество, така и на всеки негов член. Тогава капиталистическият начин на присвояване, при който продуктът поробва отначало производителя, а след това и присвоителя, ще бъде заменен с нов начин на присвояване на продуктите, основан върху самата природа на съвременните средства за производство: от една страна — пряко обществено присвояване като средство за поддържане и разширяване на производството, а от друга — пряко индивидуално присвояване като средство за живот и удоволствие.

Капиталистическият начин на производство, като превръща все повече и повече голямото мнозинство от населението в пролетарии, създава силата, която под страх от гибел е принудена да извърши този преврат. Като принуждава все повече и повече към превръщане на големите, обобществени средства за производство в държавна собственост, капитализмът сам посочва пътя към извършването на този преврат. *Пролетариатът завзема държавната власт и превръща средствата за производство на първо време в държавна собственост.* Но с това той унищожава сам себе си като пролетариат, унищожава всички класови различия и класови противоположности, а с това унищожава и държавата като държава. Досегашното общество, което се е движило и се движи в класови противоположности, е имало нужда от държавата, т. е. от една организация на съответната експлоататорска класа за поддържане

на нейните външни условия на производство, т. е. предимно за насилствено задържане на експлоатираната класа в определените от съществуващия начин на производство условия на потисничество (робство, крепостничество или феодална зависимост, наемен труд). Държавата е била официалният представител на цялото общество, неговото обединяване в една видима корпорация, но тя е била такава само доколкото е била държава на оная класа, която за своята епоха единствена е представлявала цялото общество: в древността тя е била държава на робовладелците; в средните векове — на феодалната аристокрация; в наше време — на буржоазията. Когато държавата стане най-послед действителен представител на цялото общество, тогава тя сама ще се направи излишна. Когато вече няма да има обществена класа, която трябва да бъде държана в подчинение, когато заедно с класовото господство и заедно с борбата за индивидуалното съществуване, обусловена от досегашната анархия в производството, бъдат премахнати произлизащите от тази борба стълкновения и насилия — тогава вече няма да има какво да се потиска, така че няма да бъде необходима една особена власт за потискане — държавата. Първият акт, с който държавата наистина ще се прояви като представител на цялото общество — превръщането на средствата за производство в обществена собственост, — ще бъде в същото време нейният последен самостоятелен акт като държава. Намесата на държавната власт в обществените отношения ще става постепенно излишна и ще се прекрати от само себе си. На мястото на управляването на хората ще дойде администрирането на вещите и ръководенето на производствените процеси. Държавата не се „премахва“, тя *отмира*. Това трябва да се има предвид при оценката на фразата за „свободна народна държава“²¹⁸, която от агитационна гледна точка може да бъде временно оправдана, но в последна сметка е научно несъстоятелна; това трябва да се има предвид и при искането на така наречените анархисти — държавата да бъдела премахната вътре само за един ден.

Откакто на историческата сцена се е появил капиталистическият начин на производство, преминаването на всички средства за производство във владение на обществото често пъти се е представяло както на отделни личности, така и на цели секти като повече или по-малко смътен идеал на бъдещето. Но то стана възможно, стана исторически необходимо едва тогава, когато се оказаха налице материалните условия за неговото осъществяване. Както и всеки друг обществен напредък, то става осъществимо не защото хората са осъзнали, че съществуването на класи противоречи на справедливостта, на равенството и т. н., не поради го-

лото желание да бъдат премахнати тези класи, а само по силата на известни нови икономически условия. Разделянето на обществото на експлоататорска и експлоатирана, на господстваща и потиснатата класа е било неизбежна последица от предишното слабо развитие на производството. Докогато продукцията на целокупния обществен труд едва надминава най-необходимото за осигуряване съществуването на всички, т. е. докогато трудът отнема всичкото или почти всичкото време на голямото мнозинство от членовете на обществото, дотогава това общество по необходимост се дели на класи. Наред с това голямо мнозинство, което е заето изключително с принудителен труд, се образува и класа, която е освободена от пряк производителен труд и се занимава с общите работи на обществото: ръководство на труда, държавни работи, правосъдие, науки, изкуства и т. н. Така че в основата на деленето на класи лежи законът за разделението на труда. Но това никак не е изключвало използването на насилие и грабеж, хитрост и измама при образуването на класите и не е пречело на господстващата класа, след като вече е завзела властта, да затвърдява господството си за сметка на трудещата се класа и да превръща ръководството на обществените работи в експлоатация на масите.

Но ако разделянето на класи има известно историческо оправдание, то го има само за даден период и само за дадени обществени условия. Разделянето на класи се е дължало на недостатъчното производство; то ще бъде пометено от пълното развитие на съвременните производителни сили. И наистина, премахването на обществените класи има за своя предпоставка достигането на такава степен на историческо развитие, при която ще стане анахронизъм, ще стане нещо остаряло съществуването не само на една или друга определена господстваща класа, но и изобщо на всяка господстваща класа, а следователно и самото делене на класи. Следователно премахването на класите има за своя предпоставка достигането на такава висока степен на развитие на производството, при която присвояването на средствата за производство и на продуктите, а с това и на политическото господство, на монопола на образованието и на духовното ръководство от страна на една особена обществена класа става не само излишно, но и пречка за икономическото, политическото и интелектуалното развитие. Тази степен сега е достигната. Политическият и интелектуален банкрут на буржоазията едва ли е тайна дори за самата нея, а нейният икономически банкрут се повтаря редовно всеки десет години. При всяка криза обществото се задъхва под тежестта на собствените си производителни сили и продукти, които то

не може да използва, и остава безпомощно пред абсурдното противоречие, че производителите нямат какво да консумират, защото няма консуматори. Експанзионната сила на средствата за производство разкъсва оковите, с които я е оковал капиталистическият начин на производство. Нейното освобождаване от тези окови е единственото предварително условие за непрекъснато, все по-ускоряващо се прогресивно развитие на производителните сили, а с това и за едно практически безгранично повишаване на самото производство. Но това не е всичко. Обобществяването на средствата за производство ще премахне не само сегашното изкуствено спъване на производството, но и прякото прахосване и унищожаване на производителни сили и на продукти, което сега е неизбежен спътник на производството и достига най-високата си точка при кризи. Освен това то ще освободи за нуждите на цялото общество маса средства за производство и продукти, като премахне безумния разкош и прахосничество на сегашните господстващи класи и на техните политически представители. Възможността да се осигурят чрез общественото производство такива материални условия на съществуване на всички членове на обществото, които не само да са напълно достатъчни и от ден на ден да стават по-добри, но и да гарантират на всички членове на обществото пълно и свободно развитие и използване на техните физически и духовни заложи — тази възможност ще бъде сега постигната за пръв път, и то действително *постигната*.*

С въвеждането на обществената собственост върху средствата за производство се премахва стоковото производство, а с това и господството на продукта над производителите. Анархията в общественото производство се заменя с планомерна, съзнателна организация. Борбата за индивидуалното съществуване се прекратява. Едва тогава настъпва в известен смисъл окончателното отделяне на човека от царството на животните и преминаването му от животински към действително човешки условия на същест-

* Няколко цифри ще ни дадат приблизителна представа за огромната експанзионна сила на съвременните средства за производство дори под гнета на капитализма. Според най-новите пресмятания на Гифен,²¹⁹ цялото богатство на Великобритания и Ирландия е съставяло кръгло:

в 1814 г. — 2 200 млн. лири стерлинги =	44	милиарда	марки
„ 1865 г. — 6 100 „ „ „ =	122	„	„
„ 1875 г. — 8 500 „ „ „ =	170	„	„

Колкото се отнася до унищожаването на средствата за производство и на продукти във време на кризи — на втория конгрес на германските индустриалци (Берлин, 21 февруари 1878 г.)²²⁰ общата загуба само на *германската желязна индустрия* през последния крах бе изчислена на 455 милиона марки.

вуване. Условието на живота, които окръжават хората и които досега са господствували над тях, сега минават под властта и под контрола на хората, които за пръв път стават съзнателни, истински господари на природата, тъй като стават господари на собственото си обединение в общество. Хората вече с пълно познаване прилагат, а с това и подчиняват на своята собствена обществена дейност законите, които досега са им противостояли като чужди, господстващи над тях природни закони. Собственото обединение на хората в общество, което досега им е противостояло като натрапено им от природата и историята, сега става тяхно собствено свободно дело. Обективните, чуждите сили, които досега са господствували над историята, минават под контрола на самите хора. Едва от този момент хората напълно съзнателно ще започнат сами да създават своята история, едва от този момент привежданите от тях в движение обществени причини ще дават в значителна и все по-нарастваща степен желаните от хората резултати. Това е скокът на човечеството от царството на необходимостта в царството на свободата.

Историческото призвание на съвременния пролетариат е да извърши този освобождаващ света подвиг. Задачата на научния социализъм, който е теоретичният израз на пролетарското движение, е да изследва историческите условия и самия характер на този преврат и по такъв начин да обясни на потиснатата днес класа, която е призвана да извърши този подвиг, условията и характера на нейното собствено дело.

III. ПРОИЗВОДСТВО

След всичко казано досега читателят няма да се учуди, че изложените в последния отдел основни черти на социализма съвсем не са по вкуса на г. Дюринг. Напротив. Той трябва да ги захвърли в бездната на всичко порочно, при всички други „мелези на историческата и логическата фантастика“, при „обърканите концепции“, при „обърканите мъгляви представи“ и т. н. Защото за него социализмът съвсем не е необходим продукт на историческото развитие, а още по-малко резултат на грубо материалните, насочени само към насищане на стомаха икономически условия на съвременната епоха. Господин Дюринг е на много по-добри позиции. Неговият социализъм е окончателна истина от последна инстанция;

той е „естествената система на обществото“, той се корени в „универсалния принцип на справедливостта“,

и ако все пак г. Дюринг е принуден да взема под внимание съществуващото, създадено от досегашната греховна история, положение на нещата, за да може да го подобри — това трябва да се схваща по-скоро като нещастие за чистия принцип на справедливостта. Господин Дюринг създава своя социализъм, както и всичко друго, с помощта на своите прословути двама мъже. Вместо да играят както досега ролите на господар и слуга, тези две марионетки този път разиграват за разнообразие сцената на равноправието — и Дюринговият социализъм в основата си е готов.

Затова от само себе си се разбира, че за г. Дюринг периодическите промишлени кризи съвсем нямат това историческо значение, което ние трябваше да им придадем. За него

кризите са само случайни отклонения от „нормалното състояние“ и дават в най-добрия случай повод „за развиване на един по-уреден строй“. „Обикновеният начин“ за обясняване на кризите със свръхпроизводство съвсем не задоволява неговото „по-точно разбиране“. Впрочем този начин на обясняване бил „все пак допустим за специални кризи в особени области“. Така било например при „препълването на книжния пазар с издания на съчинения, чието печатване внезапно се разрешава за всички и които разчитат на масов пласмент“.

Разбира се, г. Дюринг може да си легне да спи с приятното съзнание, че неговите безсмъртни творения никога няма да причинят такова всемирно бедствие.

Но при големите кризи не свръхпроизводството, а по-скоро „изоставането на народното потребление... изкуствено създаденото недостатъчно потребление... възпирането на естествения растеж на *народните нужди (!)* правят в края на краищата така критически широка пропастта между запасите от стоки и техния пласмент“.

И за такава теория на кризите той имá щастието да намери последовател!

Но за съжаление недостатъчното потребление на масите, ограничаването на масовото потребление само до най-необходимото за поддържане на живота и на рода съвсем не е ново явление. То е съществувало, откакто има експлоатиращи и експлоатирани класи. Дори в ония исторически периоди, когато положението на масите е било особено благоприятно, като например в Англия през XV век, тяхното потребление пак е било недостатъчно. Те далеч не са разполагали с целия продукт на своя годишен труд за своите потребителни нужди. Така че недостатъчното потребление е постоянно историческо явление от хилядолетия насам, докато внезапно проявяващият се при кризите общ застои в пласмента поради свръхпроизводство започна да се наблюдава едва от 50 години насам. И нужно е цялото вулгарноикономическо плоскоумие на г. Дюринг, за да се обяснява новата колизия не с *новото* явление на свръхпроизводството, а с хилядолетно старото явление на недостатъчното потребление. Това е все едно, ако в математиката някой почне да обяснява промяната на отношението на две величини — една постоянна и една променлива — не с това, че променливата се променя, а с това, че постоянната е останала неизменна. Недостатъчното потребление на масите е необходимо условие за всички основани върху експлоатация обществени строеве, следователно и за капиталистическия; но само капиталистическата форма на производство довежда до кризи. Така че и недостатъчното потребление на масите е едно от предварителните условия за кризите и играе в тях отдавна призната роля; но това нищо не ни

казва за причините на съществуващите сега кризи, както и за това, защо по-рано не е имало кризи.

Г-н Дюринг има изобщо странни представи за световния пазар. Ние видяхме, че той като истински немски литератор се опитва да си обясни наблюдаваните специално промишлени кризи с въображаеми кризи на лайпцигския книжен пазар, да си обясни бурята в морето с буря в чаша вода. Той си въобразява по-нататък, че

сегашното капиталистическо производство е принудено „при пласмента на стоките си да се върти главно в *кръга на самите имотни класи*“,

но това не му пречи само след 16 страници да признае, че решаващи съвременни индустрии са, както е известно, железобработващата и памучната промишленост, т. е. тъкмо тези два отрасъла на производството, от продуктите на които само нишожно малка част се консумира от имотните класи, а всичко останало е предназначено за масово потребление. Каквото и да вземем в неговите съчинения — навсякъде срещаме само празни, противоречиви, объркани брътвежи. Но да вземем един пример от памучната промишленост. В сравнително малкия град Олдхем — един от десетината 50 до 100-хилядни градове около Манчестер, които се занимават с памучно производство, — само в този град през четирите години от 1872 до 1875 г. броят на вретената, които предават само прежда № 32, се е увеличил от 2 $\frac{1}{2}$ на 5 милиона, така че в един единствен среден английски град се преда един единствен номер прежда на толкова вретена, с колкото изобщо разполага памучната промишленост на цяла Германия, включително и Елзас. И когато разширението на производството и в другите отрасли и центрове на памучната промишленост в Англия и Шотландия се е извършило приблизително в същите размери — нужна е силна доза от „коренно“ нахалство, за да вземе човек да обяснява сегашния пълен застои в пласмента на памучните прежди и тъкани с недостатъчното потребление на английските народни маси, а не със свръхпроизводството на английските фабриканти на памук.*

Но стига. Не се спори с хора, които са дотолкова невежи в политическата икономия, че приемат лайпцигския книжен пазар изобщо за пазар в смисъла на съвременната промишленост. Затова нека само констатираме, че по-нататък г. Дюринг може да ни съобщи за кризите само това, че

* Обяснението на кризите с недостатъчното потребление води началото си от Сисмонди, у когото то има още известен смисъл. Това обяснение Родбертус е заел от Сисмонди, а г. Дюринг от своя страна го е преписал от Родбертус, като го е опозлил по своя привичен маниер.

те не били нищо друго освен „обикновена смяна между свръхнапрежение и отпуснатост“, че свръхспекулацията „произлиза не само от безплановото натрупване на частните предприятия“, но че „към причините за възникване на свръхпредлагането трябва да се отнесат също така прибързаността на отделните предприемачи и недостатъчната лична предвидливост“.

А какво представлява „причината за възникването“ на прибързаността на отделните предприемачи и недостатъчната лична предвидливост? — Същата оная безплановост на капиталистическото производство, която личи в безплановото натрупване на частните предприятия. Да вземеш превода на един икономически факт на езика на моралния упрек като откриване на нова причина — това е също така голяма „прибързаност“.

Нека тук свършим с кризите. След като в предходната глава изтъкнахме тяхното неизбежно пораждање от капиталистическия начин на производство и тяхното значение като кризи на самия този начин на производство, като принудителни оръдия на обществения преврат, няма нужда да хабим повече думи, за да възразяваме против повърхностните възгледи на г. Дюринг по този въпрос. Да преминем към неговото положително творчество, към „естествената система на обществото“.

Тази система, построена върху „универсалния принцип на справедливостта“, т. е. свободна от всяка необходимост да се съобразява с отегчителните материални факти, се състои от федерация от стопански комуни, между които съществува

„свободно преминаване и задължително приемане на нови членове според определени закони и административни норми“.

Самата стопанска комуна е преди всичко

„всеобхващащ схематизъм от световноисторическо значение“ и далеч превъзхожда „заблуждаващите половинчатости“ например на някакъв си Маркс. Тя представлява „общност от лица, които по силата на своето публично право да се разпоредят с известно пространство земя и с група производствени предприятия са обединени за задружна дейност и задружно участие в дохода“. Публичното право е „право върху вещта... в смисъл на *чисто публицистично отношение към природата* и към производствените институции“.

Какво ли означава това — над него нека си блъскат главите бъдещите юристи на стопанската комуна; ние се отказваме от всякакъв опит в тази насока. Ние научаваме само,

че това право съвсем не било равнозначно с „корпоративната собственост на работническите дружества“, която не изключва взаимната конкуренция и дори експлоатацията на наеман труд.

При това г. Дюринг мимоходом споменава, че

представата за „обща собственост“ така, както се срещала тя и у Маркс, „е най-малкото неясна и буди съмнение, тъй като тази представа за бъдещето всякога има такъв вид, сякаш не означава нищо друго освен корпоративна собственост на отделни работнически групи“.

Тук пак имаме работа с толкова присъщия на г. Дюринг „презрян маниер“ да приписва на другите, „за чиято вулгарност (както той сам казва) ще бъде напълно уместна само вулгарната дума гнусен“; това е също такава изсмукана из пръстите неистина, както и другата измислица на г. Дюринг, че според Маркс общата собственост била „едновременно и индивидуална, и обществена собственост“.

Във всеки случай ясно е едно: публицистичното право на дадена стопанска комуна върху нейните средства за производство е изключително право на собственост, поне по отношение на всяка друга стопанска комуна, а също така по отношение на цялото общество и държавата.

Но това право не бивало да има силата „да действува изолирано по отношение на външния свят... тъй като между различните стопански комунни съществува свободно преминаване и задължително приемане на нови членове според определени закони и административни норми... също така... както е днес при членуването в дадена политическа организация или при участието в стопанската дейност на общината“.

Следователно ще съществуват богати и бедни стопански комунни, чието изравняване ще става чрез притока на населението към богатите комунни и отлива му от бедните комунни. Така че г. Дюринг, който желае да отстрани конкуренцията с продуктите на отделните комунни чрез национална организация на търговията, оставя конкуренцията с производителите спокойно да продължи съществуването си. Той изтегля вещите от сферата на конкуренцията, а хората остават подчинени на нея.

Всичко това обаче още съвсем не ни изяснява „публицистичното право“. Две страници по-нататък г. Дюринг ни заявява:

търговската комуна се простира „преди всичко дотам, докъдето стига онази политико-обществена област, чийто жители са обединени като единен правен субект и като такива разполагат с цялата земя, с жилищата и производствените предприятия“.

И така, с тях все пак разполага не отделната комуна, а цялата нация. „Публичното право“, „правото върху вещта“, „публицистичното отношение към природата“ и т. н. — всичко това не само е „най-малкото неясно и буди съмнение“, но и се намира в пряко противоречие със самото себе си. Всичко това — поне доколкото всяка отделна стопанска комуна също така е правен субект — наистина е „едновременно и индивидуална, и обществена

собственост“, така че този „мъгляв хермафродитен образ“ се среща пак само у г. Дюринг.

Във всеки случай стопанската комуна разполага със свои средства на труда за целите на производството. А как се извършва това производство? Ако се съди по всичко онова, което ни съобщава г. Дюринг, то си върви съвсем по старому, само че на мястото на капиталиста идва комуната. Най-многого, което научаваме, е, че едва отсега нататък всеки ще бъде свободен да избира своята професия и че съществува еднаква за всички задължителност на труда.

Основната форма на цялото досегашно производство е разделението на труда, от една страна — вътре в обществото, а от друга — вътре във всяко отделно производствено предприятие. Как се отнася към него Дюринговата „социалитарност“?

Първото голямо обществено разделение на труда е отделянето на града от селото.

Според г. Дюринг този антагонизъм е „неотстраним по самата природа на нещата“. Обаче „изобщо не е съвсем правилно да се мисли, че пропастта между земеделието и промишлеността... не може да бъде запълнена. В действителност още сега съществува известна непрекъснатост в прехода помежду им и тя обещава значително да се засили.“ Още сега в земеделието и селското стопанство са вече проникнали две индустрии: „първо, производството на ракия и второ — производството на цвеклова захар... а значението на спиртното производство е така голямо, че него може по-скоро да го подценим, отколкото да го надценим“. И „ако вследствие на някакви открития стане възможно образуването на по-голям кръг от индустрии, така че да стане нужна да се локализира производството в селата и да се опре непосредствено върху производството на сурови материали“, това ще отслаби противоположността между града и селото и ще бъде „спечелена най-широка основа за развитие на цивилизацията“. Впрочем „нещо подобно би могло да възникне и по друг път. Освен техническата необходимост все повече и повече излизат на преден план социалните потребности и когато последните станат решаващи за групировката на разните видове човешка дейност, ще бъде невъзможно по-нататък да се пренебрегват ония предимства, които произтичат от систематически тясното свързване на работата на село с манипулациите по техническата преработка на продуктите.“

Но ето че в стопанската комуна излизат на преден план именно социалните потребности. Няма ли тя в такъв случай да побърза да се възползва напълно от споменатите по-горе предимства от съединяването на земеделието с промишлеността? Г-н Дюринг сигурно няма да закъснее да ни съобщи с обичайната си задълбоченост своите „по-точни схващания“ върху становището на стопанската комуна по тоя въпрос? Нали така? Читателят, който мисли така, ще остане горчиво излъган. Приведените по-горе хилави и безпомощни баналности, които се въртят пак около спиртоварската и цвекловозахарната сфера на действие на пруското

земско право, са всичкото, което г. Дюринг може да ни каже по въпроса за противоположността между града и селото сега и в бъдеще.

Да преминем към подробностите на разделението на труда. Тук г. Дюринг вече е малко „по-точен“. Той говори за

„лице, което трябва да се отдаде *изключително на един род дейност*“. Ако се касае до въвеждането на някакъв нов отрасъл на производството, въпросът се състои просто в това, дали ще може по някакъв начин да се създадат известен брой *същества*, които *биха се посветили на производството на един артикул*, и да се създаде необходимото за тях потребление (1). В социалитарния строй никой отрасъл на производството *„няма да заангажира много население“*. И в социалитарния строй също така ще има *„икономически разновидности“* от хора, *„различаващи се по начина на живот“*.

По такъв начин в сферата на производството всичко си остава приблизително по старому. Наистина г. Дюринг признава, че

в досегашното общество господства *„погрешно разделение на труда“*,

но в какво се състои то и с какво трябва да бъде заменено в стопанската комуна — по това ние научаваме само следното:

„Що се отнася до въпроса за самото разделение на труда, то ние вече казахме по-горе, че той може да се смята за разрешен, щом ще се държи сметка за различните природни условия и личните способности“.

Наред със способностите ще играе роля и личната склонност:

„Привлекателността на издигането към такива видове дейност, които изискват по-големи способности и предварително образование, ще се основава изключително на склонността към съответното занятие и на удоволствието от упражняването *именно на това, а не на някакво друго нещо*“ (упражняване на нещо!).

По този начин в социалитарния строй ще се подтикне съревнованието,

„самото производство ще стане интересно и тълпото занаятчийство, което оценява производството само като средство за получаване на печалба, няма повече да налага своя отпечатък на обществените отношения“.

Във всяко общество със стихийно развитие на производството — а съвременното общество е именно такова — не производителите господствуват над средствата за производство, а средствата за производство господствуват над производителите. В такова общество всеки нов лост на производството по необходимост се превръща в ново средство за поробване на производителите от средствата за производство. Това важи преди всичко за онзи лост на производството, който е бил най-могъщият до въвеждането на едрата промишленост — разделението на труда. Още първото

голямо разделение на труда, отделянето на града от селото, е обрело селското население на хилядолетно затъпяване, а гражданите — на поробване всекиго от тях от неговия специален занаят. То унищожило основата на духовното развитие на първите и на физическото развитие на вторите. Ако селянинът овладява земята, а градският занаятчия — своя занаят, то в същата степен и земята овладява селянина, а занаятът — занаятчията. Заедно с разделието на труда се разделя и самият човек. За развитието на един единствен вид дейност се принасят в жертва всички други физически и духовни способности. Това осакатяване на човека расте в същия размер, в който расте разделието на труда, което достига най-високото си развитие в манифактурата. Манифактурата разлага занаята на неговите отделни частични операции, възлага всяка от тях на един отделен работник като негова доживотна професия и по такъв начин го приковава за цял живот към определена частична функция и към определен инструмент. „Манифактурата осакатява работника, развивайки изкуството в него само отделна частична сръчност, като потиска останалото множество неговии производителни наклонности и заложби... Самият индивид се разпокъсва, превръща се в автоматическо оръдие на дадена частична работа“ (Маркс),²²¹ в автоматично оръдие, което в много случаи достига своето съвършенство едва при буквалното телесно и духовно осакатяване на работника. Машините на едрата промишленост деградират работника от машина до прост придатък към машината. „Доживотната специалност на работника да си служи с едно частично сечиво се превръща в доживотна специалност — да служи на една частична машина. С машините злоупотребяват, за да се превърне самият работник още от ранно детство в част от една частична машина“ (Маркс).²²² И не само работниците, но и класите, които пряко или косвено експлоатират работниците, стават също така вследствие на разделието на труда роби на оръдието на своята дейност: духовно опустошеният буржоа става роб на собствения си капитал и на своята страст към печалби; юристът — на своите закостенели правни представи, които господствуват над него като самостоятелна сила; „образованите класи“ изобщо са роби на разнообразните форми на местна ограниченост и едностранчивост, на собственото си физическо и духовно късогледство, на своето осакатяване чрез възпитанието, насочено към създаване на определена специалност, и на доживотното си приковаване към тази специалност дори и тогава, когато тази специалност е чисто безделие.

Още утопистите си давали ясна сметка за последиците от разделието на труда, за осакатяването, от една страна, на ра-

ботника, а от друга — на самата трудова дейност, която се свежда до еднообразно, механическо повтаряне на една и съща операция през целия живот. И Фурие, и Оуен искат премахване на противоположността между града и селото като първо и основно условие изобщо за премахване на старото разделение на труда. И двамата са на мнение, че населението трябва да се разпредели в страната на групи от по 1 600 до 3 000 души; всяка група живее в центъра на своя район в грамаден дворец с общо домакинство. Наистина Фурие тук-таме говори за градове, но и тези градове се състоят само от четири-пет такива дворци, намиращи се близо един до друг. Според Фурие и Оуен всеки член на обществото участва както в земеделието, така и в промишлеността; у Фурие в последната главна роля играят занаятът и манифактурата, а у Оуен, напротив — вече едрата промишленост, и той настоява за въвеждането на парната сила и на машините също и в домакинската работа. Но и двамата искат както в областта на земеделието, така и на промишлеността колкото е възможно често сменяване на занятиято на всяко отделно лице и съобразно с това подготовката на младежта за колкото се може по-всестранна техническа дейност. По мнението и на двамата човек трябва да се развива всестранно чрез универсална практическа дейност и трудът отново трябва да си възвърне загубената поради разделието му привлекателност — преди всичко чрез посоченото сменяване на занятиято и съответната краткотрайност на посветения на всяка отделна работа „сеанс“ (според израза на Фурие)²²³. И двамата тези утописти далеч изпреварват наследения от г. Дюринг възглед на експлоататорските класи, според който противоположността между града и селото била неотстранима поради самото естество на нещата. Според този ограничен възглед известен брой „същества“ трябвало при всички обстоятелства да бъдат обречени да произведат *един* артикул: този възглед иска да увековечи различаващите се по своя начин на живот „икономически разновидности“ от хора — хора, които се радват на това, че уйражняват именно тази и никаква друга работа и следователно са паднали така ниско, че се *радват* на собственото си поробване и едноностранчиво развитие. В сравнение с основната идея дори и на най-дръзките фантазии на „идиота“ Фурие, в сравнение дори с най-оскъдните идеи на „суровия, бледния и незначителен“ Оуен — г. Дюринг, който сам още изцяло е роб на разделието на труда, изглежда като някакво надуте джудже.

Когато обществото стане господар на всички средства за производство, за да ги приложи обществено-плановно, то ще унищожи досегашното поробване на хората от собствените им сред-

ства за производство. От само себе си се разбира, че обществото не може да се освободи, без да освободи всеки отделен човек. Старият начин на производство трябва следователно да се преобрази из основи и особено трябва да изчезне старото разделение на труда. На негово място трябва да дойде такава организация на производството, при която, от една страна, никой да не може да стоварва върху другия своя дял от производителния труд — това е естествено условие за човешкото съществуване; и, от друга страна, производителният труд от средство за поробване на хората да стане средство за тяхното освобождение, като даде на всеки отделен човек възможност за всестранно развитие и приложение на всичките му способности, както телесни, така и духовни, и по този начин от бreme се превърне в удоволствие.

Всичко това днес вече не е фантазия, не е благочестиво пожелание. При сегашното развитие на производителните сили достатъчно е и онова увеличение на производството, което ще дойде от самия факт на обобществяването на производителните сили, достатъчно е само премахването на възникващите от капиталистическия начин на производство пречки и смущения, премахването на прахосничеството на продукти и средства за производство, за да може при общото участие на всички в труда работното време да бъде сведено до незначителни според сегашните понятия размери.

Също така премахването на старото разделение на труда не е искане, което би могло да бъде осъществено само за сметка на производителността на труда. Напротив. Благодарение на едрата промишленост то вече е станало условие за самото производство. „Машинното производство премахва необходимостта от манифактурно закрепяване на това разпределяне на работническите групи по различните машини чрез постоянно прикрепване на едни и същи работници към една и съща функция. Тъй като целокупното движение на фабриката изхожда не от работника, а от машината, тук може да става постоянна смяна на персонала, без да се прекъсва трудовият процес... Най-после, оная бързина, с която човек на младини може да се научи да работи на машината, също така премахва необходимостта да се подготвя особена категория работници изключително за машинни работници.“²²⁴ Но докато капиталистическият начин на употреба на машините е принуден да запазва и по-нататък старото разделение на труда с неговите законствени особености, въпреки че те са станали технически излишни — самите машини въстават против този анахронизъм. Техническата база на едрата промишленост е революционна. „С помощта на машините, на химическите процеси и на други методи тя постоянно извършва преврати в техническата основа на произ-

водството, а заедно с това — и във функциите на работниците, и в обществените комбинации на трудовия процес. С това тя също така постоянно революционизира разделението на труда вътре в обществото и непрекъснато прехвърля маса капитал и маса работници от един клон на производството в друг. Така че природата на едрата индустрия обуславя смяна на труда, преливане на функциите, всестранна подвижност на работника... Ние видяхме как това абсолютно противоречие... свирепства в непрекъснатите хекатомби на работническата класа, в най-безмерното праросване на работните сили и в свързаните с обществената анархия опустошения. Това е отрицателната страна. Но ако сменяването на труда сега се налага само като непреодолим природен закон и със сляпата разрушителна сила на природен закон, който навсякъде се натъква на пречки, то пък самата едра индустрия със своите катастрофи прави въпрос за живот и смърт признаването на смяната на труда, а с това и колкото може по-голямата многостранност на работниците, като всеобщ закон на обществено производство, и изисква условията да се пригодят за нормалното осъществяване на този закон. Тя поставя като въпрос за живот и смърт задачата: чудовищният факт, че съществува едно бедствувашо работническо население, държано на разположение на капитала като резерв за неговите променливи експлоататорски нужди — да бъде заменен с абсолютната разполагаемост на човека за променливите изисквания на труда; частичният индивид, простият носител на дадена обществена частична функция, да бъде заменен с всестранно развит индивид, за който различните обществени функции са сменяващи се един с друг видове дейност“ (Маркс. „Капиталът“) ²²⁵.

Научавайки ни да превръщаме молекулярното движение, което повече или по-малко може да бъде получено навсякъде, в масово движение за технически цели, едрата промишленост в значителна степен освободи промишленото производство от местните рамки. Водната сила е свързана с дадено място, парната сила е свободна. Ако водната сила е по необходимост свързана със селото, то парната сила съвсем не е по необходимост свързана с града. Само нейното капиталистическо прилагане я съсредоточава предимно в градовете и превръща фабричните села във фабрични градове. Но с това то същевременно подкопава условията на нормалния ход на производство. Първата потребност на парната машина и главната потребност на почти всички клонове на едрата промишленост е наличността на сравнително чиста вода. А фабричният град превръща всяка вода във вонеща тиня. Така че маркар концентрацията в градовете да е главно условие за капита-

листическото производство, все пак всеки отделен промишлен капиталист постоянно се стреми да се махне от големите градове, неизбежно създавани от капиталистическото производство, и да прехвърли предприятието си на полето. Този процес може подробно да се проучи в текстилните окръзи Ланкашир и Йоркшир; там капиталистическата едра промишленост непрекъснато създава нови големи градове, като постоянно бяга от града в селото. Същото става в окръзите на металната индустрия, където същите резултати се пораждат отчасти от други причини.

И тук само премахването на капиталистическия характер на модерната промишленост ще може да унищожи този нов омагьосан кръг, това нейно постоянно възобновяващо се противоречие. Само такова общество, което хармонично комбинира производителните си сили според един единствен общ план, може да позволи на промишлеността да се настани разпръснато по цялата страна така, както е най-удобно за нейното собствено развитие и за запазването, респективно за развитието, на останалите елементи на производството.

Така че премахването на противоположността между града и селото е не само възможно, но е станало пряка необходимост за самото промишлено производство, както е станало необходимост и за селскостопанското производство, а освен това и за общественото здравеопазване. Само чрез сливане на града със селото може да се премахне сегашното отравяне на въздуха, водата и почвата, само по такъв начин торът на сегашните хилави маси на градското население ще може да бъде употребен за отглеждане на растения, а не за пораждање на болести.

Капиталистическата промишленост вече стана сравнително независима от тесните рамки на местното производство на необходимите за нея сурови материали. Текстилната промишленост преработва предимно внесени отвън сурови материали. Испанска желязна руда се преработва в Англия и Германия, испанска и южноамериканска медна руда — в Англия. Всеки каменовъглен басейн снабдява с гориво една простираща се далеч зад неговите граници промишленост, районът на която всяка година все повече се разширява. По цялото европейско крайбрежие парните машини работят с английски каменни въглища, а на места — с германски и белгийски. Освободено от веригите на капиталистическото производство, обществото може да отиде в това направление много по-далеч. Със създаването на едно ново поколение от всеотранно подготвени производители, които ще разбират научните основи на цялото промишлено производство и всеки от които ще е овладял практически от начало до край редица отрасли на

производството, обществото ще създаде нова производителна сила, която богато ще компенсира труда по превозването на сурови или горивни материали от най-отдалечените краища.

Така че премахването на несъответствието между града и селото не е никаква утопия дори от оная гледна точка, която поставя като условие за това едно по възможност по-равномерно разпределение на едрата промишленост по цялата страна. Наистина цивилизацията ни е оставила в лицето на големите градове едно наследство, отстраняването на което ще струва много време и много усилия. Но те ще трябва и ще бъдат отстранени, макар това и да бъде продължителен процес. Каквито и да бъдат съдбините на пруско-германската империя, Бисмарк може да легне в гроба с гордото съзнание, че неговото съкровено желание — гибелта на големите градове, сигурно ще бъде осъществено.²²⁰

А сега сравнете детинската представа на г. Дюринг, че обществото можело да овладее цялата съвкупност на средствата за производство, без да извърши коренен преврат в стария начин на производство и преди всичко без да премахне старото разделение на труда; че всичко се уреждало, стига само „да се държи сметка за естествените условия и за личните способности“, но при които цели масти от човешки същества ще си останат както по-рано приковани към производството на *един* артикул, цели „населения“ ще бъдат заети в даден отделен отрасъл на производството и човечеството, както и по-рано, ще се дели на редица по различен начин осакатени „икономически разновидности“, каквито са сега „количкарите“ и „архитектите“. Излиза, че обществото трябва да стане господар на всички средства за производство, за да може всеки отделен негов член да остане роб на своето средство за производство, като има само правото да избира *определено* оръдие за своето поробване. Сравнете и това — как г. Дюринг смята, че разрывът между града и селото „е неизбежен поради самата природа на нещата“, и допуска само едно нищожно, палиативно средство в специфично пруските отрасли на производството за добиването на спирт и цвеклова захар; той поставя разпределението на промишлеността по цялата страна в зависимост от някакви бъдещи открития и от *принудата* да се свързва фабричното производство непосредствено с добива на суровите материали, които дори още сега се обработват все по-далеч от мястото на тяхното добиване; най-сетне, той се опитва да прикрие тила си с уверението, че социалните нужди в края на краищата все пак ще наложат съединяването на земеделието с промишлеността дори *въпреки* икономическите съображения — като че ли с това се принася някаква икономическа жертва!

Революционните елементи, които ще премахнат старото разделение на труда, а заедно с това и несъответствието между града и селото и ще преобразуват цялото производство, вече се съдържат в зародиш в производствените условия на модерната едра промишленост и тяхното по-нататъшно развитие бива свързано от сегашния капиталистически начин на производство. Но за да разберем всичко това, трябва да имаме малко по-широк хоризонт от областта на действие на пруското земско право, където ракията и цвекловата захар са главните промишлени продукти и където търговските кризи могат да се изучават по състоянието на книжния пазар. За тази цел човек трябва да познава истинската едра промишленост в нейното историческо развитие и в нейното сегашно състояние особено в оная страна, която е нейна родина и в която тя единствено е достигнала своето класическо развитие; тогава човек не би и помислил да опощява съвременния научен социализъм и да го принизява до *специфично пруския социализъм* на г. Дюринг.

•

IV. РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ

По-горе* вече видяхме, че Дюринговата политическа икономия се свежда до положението: капиталистическият начин на *производство* е съвсем добър и може да си остане непокътнат, но капиталистическият начин на *разпределение* е от лукавия и трябва да изчезне. Сега пък откриваме, че г. Дюринговият „социалитарен строй“ не е нищо друго освен осъществяване на това положение в областта на фантазията. Всъщност г. Дюринг почти няма в какво да упрекне начина на производство на капиталистическото общество като такъв, той иска да запази старото разделение на труда във всичките му съществени черти и затова не може да каже почти нищо за производството в проектираната от него стопанска комуна. Разбира се, производството е област, в която имаме работа с осезателни факти, и затова в нея „рационалната фантазия“ може да предостави за полета на своята свободна душа само незначителен простор, тъй като опасността да се посрами е твърде голяма. Друго нещо е разпределението, което според възгледа на г. Дюринг не се намира в никаква връзка с производството и се определя не от производството, а е просто акт на волята, така че то от самото небе е предопределено да служи за арена на неговата „социална алхимия“.

На еднаквото за всички задължение да участвуват в производството отговаря еднаквото право на потребление, организирано в стопанската комуна и в търговската комуна, която обхваща по-голям брой стопански комуни. Тук „трудът... се разменя срещу друг труд според принципа на еднаквата

* Виж настоящия том, стр. 190. *Ред.*

оценка... Извършената работа и онова, което се дава в замяна на нея, представляват тук действително равни количества труд.“ При това туй „изравняване на човешките сили“ запазва валидността си „независимо от това, дали отделните личности са произвели повече или по-малко, и дори ако не са произвели нищо“, тъй като всяка дейност, доколкото тя заангажира време и сили, трябва да се разглежда като извършена работа — следователно и играенето на кегли, и разходката. Но тази размяна не се извършва между отделните личности, тъй като обществото е собственик на всички средства за производство, значи и на всички: продукти, а, от една страна, между всяка стопанска комуна и отделните ѝ членове, и от друга — между различните стопански и търговски комуни. „Всички отделни стопански комуни ще заместят в собствените си граници търговията на дребно с напълно планомерен пласмент.“ Също така ще бъде организирана и търговията на едро. „Затова системата на свободното стопанско общество... си остава голямо учреждение за размяна, чиито операции се извършват върху паричната база, дадена от благородните метали. С това, че разбира неизбежната необходимост на това основно свойство, нашата схема се различава от всички ония мъгляви възгледи, които са присъщи дори и на най-рационалните форми на разпространение днес социалистически представи.“

За целите на тази размяна стопанската комуна като пръв присвоител на обществения продукт трябва да установи „за всеки вид артикули определена еднаква цена“, която да отговаря на средните производствени разходи. „Това, което днес така наречената себестойност на производството означава... за стойността и цената, ще бъде постигнато (в социалитарния строй)... чрез оценката на необходимото количество труд. Тези оценки, които съгласно принципа, признаващ на всяка личност равни права и в стопанската област, в последна сметка се свеждат до зависимостта от броя на участващите в работата лица; те ще служат за основа при определяне съотношението на цените, което същевременно ще отговаря на природните условия на производството и на обществено право на реализация. Производството на благородни метали ще си остане, както и сега, меродавно за установяване на стойността на парите... Оттук се вижда, че в изменения обществен строй ние не само не губим, но, напротив, именно тук откриваме за пръв път истинския принцип на определянето и мярката преди всичко по отношение на стойностите, а с това и на отношенията, в които продуктите се разменят един срещу друг.“

Прочутата „абсолютна стойност“ е най-послед реализирана.

Но, от друга страна, комуната ще трябва да създаде и на отделните лица възможност да купуват от нея произведените продукти, изплащайки на всяко едно като еквивалент за неговия труд определена дневна, седмична или месечна парична сума, еднаква за всички. „Затова от гледна точка на социалитарния строй е безразлично дали ще кажем, че работната заплата трябва да изчезне или пък че тя трябва да стане изключителна форма на икономическите доходи.“ Но еднаквите работни заплати и еднаквите цени създават „количествено, макар и не качествено равенство в потреблението“, а с това вече е икономически осъществен „универсалният принцип на справедливостта“.

Относно определянето на величината на тази бъдеща работна заплата г. Дюринг ни казва само, че:

и тук, както и във всички други случаи, се разменя „еднакъв труд срещу еднакъв труд“. Следователно за шестчасов труд ще се плаща парична сума, в която са вълътени също така шест работни часа.

При това „универсалният принцип на справедливостта“ по никой начин не бива да се смесва с онова грубо изравняване, което възбужда такава ярост у буржоата против всякакъв комунизъм, а особено против стихийния работнически комунизъм. Този принцип далеч не е така неумолим, както би искал да изглежда.

„Принципното юридическо равенство в икономическата област не изключва обстоятелството, че към това, което изисква справедливостта, ще може *доброволно* да се притури и още нещо като израз на особена признателност и почит... Обществото *самó си прави чест*, когато отличава по-висшите видове дейност с *умерена прибавка* за потребителни цели.“

И г. Дюринг също така сам си прави чест, когато сливайки в едно невинността на гълъб с хитростта на змия,²²⁷ така трогателно се грижи за умереното добавъчно потребление на дюринговците на бъдещето.

По този начин според Дюринг окончателно е премахнат капиталистическият начин на разпределение. Защото

„дори ако се допусне, че при наличността на едно такова състояние на нещата някой наистина би имал на разположение излишък от частни средства, той няма да бъде в състояние да намери за тях никакво капиталистическо приложение. Никаква отделна личност и никаква група лица няма да могат да вземат от него този излишък за целите на производството иначе освен по пътя на размяната или покупката, но те никога няма да бъдат принудени да му плащат лихва или печалба.“ Затова е допустимо и „наследяване, което отговаря на принципа на равенството“. То е неизбежно, защото „известно наследяване всякога ще бъде необходим спътник на семейния принцип“. Но и наследственото право „няма да може да доведе до натрупване на значително състояние, тъй като тук образуването на собственост... никога вече не може да има за цел създаването на средства за производство и на чисто рентнически съществувания“.

И така, стопанската комуна е благополучно построена. Сега да видим как тя стопанисва.

Нека приемем, че всички предположения на г. Дюринг са напълно осъществени; и така, предварително приемаме, че стопанската комуна плаща на всеки свой член за шестчасова работа дневно парична сума, в която също така са възплътени шест работни часа — да речем, 12 марки. Приемаме също така, че цените точно отговарят на стойностите, т. е. че те според нашите предпоставки включват само разносните за сурови материали, изхавяването на машините, износването на средствата на труда и изплатената работна заплата. И така, една стопанска комуна от сто работещи членове произвежда всекидневно стоки на стойност 1 200 марки, а в годината, при 300 работни дни — за 360 000 марки, като изплаща на членовете си също такава сума, и всеки от тях върши каквото си иска с припадащата му се част от 12 марки на ден, или 3 600 марки годишно. В края на годината,

както и след сто години, комуната няма да бъде по-богата, отколкото в самото начало. През това време тя дори няма да бъде в състояние да произведе умерената прибавка за потребителните цели на г. Дюринг, ако за това не пожелае да накърни фонда си от средства за производство. Натрупването е напълно забравено. Нещо по-лошо: тъй като натрупването е обществена необходимост, а запазването на парите представлява удобна форма за натрупване, организацията на стопанската комуна направо насърчава своите членове към частно натрупване, а с това към собственото си разрушаване.

Как да се избегне това противоречие в природата на стопанската комуна? Тя би могла да прибегне към любимото „облагане с акциз“, към надбавка върху цената, и да продава годишното си производство вместо за 360 000 марки за 480 000. Но тъй като всички останали стопански комуни се намират в същото положение и затова ще трябва да направят същото, всяка от тях при размяната с друга ще трябва да плати точно толкова „акциз“, колкото тя самата прибира — така че „налогът“ ще легне само върху собствените ѝ членове.

Или пък комуната ще разреши въпроса съвсем просто, като за шестчасовия труд на всеки свой член плаща продукт, равностоен на по-малко от шест часа труд, например на четири работни часа, т. е. вместо по 12 марки му плаща само по 8 марки дневно, като при това оставя цените на стоките на старото равнище. В такъв случай комуната направо и открито върши онова, към което скрито и по околен път се стремеше в по-първия случай: тя ежегодно извлича откритата от Маркс принадлежна стойност в размер от 120 000 марки годишно, като заплаща по чисто капиталистически начин труда на своите членове по-долу от стойността на неговия резултат, а на това отгоре им пресмята стоките, които те могат да купуват само от нея, по пълната им стойност. Така че стопанската комуна може да си създаде резервен фонд само ако разкрие лика си като „облагородена“ truck system* на най-широка комунистическа база.

И така, едно от двете: или стопанската комуна разменя „еднакъв труд срещу еднакъв труд“ и в такъв случай не тя, а само частните лица могат да натрупат фонд за поддържане и разширяване на производството, или пък тя образува такъв фонд, но тогава не разменя „еднакъв труд срещу еднакъв труд“.

* Truck system (тръксистема) се нарича в Англия добре известната и в Германия система, при която фабрикантите имат магазини и заставят работниците си да се снабдяват със стоки от тези магазини.

Така стои въпросът със съдържанието на размяната в стопанската комуна. А как стои въпросът с нейната форма? Размяната се осъществява чрез металически пари и г. Дюринг не малко се гордее с „всемирноисторическото значение“ на това усъвършенствуване. Но в размяната между комуната и нейните членове тези пари съвсем *не са* пари, те съвсем не функционират като пари. Те служат просто като трудови удостоверения, констатират — по думите на Маркс — „само индивидуалния дял на производителя в общия труд и неговото индивидуално право върху предназначенията за консумация част от общия продукт“ и в тази си функция „са толкова малко „пари“, колкото, да кажем, един театрален билет“²²⁸. Затова те могат да бъдат заменени с какъв да е знак, както Вайтлинг ги заменя с „работническа книжка“, на едната страница на която се отбелязват работните часове, а на другата — получените срещу тях средства за потребление.²²⁹ Накъсо, в сношенията на стопанската комуна с нейните членове парите функционират просто като Оуеновите „трудо­ви пари“, като оня „призрак“, на който г. Дюринг гледа така отвисоко, но който той сам все пак е принуден да въведе в своето стопанство на бъдещето. Дали марката, която означава размера на изпълнените „производствени задължения“ и на добитите по този начин „потребителни права“, е къс хартия, жетон или златна монета — това за *дадената* цел е съвсем безразлично. Но не и за други цели, както ще бъде показано по-долу.

Следователно, щом още в размяната на стопанската комуна с нейните членове металическите пари не функционират като пари, а като прикрити трудови марки, то те още по-малко осъществяват своята парична функция при размяната между различните стопански комуни. Тук, при предпоставките на г. Дюринг, металическите пари са съвършено излишни. И наистина, тук би било достатъчно само обикновено книговодство, което много по-просто ще извършва размяната на продуктите на еднакво количество труд срещу продукти на същото количество труд, ако смята с естествената мярка на труда — с времето, с работния час като единица, — отколкото ако предварително превръща работните часове в пари. Тук размяната в действителност е чисто натурална размяна; всяко надвишаване на вземанията може лесно и просто да бъде уравнено чрез прехвърляне върху други комуни. Ако пък една комуна наистина би се оказала в дефицит по отношение на други комуни, в такъв случай всичкото „налично във вселената злато“, колкото и да бъде то „пари по самата си природа“, не може да спаси тази комуна от участи­та да покрива този дефицит чрез увеличаване на собствения си

труд, ако не иска да изпадне в зависимостта на длъжник на другите комуни. Впрочем нека читателят постоянно помни, че ние тук съвсем не правим никакви конструкции на бъдещето. Ние просто приемаме условно предпоставките на г. Дюринг и само извличаме неизбежните изводи от тях.

И така, нито в размяната между стопанската комуна и нейните членове, нито в размяната между отделните комуни златото, което е „пари по самата си природа“, не може да осъществи тази си природна функция. При все това г. Дюринг му предписва да изпълнява парична функция и в „социалитарния строй“. Така че ние ще трябва да потърсим друго поле на действие за тази парична функция. А такова поле действително съществува. Наистина г. Дюринг приписва на всекиго способността за „количествено еднакво потребление“, но към това той не може да принуди никого. Напротив, той се гордее, че в неговия свят всеки може да прави с парите си каквото си иска. Г-н Дюринг следователно не може да попречи на това, че едни ще си понатрупат настрана парици, докато други няма да могат да свържат двата края със заплащаната им работна заплата. Той прави това даже неизбежно, тъй като изрично признава наследствено право за общата собственост на семейството, от което пък произтича дългът на родителите да издържат децата. С това обаче количествено еднаквото потребление получава огромна пукнатина. Ергенът славно и весело живее със своите осем или дванадесет марки на ден, докато вдовецът с осем невръстни деца едва преживява с тези пари. От друга страна, комуната, като приема без уговорки да ѝ се плаща с пари, оставя открита възможността, че тези пари може да бъдат добити не чрез собствен труд, а по някакъв друг начин. Non olet²³⁰. Тя не знае откъде идат тези пари. Но с това вече са налице всички условия металическите пари, които досега са играли само ролята на трудова марка, да започнат да изпълняват действително парична функция. Налице са и удобният случай, и подтикът както за образуване на съкровище, така и за задлъжняване. Нуждаещият се взема в заем от събирача на съкровище. Взетите в заем пари, които комуната приема за заплащане на средствата за живот, по този начин наново стават това, което са в сегашното общество. — Обществено възплъщение на човешки труд, действителна мярка на труда, всеобщо средство за обръщение. Всички „закони и административни норми“ в света са също така безсилни да изменят това, както не могат да изменят таблицата за умножение или химическия състав на водата. И тъй като събирачът на съкровище е в състояние да застави нуждаещия се да му плаща лихва, то заедно с функцио-

ниращите като пари металически пари се възстановява също така и лихварството.

Досега разглеждахме резултатите от запазването на металическите пари само в сферата на действие на Дюринговата стопанска комуна. Но вън от тази сфера останалият грешен свят засега спокойно си върви по стария път. На световния пазар златото и среброто си остават *световни пари*, всеобщо покупно и платежно средство, абсолютно обществено възплъщение на богатството. А заедно с това свойство на благородния метал пред отделните членове на стопанската комуна се явява един нов мотив за натрупване на съкровища, за забогатяване, за лихварство, мотив, който ги подтиква свободно и независимо да лавират както по отношение на комуната, така и отвъд нейните граници и да увеличават на световния пазар натрупаното частно богатство. Лихварите се превръщат в търговци на средствата за обръщение, в банкери, в господари на средствата за обръщение и на световните пари, а с това — в господари на производството, а с това и в господари на средствата за производство, дори и ако последните още дълги години продължават номинално да фигурират като собственост на стопанската и търговска комуна. Но по този начин превърналите се в банкери събирачи на съкровища и лихвари стават господари и на самата стопанска и търговска комуна. „Социалитарният строй“ на г. Дюринг наистина твърде съществено се отличава от „мъглявите представи“ на другите социалисти. Той не преследва никаква друга цел освен възраждането на едрите финансисти, под чийто контрол и за чийто каси комуната юнашки ще се трепе да работи — ако тя изобщо бъде образувана и се задържи. Единственото ѝ спасение би било в това, ако събирачите на съкровища предпочетат с помощта на своите световни пари в най-скоро време... да избягат от комуната.

При господстващото в Германия широко непознаване на по-старите социалистически учения някой невинен младеж може да зададе въпроса — дали например и Оуеновите трудови марки не могат да дадат повод за подобна злоупотреба. Макар че ние тук не си поставяме задачата да излагаме подробно значението на тези трудови марки, все пак за сравнение на Дюринговия „всеобхватен схематизъм“ с „грубите, бледи и оскъдни идеи“ на Оуен нека отбележим следното: първо, за такава злоупотреба с Оуеновите трудови марки би било необходимо предварителното им превръщане в истински пари — докато г. Дюринг смята да въведе истински пари, но иска да им забрани да функционират другояче освен като прости трудови марки. Докато в първия случай би прозлязла истинска злоупотреба, във втория случай се налага има-

нентната, независима от човешката воля природа на парите: парите налагат присъщата им нормална употреба въпреки злоупотребата, която г. Дюринг иска да им натрапи поради това, че не познава природата на парите. Второ, у Оуен трудовите марки са само преходна форма към пълната общност и към свободното ползуване от обществените ресурси и при това може би са и средство да се направи комунизъмът по-приемлив за британската публика. Така че ако някаква злоупотреба би заставила Оуеновото общество да премахне трудовите марки — с това обществото би направило крачка напред към своята цел и би се издигнало на по-високо стъпало на развитие. Напротив, ако Дюринговата стопанска комуна премахне парите, тя с един удар ще унищожи своето „всемирноисторическо значение“, ще премахне своята най-своеобразна прелест, ще престане да бъде Дюрингова стопанска комуна и ще се принизи до ония мъглявости, от които г. Дюринг я измъкна с такъв тежък труд на своята рационална фантазия*.

Но откъде произлизат всичките тия странни заблуждения и лутаници, в които изпада Дюринговата стопанска комуна? Просто от мъглата, която обвива в главата на г. Дюринг понятията за стойността и за парите и която в края на краищата го докарва дотам, че той се стреми да открие стойността на труда. Но тъй като г. Дюринг съвсем не притежава монопола на подобни мъгляви представи в Германия, а, напротив, има в това отношение много конкуренти, то ние „за момент ще си наложим да размотаем кълбото“, което той е намотал тук.

Единствената стойност, която е позната на политическата икономия, е стойността на стоките. Какво нещо са стоките? Продукти, произведени в обществото от повече или по-малко изолирани частни производители, т. е. преди всичко частни продукти. Но тези частни продукти стават стоки само когато се произвеждат не за собствено потребление, а за потребление от други лица, т. е. за обществено потребление; те влизат в общественото потребление чрез размяната. Така че частните производители се намират в обществена връзка помежду си, образуват общество. Техните продукти, макар да са частни продукти на всеки отделен производител, са в същото време — но непреднамерено и, тъй да се каже, против волята на производителите — и обществени продукти. А в

* Между впрочем ролята, която играят трудовите марки в Оуеновото комунистическо общество, е съвършено непозната на г. Дюринг. Той познава тези марки — по книгата на Саргант — само доколкото те фигурират в естествено несполучливите Labour Exchange Bazaars²³¹ опити да се премине с помощта на пряка трудова размяна от съществуващото общество към комунистическото.

какво се състои общественият характер на тези частни продукти? Очевидно, в две техни свойства: първо, в това, че всички те задоволяват някаква човешка потребност и имат потребителна стойност не само за своя производител, но и за други лица; и, второ, в това, че те, макар да са продукти на най-разнообразни видове частен труд, са същевременно продукти и на човешки труд изобщо, на общочовешки труд. Доколкото притежават потребителна стойност и за други хора, дотолкова те изобщо могат да влязат в размяната, а доколкото в тях се съдържа общочовешки труд, просто изразходване на човешка работна сила — дотолкова те могат — съобразно вложеното във всеки от тях количество такъв труд — да бъдат сравнявани при размяната един с друг, да бъдат признавани за еднакви или нееднакви. В два еднакви частни продукта при еднакви обществени условия може да се съдържа нееднакво количество частен труд, но всякога само еднакво количество общочовешки труд. Един несръчен ковач може да направи пет подкови за същото време, за което опитният ще направи десет. Но обществото не превръща в стойност случайната неопитност на отделната личност; за общочовешки труд то признава само оня труд, който притежава нормалната средна сръчност за дадено време. Затова в размяната една от петте подкови на първия ковач няма по-голяма стойност, отколкото една от изкованите през същото работно време десет подкови на втория ковач. Частният труд съдържа в себе си общочовешки труд само дотолкова, доколкото този частен труд е обществено необходим.

Следователно, когато казвам, че една стока има такава и такава определена стойност, аз казвам: 1) че тя е общественополезен продукт; 2) че тя е произведена от частно лице за частна сметка; 3) че тя, макар и да е продукт на частен труд, все пак същевременно и, тъй да се каже, без знанието и против волята на производителя е и продукт на обществен труд, и то на определено количество такъв труд, установявано по обществен път, чрез размяната; 4) това количество аз изразявам не в самия труд, не в толкова и толкова работни часове, а в *някаква друга стока*. Следователно, когато казвам, че този часовник има такава стойност, каквато има и това парче плат, и че стойността на часовника и на плата е равна по на петдесет марки — то с това казвам, че в часовника, в плата и в тази парична сума се съдържа еднакво количество обществен труд. Следователно аз констатирам, че представеното в тях обществено работно време е обществено измерено и намерено за еднакво. Само че не направо, не абсолютно, както измерват работното време в други случаи, т. е. с работни часове или дни и т. н., а по околен път, посредством

размяната, относително. Затова аз не мога да изразя и това установено количество работно време в работни часове, броят на които си остава за мене неизвестен, а мога да направя това също така само по околен път, относително, чрез някаква друга стока, която представлява също такова количество обществено работно време. Часовникът има същата стойност както парчето плат.

Но стоковото производство и стоковата размяна, като заставят обществото, което почива върху тях, да прибягва към такъв околен път, също така го заставят колкото е възможно повече да скъсява този път. Те отделят от общата плебейска маса от стоки една благородна стока, в която веднъж завинаги може да бъде изразена стойността на всички други стоки — такава стока, която се смята за непосредствено възплъщение на обществения труд и затова може непосредствено и безусловно да се разменя срещу всички други стоки: тая стока са парите. Парите се съдържат в зародиш още в понятието за стойността, те са само развита стойност. Но когато стойността на стоките за разлика от самите стоки получава самостоятелно битие в парите, тогава в обществото, което произвежда и разменя стоки, встъпва нов фактор, фактор с нови обществени функции и действия. Ние засега само констатираме този факт, без да го разглеждаме подробно.

Политическата икономия на стоковото производство съвсем не е единствената наука, която има работа само с относително известни фактори. Във физиката ние също така не знаем колко отделни молекули на газа се съдържат в даден негов обем, при дадено налягане и температура. Но ние знаем — доколкото е верен законът на Бойл, — че даден обем на един газ съдържа точно толкова молекули, колкото и равният му обем на всеки друг газ при еднакво налягане и температура. Затова ние можем да сравняваме помежду им с оглед на тяхното молекулярно съдържание най-различни обеми на най-различни газове, при най-различни условия на налягане и температура; и ако приемем за единица един литър газ при 0°C и 760 милиметра налягане, то с тая единица ще можем да измерваме посоченото молекулярно съдържание. — В химията също така не са ни известни абсолютните атомни тегла на отделните елементи. Но ние знаем относителните им тегла, тъй като знаем техните взаимни отношения. Така че както стоковото производство и неговата политическа икономия получават относителен израз за вложениите в отделните стоки неизвестни количества труд, като сравняват тези стоки по тяхното относително трудово съдържание, така и химията си създава относителен израз за величината на неизвестните ѝ атомни

тегла, като сравнява отделните елементи по тяхното атомно тегло и изразява атомното тегло на един елемент вратно или дробно число на друг (на сярата, кислорода, водорода). И както стоковото производство издига златото до степен на абсолютна стока, до общ еквивалент на останалите стоки, до мярка на всички стойности — също така и химията издига водорода до степен на химическа парична стока, като приема неговото атомно тегло за равно на единица и свежда атомните тегла на всички останали елементи към водорода, като ги изразява в кратни числа на неговото атомно тегло.

Но стоковото производство съвсем не е единствена форма на общественото производство. В древните индийски общини и в южнославянската задруга продуктите не се превръщат в стоки. Членовете на общината непосредствено са обединени в производително общество, трудът се разпределя според обичая и нуждите, а също така се разпределят и продуктите, доколкото те отиват за потребление. Непосредственото обществено производство, както и прякото разпределяне на продуктите изключват всяка стокова размяна, следователно и превръщането на продуктите в стоки (поне вътре в общината) — а значи и превръщането им в *стойности*.

Щом обществото вземе в свое владение средствата за производство и в непосредствено обобщен вид ги използва за производството, трудът на всяко отделно лице, колкото и да е различен неговият специфичен полезен характер, става изведнъж и непосредствено обществен труд. Тогава няма нужда да се установява по околен път количеството на вложения в даден продукт обществен труд; всекидневният опит направо посочва какво количество такъв труд е средно необходимо. Обществото лесно ще може да пресметне колко часа труд е вложен в една парна машина, в един хектолитър пшеница от последната реколта, в сто квадратни метра плат от дадено качество. И тъй като обществото тогава пряко и абсолютно ще знае съдържащите се в продуктите количества труд, то и на ум няма да му дойде да вземе да ги изразява и с някаква относителна, несигурна, недостатъчна мярка, която по-рано е била неизбежна по липса на по-добро средство, т. е. да ги изразява с трети продукт, а не с тяхната естествена, адекватна, абсолютна мярка — *времето*. Също така и химията никога не би почнала да изразява атомните тегла на разните елементи по околния път, чрез отношението им към водородния атом, ако тя беше в състояние да ги изрази абсолютно, в тяхната адекватна мярка, а именно в тяхното действително тегло в милиардни или квад-

риليونни части от грама. Следователно при изтъкнатите по-горе предпоставки обществото няма да приписва на продуктите никакви стойности. Обществото няма да изрази простия факт, че за производството на сто квадратни метра плат са били нужни, да речем, 1 000 часа труд, по околния и безсмислен начин, казвайки, че *стойността* на този плат била хиляда работни часа. Разбира се, и тогава обществото ще трябва да знае колко труд се изисква за производството на всеки предмет за потребление. То ще трябва да съобразява своя производствен план със средствата за производство, към които спадат особено и работните сили. Полезните действия на различните предмети за потребление, съпоставени едно с друго и с необходимите за тяхното изработване количества труд, окончателно ще определят този план. Хората ще уредят всичко това много просто, без намесата на прословутата „стойност“*.

Понятието стойност е най-общият и затова най-всеобхватният израз на икономическите условия на стокното производство. Затова в понятието стойност се съдържат в зародиш не само парите, но и всички по-развити форми на стокното производство и на стокната размяна. Вече в самото обстоятелство, че стойността е израз на съдържащия се в частните продукти обществен труд, се съдържа възможността за установяване на количествената разлика между обществения труд и съдържащия се в същия продукт частен труд. Следователно, ако един частен производител продължава да произвежда по стария начин, а общественият начин на производство го е изпреварил, посочената разлика ще стане за него твърде чувствителна. Същото става, когато всички частни производители на определен вид стока я произведат в количество, което надхвърля обществената потребност. В това, че стойността на дадена стока се изразява само в стойността на друга стока и може да бъде реализирана само в размяна срещу нея, се съдържа възможността размяната изобщо да не се извърши или пък да не се реализира истинската стойност на стоката. Най-после, когато на пазара се появи специфичната стока — работната сила, нейната стойност, както и стойността на всяка друга стока, се определя от работното време, което е обществено необходимо за нейното произвеждане. Ето

* Аз още в 1844 г. изказах мисълта, че горното съпоставяне на полезния ефект и на вложения труд е всичко, което ще остане от понятието за стойността в политическата икономия при решаването на въпроса за производството в едно комунистическо общество („Deutsche-französische Jahrbücher“, стр. 95).²³² Но научното обосноваване на това положение стана възможно, както се знае, едва чрез „Капиталът“ на Маркс.

защо в стойностната форма на продуктите вече се съдържа в зародиш цялата капиталистическа форма на производство, противоположността между капиталисти и наемни работници, промишлената резервна армия, кризите. Ето защо да се иска премахването на капиталистическата форма на производство чрез създаване на „истинска стойност“ — това значи да се иска унищожаване на католицизма чрез установяването на „истински“ папа или да се иска създаването на общество, в което най-после производителите да господствуват над своите продукти, чрез последователно прокарване на оная икономическа категория, която най-пълно изразява поробването на производителите от техния собствен продукт.

Щом стокотрошителното общество развие свойствената на стоките като такива стойностна форма в парична форма, веднага изпъкват наяве и други зародиши, които се крият в стойността. Най-близък и най-съществен резултат е общото разпространение на стоквата форма. Парите налагат стоквата форма дори на предметите, които дотогава са били произвеждани за пряко собствено потребление, въвличат ги в размяната. По този начин стоквата форма и парите навлизат във вътрешния стопански живот на обединените за непосредствено производство обществени общини, разкъсват една след друга връзките на общността и разлагат общината на купчина частни производители. Отначало парите, както това може да се наблюдава в Индия, явяват на мястото на общинното обработване на земята нейното еднолично стопанисване; по-късно те чрез окончателното разделяне на обработваемата земя разлагат общата собственост върху земята, която все още временно се е проявявала при периодическите преразпределения (например в селските общини около р. Мозел²³³ и в начален стадий в руската община); най-после, парите довеждат до разделянето и на останалите още общи гори и пасища. Каквито и да са другите причини, коренящи се в развитието на производството, които са съдействували на този процес, все пак парите всякога си остават най-могъщото средство за тяхното въздействие върху общинните формации. И същата тази естествена необходимост парите напук на всички „закопи и административни норми“ сигурно ще разложат и Дюринговата стопанска комуна, ако тя изобщо някога бъде осъществена.

По-горе вече видяхме (Политическа икономия, VI), че да се говори за стойност на труда, значи да се изпада във вътрешно противоречие. Тъй като трудът при известни обществени отношения произвежда не само продукти, но и стойности и тези стой-

ности се измерват с труда, то трудът не може да има своя особена стойност, също както и тежестта като такава не може да има свое особено тегло или топлината — своя особена температура. Но характерна особеност на всички мъдруващи за „истинска стойност“ социално объркани глави е да твърдят, че в сегашното общество работникът не получавал пълната „стойност“ на своя труд и че социализмът бил призван да премахне това зло. За тази цел е нужно, разбира се, да се установи преди всичко какво нещо е стойност и това правят, като се опитват да измерват труда не с неговата адекватна мярка — времето, а с неговия продукт. Работникът трябвало да получава „пълния продукт на своя труд“²³⁴. Не само продуктът на труда, но и самият труд трябвало да може непосредствено да се обменя срещу продукт: един работен час срещу продукт на друг работен час. Но тъкмо тук веднага възниква едно „сериозно“ затруднение. Излиза, че трябва да се разпределя *целият продукт*. От обществото се отнема неговата най-важна прогресивна функция — натрупването, като се предава в ръцете и на произвола на отделните лица. Отделните лица могат да вършат със своите „доходи“ каквото си искат, но обществото в най-добрия случай си остава толкова богато или бедно, колкото е било. Излиза, че натрупаните в миналото средства за производство са били централизирани в ръцете на обществото само за да могат всички натрупвани в бъдеще средства за производство отново да бъдат разпокъсани в ръцете на отделни лица. Така тази теория разбива на пух и прах собствените си предпоставки и стига до пълен абсурд.

Живият труд, действащата работна сила, се разменя срещу продукт на труда. В такъв случай тя е стока, също както и продуктът, срещу който тя трябва да бъде разменена. А щом е така, стойността на тази работна сила съвсем не се определя според нейния продукт, а според възплътения в нея обществен труд, т. е. според сегашния закон за работната заплата.

Но тъкмо това не бивало да става. Живият труд, работната сила, трябвало да се разменя срещу своя пълен продукт. Това значи, че тя трябва да се разменя не по своята *стойност*, а по своята *потребителна стойност*: излиза, че законът за стойността важи за всички други стоки, но по отношение на работната сила трябва да се отмени. А всъщност тъкмо тази обърканост, която отменява сама себе си, се крие зад теорията за „стойността на труда“.

„Размяната на труд срещу труд според принципа на еднаквата оценка“ — доколкото този израз на г. Дюринг изобщо има

смисъл, означава, че продуктите на еднакъв по количество обществен труд взаимно се разменят. Този закон на стойността е основният закон именно на стоковото производство, а значи и на неговата най-висша форма — капиталистическото производство. Той си пробива път в сегашното общество по същия начин, по който единствено могат да си пробият път икономическите закони в едно общество от частни производители: като сляпо действащ, вкоренен в нещата и отношенията природен закон, независим от волята и стремежите на производителите. Като издига този закон за основен закон на своята стопанска комуна и като изисква от нея да го провежда напълно съзнателно, г. Дюринг превръща основния закон на съществуващото общество в основен закон на своето фантастично общество. Той иска да запази сегашното общество, но без неговите недостатъци. Той стои на съвършено същата почва, както и Прудон. Като него и той иска да премахне недостатъците, възникнали при развитието на стоковото производство в капиталистическо, като им противопоставя същия основен закон на стоковото производство, чието действие именно е породило тези недостатъци. Като Прудон и той иска да унищожи реалните последици на закона за стойността с помощта на фантастични.

Но колкото и гордо да язди нашият странстващ рицар, нашият съвременен Дон Кихот, върху своя благороден Росинант — върху „универсалния принцип на справедливостта“, — отправяйки се, следван от своя деловит Санчо Панса, т. е. Абрахам Енс, на поход за завладяване шлема на Мамбрин — за завладяване „стойността на труда“, — ние се боим, много се боим, че той ще се завърне в къщи само със знаменития стар бръснарски леген.⁴²³

V. ДЪРЖАВА, СЕМЕЙСТВО, ВЪЗПИТАНИЕ

В двете последни глави ние почти изчерпахме икономическото съдържание на „новата социалитарна формация“ на г. Дюринг. В краен случай би могло още да се добави, че „универсалната широта на историческия кръгозор“ съвсем не му пречи да пази своите специални интереси дори независимо от известната умерена потребителна добавка. Тъй като старото разделение на труда продължава да съществува и в социалитарния строй, то стопанската комуна ще трябва да държи сметка не само за архитектите и количкарите, но и за професионалните литератори, и при това възниква въпросът, каква ще бъде тогава съдбата на авторското право. Този въпрос занимава г. Дюринг повече от всеки друг въпрос. Навсякъде, например по повод на Луи Блан и Прудон, авторското право се набива в очите на читателя, сетне на цели девет страници в „Курса“ се разсъждава най-подробно за него. На края под тайнствената форма на „възнаграждение за труда“ — не е казано дали със или без умерената потребителна добавка — то благополучно се добира до пристанището на социалитарния строй. Една глава за положението на бълхите в естествената система на обществото би била също толкова уместна и във всеки случай по-малко отегчителна.

Относно държавния строй на бъдещето Дюринговият „Курс по философия“ дава подробни предписания. По този въпрос Русо, макар и „единствен значителен предшественик“ на г. Дюринг, все пак не е положил достатъчно дълбок фундамент; неговият по-дълбок наследник основно изправя този недостатък, като усърдно разводнява Русо и му добавя също така постна просяшка

чорба²³⁶ от отпадъци от Хегеловата философия на правото. „Суверенитетът на индивида“ образува основата на Дюринговата държава на бъдещето; при господството на мнозинството този суверенитет на индивида не бива да бъде потъпкван, а, напротив, едва тогава трябва да достигне своята връхна точка. Как ще стане това? Много просто.

„Ако приемем съществуването на споразумения между всички поотделно във всички посоки и ако тези договори имат за цел оказването на взаимна помощ срещу несправедливи обиди, то тогава само ще се укрепи онази сила, която е нужна за поддържане на правото и от простия превес на масата над отделната личност или на мнозинството над малцинството няма да бъде извеждано никакво право.“

Ето с каква леснина фокусничеството на философията на действителността прескача най-непроходимите пречки, а ако читателят каже, че той и сега не е разбрал нещо повече, отколкото по-рано, г. Дюринг ще му отговори да не се отнася тъй леко с тази работа, тъй като

„най-малката грешка в схващането на ролята на колективната воля би унищожила суверенитета на индивида, а само този суверенитет е единствената основа за извеждане на истински права“.

Когато г. Дюринг води за носа своята публика, той се отнася с нея точно така, както тя заслужава. Той би могъл дори да бъде още по-безцеремонен: студентчетата по философията на действителността навярно пак нищо не биха забелязали.

Суверенитетът на личността се заключава главно в това, че

„отделната личност е абсолютно подчинена на държавната принуда“, но тази принуда може да бъде оправдана само доколкото, доколкото „действително служи на естествената справедливост“. За тази цел ще има „законодателство и съдебна власт“, само че те „трябва да останат в ръцете на целия колектив“; след това — отбранителен съюз, който се изразява в „съвместната служба във войската или в някакъв изпълнителен орган, предназначен за вътрешната безопасност“ —

значи ще има и армия, и полиция, и жандарми. Наистина г. Дюринг вече неведнъж се е проявявал като примерен прусак; но тук той доказва своето пълно сходство с оня образцов прусак, който според покойния министър фон Рохов „носи в гърдите си своя жандарм“. Но тази жандармерия на бъдещето няма да бъде така опасна, както сегашните побойници. Каквото и да стори тя на суверенния индивид, той винаги ще има една утеха:

„Справедливостта или несправедливостта, която той според обстоятелствата ще понесе от страна на свободното общество, никога не може да бъде по-лоша от това, което би донесло със себе си природното състояние!“

И след като ни накарва още веднъж да се спънем о неговото неизбежно авторско право, г. Дюринг ни уверява, че в неговия бъдещ свят

ще има, „разбира се, напълно свободна и достъпна за всички адвокатура“.

„Измисленото сега свободно общество“ става все по-пъстро. Архитекти, количкари, литератори, жандарми, а сега и адвокати! Това „солидно и критическо царство на мисълта“ прилича като две капки вода на различните небесни царства на разните религии, в които вярващият всякога намира в сияещ вид онова, което е подслаждало земния му живот. А нали г. Дюринг принадлежи към държавата, в която „всеки може да дири блаженство за душата си по свой фасон“.²³⁷ А какво повече можем да искаме?

Впрочем тук е безразлично какво ни се иска на нас. Важното е какво иска г. Дюринг. А той се отличава от Фридрих II по това, че в Дюринговата държава на бъдещето съвсем няма да може всеки да дири блаженство за душата си по свой фасон. В конституцията на тая държава на бъдещето се казва:

„В свободното общество не може да съществува никаква религия, тъй като всеки от неговите членове е преодолял първобитната детинска представа, че зад или над природата имало същества, на които може да се въздейства с жертвоприношения или молитви.“ Затова „правилно разбраната социалитарна система трябва... да забрани всички средства за духовно магьосничество, а с това и всички съществени елементи на религиите“.

Религията се забранява.

Само че всяка религия не е нищо друго освен фантастично отражение в главите на хората на ония външни сили, които господствуват в техния всекидневен живот — отражение, в което земните сили вземат формата на неземни. В началните стадии на историята на такова отражение най-напред се подлагат природните сили, които при по-нататъшното развитие преминават у различните народи през най-разнообразни и най-пъстри олицетворения. Сравнителната митология е проследила този първоначален процес — поне по отношение на индоевропейските народи — до самия му произход в индийските веди, а в по-нататъшното му развитие той подробно е проследен у индусите, персите, гърците, римляните, германците и доколкото има достатъчен материал, и у келтите, литовците и славяните. Но скоро наред с природните сили се проявяват и обществени сили — сили, които се изпречват пред хората също тъй чужди и първоначално също тъй необясними за тях и господствуват над тях със същата привидна природна необходимост, както и самите природни сили. Фантастичните образи, в кон-

то първоначално са се отразявали само тайнствените природни сили, придобиват по този начин и обществени атрибути, стават представители на исторически сили*. На още по-високо стъпало на развитие всички природни и обществени атрибути на многобройните богове се пренасят върху *един* всемогъщ бог, който също така е пак само рефлекс на абстрактния човек. Така е възникнал монотеизмът, който исторически е последният продукт на гръцката вулгарна философия от по-късната епоха и намира своето изпълнение в еврейския изключително национален бог Йехова. В тази удобна, практична и приспособима към всичко форма религията може да продължава да съществува като непосредствена, т. е. емоционална форма на отношението на хората към господстващите над тях чужди — природни и обществени — сили дотогава, докато хората се намират фактически под властта на тези сили. Но ние вече неведнъж виждахме, че в сегашното буржоазно общество над хората господствуват като някаква чужда сила създадените от самите тях икономически отношения, произведените от самите тях средства за производство. Следователно фактическата основа на религиозната рефлексия продължава да съществува, а заедно с нея и самият религиозен рефлекс. И макар че буржоазната политическа икономия разбира донякъде причинната връзка на това господство на чужди сили, все пак от това работата никак не се изменя. Буржоазната политическа икономия не е в състояние нито да предотврати кризите изобщо, нито да опази отделния капиталист от загуби, от безнадеждни дългове и банкрути или пък отделния работник от безработица и мизерия. Все още казват: човек предполага, а господ (т. е. господството на чуждите на човека сили на капиталистическия начин на производство) разполага. Само познание, дори и да отива по-далеч и по-дълбоко от познанието на буржоазната политическа икономия, не е достатъчно, за да подчини обществените сили под властта на обществото. За това е необходимо преди всичко обществено *действие*. И когато това действие бъде извършено, когато обществото вземе в ръцете си и планомерно използва всички средства за производство и по такъв начин освободи самъ себе си и всички свои членове от робството, в което досега ги държат произведените от самите тях, но проти-

* Този по-късен двойствен характер на образите на боговете е бил една от причините на възникналата впоследствие обърканост на митологите — причина, останала незабелязана от сравнителната митология, която едностранчиво вижда в боговете само отражение на природните сили. Така у някои германски племена богът на войната се казва по староскандинавски Тир, по старогорнонемски Цио, следователно съответства на гръцкия Зевс, на латинския Юпитер (вместо „Диу-питер“); у други племена богът на войната се казва Ер, Еор, което отговаря на гръцкия Арес, на латинския Марс.

востоящи им като всемогъща чужда сила средства за производство, когато следователно човек вече не само ще предполага, но и ще разполага — едва тогава ще изчезне последната чужда сила, която сега още се отразява в религията, а заедно с това ще изчезне и самото религиозно отражение по простата причина, че тогава вече няма да има какво повече да се отразява.

Но г. Дюринг не може да изчака, докато религията умре от тази своя естествена смърт. Той постъпва по-основно. Той е повече Бисмарк и от самия Бисмарк: той декретира още по-строги майски закони²³⁸ не само против католицизма, но и изобщо против всяка религия; той насъсква своите жандарми на бъдещето против религията и по такъв начин ѝ осигурява ореол на мъченица и по-продължително съществуване. Накъдето и да погледнем — навсякъде специфичен пруски социализъм.

След като г. Дюринг по такъв начин благополучно е унищожил религията,

„човекът, който вече се опира само на себе си и на природата и е узрял до познанието на своите колективни сили, може смело да тръгне по всички пътища, които открива пред него ходът на нещата и неговата собствена същност“.

За разнообразие нека поразгледаме сега по какъв „ход на нещата“ смело може да тръгне човекът, който се опира само на себе си, когато го води за ръката г. Дюринг.

Първият момент в хода на нещата, благодарение на който човекът става опора на себе си, е неговото раждане. След това

през време на природното си малолетие той остава под грижите на „естествената възпитателка на децата“, т. е. на майката. „Този период може да стигне както в древното римско право до пубертета, т. е. приблизително до 14-ата година.“ Само когато невъзпитани по-възрастни момчета не тачат както трябва авторитета на майката — намесата на бащата и особено обществените възпитателни мерки ще обезредят този недостатък. След пубертета детето минава под „естествената опека на бащата“, стига само да е налице баща с „безспорно действително бащинство“ — противен случай общината назначава опекун.

Както г. Дюринг по-рано си въобразяваше, че капиталистическият начин на производство може да бъде заменен с обществен, без да се преобразува самото производство, също така и тук той си въобразява, че съвременното буржоазно семейство би могло да бъде откъснато от цялата му икономическа основа, без да се измени заедно с това цялата му форма. За г. Дюринг тази форма е така неизменна, че той обявява дори „древното римско право“, макар и в малко „по-облагороден“ вид, за меродавно на вечни времена за семейството и може да си представи семейството само като „оставящо наследство“, т. е. като притежаваща собственост единица. По този въпрос утопистите са много по-напред от г. Дю-

ринг. Според тях заедно със свободното обобществяване на живота на хората и с превръщането на частната домашна работа в обществена индустрия непосредствено ще дойде и обобществяването на възпитанието на младежта, а заедно с това и наистина свободните взаимни отношения между членовете на семейството. По-натък, още Маркс посочи („Капиталът“, стр. 515 и сл.), че „чрез решаващата роля, която едрата индустрия възлага на жените, младежите и децата от двата пола в обществено организирания производствен процес във от сферата на домашното огнище, тя създава новата икономическа основа за една по-висша форма на семейството и на отношенията между двата пола“.²³⁹

„Всеки социалреформаторски фантазър — казва г. Дюринг — има естествено готова педагогика, която отговаря на неговия нов социален живот.“

От тази гледна точка сам г. Дюринг се явява като „истинско чудовище“ сред социалреформаторските фантазюри. Училището на бъдещето го занимава поне толкова, колкото и авторското право, а това наистина говори много. Той има окончателно готов план за училищата и университетите не само за цялото „обозримо бъдеще“, но и за преходния период. Нека се ограничим обаче да разгледаме само това, което ще трябва да бъде внушено на младежта от двата пола в окончателния социалитарен строй от последна инстанция.

Всеобщото народно училище дава „всичко, което само по себе си и принципиално може да бъде привлекателно за човека“, а именно — „основите и главните резултати на всички науки, които засягат възгледите за света и живота“. Там ще се преподава преди всичко математика, и то така, че да бъде „напълно преминат“ кръгът на всички принципиални понятия и похвати, като се почне от простото броене и събиране и се свърши с интегралното смятане.

Но това не значи, че в това училище наистина ще интегрират и диференцират. Тъкмо наопаки. Там ще преподават свършено нови елементи на цялостната математика — елементи, които ще съдържат в зародиш както обикновената, елементарната, така и висшата математика. Макар г. Дюринг да твърди, че

вече бил набелязал „схематично, в главни линии, пред очите си“ и „съдържанието на учебниците“ на това училище на бъдещето,

той и досега, за съжаление, не е сполучил да открие тези

„елементи на цялостната математика“,

а онова, което той не е в състояние да направи,

„трябва да се очаква само от свободните и нараснали сили на новия обществен строй“.

Но ако плодовете на математиката на бъдещето са засега още много зелени, то пък астрономията, механиката и физиката на бъдещето не представляват никаква трудност и

ще „съставят ядката на цялото училищно обучение“, докато „ботаниката и зоологията с техния, въпреки всички теории, все още предимно описателен характер . . . ще служат повече за леко развлечение“.

Така е напечатано в „Курс по философия“ на стр. 417. Г-н Дюринг и до ден днешен не познава друга ботаника и зоология освен предимно описателната. Той не познава дори по име цялата органическа морфология, която обхваща сравнителната анатомия, ембриология и палеонтология на органическия свят. Докато зад гърба му възникват в областта на биологията почти десетки съвсем нови науки, неговата детинска душа все още черпи своите „изключително съвременни образователни елементи на природонаучния начин на мислене“ от „Естествената история за деца“ от Раф и октроира тази конституция на органическия свят също така и на цялото „обозримо бъдеще“. Химията, както обикновено става у него, и тук е съвсем забравена.

Що се отнася до естетическата страна на възпитанието, тук г. Дюринг ще трябва да създава всичко отново. Досегашната поезия е негодна за тази цел. От само себе си се разбира, че там, където е забранена всяка религия, не може да се търпи в училището обичайното за по-раншните поети „митологическо и друго религиозно съчинителство“. Също така трябва да се отхвърли и „поетическият мистицизъм, с който особено си е служил например Гьоте“. Така че г. Дюринг ще трябва да се реши сам да ни снабди с ония поетически шедьоври, които ще отговарят на „по-високите изисквания на една уравновесена от разума фантазия“ и ще представляват истинския идеал, „който означава съвършенството на света“. Дано само не се забави много. Стопанската комуна ще може да завладее света само тогава, когато тя шествува с бурната стъпка на уравновесения от разума александрийски стих.

Подрастващият гражданин на бъдещето няма да бъде много измъчван с филология.

„Мъртвите езици ще отпаднат напълно . . . а изучаването на живите чужди езици ще остане . . . като нещо второстепенно.“ Само там, където сношенията между народите се изразяват в придвижване на самите народни маси, ще бъде дзедна на всекиго възможност да усвои чуждите езици по най-лек начин, според нуждата. За постигане на „действително образователно езиково обучение“ ще служи един особен вид обща граматика, и главно — „материята и формата на родния език“.

Националната ограниченост на сегашния човек е все още прекомерно космополитична за г. Дюринг. Той иска да унищожи и ония два лоста, които в сегашния свят дават поне известна въз-

можност за издигане над ограниченото национално становище: познаването на старите езици, което открива поне за класически образованите хора от различни националности един общ, по-широк хоризонт, и знанието на новите езици, с помощта на което хората от различни нации могат да се разбират помежду си и да се запознават с това, което става вън от техните собствени граници. Затова пък граматиката на родния език трябвало основно да се зазубря. Но „материята и формата на родния език“ могат да бъдат избрани само когато човек проследи тяхното възникване и постепенно развитие, а това е невъзможно, ако не се вземат предвид, първо, техните собствени вече мъртви форми и второ — сродните живи и мъртви езици. Ала тук ние пак се озовахме в забранената област. Но когато г. Дюринг по този начин задрасква от своя учебен план цялата съвременна историческа граматика, за езиковото обучение му остава само старомодната техническа граматика, скърпена изцяло в стила на старата класическа философия, с всичката казуистика и произволност на тази граматика, произтичаща от липсата на историческа основа. Омразата срещу старата филология го докарва дотам, че той издига като „център на действително образователното езиково обучение“ нейния най-лош продукт. Ясно е, че имаме работа с езиковед, който никога не е чувал нито дума за така могъщо и успешно развито се през последните 60 години историческо езикознание и затова търси „изключително съвременните образователни елементи“ на езикознанието не у Бол, Грим и Диц, а у блаженопочившите Хайзе и Бекер.

Но и след всичко това младият гражданин на бъдещето още съвсем няма „да се опира на себе си“. За това е нужно да се положи още по-дълбок фундамент с помощта

„на усвояването на последните философски основи“. „Обаче едно такова задълбочаване... не представлява гигантска задача“, след като г. Дюринг е разчистил пътя в тази област. И наистина, „ако оскъдните строги знания, с които може да се похвали общата схематика на битието, бъдат очистени от фалшивите схоластически украшения и ако хората решат да признаят навсякъде само удостоверената“ от г. Дюринг „действителност“, то елементарната философия ще стане напълно достъпна и за младежите на бъдещето. „Ако си спомним във висша степен простите изрази, с помощта на които ние придадохме на понятията за безкрайността и на тяхната критика небивало досега значение“ — то „не виждаме никаква причина защо елементите на универсалния възглед за пространството и времето, които получиха толкова прост вид благодарение на сегашното им задълбочаване и уточняване, да не могат да преминат най-после в категорията на подготвителните знания... Най-коренните идеи“ на г. Дюринг „не бива да играят второстепенна роля в универсалната образователна систематика на новото общество“. Напротив — равното на себе си състояние на материята и преброената безбройност са призвани „не само да изправят човека на собствените му крака, но и да го накарат да разбере със собствени сили, че така нареченият *абсолют се намира под краката му*“.

Както виждаме, народното училище на бъдещето не е нищо друго освен малко нещо „облагородена“ пруска гимназия, където гръцкият и латинският език са заменени с малко повече чиста и приложна математика и особено с елементите на философията на действителността, а преподаването на немски език наново е сведено до блаженопочившия Бекер, с други думи — приблизително до равнището на основно училище. И наистина „не виждаме никаква причина“, защо, след като изтъкнахме, че във всички засегнати от г. Дюринг области неговите „познания“ се оказаха във висша степен ученически — защо тези „познания“ или по-точно казано — онова, което изобщо остава от тях след предварителното им основно „очистване“, да не може напълно „да премине, най-после, в категорията на подготвителните знания“, толкова повече, че знанията на г. Дюринг никога не са се издигали над тази категория. Наистина г. Дюринг все пак е подочул нещичко за това, че в социалистическото общество трудът и възпитанието ще бъдат свързани помежду си и поради това на подрастващото поколение ще трябва да бъде осигурено всестранно техническо образование, както и практическа основа за научно възпитание; затова той по своя привичен маниер използва и този пункт за социалитарния строй. Но тъй като според Дюринг в областта на производството, както видяхме, преспокойно продължава да съществува в главните си черти предишното разделение на труда, на това техническо училищно обучение се отнема всяка възможност за по-сетнешното му практическо приложение, отнема му се всяко значение за самото производство — то има само учебна цел: да замени гимнастиката, за която нашият радикален новатор не иска и да чуе. Ето защо г. Дюринг може да ни поднесе по този въпрос само няколко банални фрази като напр.:

„Младежите, както и старците, трябва да работят в сериозния смисъл на тази дума“.

Наистина жалко впечатление прави този лекомислен и безсъдържателен брътвеж, когато го сравним с онова място в „Капиталът“ (стр. 508—515), където Маркс развива положението, че „от фабричната система, както това подробно може да се проследи у Роберт Оуен, е изникнал зародишът на възпитанието на бъдещето, което за всички деца над известна възраст ще свърже производителния труд с обучението и гимнастиката — не само като метод за повишаване на общественото производство, но и като единствен метод за създаване на всестранно развити хора“²⁴⁰.

Нека не се спираме на въпроса за университета на бъдещето, в който философията на действителността ще съставя ядрата на

всяко знание и в който наред с медицинския факултет ще процъфтява и юридическият; нека не се спираме и на „специалните учебни заведения“, за които узнаваме единствено, че били предназначени само „за няколко дисциплини“. Да предположим, че младият гражданин на бъдещето, след като свърши всички училищни курсове, най-сетне дотолкова „се опира само на себе си“, че вече може да си потърси жена. Какъв ход на нещата му открива тук г. Дюринг?

„Поради важноста на размножението за укрепването, изкореняването и смесването на качествата, а дори и за творческото им развитие, последните корени на човешкото или нечовешкото трябва до голяма степен да се търсят в половото общуване и в подбора, а освен това и в грижата за осигуряването или предотвратяването на определен резултат на ражданията. Съда над безпътството или тъпоумието, които господствуват в тази област, ще трябва практически да предоставим на една по-късна епоха. Но дори и при съществуващия гнет на предрасъдъците може да се разясни на хората, че удалото се или неудалото се на природата или на човешката предвидливост качество на новородените е много по-важно, отколкото техният брой. Наистина изродите са били унищожавани и през всички времена и при всеки правен строй; но стълбата, която води от нормалното до изроденото, загубило човешки образ, има много стъпала... Ако се вземат мерки против раждането на един човек, който би станал само лошо създание, това очевидно би било само от полза.“

Също така на друго място се казва:

„Едно философско разглеждане на въпроса лесно ще разбере правото на още неродения свят... върху една колкото се може по-добра композиция... Зачеването и във всеки случай и самото раждане дават възможност да се приложат в това отношение предпазни мерки, а в краен случай и мерки за отстраняване на негодното.“

И по-нататък:

„Гръцкото изкуство да се идеализира човекът в мрамора не ще може да запази предишното си историческо значение, когато хората се заловят за помалко художествената, но затова пък много по-важна за жизнената съдба на милиони хора задача — да се усъвършенствува създаването на хора от плът и кръв. Този вид изкуство не е просто работа върху камък и неговата естетика не ще се състои в съзерцаването на мъртви форми“ и т. н.

Нашият млад гражданин на бъдещето пада от облаците. Че при женитбата работата никак не се касае просто за работа върху камък, нито пък за съзерцаване на мъртви форми — това той е знаел, разбира се, и без г. Дюринг; но нали г. Дюринг му бе обещал, че той ще може да тръгне свободно по всички пътища, които откриват пред него хода на нещата и неговата собствена същност — за да намери съчувстващо женско сърце заедно с принадлежащото му тяло. „Съвсем не“ — гърми му сега в отговор гласът на „по-дълбоката и по-строга моралност“. Става дума пре-

ди всичко да свали от себе си безпътството и тъпоумието, които господствуват в областта на половото общуване и избор, и да се съобразява с правото на новораждащия се свят върху една колкото се може по-добра композиция. В този тържествен момент неговата задача е да усъвършенствува създаването на хора от плът и кръв, да стане, така да се каже, един Фидий по тази част. Но как да започне? Горните мистериозни изказвания на г. Дюринг не му дават ни най-малкото упътване в тая насока, макар че г. Дюринг сам казва, че това било цяло „изкуство“. Може би г. Дюринг вече има „схематично пред очите си“ и наръчник за това изкуство, като ония, които сега тъй изобилно циркулират в немската книжна търговия в запечатани пликкове? Всъщност ние тук се намираме вече не в социалитарния строй, а по-скоро в царството на „Вълшебната флейта“²⁴¹, само с тази разлика, че веселият франкмасонски поп Зарастро едва ли може да мине и за „жрец от втора класа“ в сравнение с нашия по-дълбок и по-строг моралист. Опитите, които Зарастро прави с любовната двойка от свои правоверни, са същинска детска игра в сравнение с онова ужасно изпитание, на което г. Дюринг подлага своите два суверенни индивида, преди да им позволи да встъпят в състояние на „нравствен и свободен брак“. Например може да се случи, макар че нашият „опиращ се на себе си“ бъдещ Тамино има под краката си така наречения абсолют, единият му крак да се отклони на няколко стъпала от нормата, така че злите езици да го наричат кривокрак. Също така не е изключена възможността неговата възлюбена бъдеща Памина да не стои съвсем право върху споменатия абсолют вследствие едно малко изкривяване на дясното рамо, нещо, което заистта дори може да нарече малка гърбица. Тогава? Ще им забрани ли нашият по-дълбок и по-строг Зарастро да практикуват изкуството за усъвършенствуване на човека от плът и кръв, ще приложи ли той към тях своите „предпазни мерки“ при „зачеването“ или ще осъществи своите „мерки за отстраняване на негодното“ при „раждането“? Обзалагам се с десет против едно, че работата ще протече иначе: влюбената двойка зарязва нашия Зарастро-Дюринг и отива в бюрото за регистриране на бракове.

— Стой! — вика г. Дюринг. — Не съм искал това да кажа. Чакайте да ви обясня.

При „по-високите, истински човешки подбуди на благотворните полови връзки... човешки благородният облик на половата възбуда, чиято висша степен се проявява като *страстна любов*, представлява със своята двустранност, най-добрата гаранция за едно благополучно, задоволително и по своя плод съпружество... Само вторичен ефект е това, че от хармонични сами по себе си отношения произлиза и плод с хармонични черти. От това следва, че всяка приида ще действува вредно“ и т. н.

По такъв начин всичко се разрешава най-прекрасно в най-прекрасната от „социалитарните формации“. Кривокракият и гърбавичката страстно се обичат и затова със своята двустранност дават най-добрата гаранция за постигане на хармоничен „вторичен ефект“; всичко става като в роман: те се обичат и се вземат, а цялата „по-дълбока и по-строга моралност“ се оказва, както обикновено, едно хармонично бръщолеване.

Какви благородни представи има г. Дюринг изобщо за женския пол, личи от следното негово обвинение против сегашното общество:

„В основаното на потискане и продаване на човек от човека общество проституцията се смята като естествено допълнение към принудителния брак, създадено в полза на мъжете, и един от най-понятните, ала и *най-многозначителни* факти е този, че *нищо подобно не може да има и за жените*“.

За нищо на света не бих желал да получа благодарността, която жените биха отправили към г. Дюринг за този негов комплимент. Впрочем нима на г. Дюринг е съвършено неизвестен вече не особено необикновеният вид доход от така наречените женски стипендии? [Schürzenstipendien]. И при това сам г. Дюринг е бил референдар²⁴² и живее в Берлин, където още в мое време, т. е. преди 36 години — без дори да говоря за подпоручиците, — *Referendarius* доста често се римуваше с *Schürzenstipendiarius*!

*
* *

Нека ни бъде позволено да се разделим в примирително весел дух с нашата тема, която навярно често пъти е била твърде суха и отегчителна. Доколкото трябваше да разглеждаме отделни въпроси, произнасянето на нашата присъда се определяше от обективните, неоспорими факти; по силата на тия факти тя твърде често трябваше да бъде доста рязка и даже сурова. Сега, когато философията, политическата икономия и социалитарният строй вече останаха зад нас и когато пред нас се разкри цялата физиономия на автора, когото трябваше да преценяваме по отделните негови възгледи — сега могат да се изтъкнат на пръв план човешките мотиви; сега можем да си позволим да си обясним с личните качества на автора множество иначе непонятни научни заблуждения и самохвалства на г. Дюринг и да резюмираме нашата обща присъда за него с думите: *невменяемост поради мания за величие*.

БЕЛЕЖКИ

«*Анти-Дюринг*» — под такова заглавие е влязъл в историята класическият труд на Ф. Енгелс «*Превратът в науката, извършен от господин Ойген Дюринг*».

Произведенето на Енгелс възникнало като непосредствен резултат от идеологическата борба в Германската социалдемократическа партия.

Маркс и Енгелс обърнали внимание върху труда на Дюринг за пръв път във връзка с рецензията на Дюринг за първия том на «*Капиталът*» на Маркс, който бил публикуван през декември 1867 г. в списание «*Ergänzungsbätter*», т. III, кн. 3. В редица писма на Маркс и Енгелс, особено през януари — март 1868 г., е намерило отражение онова критическо отношение към Дюринг, което се оформило у тях още по това време.

В средата на 70-те години влиянието на Дюринг сред социалдемократите станало твърде значително. Най-активни дюрингианци се оказали Е. Бернщайн, И. Мост, Ф. В. Фриче. Кратковременно влияние на дюрингианството е изпитал дори А. Бебел. През март 1874 г. в централния орган на Социалдемократическата работническа партия (така наречените айзенахци) вестник «*Volksstaat*» били публикувани анонимно две неговии статии за Дюринг под заглавие «*Новият комунист*». Във връзка с това Маркс и Енгелс се обърнали с остър протест до редактора на вестника В. Либкнехт.

В началото на 1875 г. разпространението на дюрингианството взело опасни размери. За това особено спомагали второто издание на книгата на Дюринг «*Критическа история на политическата икономия и социализма*» (излязло през ноември 1874 г.) и изданието на неговата книга «*Курс по философия*» (последната част излязла през февруари 1875 г.). В тези книги Дюринг, провъзгласил се за привърженик на социализма, отправил особено резки нападки срещу марксизма. Това подтикнало Либкнехт да се обърне към Енгелс, в писмата си от 1 февруари и 21 април 1875 г., с открито предложение да излезе против Дюринг на страниците на «*Volksstaat*». През октомври 1875 г. Либкнехт изпратил на Енгелс отхвърлената от вестника хвалебна бележка на А. Енс за Дюринг, а през май 1876 г. — аналогична статия на И. Мост.

Още през февруари 1876 г. Енгелс сметнал за необходимо публично да се обяви против Дюринг. Енгелс направил това в статията си «*Пруската*

ракия в германския райхстаг», публикувана във вестник «Volksstaat» (виж настоящото издание, т. 19, стр. 47).

Засилването на дюрингианството, неговото разпространение сред част от членовете на едва-що обединилата се Германска социалистическа работническа партия (основана на конгреса в Гота през май 1875 г.) принудило Енгелс да прекъсне работата си над «Диалектика на природата», за да даде отпор на новопоявилото се «социалистическо» учение и да защити марксизма като единствен правилен миоглед на пролетарската партия.

Това решение било прието в края на май 1876 г. В писмото си до Маркс от 24 май 1876 г. Енгелс изказва намерение да подложи на критика писанията на Дюринг. В писмото си отговор от 25 май Маркс решително подкрепя това намерение. Енгелс веднага се заема за работа и още на 28 май в писмото си до Маркс той набелязва общия план и характер на своя труд.

Енгелс работи над «Анти-Дюринг» в продължение на две години — от края на май 1876 до началото на юли 1878 г.

Първият отдел на книгата бил написан в основни линии от септември 1876 до януари 1877 г. Той бил публикуван във вид на серия статии под заглавие «Превратът във философията, извършен от господни Ойген Дюринг» във вестник «Vorwärts» през януари—май 1877 г. (бр. 1, 3. I.; бр. 2, 5. I.; бр. 3, 7. I.; бр. 4, 10. I.; бр. 5, 12. I.; бр. 6, 14. I.; бр. 7, 17. I.; бр. 10, 24. I.; бр. 11, 26. I.; бр. 17, 9. II.; бр. 24, 25. II.; бр. 25, 28. II.; бр. 36, 25. III.; бр. 37, 28. III.; бр. 44, 15. IV.; бр. 45, 18. IV.; бр. 49, 27. IV.; бр. 50, 29. IV.; бр. 55, 11. V.; бр. 56, 13. V.). В този отдел влизали и първите две глави, които по-късно, от първото отделно издание на книгата, били отделени в самостоятелен общ увод и към трите отдела.

Вторият отдел на книгата бил написан в основни линии от юни до август 1877 г. Последната, X глава от този отдел, която се отнася до историята на политическата икономия, била написана от Маркс: първата част от главата — до началото на март, а втората част, посветена на разбора на «Икономическата таблица» на Кене — до началото на август 1877 г. Вторият отдел бил публикуван под заглавие «Превратът в политическата икономия, извършен от господни Ойген Дюринг» в Научното приложение и в Приложението към вестник «Vorwärts» през юли—декември 1877 г. (към бр. 87, 27. VII.; бр. 93, 10. VIII.; бр. 96, 17. VIII.; бр. 105, 7. IX.; бр. 108, 14. IX.; бр. 127, 28. X.; бр. 130, 4. XI.; бр. 139, 28. XI.; бр. 152, 30. XII.).

Третият отдел на книгата бил написан в основни линии от август 1877 до април 1878 г. Той бил публикуван под заглавие «Превратът в социализма, извършен от господни Ойген Дюринг» в Приложението към вестник «Vorwärts» през май—юли 1878 г. (към бр. 52, 5. V.; бр. 61, 26. V.; бр. 64, 2. VI.; бр. 75, 28. VI.; бр. 79, 7. VII.).

Публикуването на «Анти-Дюринг» предизвикало ожесточена съпротива от страна на дюрингианците. На редовния партийен конгрес в Гота, състоял се от 27 до 29 май 1877 г., те се опитали да наложат да се забрани публикуването на труда на Енгелс в централния орган на партията. Не без тяхно влияние «Анти-Дюринг» се печатал във вестника с големи прекъсвания.

През юли 1877 г. първият отдел от труда на Енгелс бил издаден в Лайпциг в отделна брошура под заглавие «Превратът в науката, извършен от господни Ойген Дюринг. I. Философия». През юли 1878 г. пак там в отделна брошура били издадени вторият и третият отдел под заглавие «Превратът в науката, извършен от господни Ойген Дюринг. II. Политическа икономия. Социализъм». По същото време, около 8 юли 1878 г., с предговор от Енгелс излязло първото отделно издание на цялата книга под заглавие F. Engels. «Hern Eugen Düring's Umwälzung der Wissenschaft, Philosophie, Politische Oekonomie, Sozialismus». Leipzig, 1878 (Ф. Енгелс. «Превратът в науката,

извършен от господи Ойген Дюринг. *Философия. Политическа икономия. Социализъм*. Лайпциг, 1878). В следващите немски издания книгата излязла под същото заглавие, но без подзаглавието «Философия. Политическа икономия. Социализъм». Второто издание на книгата излязло в Дюринг през 1886 г. Третото, прегледано и допълнено издание излязло в Щутгарт през 1894 г.; това било последното издание на «Анти-Дюринг», докато бил жив Енгелс.

Заглавието на книгата на Енгелс перефразиращо иронично заглавието на труда на Дюринг «*Carey's Umwälzung der Volkswirtschaftslehre und Socialwissenschaft*» («Превратът в учението за народното стопанство и в социалната наука, извършен от Кери»), който бил издаден в Мюнхен в 1865 г. В този труд Дюринг превъзнася вулгарния икономист Кери, който всъщност е бил негов учител в областта на политическата икономия.

В края на октомври 1878 г., след въвеждането в Германия на изключителния закон против социалните, «Анти-Дюринг», както и другите трудове на Енгелс, бил забранен.

В 1880 г. по молба на П. Лафарг Енгелс преработва три глави от «Анти-Дюринг» (I глава на «Увода» и I и II глава на третия отдел) в самостоятелна популярна брошура, излязла първоначално под заглавие «Утопичен социализъм и научен социализъм», а след това под заглавие «Развитието на социализма от утопия в наука». Тази брошура още докато бил жив Енгелс, била преведена на редица европейски езици и широко се разпространила сред работниците. Последното немско (четвърто) издание на тази брошура излязло в Берлин през 1891 г. Брошурата се различава от съответните глави на «Анти-Дюринг» по разположението на материала, съдържа допълнителни добавки и някои и други изменения в сравнение с текста на «Анти-Дюринг».

В Русия още докато Енгелс бил жив, преводите на някои глави на «Анти-Дюринг» получили най-широко разпространение. През август 1878 г. в списание «Критическое обозрение», кн. 15 била отпечатана рецензия на Н. Зибер върху книгата на Енгелс, която съдържала преводи на цели страници от «Анти-Дюринг». През ноември същата година в списание «Слово» била публикувана голяма статия на Зибер «Диалектиката в нейното приложение към науката», която представлявала съкратен превод на първия отдел и трите глави от третия отдел на «Анти-Дюринг»; продължението на статията не било дадено поради цензурни пречки. През 1884 г. в Женева в превод на В. Засулич излязло руското издание на «Развитието на социализма от утопия в наука»; в приложението към брошурата бил даден преводът на трите глави за теорията на насилието от втория отдел на «Анти-Дюринг». Имало и няколко нелегални издания на частични преводи на «Анти-Дюринг» на руски език. Първият руски превод на «Анти-Дюринг», но с редица цензурни съкращения, бил издаден в Петербург през 1904 г. под заглавие «Философия. Политическа икономия. Социализъм (Превратът в науката, извършен от Дюринг)». Пълният превод на руски език бил издаден в Петербург през 1907 г. под заглавие «Анти-Дюринг (Превратът в науките, извършен от г. Дюринг)». — 3.

² Енгелс си служи тук с известното място от драмата на Шилер «Дон Карлос», действие I, явление 9:

«Страхът ми мина — до тебе редом
ще хвърля ръкавицата на моя век». — 7.

³ «*Der Volksstaat*» («Народна държава») — централен орган на Германската социалдемократическа работническа партия (айзенахци), излизал в Лайпциг от 2 октомври 1869 до 29 септември 1876 г. (отначало два пъти седмично, от

юли 1873 г. — три пъти). Вестникът изразява възгледите на представителите на революционното течение в германското работническо движение. За своите смели революционни писания вестникът бил подлаган на постоянни правителствени и полицейски преследвания. Съставът на неговата редакция непрекъснато се сменял във връзка с арестуването на редакторите, но общото ръководство на вестника си оставало в ръцете на В. Либкнехт. Значителна роля във вестника играел А. Бебел, който завеждал издателство «Volksstaat».

Маркс и Енгелс поддържали тясна връзка с редакцията на вестника, на неговите страници се печатали системно техни статии. Придавайки голямо значение на дейността на «Volksstaat», Маркс и Енгелс внимателно я следели и я критикували за отделни пропуски и грешки, изправяли линията на вестника, който благодарение на това бил един от най-добрите работнически вестници през 70-те години на XIX век.

От 1 октомври 1876 г. по решение на Готския конгрес от 1876 г. вместо вестниците «Volksstaat» и «Neuer Sozialdemokrat» («Нов социалдемократ») започнал да се издава единен централен орган на Германската социалистическа работническа партия — вестник «Vorwärts» («Напред»). Вестникът бил спрян на 27 октомври 1878 г. след въвеждането на изключителния закон против социалистите (виж бележка 7). — 7.

⁴ На 10 май 1876 г. във връзка със стогодишнината от основаването на САЩ се открива във Филаделфия шестата световна промишлена изложба. Сред четиридесетте страни, които били представени на нея, била и Германия. Но назначеният от германското правителство като председател на немското жури директор на Берлинската промишлена академия проф. Ф. Рьооло бил принуден да признае, че германската промишленост изостава значително от промишлеността на другите страни и че тя се ръководи от принципа «евтино, но гнило». Това изказване предизвикало многобройни отзвучи в печата. Вестник «Volksstaat» по-специално напечатал през юли—септември редица статии, посветени на този скандален факт. — 9.

⁵ Получилата широка употреба фраза «наистина нищо не са научили» се съдържа в едно от писмата на френския адмирал дьо Панай. Понякога я приписват на Талейран. Била казана по адрес на роялистите, които се оказали неспособни да извлекат никакви поуки от френската буржоазна революция от края на XVIII в. — 9.

⁶ Енгелс има предвид изказването на Р. Вирхов на 50-и конгрес на немските природознаследователи и лекари в Мюнхен на 22 септември 1877 г. Виж R. Virchow. «Die Freiheit der Wissenschaft im modernen Staat». Berlin, 1877, S. 13 (Р. Вирхов. «Свободата на науката в съвременната държава». Берлин, 1877, стр. 13). — 9.

⁷ Изключителният закон против социалистите бил въведен от правителството на Бисмарк при подкрепата на мнозинството от райхстага на 21 октомври 1878 г. за борба против социалистическото и работническото движение. Този закон поставил Германската социалдемократическа партия в нелегално положение; били забранени всички организации на партията, масовите работнически организации, социалистическият и работническият печат, конфискувала се социалистическата литература, социалдемократите били подлагани на репресии. Но социалдемократическата партия, която при активната помощ на Маркс и Енгелс съумяла да преодолее и опортюнистическите, и «утиралевите» елементи в своите редове, успяла през периода, когато е действувал изключителният закон, правилно съчетавайки нелегалната работа с използването на легалните възможности, значително да укрепи и разшири влиянието си сред

- масите. Под натиска на масовото работническо движение изключителният закон бил отменен на 1 октомври 1890 г. Оценката на този закон от Енгелс виж в статията «Бисмарк и германската работническа партия» (настоящото издание, т. 19, стр. 289—291). — 10.
- ⁸ *Свещеният съюз* — реакционно обединение на европейските монарси, основано през 1815 г. от царска Русия, Австрия и Пруссия за смазване на революционното движение в отделните страни и за запазване там на феодално-монархическите режими. — 10.
- ⁹ К. Магх. «*Misère de la philosophie*». Paris — Bruxelles, 1847. Виж настоящото издание, т. 4, стр. 67—184.
«*Manifest der Kommunistischen Partei*». London, 1848. Виж настоящото издание, т. 4, стр. 419—458. В 1872 «*Манифест на комунистическата партия*» бил преиздаден под заглавие «*Комунистически манифест*».
К. Магх. «*Das Kapital*». Bd. I, Hamburg, 1867. Виж настоящото издание, т. 23. — 10.
- ¹⁰ Дюринг (от 1863 г. бил частен доцент в Берлинския университет, а от 1873 г. — доцент в частния женски лицей) в съчиненията си от 1872 г. отправял резки нападки срещу университетските професори. Така например още в първото издание на «*Критическа история на общите принципи на механиката*» (1872 г.) той обвинил Х. Хелмхолц в преднамерено премълчаване на трудовете на Р. Майер. Дюринг също така остро критикувал университетските порядки. За тези свои нападки Дюринг бил преследван от страна на реакционната професура. По инициатива на университетските професори в 1876 г. той бил лишен от възможността да чете лекции в женския лицей. Във второто издание на история на механиката (1877 г.) и в книжката за женското образование (1877 г.) Дюринг повторил обвиненията си в още по-остра форма. През юли 1877 г. по искане на философския факултет той бил лишен от правото да преподава в университета. Уволнението на Дюринг предизвикало шумна протестна кампания от страна на неговите привърженици; този акт на произвол бил осъден и сред широките демократични кръгове.
Е. Швейингер, който от 1881 г. бил личен лекар на Бисмарк, в 1884 г. бил назначен за професор в Берлинския университет. — 11.
- ¹¹ Първоначално френският превод на труда на Енгелс, направен от Лафарг, под заглавие «*Socialisme utopique et socialisme scientifique*» («*Утопичен социализъм и научен социализъм*»), бил публикуван в списание «*Revue socialiste*», бр. 3—5 през март—май 1880 г.; отделно издание на брошурата излязло в Париж същата година. Полското издание на брошурата излязло в Женева в 1882 г., а италианското — в Беневенто в 1883 г. Първото немско издание на този труд под заглавие «*Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft*» («*Развитието на социализма от утопия в наука*») излязло в Холтинген-Цюрих през 1882 г., стереотипните второ и трето — пак там в 1883 г. На руски език трудът на Енгелс бил публикуван за пръв път под заглавие «*Научен социализъм*» в нелегалното списание «*Студенчество*», кн. I през декември 1882 г.; отделно издание на брошурата под заглавие «*Развитието на научния социализъм*» било издадено от групата «*Освобождение на труда*» в Женева през 1884 г. Преводът на датски език бил издаден в Копенхаген през 1885 г. — 12.
- ¹² Енгелс има предвид основния труд на Л. Х. Морган «*Древното общество, или Изследване линиите на човешкия прогрес от дивачеството през варварството до цивилизацията*», издаден в Лондон през 1877 г. — 12.

- 13 F. Engels. «Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staats». Hottingen-Zürich, 1884. Виж настоящото издание, т. 21, стр. 23—178. — 12.
- 14 Енгелс прекратил работа в манчестерската търговска фирма на 1 юли 1869 г. и се преселил в Лондон на 20 септември 1870 г. — 12.
- 15 В увода към своя основен труд по агрохимия Ю. Либих, говорейки за развитието на своите научни възгледи, отбелязва: «Химията прави невероятно бързи успехи и химиките, в желанието си да вървят в крак с нея, се намират в състояние на непрекъснато линеене. Старите пера, негодни за полет, падат от крилете, но вместо тях израстват нови и полетът става по-мошен и по-лек.» Виж J. Liebig. «Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie». 7. Aufl., Braunschweig, 1862, Th. I, S. 26 (Ю. Либих. «Химията в приложението ѝ в земеделието и физиологията». 7 изд., Брауншвайг, 1862, ч. 1, стр. 26). — 12.
- 16 Има се предвид писмото на немския социалдемократ Х. В. Фабиан до Марк от 6 ноември 1880 г. (ср. писмата на Енгелс до Кауцки от 11 април 1884 г., до Бернщайн от 13 септември 1884 г. и Зорге от 3 юни 1885 г. За¹—1 Енгелс говори в Х11 глава на първия отдел на «Анти-Дюринг» (виж настоящия том, стр. 122—123). — 12.
- 17 Енгелс има предвид изказванията на Хекел, съдържащи се в края на четвъртата лекция — «Теория на развитието у Гюте и Окен» — в неговата книга: E. Haeckel. «Natürliche Schöpfungsgeschichte». 4. Aufl., Berlin, 1873, S. 83—88 (Е. Хекел. «Естествена история на сътворението на света». 4 изд., Берлин, 1873, стр. 83—88). — 13.
- 18 Изказванията на Хегел и Хелмхолц за понятието сила Енгелс разглежда в «Диалектика на природата», в главата «Основните форми на движението» (вж. настоящия том, стр. 395—398). — 13.
- 19 За небуларната хипотеза на Кант виж бележка 31.
За Кантовата теория за приливното триене виж в «Диалектика на природата» глава «Приливното триене» (настоящия том, стр. 416—420) и бележка 331. — 14.
- 20 Става дума за «Диалектика на природата» на Енгелс и за математическите ръкописи на Марк. Ръкописите на Марк по математика, с обем над 1 000 листа, се отнасят към края на 50-те — началото на 80-те години на ХІХ век; частично те са били публикувани в списанието «Под знамето на марксизма», 1933, кн. 1, стр. 15—73. — 14.
- 21 Енгелс има предвид трудовете на английския физик Т. Андрюс (1869), на френския физик Л. П. Кайете и на швейцарския физик Р. П. Пикте (1877). — 14.
- 22 Имат се предвид: в първия случай — птичечовка, във втория — очевидно археоптерикс. — 15.
- 23 Според концепцията на Р. Вирхов, изложена в неговата книга «Целуларна патология», първото издание на която е излязло в 1858 г., животинският индивид се разпада на тъкани, тъканите — на клетъчни територии, клетъчните територии — на отделни клетки, така че в последна сметка животинският индивид представлява механичен сбор от отделни клетки (Виж R. Virchow. «Die Cellularpathologie». 4. Aufl., Berlin, 1871, S. 17).
Говорейки за «прогресисткия» характер на тази концепция, Енгелс намерва за принадлежността на Вирхов към немската буржоазна прогресистка

партия, един от основателите и видните дейци на която бил Вирхов. Тази партия била организирана през юни 1861 г. В нейната програма били поставени по-специално такива искания като обединяването на Германия под господството на Прусия и осъществяването на принципа на местното самоуправление. — 15.

²⁴ Към това място в «Развитието на социализма от утопия в наука» Енгелс дава бележка, в която привежда съответен цитат от произведението на Хегел «Философия на историята», ч. IV, отд. III, глава 3. Виж Г. В. Ф. Hegel. «Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte»; Werke, Bd. IX, 2. Aufl., Berlin, 1840, S. 535—536 (Г. В. Ф. Хегел. «Лекции по философия на историята»; Съчинения, т. IX, 2 изд., Берлин, 1840, стр. 535—536). — 19.

²⁵ Според теорията на Русо първоначално хората са живеели в условия на естествено състояние, където всички са били равни. Възникването на частната собственост и развитието на имущественото неравенство обусловили преминаването на хората от естественото в гражданското състояние и довели до образуването на държавата, основана върху обществения договор. По-късно обаче развитието на политическото неравенство довежда до нарушаването на обществения договор и до възникването на ново състояние на безправие. Това последното е призвана да премахне разумната държава, основана върху новия обществен договор.

Тази теория е развита в съчиненията на Русо: «Discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes». Amsterdam, 1755 («Разсъждения за произхода и основанията за неравенството между хората». Амстердам, 1755) и «Du contract social; ou, Principes du droit politique». Amsterdam, 1762 («За обществения договор, или Принципиите на политическото право». Амстердам, 1762). — 19.

²⁶ Енгелс има предвид «истинските левелери» («истинските уравнители»), или «дигери» («копачи») — представители на крайното ляво течение през периода на английската буржоазна революция от XVII век. «Дигерите», които изразявали интересите на най-бедните слоеве в селото и града, искали ликвидирателна частната собственост върху земята, пропагандирали идеите на примитивния уравнителен комунизъм и се опитвали да ги осъществят на практика чрез колективното обработване на общинските земи. — 20.

²⁷ Енгелс има предвид преди всичко произведенията на представителите на утопичния комунизъм — Т. Мор («Утопия», издадено в 1516 г.) и Т. Кампанаела («Градът на слънцето», издадено в 1623 г.). — 20.

²⁸ Диалогът на Д. Дидро «Племенникът на Рамо» («Le neveu de Rameau») бил написан около 1762 г. и по-късно два пъти бил преработван от автора. За пръв път бил издаден, в немски превод на Гьоте, в Лайпциг през 1805 г. Оригиналното френско издание било осъществено в книгата «Oeuvres inédites de Diderot». Paris, 1821 («Неиздадени произведения на Дидро». Париж, 1821), излязла фактически в 1823 г. — 22.

²⁹ *Александрийският период* в развитието на науката се отнася до периода от III век преди нашата ера до VII век на нашата ера. Той е получил своето име от египетския град Александрия (по крайбрежието на Средиземно море), който бил един от най-големите центрове на международните стопански отношения по онова време. През александрийския период се развили много науки: математиката и механиката (Евклид и Архимед), географията, астрономията, анатомията, физиологията и др. — 22.

- ³⁰ Библията, Евангелие от Матей, глава 5, стих 37. — 23.
- ³¹ Небуларната хипотеза на Кант, според която слънчевата система се развила от първоначална мъглявина (лат. nebula — мъгла), изложена в неговото съчинение «Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels, oder Versuch von der Verfassung und dem mechanischen Ursprunge des ganzen Weltgebäudes nach Newtonischen Grundsätzen abgehandelt». Königsberg und Leipzig, 1755 («Всеобща естествена история и теория за небото, или Опит за излагане на устройството и механическият произход на цялата вселена според принципите на Нютон». Кьонигсберг и Лайпциг, 1755). Книгата била издадена анонимно.
- Хипотезата на Лаплас за образуването на слънчевата система била за пръв път изложена в последната глава на неговото съчинение «Exposition du système du monde». Т. I—II, Paris, l'an IV de la République Française (1796) («Изложение на системата на света». Т. I—II, Париж, IV година на Френската република [1796]). В последното подготвено още докато Лаплас е бил жив шесто издание на книгата, излязло след смъртта на автора, в 1835 г., изложението на хипотезата било дадено като последна, VII бележка към съчинението.
- Съществуването в световното пространство на нажежени газови маси, подобни на първоначалната мъглявина, която се предполагаше от небуларната хипотеза на Кант—Лаплас — спектроскопически доказа през 1864 г. английският астроном У. Хъгинс, който приложи широко в астрономията създадения през 1859 г. от Г. Кирхов и Р. Бунзен спектрален анализ. Енгелс използвал тук книгата на А. Секи «Слънцето» (виж А. Secchi. «Die Sonne». Braunschweig, 1872, S. 787, 789—790; виж настоящия том, стр. 577). — 24.
- ³² Още в първото немско издание на «Развитието на социализма от утопия в наука» (1882) Енгелс внася съществено уточняване, като формулира даденото положение по следния начин: «всяка предишна история, с изключение на първобитното състояние, е била история на борбата между класите». — 27.
- ³³ E. Dühring. «Cursus der Philosophie als streng wissenschaftlicher Weltanschauung und Lebensgestaltung». Leipzig, 1875. (О. Дюринг. «Курс по философия като строго научен мироглед и животоформиране». Лайпциг, 1875).
- E. Dühring. «Cursus der National- und Socialökonomie einschliesslich der Hauptpunkte der Finanzpolitik». 2. Aufl., Leipzig, 1876 (О. Дюринг. «Курс по политическа и социална икономия, включително основните въпроси на финансовата политика». 2 изд., Лайпциг, 1876). Първото издание на книгата, излязло в Берлин през 1873 г.
- E. Dühring. «Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus». 2. Aufl., Berlin, 1875 (О. Дюринг. «Критическа история по политическа икономия и социализма». 2 изд., Берлин, 1875). Първото издание на книгата излязло в Берлин през 1871 г. — 29.
- ³⁴ *Фаланстери* — дворци, в които според представите на френския социалист-утопист Ш. Фурие трябвало да живеят и работят членовете на производствено-потребителните асоциации в идеалното социалистическо общество. — 32.
- ³⁸ G. W. F. Hegel. «Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundsätze». Heidelberg, 1817 (Г. В. Ф. Хегел. «Енциклопедия на философските науки в кратък очерк». Хайделберг, 1817). Това произведение се състои от три части: 1) логика, 2) философия на природата, 3) философия на духа.

Когато работел «Анти-Дюринг» и «Диалектика на природата», Енгелс използвал трудовете на Хегел главно по изданието на неговите съчинения, осъществено след смъртта на Хегел от неговите ученици (виж Показалец на цитиратата и споменаваната литература). — 35.

- ³⁶ «Скитника евреи на Хегеловата школа» Енгелс нарича Михелет, изглежда, заради неговата неизменна привързаност към повърхностно разбраното хегелианство. Така например в 1876 г. Михелет започнал да издава петтомната «Система на философията», общата структура на която възпроизвела плана на «Енциклопедията» на Хегел. Виж С. Л. Michelet. «Das System der Philosophie als exacter Wissenschaft enthaltend Logik, Naturphilosophie und Geistesphilosophie». Bd. 1—5, Berlin, 1876—1881 (К. Л. Михелет «Системата на философията като точна наука, съдържаща логика, философия на природата и философия на духа». Т. 1—5, Берлин, 1876—1881).

За *Вечния еврей* виж Показалец на имената (литературни и митологични герои). — 35.

- ³⁷ В 1885 г. при подготовката на второто издание на «Анти-Дюринг» Енгелс е възнамерявал да даде към това място бележка, черновата на която («За първообрази на математичното безкрайно в действителния свят») той отнесъл по-късно към материалите на «Диалектика на природата» (виж настоящия том, стр. 566—572). — 35.

- ³⁸ Намек за робската покорност на прусациите, приели конституция, която била октроирана («дарена») от краля на 5 декември 1848 г. едновременно с разпускането на пруското Учредително събрание. Конституцията, в изработването на която е взимал участие реакционният министър Мантойфел, била окончателно одобрена от Фридрих Вилхелм IV на 31 януари 1850 г. — 39.

- ³⁹ Виж Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 188; също така «Наука за логиката», кн. III, отд. I, гл. 3, параграф за четвъртата фигура на мозаключението за наличното битие, и отд. III, гл. 2, параграф за теоремата. — 39.

- ⁴⁰ В първия отдел на «Анти-Дюринг» всички подобни позовавания на страниците се отнасят до книгата на Дюринг «Курс по философия». — 40.

- ⁴¹ Енгелс изброява редица големи сражения в европейските войни от XIX век.

Сражението при Аустерлиц на 2 декември (20 ноември) 1805 г. между руските и австрийските войски, от една страна, и френските — от друга, завършило с победата на Наполеон I.

Сражението при Йена между френската армия под командването на Наполеон и пруските войски станало на 14 октомври 1806 г. Завършило с разгромяването на пруската армия, това сражение предизвикало капитулацията на Прусия пред Наполеонова Франция.

Сражението при Кьониггрец (сега Храдец Кралове) станало на 3 юли 1866 г. в Чехия между австрийските и саксонските войски, от една страна, и пруските войски — от друга, и било решаващо сражение в австро-пруската война през 1866 г., която завършила с победата на Прусия над Австрия. В историята това сражение е известно също като битката при Садова.

Сражението при Седан на 1—2 септември 1870 г., в което пруските войски нанесли поражение на френската армия на Мак-Махон и я принудили да капитулира, било решаващо сражение във френско-пруската война от 1870—1871 г. — 42.

- ⁴² G. W. F. Hegel. «Wissenschaft der Logik». Nürnberg, 1812—1816 (Г. В. Ф. Хегел. «Наука за логиката». Нюрнберг, 1812—1816). Това произведение се състои от три книги: 1) обективна логика, учение за битието, (год. на изд. 1812); 2) обективна логика, учение за същността (год. на изд. 1813); 3) субективна логика, или учение за понятието (год. на изд. 1816). — 45.
- ⁴³ Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 94. — 47.
- ⁴⁴ I. Kant. «Kritik der reinen Vernunft». Riga, 1781. S. 426—433. — 49.
- ⁴⁵ Става дума за нападките на Дюринг против идеите на великия немски математик К. Ф. Гаус относно построяването на неевклидовата геометрия, особено относно построяването на геометрията за многомерното пространство. — 50.
- ⁴⁶ Виж Хегел. «Наука за логиката», кн. II, началото на Учение за същността. За категорията «предвечно битие» на по-късния Шелинг виж в труда на Енгелс «Шелинг и откровението» (К. Маркс и Ф. Енгелс. Из ранних произведений, стр. 424 и сл.). — 52.
- ⁴⁷ Мисълта за запазването на количеството на движението била изказана от Декарт в неговия «Трактат за светлината» (първата част на съчинението «Свят», написано през 1630—1633 г., издадена посмъртно през 1664 г.) и в неговото писмо до дьо Бон от 30 април 1639 г. Най-пълно това положение било развито в книгата R. Des-Cartes. «Principia Philosophiae». Amstelodami, 1644, Pars secunda, XXXVI (Р. Декарт «Принципите на философията». Амстердам, 1644 г., Част втора, § 36). — 53.
- ⁴⁸ В произведенето си «Лудвиг Фойербах и краят на класическата немска философия Енгелс казва през 1886 г. следното за системата на Коперник: «Слънчевата система на Коперник в продължение на триста години си оставала хипотеза във висша степен вероятна, но все пак хипотеза. А когато Леверие въз основа на данни от тази система не само доказал, че трябва да съществува още една, неизвестна дотогава планета, но и определил чрез изчисляване мястото, което заема тя в небесното пространство, и когато след това Хале действително открил тази планета, системата на Коперник била доказана» (виж настоящото издание, т. 21, стр. 284). Планетата Нептун, за която тук става дума, била открита през 1846 г. от наблюдателя на Берлинската обсерватория Йохан Хале. — 58.
- ⁴⁹ Според уточнени по-късно данни скритата топлина за образуването на пара при 100° е равна на 538,9 кал./г. — 64;]
- ⁵⁰ През 1885 г. при подготовката на второто издание на «Анти-Дюринг» Енгелс възнамерявал да даде към това място бележка, черновата на която («За «механичното» разбиране на природата») той отнесъл по-късно към материалите на «Диалектика на природата» (виж настоящия том, стр. 553—557). — 67.
- ⁵¹ Ch. Darwin. «The Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life.». 6th ed., London, 1872, p. 428 (Ч. Дарвин. «Произход на видовете чрез естествения подбор, или Запазване на благоприятстващите породи в борбата за живот». 6 изд., Лондон, 1872, стр. 428); курсивът на Енгелс. Това е последното издание, в което Дарвин внесъл допълнение и поправки. Първото издание на книгата под заглавие «On the Origin of Species» etc. («За произхода на видовете» и т. н.) излязло в Лондон в 1859 г.
По-долу, на страница 74, Енгелс се позовава на същото издание на книгата на Дарвин. — 73.

- ⁵⁴ E. Haeckel. «Natürliche Schöpfungsgeschichte. Gemeinverständliche wissenschaftliche Vorträge über die Entwicklungslehre im Allgemeinen und diejenige von Darwin, Goethe und Lamarck im Besonderen» 4. Aufl., Berlin, 1873 (E. Хекел. «Естествена история на сътворението на света. Общодостъпни научни лекции за еволюционното учение изобщо и за еволюционното учение на Дарвин, Гюте и Ламарк по-специално». 4 изд., Берлин 1873). Първото издание на книгата е излязло в Берлин в 1868 г.

Протисти (от гръц. *πρωϊστος* — най-първ) — според класификацията на Хекел обширна група от най-прости организми, обхващаща както едноклетъчните, така и безклетъчните организми и образуваща наред с двете царства на многоклетъчните (растенията и животните) — особеното, третото царство на органичната природа.

Монера (от гръц. *μονήρης* — прост) — според Хекел белтъчина, която няма ядро и абсолютно никаква структура и изпълнява всички съществени жизнени функции: хранене, движение, реагиране на раздразнение, размножение. Хекел различава първоначални, сега измрели монери, които са възникнали по пътя на самопроизволно зараждане (архигонни монери), и съвременни, още живеещи монери. Първите били изходен пункт на развитието на трите царства на органичната природа; от архигонната монера исторически се развива клетката. Вторите се отнасят към царството на протистите и образуват неговия първ, най-прост клас; съвременните монери са представени според Хекел в различни видове. *Protamoeba primitiva* (протамеба), *Protomixa aurantiaca*, *Bathybiae Haeckelii* (батибий).

Термините «протисти» и «монера» били въведени от Хекел в 1866 г. (в неговата книга «Обща морфология на организмите»), в науката обаче не са се утвърдили. Сега организмите, разглеждани от Хекел като протисти, се класифицират било като растения, било като животни. Съществуването на монерите в по-нататъшното развитие също не се потвърдило. Но общата идея за развитието на клетъчните организми от доклетъчни образувания и идеята за диференциация на първоначалните живи същества в растения и животни станали в науката общопризнати. — 73.

- ⁵⁵ «Пръстенът на нибелунгите» — монументален оперен цикъл на Рихард Вагнер, който се състои от четири музикални драми: «Рейнско злато», «Валкирия», «Зигфрид» и «Залезът на боговете». В 1876 г. с постановка на «Пръстенът на нибелунгите» бил открит специален Вагнеров театър в Байройт.

«Композитор на бъдещето» Енгелс нарича шеговито тук Р. Вагнер, музиката на когото неговите противници иронично наричали «музика на бъдещето», повод за което била неговата книга «Художественото произведение на бъдещето» (R. Wagner. «Das Kunstwerk des Zukunft»). Leipzig, 1850). — 76.

- ⁵⁴ *Зоофити* (Pflanzentiere — животно-растения) — название, с което от XVI век се обозначавала групата на безгръбначните животни (предимно морски гъби и мекести животни), притежаващи някои черти, които се смятали за признаци на растенията (например свойството да живеят прикрепени на определено място; зоофитите се смятали поради това за такива форми, които представляват нещо средно между растения и животни. От средата на XIX век терминът «зоофити» се употребявал като синоним на мекестите животни; сега не се употребява. — 79.

- ⁵⁵ Споменатата класификация била дадена в книгата: T. H. Huxley «Lectures on the Elements of Comparative Anatomy». London, 1864, lecture V (Т. Х. Хъксли. «Лекции за елементите на сравнителната анатомия». Лондон, 1864, лекция V). Тази класификация е залегнала в основата на книгата на Г. А. Николсън «Ръководство по зоология» (първото издание излязло в 1870 г.),

- на която Енгелс се позовава при работата си върху «Анти-Дюринг» и «Диалектика на природата». — 79.
- ⁵⁶ *Изкуствени клетки на Траубе* — неорганични образувания, представляващи модели на живи клетки, способни да възпроизведат обмяна на веществата и растеж и служещи за изследване на отделни страни на жизнените явления; били създадени чрез смесване на колоидни разтвори от немския химик и физиолог М. Траубе. Съобщение за своите опити Траубе направил на 47-я конгрес на немските природоизследователи и лекари в Бреслау на 23 септември 1874 г. Маркс и Енгелс оценили високо това откритие на Траубе (виж писмата на Маркс до П. Лавров от 18 юни 1875 г. и В. А. Фройнд от 21 януари 1877 г.). — 82.
- ⁵⁷ Енгелс излага тук съдържанието на една бележка, публикувана в списание «Nature» от 16 ноември 1876 г. В бележката се съобщава за изказването на Д. И. Менделеев на 3 септември 1876 г. пред V конгрес на руските природоизследователи и лекари във Варшава, където Менделеев излага резултатите от своите опити по проверката на закона на Бойл — Мариот, извършени съвместно с Ю. Е. Богуски през 1875—1876 г.
- Тази бележка Енгелс написал очевидно при работата си върху коректурата на тази глава от «Анти-Дюринг», която била напечатана във вестник «Vorwärts» от 28 февруари 1877 г. Края на бележката, затворен в малки скоби, Енгелс добавил в 1885 г. при подготовката на второто издание на «Анти-Дюринг». — 93.
- ⁵⁸ Гьоте. «Фауст», част I, сцена трета («Кабинетът на Фауст»). — 93.
- ⁵⁹ Библията, Втората книга на Мойсей, глава 20, стих 15, и Петата книга на Мойсей, глава 5, стих 19. — 95.
- ⁶⁰ Гьоте. «Фауст», част I, втора и трета сцена («Пред градската врата» и «Кабинетът на Фауст»). — 96.
- ⁶¹ Съчинението на Русо «Разсъждение за произхода и основанията за неравенството между хората» било написано в 1754 г., а издадено в 1755 г. (виж бележка 25). — 99.
- ⁶² *Тридесетгодишната война* през 1618—1648 г. — общоевропейска война, предизвикана от борбата между протестантите и католиците. Германия станала главна арена на тази борба, обект на военен грабеж и завоевателни претенции на участниците във войната. — 100.
- ⁶³ Има се предвид книгата: М. Stirner. «Der Einzige und sein Eigenthum». Leipzig, 1845 (М. Щирнер. «Единственият и неговата собственост». Лайпциг, 1845). Това произведение е било подложено от Маркс и Енгелс на унищожителна критика в «Немската идеология» (виж настоящото издание, т. 3, стр. 103—452). — 101.
- ⁶⁴ Става дума за събитията, станали през периода на завладяването на Средна Азия от царска Русия. През време на хивинския поход от 1873 г. по заповед на генерал Кауфман отрядът на руските войски под командването на генерал Головачев предприел през юли—август наказателна експедиция против тюркменското племе номуди; експедицията била крайно жестока. Основен източник, от който Енгелс заимствувал данни за тези събития, била очевидно книгата на американския дипломат в Русия Юджин Скилер «Туркестан. Бележки за едно пътешествие в Руски Туркестан, Коканд, Бухара и Кулджа»

- (E. Schuyler. «Turkistan. Notes of Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bikhara, and Kuedia». In two volumes. Vol. II, London, 1876, p. 356—359). — 103.
- ⁶⁵ Енгелс цитира тук I том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 23, стр. 69). — 106.
- ⁶⁶ К. Маркс. «Das Kapital». Bd. I, 2. Aufl., Hamburg, 1872, S. 36 (К. Маркс. «Капиталът». Т. I, 2 изд., Хамбург, 1872, стр. 36). Виж настоящото издание, т. 23, стр. 69. В «Анти-Дюринг» Енгелс цитира I том на «Капиталът» по второто немско издание. Едва в X глава на втория отдел Енгелс използвал при преработването на тази глава за третото издание на «Анти-Дюринг» третото немско издание на I том на «Капиталът». — 108.
- ⁶⁷ Ласал бил арестуван през февруари 1848 г. във връзка с обвинението му в подстрекателство за кражба на сандъче с документи, за да ги използва в бракоразводния процес на графиня Хащфелд, който Ласал водил като адвокат от 1846 до 1854 г. Процесът срещу Ласал се състоял от 5 до 11 август 1848 г. Съдът със съдебни заседатели оправдал Ласал. — 110.
- ⁶⁸ *Code pénal* — френски наказателен кодекс, приет в 1810 и въведен от 1811 г. във Франция и завладените от французите области на Западна и Югозападна Германия; наред с Гражданския кодекс действувал в Рейнската провинция и след присъединяването ѝ към Прусия в 1815 г. Пруското правителство се стремело чрез редица мероприятия да внедри в тази провинция пруското право. Тези мероприятия предизвикали решителна опозиция в Рейнската провинция и били отменени след мартенската революция с укази от 15 април 1848 г. — 110.
- ⁶⁹ *Code Napoléon* (Кодексът на Наполеон) — френски Граждански кодекс (*Code civil*), приет в 1804 г. Енгелс го нарекъл «Класически кодекс на законите на буржоазното общество» (виж настоящото издание, т. 21, стр. 311).
В това място на «Анти-Дюринг» Енгелс говори за Кодекса на Наполеон в широк смисъл, имайки предвид съвкупността на петте кодекса, приети при Наполеон през 1804—1810 г.: граждански, граждански процесуален, търговски, наказателен и наказателно-процесуален. — 110.
- ⁷⁰ За това, че невежеството не е аргумент, Спиноза говори в «Етика» (част първа, приложението), обявявайки се против представителите на попско-телеологическия възглед за природата, които представяли «волята на бога» като причина на причините за всички явления и у които единствено средство за аргументация било апелването за непознаване на други причини. — 111.
- ⁷¹ *Corpus juris civilis* (Корпус юрис цивилис) — кодекс на гражданското право, който регулирал имуществените отношения в римското робовладелско общество; съставен в VI в. при император Юстиниан. Енгелс го характеризира като «първо световно право на дружеството на стокотриизводителите» (виж настоящото издание, т. 21, стр. 311). — 112.
- ⁷² Закон за въвеждането в Прусия на задължителна гражданска регистрация на ражданията, браковете и смъртността бил приет по инициативата на Бисмарк. Той бил окончателно утвърден на 9 март и влязъл в сила от 1 октомври 1874 г. На 6 февруари 1875 г. бил издаден аналогичен закон за цялата Германска империя. Този закон лишавал църквата от правото да регистрира актове за гражданско състояние и по този начин значително ограничавал

- нейното влияние и нейните доходи. Той бил насочен предимно против католическата църква и представлявал съществено звено в политиката на Бисмарк на така наречената «борба за култура» («културкамф»). — 113.
- ⁷⁸ Става дума за провинциите Бранденбург, Източна Пруссия, Западна Пруссия, Познан, Померания и Силезия, които влизали в състава на Пруското кралство преди Виенския конгрес през 1815 г. Към тези провинции не спадала поспециално най-развитата в икономическо, политическо и културно отношение рейнска провинция, която била присъединена в 1815 г. — 114.
- ⁷⁴ *Лично уравнение* — систематична грешка в определянето на момента на преминаването на небесно тяло през предварително дадена плоскост, зависища от психо-физиологичните особености на наблюдателя и от начина на регистрирането на преминаването. — 114.
- ⁷⁶ Хегел. «Енциклопедия на философските науки», § 147, Допълнение. — 115.
- ⁷⁶ В процеса на работата на Маркс върху неговия главен икономически труд планът за разпределянето на този негов труд няколко пъти бил променен. От 1867 г., когато бил издаден I том на «Капиталът», планът на Маркс бил цялото произведение да излезе в три тома в четири книги, 2-а и 3-а от които трябвало да съставят едни, втори том (виж настоящото издание, т. 23, стр. 11). След смъртта на Маркс Енгелс издал 2-та и 3-та книга като II и III том. Последната, 4-та книга — «Теории за принадлежната стойност» (IV том на «Капиталът») — Енгелс не успял да издаде. — 124.
- ⁷⁷ В 1867 г. в списание «Ergänzungsblätter zur Kenntniss der Gegenwart», т. III, кн. 3, стр. 182—186, била напечатана рецензия на Дюринг за първия том на «Капиталът» на Маркс. — 124.
- ⁷⁸ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 337. — 126.
- ⁷⁹ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 318. — 126.
- ⁸⁰ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 337. — 128.
- ⁸¹ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 318. — 128.
- ⁸² Виж в мемоарите на Наполеон «Седмнадесет бележки върху произведението под заглавие «Разсъждение за военното изкуство», издадено в Париж в 1816 г.», забележка 3-а: Кавалерия. Публикувано в книгата: «Mémoires pour servir à l'histoire de France, sous Napoléon, écrits à Sainte-Hélène, par les généraux qui ont partagés sa captivité, et publiés sur les manuscrits entièrement corrigés de la main de Napoléon». Tome premier, écrit par le général comte de Montholon. Paris, 1823, p. 262 («Мемоари, осветляващи историята на Франция през време на управлението на Наполеон, съставени на остров Света Елена от генерали, които споделили с Наполеон неговата участ на пленник, и публикувани по ръкописите, напълно поправени собственоръчно от Наполеон»). Том първи, съставен от генерал граф дьо Монтолон. Париж, 1823, стр. 262).
- Енгелс използвал това изказване от мемоарите на Наполеон в своята статия «Кавалерия» (виж настоящото издание, т. 14, стр. 323—324). — 129.
- ⁸³ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 773. Някои различия между текста на този цитат в «Анти-Дюринг» и текста на даденото място в 23 том се дължат на това, че Енгелс цитира I том на «Капиталът» по второто немско издание (1872 г.), а руският превод на I том на «Капиталът» е направен от четвър-

- тото немско издание (1890 г.), където цитираното място е дадено в малко изменен вид. — 132.
- ⁸⁴ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 88—89. — 133.
- ⁸⁵ В 23 том на настоящото издание 24-та глава на I том на «Капиталът» — «Така нареченото първоначално натрупване» — заема стр. 725—773 (съотв. стр. 742—793 на немското издание от 1872 г.). На стр. 770 (съотв. стр. 791 на немското изд. от 1872 г.) започва последният, седмият параграф на тази глава — «Историческата тенденция на капиталистическото натрупване». — 134.
- ⁸⁶ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 772—773. За различията между този цитат в «Анти-Дюринг» и посоченото място в 23 том виж бележка 83. — 135.
- ⁸⁷ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 773. За различията между този цитат в «Анти-Дюринг» и посоченото място в 23 том виж бележка 83. — 135.
- ⁸⁸ Има се предвид съчинението на Русо «Разсъждение за произхода и основанията за неравенство между хората» (виж бележка 25), което било написано в 1754 г. По-долу Енгелс цитира втората част от това съчинение, издание 1755 г., стр. 116, 118, 146, 175—176 и 176—177. — 140.
- ⁸⁹ E. Naeckel — «Natürliche Schöpfungsgeschichte» — 4. Aufl., Berlin, 1873, S. 590—591. В класификацията на Хекел Alali представляват стъпало, непосредствено предшестващо човека в същинския смисъл. Alali са «безсловесните първобитни хора», по-точно — маймуночовеци (питекантропи). Хипотезата на Хекел за съществуването на преходна форма между човекоподобните маймуни и съвременния човек била потвърдена в 1891 г., когато холандският антрополог Е. Дюбоа намерил на о. Ява остатъци от най-древния изкопаем вид човек, който именно бил наречен питекантроп. — 141.
- ⁹⁰ Изразът «determinatio est negatio» се среща в писмото на Спиноза до Ярих Йелес от 2 юни 1674 г. (виж Б. Спиноза. «Преписка», писмо 50), където се употребява в смисъл «ограничението е отрицание». Изразът «omnis determinatio est negatio» и неговото тълкуване в смисъл «всяко определение е отрицание» се срещат в съчиненията на Хегел, благодарение на които те именно получили широка известност (виж «Енциклопедия на философските науки», ч. I, § 91, Допълнението; «Наука за логиката», кн. I, отд. I, гл. 2, бележката към параграфа за качеството; «История на философията», т. I, ч. I, дял I, гл. 1, параграфа за Парменид). — 143.
- ⁹¹ Намек за известния епизод в комедията на Молиер «Буржоата благородник», действие II, сцена шеста. — 144.
- ⁹² В оригинала: «breite Bettelsuppen» («постна супа, просяшка чорба») — израз от трагедията на Гьоте «Фауст», част I, сцена шеста («Кухня на вещицата»). — 146.
- ⁹³ Този израз води началото си от първата сатира на римския поет Ювенал. — 151.
- ⁹⁴ Във втори отдел на «Анти-Дюринг» с изключение на X глава на този отдел всички подобни позовавания на страниците се отнасят към второто издание на книгата на Дюринг «Курс по политическа и социална икономия». — 153.
- ⁹⁵ Рептилиий (продажници, влечуги) — представители на реакционната преса, получила парична подкрепа от правителството. Този израз, в друг смисъл,

- Бисмарк употребил в речта си в пруската камара на депутатите на 30 януари 1869 г. Бисмарк нарекъл тогава рептилии противниците на правителството. Но по-късно с този израз започнали да наричат тъкмо онези продажни журналисти, които действували в интерес на правителството. Самият Бисмарк в речта си в германския райхстаг на 9 февруари 1876 г. бил принуден да признае факта, че това ново значение на думата «рептилии» е получило в Германия най-широко разпространение. — 156.
- ⁹⁶ Виж бележка 2. — 156.
- ⁹⁷ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 246—247. — 157.
- ⁹⁸ E. Dühring. «Die Schicksale meiner socialen Denkschrift für das Preussische Staatsministerium». Berlin, 1868, S. 5. (О. Дюринг. «Съдбата на моята докладна бележка до пруското правителство за социалния въпрос». Берлин, 1868, стр. 5). — 158.
- ⁹⁹ Т.е. във второто издание на книгата на Дюринг «Курс по политическа и социална икономия» (виж бележка 33). — 158.
- ¹⁰⁰ Енгелс използва тук думите на Фалстаф от историческата хроника на Шекспир «Крал Хенрих IV» от немския превод на А. В. Шлегел, част първа, действие II, сцена четвърта: «Дори ако обясненията бяха също така евтини, както къпините, не бих ги дал по принуда». — 160.
- ¹⁰¹ Имат се предвид О. Тиери, Ф. Гизо, Ф. Минне, А. Тиер. — 161.
- ¹⁰² Тези данни Енгелс заимствувал вероятно от книгата: W. Wachsmuth. «Hellenische Alterthumskunde aus dem Gesichtspunkte des Staates». Th. II, Abth. I, Halle, 1829, S. 44. (В. Вакмут, «Изучаване на елинската древност от гледище на нейната държавност». Ч. II, отд. I, Хале, 1829, стр. 44). Първоизточник на данните за броя на робите в Коринт и Егина през време на гръцко-персийските войни е съчинението на древногръцкия писател Атений «Банкет на софистите», кн. VI. — 162.
- ¹⁰³ Енгелс се ползва от произведението: G. Hapssen. «Die Gehöferschaften (Erbgenossenschaften) im Regierungsbezirk Trier». Berlin 1863 (Г. Хансен. «Земеделски задруги (наследствени кооперативи) в Трирски окръг». Берлин, 1863). — 164.
- ¹⁰⁴ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 596—597. — 165.
- ¹⁰⁵ Става дума за петте милиарда франка, които Франция изплатила през 1871—1873 г. на Германия като контрибуция след поражението във френско-пруската война през 1870—1871 г. според условията на мирния договор. — 169.
- ¹⁰⁶ Пруска система на ландвера — система за формиране на част от въоръжените сили измежду по-възрастни, подлежащи на военна служба, които се зачислявали в ландвера, след като са преминали действителната военна служба в редовната армия и прекарвали установения срок в запаса. За пръв път системата на ландвера възникнала в Прусия през 1813—1814 г. като народно опълчение в борбата против Наполеоновите войски. През време на френско-пруската война от 1870—1871 г. ландверът се използвал за водене на военни действия наред с редовните войски. — 171.
- ¹⁰⁷ Става дума за австро-пруската война през 1866 г. — 172.

- 108 В сражението при Сен-Прива на 18 август 1870 г. германските войски с цената на огромни загуби спечелили победа над френската Рейнска армия. В историческата литература това сражение е известно още като сражение при Гравелот.
За източника, от който са заимствувани посочените по-долу сведения за загубите на пруската гвардия, виж бележка 537. — 172.
- 109 Докладът на М. Йенс «Макиавели и идеята за обща военна повинност» бил напечатан в «Kölnische Zeitung», бр. 108, 110, 112 и 115 от 18, 20, 22 и 25 април 1876 г. Курсивът в цитата е на Енгелс.
«Kölnische Zeitung» («Кьолнски вестник») — немски ежедневник, под това заглавие излизал в Кьолн от 1802 г.; отразявал политиката на пруската либерална буржоазия. — 174.
- 110 Кримската война през 1853—1854 г. (Източната война) — войната между Русия и коалицията на Англия, Франция, Турция и Сардиния, възникнала в резултат на сблъскването на икономическите и политическите интереси на тези страни в Близкия Изток. — 174.
- 111 Края на бележката, заграден в малки скоби, Енгелс добавил в третото издание на «Анти-Дюринг», излязло в 1894 г. — 175.
- 112 «Естествена диалектика» Дюринг наричал своята «Диалектика» за разлика от «неестествената» диалектика на Хегел. Виж Е. Дюхтинг. «Natürliche Dialektik. Neue logische Grundlegungen der Wissenschaft und Philosophie». Berlin, 1865 (О. Дюринг. «Естествена диалектика. Нови логични основни положения в науката и философията». Берлин, 1865). — 178.
- 113 Обединените от обща тема трудове на Х. Л. Маурер (12 тома) представляват изследване на аграрния, градския и държавния строй в средновековна Германия. Тези трудове: «Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt». München, 1854 («Увод към историята на устройството на марката, на отделното домакинство, селото и града и на публичната власт». Мюнхен, 1854), «Geschichte der Markenverfassung in Deutschland». Erlangen, 1856 («История на устройството на марката в Германия». Ерланген, 1856), «Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland». Bd. I—IV, Erlangen, 1862—1863 («История на господарските дворове, селските дворове и устройството на отделните селски домакинства в Германия»). Томове I—IV, Ерланген, 1862—1863), «Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland». Bd. I—II, Erlangen, 1865—1866 («История на селското устройство в Германия»), Томове I—II, Ерланген, 1865—1866, «Geschichte der Städteverfassung in Deutschland». Bd. I—IV, Erlangen, 1869—1871 («История на градското устройство в Германия»). Томове I—IV, Ерланген, 1869—1871). В първия, втория и четвъртия от тези трудове устройството на германската марка е предмет на специално изследване. — 178.
- 114 Из стихотворението на Хайне «Кобес I». — 179.
- 115 Енгелс променя иронично титлата на Хайнрих LXXII — един от двамата владетели князе Ройс от младшата линия (Ройс—Лобенщайн—Еберсдорф). Грайц — столица на княжеството на Ройс от старшата линия (Ройс—Грайц). Шлайц — едно от владенията на князете Ройс от младшата линия (Ройс—Шлайц), не е принадлежало на Хайнрих LXXII. — 179.

- ¹¹⁶ Гай Плиний Секунд. «Naturalis historia» («Естествена история»), кн. XVIII, § 35. — 179.
- ¹¹⁷ Израз от новогодишното послание (1 януари 1846 г.) на Фридрих-Вилхелм IV до пруската армия. Критиката на това послание виж в статията на К. Маркс «Новогодишно поздравление» (настоящото издание, т. 6, стр. 171—175) — 186.
- ¹¹⁸ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 761. — 187.
- ¹¹⁹ F. E. Rochow. «Der Kinderfreund. Ein Lesebuch zum Gebrauch in Landschulen». Brandenburg und Leipzig, 1776 (Ф. Е. Рохов. «Приятелят на децата. Читанка за селски училища». Бранденбург и Лайпциг, 1776.) — 188.
- ¹²⁰ Става дума за произведението на Евклид «Начала» (състоящо се от 13 книги), в което са изложени основите на античната математика. — 189.
- ¹²¹ P. J. Proudhon. «Qu'est-ce que la propriété? Ou Recherches sur le principe du droit et du gouvernement». Paris, 1840, p. 2 (П. Ж. Прудон, «Що е собственост? Или Изследване върху принципа на правото и властта». Париж, 1840, стр. 2). — 190.
- ¹²² D. Ricardo. «On the Principles of Political Economy, and Taxation.» 3rd ed., London, 1821, p. 1. (Д. Рикардо. «За основните положения на политическата икономия и данъчното облагане». 3 изд., Лондон, 1821, стр. 1). — 199.
- ¹²³ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 53. — 201.
- ¹²⁴ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 53. — 203.
- ¹²⁵ Подробна критика на ласалианския лозунг за «пълния» или «неокастрения трудов доход» се съдържа в I раздел на труда на Маркс «Критика на Готската програма» (Виж настоящото издание, т. 19, стр. 16—21). — 205.
- ¹²⁶ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 157. — 207.
- ¹²⁷ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 174. — 207.
- ¹²⁸ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 177—178. — 208.
- ¹²⁹ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 181. — 208.
- ¹³⁰ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 179. — 210.
- ¹³¹ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 180. — 210.
- ¹³² Перефразиран израз из комедията на римския драматург Теренций «Аделфи», действие V, сцена трета. — 212.
- ¹³³ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 246. — 212.
- ¹³⁴ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 217. — 215.
- ¹³⁵ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 231. — 215.
- ¹³⁶ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 532—533. За различията между този цитат и посоченото място в т. 23 виж бележка 83. — 216.

- ¹³⁷ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 576—577. — 216.
- ¹³⁸ Виж бележка 76. — 217.
- ¹³⁹ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 326—327. — 217.
- ¹⁴⁰ Според библейската легенда през време на обсаждането на град Йерихон от войските на израелския пълководец Исус Навин непристъпните стени на крепостта рухнали от звуците на свещените тръби (Библията, книга на Исус Навин, гл. 6). — 218.
- ¹⁴¹ Rodbertus. «*Sociale Briefe an von Kirchmann. Zweiter Brief: Kirchmann's sociale Theorie und die meinige*». Berlin, 1850, S. 59 (Робертус. «Социални писма до фон Кирхман. Второ писмо: Социалната теория на Кирхман и моята социална теория». Берлин, 1850, стр. 59). Курсивът на Енгелс. — 223.
- ¹⁴² Виж настоящото издание, т. 23, стр. 528 и следващите. — 223.
- ¹⁴³ *Верният Екарт*. Герой на немски средновековни предания, образ на предаван човек и сигурен страж. В легендата за Танхойзер той е на стража пред Венсберг и предупреждава всички приближаващи се за опасността от чара на Венера. — 223.
- ¹⁴⁴ Виж бележка 91. — 226.
- ¹⁴⁵ «*Volks-Zeitung*» («Народен вестник») — немски ежедневен демократичен вестник, излизал в Берлин от 1853 г. В писмото си до Маркс от 15 септември 1860 г. Енгелс отбелязва «премъдрата пошлост» на този вестник. — 226.
- ¹⁴⁶ Намек за книгата на Дюринг «*Kritische Grundlegung der Volkswirtschaftslehre*» («Критично основно положение на учението за народното стопанство»), издадена в Берлин в 1886 г. Дюринг се позовава на тази книга в Увода към цитираната тук «Критическа история на политическата икономия и социализма» (2 изд.). — 226.
- ¹⁴⁷ A. Smith. «*An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*». Vol. I, London, 1776, p. 63—65 (А. Смит. «Изследване върху природата и причините за богатството на народите». Т. I, Лондон, 1776, стр. 63—65). — 229.
- ¹⁴⁸ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 377. — 232.
- ¹⁴⁹ К. Маркс. «*Zur Kritik der Politischen Oekonomie*». Erstes Heft, Berlin, 1859, S. 29 (К. Маркс. «Към критика на политическата икономия». Част първа, Берлин, 1859, стр. 29). Виж настоящото издание, т. 13, стр. 40—41. — 232.
- ¹⁵⁰ «Единственият и неговата собственост» — заглавие на основното съчинение на Макс Щирнер (виж бележка 63), който подобно на Дюринг се отличавал с голямо самонамнение. — 235.
- ¹⁵¹ Aristoteles. «*De republica*», lib. I, cap. 9. In: «*Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri*». Т. X, Oxonii; 1837, p. 13 (Аристотел. «Политика», кн. I, гл. 9. В книгата: «Аристотел. Съчинения, издание на И. Бекер». Т. X. Оксфорд, 1837, стр. 13). Маркс привежда този цитат в «Към критика на политическата икономия» и в «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 13, стр. 15 и т. 23, стр. 95). — 235.
45. К. Маркс. Ф. Енгелс, т. 20

- ¹⁵² К. Марк. «Das Kapital». Bd. I, 3. Aufl., Hamburg, 1883, S. 368—369 (К. Маркс. «Капиталът». Т. I, 3 изд., Хамбург, 1883, стр. 368—369). Виж настоящото издание, т. 23, стр. 377—379. — 236.
- ¹⁵³ Маркс има предвид съчинението на Платон «Държавата», кн. II. Виж «Platonis opera omnia». Vol. XIII, Turici, 1840 (Платон, Пълно събрание на съчиненията. Т. XIII, Цюрих, 1840). — 236.
- ¹⁵⁴ Маркс има предвид съчинението на Ксенофонт «Киропедия», кн. VIII, гл. 2. — 236.
- ¹⁵⁵ Виж W. Roscher. «System der Volkswirtschaft». Bd. I, 3. Aufl., Stuttgart und Augsburg, 1858, S. 86 (В. Рошер. «Система на народното стопанство». Т. I, 3 изд., Щутгард и Аугсбург, 1858, стр. 86). — 236.
- ¹⁵⁶ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 755—759. — 236.
- ¹⁵⁷ Aristoteles. «De republica», lib. I, cap. 8—10. Сравни настоящото издание, т. 13, стр. 121—122 и т. 23, стр. 163, 175. — 236.
- ¹⁵⁸ Маркс има предвид съчинението на Аристотел «Никомахова етика», кн. V, гл. 8. Виж «Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri». Т. IX, Oхонii, 1837 (Аристотел. Съчинения. Издание на И. Бекер. Т. IX. Оксфорд, 1837). Съответните места от тази книга на Аристотел Маркс превежда в «Към критика на политическата икономия» и в «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 13, стр. 55 и т. 23, стр. 69). — 236.
- ¹⁵⁹ F. List. «Das Nationale System der politischen Oeconomie», Bd. I, Stuttgart und Tübingen, 1841, S. 451, 456 (Ф. Лист. «Националната система на политическата икономия». Т. I, Щутгард и Тюбинген, 1841, стр. 451, 456). — 237.
- ¹⁶⁰ Съчинение на А. Сери «Кратък трактат за средствата да се снабдят в избалие със злато и сребро кралствата, лишени от рудници на скъпоценни метали», излязло в Неапол в 1613 г. Маркс използвал това съчинение в изданието на П. Кустоди: «Scrittori classici italiani di economia politica». Parte antica. Т. I, Milano, 1803 («Италиански класици на политическата икономия». Старите икономисти. Т. I, Милано, 1803). — 237.
- ¹⁶¹ Съчинението на Т. Ман «Разсъждение за търговията между Англия и Ирландия» било издадено в Лондон в 1609 г. Преработеното издание, озаглавено «Богатството на Англия във външната търговия», излязло пак там в 1664 г. — 237.
- ¹⁶² Книгата на У. Пети «A Treatise of Taxes and Contributions» била издадена анонимно в Лондон в 1662 г. По-долу, на тази и следващата страница, Маркс излага и цитира стр. 24—25 от тази книга на Пети. — 238.
- ¹⁶³ Съчинението на У. Пети «Нещо за парите» било написано като послание до лорд Халифакс в 1682 и напечатано в Лондон в 1695 г. Маркс използвал изданието от 1760 г.
Съчинението на У. Пети «Политическа анатомия на Ирландия» било написано в 1672 и напечатано в Лондон в 1691 г. — 239.
- ¹⁶⁴ Имат се предвид икономическите трудове на френския химик А. Л. Лавоазие «За поземленото богатство на френското кралство» и «Опит върху населението в град Париж, върху неговото богатство и неговото потребление», както и съвместният труд на Лавоазие и френския математик Ж. Л. Лагранж «Опит

- по политическа аритметика». Маркс използвал изданието на тези трудове в книгата «*Mélanges d'économie politique. Précédés de Notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives*, par MM. E. Daire et G. de Molinari». Vol. I, Paris, 1847, p. 575—620 («Сборник от трудове по политическа икономия. С исторически справки за всеки автор, с коментар и обяснителни бележки на Е. Дер и Г. дьо Молинали». Т. I, Париж, 1847, стр. 575—620). — 240.
- ¹⁶⁵ P. Boisguillebert. «Dissertation sur la nature des richesses de l'argent et des tributs», chap. II. In: «*Economistes financiers du XVIII-e siècle*». Paris, 1843, p. 397 (П. Боагилбер. «Разсъждение за същността на богатствата, парите и данъците», гл. II. В книгата: «Икономистите финансисти от XVIII век». Париж, 1843, стр. 397. — 240.
- ¹⁶⁶ Английският икономист финансист Джон Ло се опитал да осъществи на практика своята съвсем несъстоятелна идея, че държавата чрез пускане в обръщение на банкноти, нямащи покритие, може да увеличава богатствата на страната. В 1716 г. той основал във Франция частна банка, преобразувана в 1718 г. в държавна банка. Едновременно с неограничената емисия на банкнотите банката на Ло изваждала от обръщение звонковата монета. В резултат получили нечувано развитие борсовият ажиотаж и спекулация, които завършили в 1720 г. с пълен банкрут на държавната банка и самата «система на Ло». — 241.
- ¹⁶⁷ W. Petty. «*A Treatise of Taxes and Contribution*». London, 1662, p. 28—29. — 242.
- ¹⁶⁸ D. North. «Discourses upon Trade». London, 1691, p. 4 (Д. Норс. «Разсъждение за търговията». Лондон, 1691, стр. 4). Книгата била издадена анонимно. — 242.
- ¹⁶⁹ Става дума за книгата: D. Hume. «*Political Discourses*». Edinburgh, 1752 (Д. Юм. «Политически разсъждения». Единбург, 1752). Маркс използвал изданието: D. Hume. «*Essays and treatises on several subjects*». In two volumes. London, 1777 (Д. Юм. «Очерци и трактати по разни въпроси». В два тома. Лондон, 1777). В това издание «Политическите разсъждения» съставляват втората част на първия том. — 243.
- ¹⁷⁰ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 134 и 523. — 244.
- ¹⁷¹ Маркс има предвид съчинението на Ш. Монтескьо «*De l'esprit des loix*» («За духа на законите»), първото издание на което излязло анонимно в Женева в 1748 г. — 244.
- ¹⁷² D. Hume. «*Essays and treatises on several subjects*». Vol. I, London, 1777, p. 303—304. — 245.
- ¹⁷³ Виж настоящото издание, т. 13, стр. 144—145. — 245.
- ¹⁷⁴ D. Hume. «*Essays and treatises on several subjects*». Vol. I, London, 1777, p. 313. — 246.
- ¹⁷⁵ Пак там, стр. 314. — 246.
- ¹⁷⁶ У Маркс неточност: първото издание на книгата на Р. Кантйон «Опит върху характера на природата на търговията изобщо» излязло не в 1752, а в 1755 г., както това посочва самият Маркс в I том на «Капиталът» (виж нас-

- тоящото издание, т. 23, стр. 566). А. Смит споменава книгата на Кантйон в I том на «Изследването за природата и причините за богатството на народите». — 247.
- ¹⁷⁷ D. Hume. «Essays and treatises on several subjects». Vol. I, London, 1777, p. 367. — 247.
- ¹⁷⁸ Пак там, стр. 379. — 247.
- ¹⁷⁹ В 1866 г. чрез своя съветник Х. Вагенер Бисмарк се обърна към Дюринг с предложение да състави за пруското правителство докладна записка по работническия въпрос. Дюринг, който проповядвал хармония между капитал и труд, изпълнил това нареждане. Но това съчинение било публикувано без негово знание, отначало анонимно, а след това — като автор бил посочен самият Вагенер. Това дало на Дюринг повод да възбуди против Вагенер съдебен процес, като обвинил Вагенер в нарушаване на авторското право. В 1868 г. Дюринг спечелил този процес. В разгара на тази скандална история Дюринг издал книжката «Съдбата на моята докладна записка до пруския министър по социалния въпрос» (вж бележка 98). — 248.
- ¹⁸⁰ F. C. Schlosser. «Weltgeschichte für das deutsche Volk». Bd. XVII, Frankfurt a. M., 1855, S. 76 (Ф. Х. Шлосер. «Световна история за немския народ». Т. 17, Франкфурт на Майн, 1855, стр. 76). — 248.
- ¹⁸¹ W. Gobbet. «A History of the Protestant «Reformation» in England and Ireland.» London, 1824, §§ 149, 116, 130 (У. Кобет. «История на протестантската «реформация» в Англия и Ирландия». Лондон, 1824, §§ 149, 116, 130). — 248.
- ¹⁸² «Икономическата таблица» («Tableau économique») на Кене била за пръв път публикувана като малка брошура във Версай в 1758 г. — 249.
- ¹⁸³ Quesnay. «Analyse du Tableau économique». Това съчинение било за пръв път напечатано в 1766 г. в списанието на физиократите «Journal de l'agriculture, du commerce et des finances» («Списание за земеделие, търговия и финанси»). Марк използва това съчинение в изданието на Е. Дер: «Physiocrates». Première partie, Paris, 1846 («Физиократи». Част първа, Париж, 1846). — 251.
- ¹⁸⁴ Марк има предвид последния параграф на съчинението: L'abbé Baudeau. «Explication du Tableau économique» (Абат Бодо. «Обяснение на Икономическата таблица»). Това съчинение било за пръв път напечатано в 1767 г. в списанието на физиократите «Ephémérides du Citoyen». («Календар на гражданина»). Вж изданието на Е. Дер: «Physiocrates». Deuxième partie, Paris, 1846, p. 864—867. — 251.
- ¹⁸⁵ *Черна Грижа* (atra Cura) — израз из одата на Хораций. Вж Хораций, «Оди», книга трета, ода I. — 251.
- ¹⁸⁶ *Турски ливър* (livre tournois) — парична сметна единица във Франция (получил наименованието си по гр. Тур); от 1740 г. бил равен на 1 франк; в 1795 г. заменен от франка. — 253.
- ¹⁸⁷ «Physiocrates». Première partie, Paris, 1846, p. 68. — 256.
- ¹⁸⁸ Става дума за книгата: J. Steuart. «An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy». In two volumes. London, 1767 (Дж. Стюарт. «Изследване за основните принципи на политическата икономия». В два тома. Лондон, 1767. — 261.

- ¹⁸⁹ Н. С. Carey. «The Past, the Present, and the Future». Philadelphia, 1848, p. 74—75 (Х. Ч. Керн. «Минало, настояще и бъдеще». Филадельфия, 1848, стр. 74—75). — 261.
- ¹⁹⁰ Енгелс има предвид началото на I глава на «Увода» (виж стр. 18—19). Първоначално във вестник «Vorwärts» първите 14 глави на «Анти-Дюринг» били публикувани под общото заглавие «Превратът във философията, извършен от господни Ойген Дюринг». Още от първото отделно издание на книгата първите 2 глави били отделени в общия «Увод» към цялото произведение, а следващите 12 глави образували първия отдел: «Философия». При това номерацията на главите не била променена: тя останала една за увода и първия отдел. Бележката под линия за глава I на отдел «Философия» била дадена от Енгелс още при публикуването на текста на «Анти-Дюринг» във вестника и се запазила без промени във всички отделни издания на книгата, излезли, докато Енгелс е бил жив. — 264.
- ¹⁹¹ *Време на терор* — период на революционно-демократичната диктатура на якобинците (юни 1793—юли 1794), когато в отговор на контрареволуционния терор на жирондистите и роялистите якобинците приложили революционен терор.
- Директория* (състояла се от петима директори, един от които всяка година бил преизбран) — ръководен орган на изпълнителната власт във Франция, учреден съгласно конституцията от 1795 г., претя след падането в 1794 г. на революционната диктатура на якобинците; съществувала до държавния бонапартистки преврат в 1799 г.; поддържала режим на терор против демократичните сили и защищавала интересите на едрата буржоазия. — 264.
- ¹⁹² Има се предвид лозунгът на френската буржоазна революция от края на XVIII век: «Свобода, Равенство, Братство». — 265.
- ¹⁹³ «Lettres d'un habitant de Genève à ses contemporains» («Писма на един женеВСКИ гражданин до съвременниците му») — първото произведение на Сен-Симон; то било написано в Женева в 1802 г., публикувано анонимно и без посочване на мястото и времето на издаването в Париж в 1803 г. При работата си над «Анти-Дюринг» Енгелс използва изданието: «G. Hubbard. «Saint-Simon. Sa vie et ses travaux. Suivi de fragments des plus célèbres écrits de Saint-Simon». Paris, 1857 (Г. Юбар. «Сен-Симон. Неговият живот и трудове. С приложение на откъси от най-забележителните съчинения на Сен-Симон» Париж, 1857). В това издание има неточности в датите на отделните произведения на Сен-Симон.
- Първото голямо произведение на Фурие била неговата книга «Théorie des quatre mouvements et des destinées générales» («Теория на четирите движения и на общите съдби»), написана през първите години на XIX в. и издадена анонимно в Лион в 1808 г. (на титулната страница като мястото на издаването вероятно по цензурни съображения бил посочен Лайпциг).
- Ню Ланарк* (New Lanark) — памукопредачна фабрика близо до шотландския град Ланарк, основана в 1784 г., с малко селнце до нея. — 265.
- ¹⁹⁴ Енгелс цитира второто писмо от произведението на Сен Симон «Писма на един женеВСКИ гражданин до съвременниците му». В изданието на Юбар тези места се намират на стр. 143 и 135. — 266.
- ¹⁹⁵ Енгелс има предвид откъса от «Писмата на А. Сен-Симон до един американец» (писмо осмо). Тези писма били публикувани в сборника: Н. Saint-Si-

mon. «L'Industrie, ou Discussion politique, morales et philosophiques, dans l'intérêt de tous les hommes livrés à des travaux utiles et indépendans». Т. II. Paris, 1817 (А. Сен-Симон. «Промислеността, или Политически, морални и философски разсъждения в интерес на всички хора, посветили се на полезен и самостоятелен труд». Т. II, Париж, 1817). В изданието на Юбар този откъс се намира на стр. 155—157. — 267.

- ¹⁹⁶ Енгелс нма предвид двете написани от Сен-Симон заедно с неговия ученик О. Тиери съчинения: «De la réorganisation de la société européenne ou De la nécessité et des moyens de rassembler les peuples de l'Europe en un seul corps politique, en conservant à chacun son indépendance nationale» («За реорганизацията на европейското общество, или За необходимостта и средствата за обединяване на европейските народи в единно политическо тяло, като всеки от тях запази своята национална независимост») и «Opinion sur les mesures à prendre contre la coalition de 1815» («Мнение за мерките, които трябва да се предприемат против коалицията от 1815 г.»); и двете брошури били издадени в Париж, първата — през октомври 1814, втората — в 1815 г. В изданието на Юбар откъсите от първото съчинение се намират на стр. 149—154, а съдържанието на двете брошури се излага на стр. 68—76.

Съюзните армии на страните участнички в шестата антифренска коалиция (Русия, Австрия, Англия, Прусия и други държави) влезли в Париж на 31 март 1814 г. Империята на Наполеон паднала, а самият Наполеон след абдикацията бил принуден да отиде в изгнание на остров Елба. Във Франция се извършила първата реставрация на монархията на Бурбоните.

Стоте дни — периодът на кратковременното възстаивяване на Наполеоновата империя, продължил от момента на неговото връщане от заточение от остров Елба в Париж на 20 март 1815 г. до повторното му абдикиране на 22 юни с.г. след поражението при Ватерлоо. — 267.

- ¹⁹⁷ При *Ватерлоо* (Белгия) на 18 юли 1815 г. армията на Наполеон била разбита от англо-холандските войски под командването на Уелингтън и от пруската армия под командването на Блюхер. Сражението изиграло решаваща роля в кампанията от 1815 г., като предопределило окончателната победа на седмата антифренска коалиция (Англия, Русия, Австрия, Прусия, Швеция, Испания и други държави) и падането на Наполеоновата империя.

За Дюринговата «война на клюки» срещу немските професори виж бележка 10. — 267.

- ¹⁹⁸ Тази мисъл била развита още в първата книга на Фурие «Теорията за четирите движения», където по-специално се съдържа следното общо положение: «Социалният прогрес и промените на периода стават в съответствие с прогреса на жените към свобода, а упадъкът на социалния ред става в съответствие с намаляването на свободата на жените.» Фурие резюмира това положение във формулата: «Разширяването на правата на жените е основен принцип на всеки социален прогрес» (Ch. Fourier. *Oeuvres complètes*, t. I, Paris, 1841, p. 195—196). — 268.

- ¹⁹⁹ Cp. Ch. Fourier. «Théorie de l'unité universelle», vol. I et IV; *Oeuvres complètes*, t. II, Paris, 1843, p. 78—79, et t. V. Paris, 1841, p. 213—214 (Ш. Фурие. «Теория за световното единство», т. I и IV; Пълно събрание на съчиненията, т. II, Париж, 1843, стр. 78—79 и т. V, Париж, 1841, стр. 213—214).

За «омагьосания кръг», в който се движи строеят на цивилизацията, виж Ch. Fourier. «Le Nouveau Monde industriel et sociétaire, ou Invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées»; *Oeuvres complètes*, t. VI, Paris, 1845, p. 27—46, 390 (Ш. Фурие. «Новият сто-

- пански и социетарен свят, или Откриването на начина за привлекателен и природосъобразен труд, разпределен в сери по страст»; Пълно събрание на съчиненията, т. VI, Париж, 1845, стр. 27—46, 390). Първото издание на този труд излязло в Париж в 1829 г. Сравни също Ch. Fourier. *Oeuvres complètes*, t. I, Paris, 1841, p. 202. — 268.
- ²⁰⁰ Ch. Fourier, *Oeuvres complètes*, t. VI, Paris, 1845, p. 35. — 268.
- ²⁰¹ Ch. Fourier. *Oeuvres complètes*, t. I, Paris, 1841, p. 50. et suiv. — 268.
- ²⁰² Към това място в «Развитие на социализма от утопия в наука» Енгелс дава бележка, в която се посочва източникът на приведените на тази страница цитати: R. Owen. «*The Revolution in the Mind and Practice of the Human Race; or, the Coming Change from Irrationality to Rationality*». London, 1849 (Р. Оуен. «Революцията в мисълта и практиката на човешкия род, или Бъдещият преход от неразумие към разумност». Лондон, 1849). Приведените на предишната страница факти от биографията на Оуен са взети от същия източник. — 270.
- ²⁰³ R. Owen. «*Report of the proceedings at the several public meetings held in Dublin. . . on the 18th March, 12th April and 3rd May*». Dublin, 1823 (Р. Оуен. «Отчет за няколкото публични събрания, състояли се в Дъблин. . . на 18 март, 12 и 19 април и на 3 май». Дъблин, 1823). — 270.
- ²⁰⁴ През януари 1815 г. на голямо публично събрание в Глазгоу Оуен предложил редица мерки за облекчаване положението на децата и възрастните работници във фабриките. Билът, внесен по инициатива на Оуен през юни 1815 г., бил приет от парламента като закон едва през юли 1919 г., и то в много оскъден вид. Законът, който регулирал труда в памучните фабрики, забранявал да работят деца под 9 години, ограничавал на 12 часа работния ден на лица под 18 години и установявал за всички работещи две почивки — за закуска и за обед — с обща продължителност от час и половина. — 270.
- ²⁰⁵ През октомври 1833 г. в Лондон под председателството на Оуен се състоял конгрес на кооперативните дружества и професионалните съюзи, на който бил официално основан *Великият национален обединен съюз на производителите на Великобритания и Ирландия*; уставът на съюза бил приет през февруари 1834 г. Според идеята на Оуен този съюз трябвало да вземе в свои ръце управлението на производството и да осъществи по мирен път пълното преустройство на обществото. Много скоро този утопичен план претърпял крах. Тъй като съюзът срещнал от страна на буржоазното общество и държавата силна съпротива, през август 1834 г. той се разпаднал. — 271.
- ²⁰⁶ *Equitable Labour Exchange Bazaars* (Пазари за справедлива размяна на продуктите на труда) били основани от кооперативните дружества на работниците в различните градове на Англия; първият такъв пазар бил основан от Роберт Оуен в Лондон през септември 1832 г. и съществувал до средата на 1834 г. — 271.
- ²⁰⁷ През време на революцията от 1848—1849 г. Прудон предприел опит да организира разменна банка. Неговата *Vanque du peuple* (Народна банка) била основана в Париж на 31 януари 1849 г. Банката съществувала около два месеца, и то само на книга: тя претърпяла крах, преди да започне да функционира редовно, и в началото на април била закрыта. — 271.
- ²⁰⁸ W. L. Sargant. «*Robert Owen, and his Social Philosophy*». London, 1860 (У. Л. Саргант. «Роберт Оуен и неговата социална философия». Лондон, 1860).

- Основните съчинения на Оуен за брака и за комунистическия строй са: «Брачната система на новия нравствен свят» (1838), «Книга за новия нравствен свят» (1836—1844) и «Революцията в умовете и в практиката на човешкия род» (1849). — 272.
- ²⁰⁹ *Harmony Hall* (Дом на хармонията) — наименование на комунистическата колония, основана от английските социалисти утописти начело с Роберт Оуен в края на 1839 г. в имението Кинууд (графство Хемпшайр, Англия). Колонията съществувала до 1845 г. — 273.
- ²¹⁰ Гьоте. «Фауст», част I, сцена четвърта («Кабинетът на Фауст»). — 275.
- ²¹¹ Към това място в «Развитието на социализма от утопия в наука» Енгелс дава бележка, която препраща към неговия труд «Марката» (виж настоящото издание, том 19, стр. 327—345). — 281.
- ²¹² Имат се предвид редица войни от XVII и XVIII век между най-големите европейски държави за хегемония в търговията с Индия и Америка и за заграбване на колониални пазари. Първоначално главните страни, които си сперничели, били Англия и Холандия (типични търговски войни били англо-холандските войни от 1652—1654, 1664—1667 и 1672—1674 г.), по-късно решаваща борба се разразила между Англия и Франция. Победителка във всички тези войни излязла Англия, в ръцете на която в края на XVIII век била съсредоточена почти цялата световна търговия. — 281.
- ²¹³ Енгелс цитира тук I том на «Капиталът» (виж настоящото издание, т. 23, стр. 445 и 498). — 283.
- ²¹⁴ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 473. — 283.
- ²¹⁵ Виж настоящото издание, т. 23 стр. 660. — 283.
- ²¹⁶ Ch. Fourier. Oeuvres complètes, t. VI, Paris, 1845, p. 393—394 (Ш. Фурие. Пълно събрание на съчиненията, т. VI, Париж, 1845, стр. 393—394). — 284.
- ²¹⁷ Seehandlung (Морска търговия) — търговско-кредитно дружество, основано в 1772 г. в Пруссия; това дружество, което се ползвало с редица важни държавни привилегии, предоставяло големи заеми на правителството, фактически изпълнявайки ролята на негов banker и търговски посредник по финансовата част. В 1904 г. то било официално превърнато в пруска държавна банка. — 286.
- ²¹⁸ «Свободна народна държава» било през 70-те години програмно искане и много популярен лозунг на немските социалдемократи. Марксистка критика на този лозунг виж в IV раздел на труда на Маркс «Критика на Готската програма» и в писмото на Енгелс до Бебел от 18—28 март 1875 г. (настоящото издание, т. 19, стр. 26—31 и 5). Виж също така труда на Ленин «Държавата и революцията», гл. I, § 4 и гл. IV, § 3 (Съч., т. 25, стр. 416—423 и 464—467). — 289.
- ²¹⁹ Приведените тук данни относно общата сума на всички богатства на Великобритания и Ирландия са взети от доклада на Р. Джифен «Натрупване на капитала в Съединеното кралство през последно време», който бил изнесен в Статистическото дружество на 15 януари 1878 г. и напечатан в лондонското «Journal of the Statistical Society» («Списание на Статистическото дружество») от март 1878 г. — 291.

- ²²⁰ Вторият конгрес на централния съюз на германските индустриалци се състоял в Берлин на 21—22 февруари 1878 г. — 291.
- ²²¹ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 373. — 300.
- ²²² Виж настоящото издание, т. 23, стр. 433. — 300.
- ²²³ Виж книгата на Ш. Фурие «Новият стопански и социетарен свят», гл. II, V и VI. — 301.
- ²²⁴ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 432. — 302.
- ²²⁵ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 498—499. — 303.
- ²²⁶ Енгелс има предвид изказването на Бисмарк във втората камара на Пруския ландтаг на 20 март 1852 г. (Бисмарк бил депутат в тази камара от 1849 г.). Изразявайки омразата на пруското юнкерство към големите градове като центрове на революционното движение, Бисмарк призовавал в случай на нов революционен подем те да бъдат заличени от лицето на земята. — 305.
- ²²⁷ Образите на невинния гълъб и мъдрата змия са взети от библията (евангелие от Матей, глава 10, стих 16). — 309.
- ²²⁸ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 104. — 311.
- ²²⁹ «Работническа книжка» (Kommerzbuch) се описва в книгата на В. Вайтлинг «Гаранции на хармонията и свободата», отдел II, гл. 10 (W. Weitling, «Gaugantien der Harmonie und Freiheit». Vivis, 1842, S. 153 ff.). Според утопичния план на Вайтлинг в бъдещото общество всеки трудоспособен човек трябва да работи определен брой часове на ден, като получава за това необходимите за живот продукти. Свърх това време всеки работещ има право да отработи още няколко допълнителни, «търговски часове» и да получи за тях предмети на лукса. Тези допълнително отработени часове и получените срещу тях продукти се отчитат в «работническата книжка». — 311.
- ²³⁰ Non olet (не мирише, т.е. парите не миришат) — тези думи били казани от римския император Веспасиан (69—79 г.) на своя син, който го порицал за възвещдането на специален данък за клозетите. — 312.
- ²³¹ За книгата на Саргант виж бележка 208.
Labour Exchange Bazaars — виж бележка 206. — 314.
- ²³² Енгелс се позовава на статията си «Чернови към критиката на политическата икономия», публикувана в списание «Deutsch-Französische Jahrbücher» (виж настоящото издание, т. 1, стр. 531—532).
«Deutsch-Französische Jahrbücher» («Немско-френски годишници»), издавано в Париж под редакцията на К. Маркс и А. Руге на немски език. Излязла само първата, двойната книга през февруари 1844 г. В нея били публикувани произведенията на К. Маркс: «По еврейския въпрос» и «Към критиката на Хегеловата философия на правото. Увод», както и произведенията на Ф. Енгелс: «Очерци към критика на политическата икономия» и «Положението на Англия. Томас Карлейл. «Минало и настояще»» (виж настоящото издание, т. 1, стр. 368—398, 399—413, 523—550, 551—575). Тези трудове означават окончателния преход на Маркс и Енгелс към материализма и комунизма. Главна причина за спирането на списанието били принципните разногласия на Маркс с буржоазния радикал Руге. — 318.

- ²³³ Виж бележка 103. — 319.
- ²³⁴ Виж бележка 125 — 320.
- ²³⁵ Приключението, свързано със завладяването на вълшебния шлем на Мамбрин, който се оказал обикновен бръснарски леген — се описва в романа на Сервантес «Дон Кихот», част първа, гл. ХХІ.
А. Енс — автор на пасквил, насочен против Маркс и Енгелс и написан по повод на първите глави на «Анти-Дюринг», публикувани във вестник «Vorwärts» през януари — февруари 1877 г. (Виж показалец на цитираната и споменаваната литература). — 321.
- ²³⁶ Виж бележка 92. — 323.
- ²³⁷ Израз от резолюцията на пруския крал Фридрих II от 22 юли 1740 г. на запитването на министър Бранд и председателя на консисторията Райхенбах относно допустимостта в протестантската пруска държава да съществуват католически школи. — 324.
- ²³⁸ *Майски закони* — под такова наименование влезли в историята четирите закона, които по инициатива на Бисмарк пруският министър на вероизповеданията Фолк прокарал чрез Райхстага на 11—14 май 1873 г. Тези закони, които установявали строг контрол на държавата над дейността на католическата църква, представлявали кулминационна точка на така наречената «Борба за култура» («културкампф») — те били най-значителното звено в цялата серия законодателни мероприятия, които в 1872—1875 г. Бисмарк прокарал против католическото духовенство като главна опора на партията на «центъра», представляваща интересите на сепаратистите в Южна и Югозападна Германия. Полицейските преследвания предизвикали ожесточена съпротива от страна на католиците и им създали ореол на мъченичество. През 1880—1887 г. с цел за обединяване на всички сили на реакцията за борба против работническото движение правителството на Бисмарк било принудено отначало да смекчи, а след това и да отмени почти всички антикатолически закони. — 326.
- ²³⁹ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 500. — 327.
- ²⁴⁰ Виж настоящото издание, т. 23, стр. 494—499. Цитираното място се намира на стр. 494—495. — 330.
- ²⁴¹ *«Вълшебната флейта»* — последната опера на Моцарт, която написал по либретото на Е. Шиканедер; тя била съчинена и поставена в 1791 г.; в нея намерили отражение идеите на масоните, към които принадлежали и авторът на либретото, и самият Моцарт. Споменатите по-нататък в текста *Зарастро*, *Тамино* и *Памина* са главни действащи лица на тази опера. — 332.
- ²⁴² *Референдар* (докладчик) — в Германия низш чиновник, предимно юрист, който минавал подготвителна служба като практикант при съда или държавно учреждение; длъжността референдар често не се заплащала. — 333.
- ²⁴³ *«Диалектика на природата»* е едно от главните произведения на Ф. Енгелс; в него е дадено диалектико-материалистическо обобщение на най-важните постижения на природните науки от средата на ХІХ в., развита е по-нататък материалистическата диалектика и са разкритикувани метафизическите и идеалистическите концепции в природознанието.